

Міністерство освіти і науки України

Львівський національний університет імені Івана Франка

Ю. Шведа

**ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
ТА ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ**

Львів

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка

ББК Ф 69 (0) 3

Ш – 34

УДК 329.001(100)

Рецензенти:

д-р філос. наук, проф. С. Рябов (НаУКМА),

д-р філос. наук, проф. А. Колодій (ЛНУ ім. І. Франка)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

як навчальний посібник

для студентів вищих навчальних закладів,

які навчаються за спеціальністю “Політологія”.

Лист № 14/18.2-53 від 09.01.2003

Ш – 34	<p>Шведа Ю. Р.</p> <p>Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. посібник.– Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 325 с.</p> <p>ISBN 966–613–291–5</p> <p>Розглянуто історію виникнення політичних партій, їхню інституалізацію та типологію, роль і місце в житті суспільства. Розкривається становлення теорії політичних партій та партійних систем, теорія партійного керівництва, методи дослідження політичних партій. Кожний розділ містить перелік ключових понять, запитання і завдання для повторення, перелік рекомендованої літератури. Для студентів вищих навчальних закладів спеціальності “політологія”, інших гуманітарних спеціальностей, аспірантів та викладачів, державних службовців, партійних та політичних діячів, усіх, хто цікавиться політикою.</p> <p>ББК Ф 69 (0) 3</p>
-------------------	---

З м і с т

Вступ

ЧАСТИНА І. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

1. Суть поняття “політична партія”. Походження партій та їх роль у житті суспільства

1. 1. Політичні партії та демократія	11
1. 2. Походження політичних партій	16
1. 3. Партії і політична система суспільства	21
1. 4. Підходи до визначення політичної партії	25
1. 5. Суть поняття “політична партія”	35

2. Етапи історичного розвитку партій

2. 1. Історія та теорія політичних партій	40
2. 2. Етапи історичного розвитку партій	43
2. 3. Теорія “кризи партій” та її інтерпретації	78

3. Етапи становлення теорії політичних партій і партійних систем

3. 1. Зародження теорії політичних партій	86
3. 2. Формування класичної теорії політичних партій	97
3. 3. Формування сучасної теорії політичних партій і партійних систем	111

4. Елементи (індикатори) політичної партії

4. 1. Організованість	123
4. 2. Залученість	148
4. 3. Узгодженість	158
4. 4. Автономія	161
4. 5. Проблемна орієнтація	167
4. 6. Класовість	176
4. 7. Партійна програма	184
4. 8. Стратегія і тактика	191
4. 9. Місце в системі влади	200
4. 10. Інституалізація	209

5. Функції політичних партій

5.1. Визначення функцій партій і їх типологія	249
5.2. Функції політичних партій – площини їхньої активності	256
5.3. Функції партій у недемократичних і постколоніальних державах	278

6. Партійне керівництво

6.1. Суть поняття “партійне керівництво”	287
6.2. Типи партійного керівництва	292
6.3. Партійні коаліції	294

6.4. Теорія коаліцій	297
6.5. Теорія “кризи партійного керівництва” та її інтерпретації	299

7. Типологія політичних партій

7.1. Головні підходи до типології політичних партій	305
7.2. Типологія політичних партій	312
7.3. Джерела та напрями трансформації партій	329
7.4. Класифікація політичних партій	338

8. Ідеології політичних партій

8.1. Ідеологія та її роль у житті політичних партій	366
8.2. Ідеологія радикальних політичних об’єднань	370
8.3. Ідеологія центристських політичних об’єднань	378
8.4. Ідеологія ліво-лібертальних об’єднань	387
8.5. Сім’ї політичних партій	394

ЧАСТИНА II. ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

9. Партійна система. Типологія партійних систем

9.1. Суть поняття “партійна система”	402
9.2. Фактори, що визначають конфігурацію партійної	406

системи

9.3. Соціально-політичні поділи	415
9.4. Основи типології партійних систем	441
9.5. Типологія партійних систем	446

10. Характеристика головних типів партійних систем

10. 1. Особливості головних типів партійних систем	462
10. 2. Однопартійна система	463
10. 3. Двопартійна система	475
10. 4. Багатопартійна система	483
10.5. Характеристика головних типів багатопартійних систем	490

Список літератури

ВСТУП

У більшості сучасних держав існування та діяльність політичних партій є загально визнаною нормою, трактується як невід'ємний атрибут демократичного способу здійснення влади. Саме вони уможливають залучення широких верств населення до участі в політичному процесі, проведення конкурентних виборів, функціонування організованої політичної опозиції. Демократія без політичних партій є недієздатною! Ефективність демократичних інститутів та політична стабільність суспільства значною мірою залежать від типу партійної системи, яка утвердилася в даній країні, її узгодженістю з соціокультурними та економічними умовами, політичною традицією народу.

Особливе місце посідають політичні партії в перехідні періоди суспільного розвитку. Це підтверджується досвідом трансформаційних процесів, які відбувалися в минулому столітті. В перехідні періоди як у країнах Європи, так і в країнах Азії, Африки і Латинської Америки консолідація демократичних сил заради майбутнього політичного розвитку була пов'язана з діяльністю саме політичних партій. Тому знання історії та теорії політичних партій має винятково важливе значення для розуміння суспільних процесів.

Однак факт поширення та фундаментального значення політичних партій тим виразніше контрастує зі значними труднощами, які можна виявити на шляху їх повного та адекватного розуміння. Визначення цієї категорії сьогодні більшою мірою має нормативно-правовий, ніж соціолого-політологічний характер. Це яскраво демонструє відставання сучасної, вітчизняної, політичної науки від реалій політичного життя.

У жодного іншого, настільки ж принципового і важливого, політичного інституту не знаходимо таких труднощів із проблемою їх утвердження та легітимності. Навряд чи в політичній теорії

можна знайти політичну категорію, яка б зазнала такого ж одноставного несприйняття, як це було з політичними партіями. До того ж, це явище трапляється як у теологічних концепціях епохи раннього феодалізму, так і у ранньоліберальних буржуазно-демократичних теоріях. Рецидиви минулого спостерігаємо, на жаль, і сьогодні.

Важливі зміни, які відбулися в політичному житті України з проголошенням її незалежності, пов'язані також з процесом її переходу, від одно- до багатопартійності. Процес цей, не завжди простий, а іноді й суперечливий, зумовив значний інтерес багатьох вітчизняних дослідників до даного соціального феномену. Однак цілісного і комплексного дослідження, яке б намагалося охарактеризувати політичні партії у їх історичному розвитку, розкрити основні закономірності їх функціонування, представити етапи становлення теорії політичних партій, ще не було.

Посібник “Теорія політичних партій і партійних систем” складається з двох частин: перша присвячена теорії політичних партій, а друга – теорії партійних систем. У першій частині розглядаються проблеми генези та етапів становлення політичних партій, їх суті, місця й ролі в житті суспільства, проблеми типології та інституалізації, розвиток теорії політичних партій та партійних систем, теоретичні основи партійного керівництва. В другій частині книги викладена теорія партійних систем, дається характеристика основних типів партійних систем та методи їх дослідження. Кожний розділ книги містить детальний перелік літератури, до якої зацікавлений читач може звернутися окремо, а також ключові поняття та завдання, які допоможуть систематизувати вивчене.

Книга розрахована на студентів вищих навчальних закладів спеціальності “політологія”, інших гуманітарних спеціальностей, аспірантів та викладачів, працівників державних органів влади, політичних (і насамперед партійних) лідерів, усіх, хто цікавиться

політикою. За основу посібника взято матеріали курсу “Історія та теорія політичних партій”, який автор розробив і читає студентам відділення політології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Автор вдячний Центру демократії університету Квінз (Канада), Центру Росії та Східної Європи Канзаського університету (США), Центру політичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України за допомогу в підготовці посібника. Особливо хочу висловити вдячність професорам А. Колодій, С. Рябову, В. Мельнику, Ю. Левенцю, М. Рудичу, завідувачу кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка М. Поліщуку та керівнику Центру політичних досліджень А. Романюку за цінні поради, які були використані при його написанні.

Юрій Шведа - shveda@ukr.net

Доцент кафедри політології Філософського факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка.

Частина I.

Політичні партії

1. Суть поняття “політична партія”. Походження партій та їх роль у житті суспільства

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про співвідношення політичних партій та представницької демократії;
- про місце політичних партій у політичній системі суспільства;
- про походження політичних партій і особливості їх розвитку;
- про підходи до визначення політичних партій.

Основні поняття

партії внутрішнього та зовнішнього походження, генетична модель походження партій, бар'єри розвитку (репрезентації) партій, протопартії, псевдопартії, критерії партій, політична партія, державна партія, електоральна партія, вузьке і широке визначення партії.

1. 1. Політичні партії та демократія

Незважаючи на те, що слово “демократія” є звичним поняттям, з ним пов'язують різні уявлення. За своєю суттю демократія є такою формою влади, яка отримує свою легітимацію завдяки тому, що окремі громадяни надають їй перевагу та вважають її

виразником своєї волі.

Демократія визначається певними фундаментальними принципами, які поширюються в суспільстві. Головний принцип демократії полягає у визнанні того факту, що всі люди є рівними та мають певні права. Демократія існує, коли громадяни можуть брати активну участь у житті суспільства, користуючись своїми правами: правом на свободу слова, зборів та членства в організаціях, совісті та віросповідання, можливістю подання петицій до уряду та голосувати на справедливих виборах.

Інший принцип демократії полягає в тому, що уряд обирається людьми та існує для людей. Законна політична влада формується серед громадян і йде від громадян до уряду. Уряд відповідає за захист прав громадян, які відповідно, надають урядові тимчасове право приймати рішення від їхнього імені. В авторитарній політичній системі, уряд вимагає від людей покори, не беручи на себе жодних зобов'язань перед ними. Авторитарні форми правління не дають змоги людям обирати лідерів чи мати свою думку щодо державного курсу. Державні рішення ухвалюють без погодження з людьми.

Влада демократичного уряду обмежується конституційно визначеною структурою законів та практикою, які захищають соціальні та політичні свободи громадян. У демократичних державах політична влада розподіляється – на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна гілка влади має свою окрему сферу діяльності і водночас здійснює контроль над іншими гілками влади. Розподіляючи обов'язки та встановлюючи взаємну перевірку і контроль різних гілок влади, демократичне суспільство страхує себе від узурпації влади, обмежує зловживання владою та допомагає гарантувати права громадян. Влада авторитарного уряду є необмеженою і неконтрольованою. Через централізовану й необмежену владу, такий уряд здатний ухвалювати такі рішення, які призводять до порушення прав людини та меншості.

Демократичний уряд, навпаки, схильний організаційно та процедурно ухвалювати рішення, які приносять користь основній масі суспільства (чи більшості людей та груп), а не слугувати приватним інтересам.

Демократичний уряд має повноваження ухвалювати рішення за допомогою виборчого мандату. Громадяни обирають представників до уряду. Регулярні вибори дають змогу опозиційним партіям конкурувати та представляти виборцям альтернативні напрями державної політики та державного управління. В такий спосіб громадяни роблять урядовців підзвітними, тому що вони мають періодичне право та можливість не голосувати за них.

Разом взяті перелічені принципи та правила становлять демократичний ідеал. Рівень поваги до них та їх застосування визначають рівень демократичності суспільства. Ідеал демократичного правління буде реалізованим тоді, коли акти влади будуть збігатися з волею всіх громадян. Але на практиці це неможливо і влада цього ніколи не досягне, однак до цього повинна прагнути, бо саме це відрізняє демократичні режими від недемократичних. Демократичні режими відзначаються не просто певною відповідальністю перед населенням, а її високим рівнем. Їхні рішення повинні максимально збігатися з намірами максимально можливої кількості громадян максимально можливий проміжок часу. Демократія повинна визначатись не лише як влада народу, а й як влада для народу, яка діє згідно з його волею і в його інтересах.

Роберт Дал зазначає, що відповідальна демократія базується на таких інституційних гарантіях:

- 1) свобода об'єднань та організацій;
- 2) свобода слова;

- 3) право на участь у виборах;
- 4) право обирати державних службовців;
- 5) право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси виборців;
- 6) альтернативні джерела інформації;
- 7) вільні та чесні вибори;
- 8) інститути, які узалежнюють державну політику від інтересів виборців.

Визначення демократії як влади народу є, звичайно, важливим і широко вживаним поняттям. Однак, коли говорити про демократію на національному рівні, слід зробити одне принципове зауваження – демократія є процесом управління, який здійснюється людьми не безпосередньо, а опосередковано – через представників, вибраних на вільних виборах (звідси і представницька демократія). Хоча в деяких державах можуть використовуватися і елементи прямої демократії (референдуми, плебісцити, опитування).

Першочергові запити населення у більшості сучасних демократичних систем не інтегруються безпосередньо в процес ухвалення політичних рішень. Навпаки, вони знаходять вираз через диференційовану систему спілок, організацій, політичних партій і в такій опосередкованій формі отримують значущість у процесі прийняття політичних рішень. Протягом останніх десятиліть значна частина дослідників політики займалася питанням функціонування проміжної політичної системи. При цьому загальноновизнаним є положення про те, що чим чіткіше інститути проміжної політичної системи висловлюють волю громадян, тим краще функціонує демократичний процес.

Сучасна демократія може існувати тільки у вигляді

представницької демократії. Представництво народу, що є джерелом політичної влади, здійснюється тільки завдяки виборам представників. Представництво свідчить про те, що громадянин шляхом виборів на певний час передає владу до рук довірених осіб та партій. Депутат, який балотується та обирається, репрезентує у парламенті разом з іншими депутатами сам народ. Народ – це більше, ніж активний та пасивний електорат. Сюди належать ще й діти та люди похилого віку. Він охоплює цілі генерації. Тому виборці діють від імені народу та представляють його. Внаслідок виборів демократична еліта на певний проміжок часу отримує повноваження ухвалювати політичні рішення від імені народу і для народу. Суперечки про те, що таке справжня воля народу – типове явище у плюралістичному суспільстві. Тому в демократичному парламенті важливо не стільки з'ясувати волю всього народу, скільки шляхом компромісу поєднати інтереси різних суспільних та політичних сил.

До засад репрезентативної функції в демократичній системі належить саме існування партій. Для цього все ще потрібні політичні партії. В будь-якому разі, навряд чи можна уявити собі, що – враховуючи попередній історичний досвід людства – інші політичні організації могли б краще, дієвіше, ніж партії, представляти інтереси народу. Це не означає, що політичні партії завжди виконують своє завдання настільки добре, що знаходяться поза будь-якою критикою. Констатується лише той факт, що їм у цьому немає переконливої альтернативи.

Західноєвропейський політичний процес протягом останніх двох століть зазнав суттєвих змін під впливом появи загальних виборів та виникнення політичних партій. Вибори при цьому виступили єдиним способом легітимації політичної влади, а політичною інституцією, що робить можливим існування демократичних процедур – виступили політичні партії. Відповідно до цього сучасні демократії визначаються наявністю відкритих і чесних виборів та багатопартійністю. Вибори та політичні партії в

західноєвропейській традиції дуже щільно пов'язані між собою. Фактично в ході тривалої історичної еволюції партії змонополізували процес формування керівних політичних еліт. Політичні партії представляють певні політичні програми, які намагаються отримати підтримку в найширших мас виборців (електорату) і в такий спосіб пройти процес легітимації. Відповідно до самої виборчої логіки відповідальних керівних еліт існує необхідність виникнення організації посередників здатних інтегрувати суспільство. Оскільки політичні партії стали найдосконалішим інструментом, який бере на себе відповідальність за керівництво політикою держави (а здійснювати це можна лише через періодичну оцінку з боку електорату), то політичні партії найчастіше намагаються визначити в контексті виборчої конкуренції. Однією з фундаментальних основ ліберальної демократії є те, що її здатність приймати ефективні рішення громадяни оцінюють через участь у виборах.

Політичні партії, сформувавшись у ХІХ ст. як відповідь на бажання отримати більшу кількість голосів на парламентських виборах, стали важливим елементом усіх сфер сучасного політичного життя. Політики розвивали політичні партії в цьому часі як засіб своєї підтримки на виборах, але партії в ході свого існування довели, що можуть виконувати значно більшу кількість різноманітних соціально важливих ролей.

Розвиток демократичних політичних систем переконує нас у тому, що політичні партії загалом залишаються найефективнішим інструментом реалізації групових інтересів у сфері політики.

Політичні партії можна і треба трактувати як своєрідні інститути посередництва між соціальними групами (наприклад, класами, етнічними чи релігійними групами) та процесом ухвалення рішень, який відбувається в межах структури державної влади. Становлять вони невід'ємний атрибут демократичної політичної системи. Політологи погоджуються з тим, що у так

званих відкритих суспільствах повинні існувати такі способи зв'язків (інституції, процедури, механізми), які уможливають накладання визначених обмежень на тих, хто керує суспільством. Слугують вони ланками, які пов'язують суспільство з політичними елітами і, водночас, мають особливе значення для збереження статусу відкритості самого суспільства. Чим відкритішим є суспільство тим сприятливіші в ньому умови для стабільності демократії. Якщо визнаємо реалізацію певних функцій за невід'ємну передумову стабілізації соціальної системи, а також гарантію його цілісності, то змушені розглядати цей процес у контексті оформлення цілого укладу взаємних зв'язків між його елементами (творення взаємних залежностей поміж різними політичними акторами). Контроль суспільної поведінки, процес політичної участі, пропаганда нових цінностей, спосіб відбору лідерів, процес глибинних системних трансформацій – усе це потребує налагодження взаємних зв'язків між різними рівнями структури політичної системи. Створення власне таких ланок поєднання є винятково важливою функцією політики, і особливу роль у цьому відіграють політичні партії. Вони поєднують між собою державу та її громадян.

Громадяни очікують і прагнуть певних гарантій для себе, впливу на функціонування політичної системи, а позиція партійних еліт залежить від їх здатності мобілізувати енергію та лояльність громадян на свою користь (наприклад, у виборчому процесі). Політичні партії є, певною мірою, гарантією одночасно реалізації тих партисіптарних очікувань громадян, як і забезпечення елітам стабільної і лояльної бази підтримки, що дає ефект участі в процесі здійснення державної влади.

Жодна сучасна демократія не може обійтися без законодавчих органів, які формуються, звичайно, за участю політичних партій. Партійна виборча конкуренція в деяких політичних системах була замінена чи доповнена іншими формами політичної активності та ухвалення рішень, зокрема корпоративістськими та

плебісцитарними. Однак, загальне виборче право, конкуруючі політичні партії та законодавчі органи є виразними індикаторами сучасної демократії. З цієї причини наявність партійних систем та їхня конфігурація помітно впливають на дієвість та громадське сприйняття демократичного ладу.

Характерною ознакою конкурентних партійних систем є їх більша законність порівняно з іншими процедурами громадського вибору. Вони залучають окремих осіб як громадян, а не як носіїв конкретних економічних чи соціальних інтересів. Більше того, процедури голосування формують на сьогодні такі механізми громадського вибору, поза якими важко уявити альтернативний механізм, який би досягнув чи перевищив загально-прийнятний мінімальний критерій демократичної законності: рівне та загальне право всіх правомочних громадян брати участь у виборах, необхідність базувати рішення на широкій громадській підтримці, а не на інтересах меншості, здатність обмірковувати складні альтернативи та вибирати серед них такі, за яких порівняно стабільні та тривалі коаліції політичних акторів стояли б за певними політичними напрямами.

Перевага представницької демократії полягає у поєднанні інституційних властивостей, які, на перший погляд, протистоять одна одній. З одного боку, представницька демократія ставить політичний процес перед низкою невирішених та всеохопних питань, зумовлюючи таким чином неймовірну складність політичного вибору та гарантуючи представництво практично всіх політичних інтересів у політичному процесі. З іншого боку, складність ухвалення рішень та відповідний ризик непостійності громадського вибору, зменшуються закриттям політичного процесу та обмеженням альтернатив, які насправді є складним набором інституційних правил. З тим, щоб функціонувати успішно та виконувати мінімальні умови життєдіяльності (тривалість у часі, певна послідовність ухвалення рішень тощо), представницькі демократії певною мірою усувають відкритість та непевність

політичного вибору.

Меншою мірою два типи інституцій досягають закриття політичних альтернатив у представницьких демократіях: основні конституційні положення, які визначають політичну участь та владу громадськості та устрій політичних альтернатив разом із внутрішньою організацією ухвалення рішень у самих партіях. На рівні конституційних правил, ухвалення законів про вибори та модель функціонування розподілу влади, і на національному (президенталізм і парламентаризм), і на піднаціональному рівнях (федералізм та централізм), може помітно впливати на характер вимог, які пронизують політичний процес. Отже, конституційні правила впливають на другий засіб обмеження демократичного вибору, природу партій та партійних систем. Інші моделі, зокрема плебісцитарна, не спроможні впоратися зі складністю політичного вибору та розширити часову площину вибору за межі моменту ухвалення рішення. І навпаки, у корпоративній моделі представлення інтересів, це відбувається без суспільного втручання та універсального представництва.

1. 2. Походження політичних партій

Задовго до виникнення виборчої демократії, держава мала різноманітну структуру публічних посад – мери, члени парламенту, міністри і т.д. Люди отримували їх різними шляхами – по спадковості, купували, за винагороду, призначались. З появою демократії більшість цих посад починають заповнюватися шляхом виборів. Саме це відрізняло недемократичну політичну систему від демократичної. Люди, які претендують на певні посади повинні заручитися підтримкою інших людей – виборців.

Політикам за нових умов не важко було помітити, що певний

вид об'єднань, які залучають велику кількість голосів, допоможуть їм досягнути та втримати посади. А відтак великі національні організації, які об'єднують усіх політиків і які контролюють голоси на всій території країни зможуть функціонувати ефективніше, ніж місцеві клуби, які об'єднуються лише навколо місцевих політиків. Із створенням організації загальнонаціо-нального масштабу популярним політикам стало простіше пересуватися країною з одного місця на інше з метою підтримки партійних кандидатів, а також з'явилися кошти, необхідні для роботи професійного штабу, який допомагав би в організації тисяч і тисяч виборців. Так утворилися політичні партії. Отже, із формуванням електорату, із рухом до виборчої демократії – як невід'ємний її елемент з'являються політичні партії. Треба, однак, визнати, що така форма організації політичних однодумців є досить новим утворенням, яке з'являється лише у XIX ст. і переважно пов'язане з поступовим запровадженням демократичних принципів і практики.

Політичні партії виникають і розвиваються також і в тих державах, де немає виборчої демократії, наприклад, комуністичні партії. В багатьох політичних режимах, де вони, по суті, не потрібні для виграшу на виборах – вони існують як ефективні механізми зв'язку з масами. Одна з особливостей політичних партій виявилася саме в тому, що вони стали придатними для реалізації різних цілей, перетворилися в невід'ємний інструмент політики.

Досліджуючи процес виникнення політичних партій М. Дюверже поділив їх на партії внутрішнього та зовнішнього походження (так звана генетична модель походження партій). "...Усі партії, – пише він, – зазнають на собі сильного впливу свого походження, подібно до того як людина перебуває під впливом свого дитинства. Неможливо, наприклад, зрозуміти структурну відмінність, яка розділяє британську лейбористську і французьку соціалістичні партії, не знаючи обставин їх народження. Не можна серйозно аналізувати французьку чи голландську багатопартійну і

американську двопартійну системи, не аналізуючи походження партій в кожній з цих країн...”

Парламентські партії формуються там, де парламентські органи існували до розвитку широкого виборчого права. Головним прикладом тут виступають дві традиційні британські партії. Торі та вігі розвивалися в період (1688–1832), коли парламент був важливою частиною урядової структури, а не коли парламентські вибори були справою кількох людей. У Швеції партії розвивалися в XVIII ст. коли там був функціонуючий парламент, але виборче право було обмеженим. Останнім відомим прикладом парламентських партій було скликання Генеральних станів під час французької революції. Тут знову законодавча влада брала на себе загальну владу, в той час як депутати репрезентували тільки малу частину населення.

Позапарламентські партії виникають тоді, коли розвиток парламентських інститутів супроводжується значним розширенням прав виборців або коли партія розвивається з певного інтересу, ідеології або визначеної групи населення. Це явище спостерігалось у Франції під час Третьої республіки, коли розширення виборчого права пояснювало походження Радикальної соціалістичної партії. Так відбувається часто, коли певна частина населення шукає представництва у владі. Відомими прикладами є лейбористська, соціалістична, комуністична, фашистська, аграрна, християнська партії. Така схема виникнення партій не надає великого значення різниці в організаційній будові партій.

1. 2. 1. Партії внутрішнього (парламентського) походження.
Загалом сучасні партії з'являються при розширенні загального виборчого права та парламентської демократії. Поширення представницької моделі спричиняє утворення в парламентах груп,

до яких депутати входять виключно за політичними уподобаннями. Розширення виборчого права приводить до створення виборчих комітетів, які мобілізують виборців.

Про народження партії можна говорити тоді, коли між парламентськими групами та місцевими виборчими комітетами налагоджуються регулярні стосунки.

1. 2. 2. Партії зовнішнього (позапарламентського) походження. Певна кількість політичних партій однак не проходить через виборчий чи парламентський механізм і часто створюється з уже існуючих угруповань: профспілкових (Лейбористська партія Великобританії вийшла з робітничого профспілкового руху), професійних (у багатьох скандинавських країнах аграрні партії утворилися з селянських спілок), релігійних (християнсько-демократичні партії), об'єднань ветеранів (на їх основі створювалися партії крайніх правих у період між двома світовими війнами в Італії, Німеччині, Франції).

Необхідно також згадати і Французьку комуністичну партію яка утворилася внаслідок внутрішнього розколу соціалістичної партії 1920 р., але народженню якої вельми сприяла перемога соціалістичної революції в Росії та прагнення її лідерів експортувати дану модель у Західну Європу.

Систематичне вивчення походження політичних партій розпочалося у післявоєнний період.

М. Шварценберг вивчаючи процес утворення політичних партій у нових державах уточнює, що класифікація, запропонована М. Дюверже, найбільше підходить для західних режимів і майже не прийнятна для молодих держав Африки та Азії, оскільки, більшість політичних партій мають тут зовнішнє походження і аж ніяк не завдячують ним виборчому механізмові, а більшість африканських

та азійських політичних партій утворилися в період визрівання процесів деколонізації і виникли одночасно з утворенням самої держави.

На думку М. Дюверже, спосіб утворення політичних партій суттєво впливає на їхню діяльність. Партії парламентського походження часто є досить несміливими об'єднаннями впливових осіб, згуртованих навколо своєї парламентської групи. Партії зовнішнього походження є централізованими і дисциплінованими організаціями, часто віддаленими і ворожими представницьким інституціям.

1. 2. 3. Складові генетичної моделі походження партій.

Генетична модель походження партій, розроблена М. Дюверже, складається щонайменше з трьох додаткових чинників, які впливають на процес виникнення політичної партії.

1. Організаційний розвиток політичної партії може характеризуватися територіальним проникненням або територіальною роздробленістю або комбінацією цих двох схем. Про територіальне проникнення говоримо тоді, коли “центр” контролює, стимулює або керує розвитком “периферії” (локальних об'єднань). Територіальна роздробленість означає, що локальні еліти творять автономні об'єднання, які потім інтегруються в єдиній на-ціональній організації. Ліберальні та консервативні партії, як звичайно, були внутрішнього походження (парламентськими партіями), які виникли та розвинулися в результаті територіального проникнення в той час, як більшість ліберальних партій – через процес роздробленості. Однак найпоширенішим є змішаний спосіб виникнення політичних партій. Спочатку був процес територіальної роздробленості – виникали локальні організації, а лише згодом з'являється загальнонаціональна структура, як федерація локальних об'єднань.

У творенні партійних родин простежуються певні закономірності – більшість комуністичних і консервативних організацій розвинулися через процес проникнення, а більшість соціалістичних і релігійних – шляхом територіальної роздробленості. Як правило, організаційний розвиток партій ліволібертальних (особливо екологічних) відбувався згідно зі схемою територіальної роздробленості, а багато з них практично не мають розбудованих національних структур (процес територіального проникнення в них ще не настав), творячи федерацію автономних локальних організацій.

2. Другим чинником, який значно модифікує генетичну модель виникнення партії є факт існування (чи відсутності) зовнішніх інституцій, що підтримують діяльність політичної партії. Йдеться про суспільні організації (інститути), які становили первинну форму мобілізації визначеної соціальної групи і були ініціаторами створення політичної партії як гаранта групового інтересу. Церква (особливо католицька), відчуваючи загрозу з боку держави, що експансивно розвивалася, трактувала конфесійні партії як політичну форму організації та ізоляції прихильної йому частини суспільства. Подібною є ситуація з впливом профспілок на процес оформлення деяких соціал-демократичних чи лейбористських партій. У випадку появи такого “спонсора” можна побачити, що лояльність до партії має опосередкований характер або пов’язана насамперед із зовнішньою інституцією і лише потім – з партією. Ця інституція є джерелом рекрутування та легітимації керівної еліти партії і в результаті може мати вирішальний вплив на її внутрішню будову. З огляду на це можна виділити партії, які характеризуються зовнішньою легітимацією і в яких лояльність стосовно партії є похідною порівняно з первинною лояльністю до зовнішнього інституту, а також партії, які характеризуються внутрішньою легітимацією, де джерелом лояльності є сама партія та її ідеологія.

3. Третьою складовою, яка впливає на формування політичних партій є роль харизми (харизматичного лідера). Деякі з партій

можуть виникнути завдяки активності конкретного лідера та організованої навколо нього групи прихильників (наприклад, голістська партія у Франції, Націонал-соціалістична партія в Німеччині). Ці харизматичні партії існують завдяки своїм провідникам і важко про них говорити без характеристики особи її засновника.

Потрібно, однак, пам'ятати, що у генетичній фазі, пов'язаній з оформленням нового типу зв'язків між партією і соціальною групою (соціумом) елементи харизми виступають майже завжди у стосунках між лідерами та їх прихильниками. “Стан колективної загрози” (Вебер) чи “стан колективного ентузіазму” (Підхам) сприяють появі харизматичного лідера. Психологічний стан соціуму стає ключем до розуміння механізму цього процесу очевидним результатом якого є поява нової колективної ідентифікації. Часто в цьому контексті вживається визначення “ситуаційна харизма”. Факт, що суспільство опинилося в кризовій ситуації (суспільний стрес) зумовлює те, що воно готове бачити в лідері (найчастіше в політичній партії) особу надзвичайно кваліфіковану, здатну вивести суспільство з кризи. Лояльність ця пов'язується із програмою зцілення суспільства чи так званою новою візією суспільства, яку пропонує лідер. Особа лідера не має в цьому випадку нічого спільного з чистою харизмою, однак спричиняє харизматичну реакцію. В час глибокої кризи він проголошує готовність керувати суспільством і є це способом виходу з кризової ситуації чи нетривалого залагодження конфлікту. Такого типу харизма була характерна для К. Аденауера в Німеччині, де Гасперо в Італії чи Караманліса в Греції. Ситуаційна харизма відрізняється від чистої харизми тим, що ситуаційні лідери не здатні повністю визначати характер партії. К. Аденауер чи де Гасперо повинні були брати участь у переговорах з іншими акторами внутрішньопартійної сцени. Обидві християнсько-демократичні партії мали більш автономний характер відповідно до своїх лідерів і не були простим їх витвором. Де Голль, навпаки, організував і цілком опанував партію, а її існування було тісно

пов'язане з його долею.

Питання не стільки харизми, скільки персоналізації керівництва постає в 70-х роках в Західній Європі з появою нового організаційного типу політичних партій. Вони не виникають з певного соціального руху, а створюються конкретними особами, які не належали до правлячої еліти, так звані “особи з нічого”. Лідер у цих партіях не є одним зі складників ідентифікації партії, але стає основним, істотним пунктом голосування виборців. Багато з таких партій, принаймні на час свого виникнення, у свою назву закладали ім'я засновника – наприклад, Норвезька прогресивна партія називалася партією Андерса Лангего, а її датський відповідник – партією Могенса Гіліструпа. Багато інших партій асоціюються з іменами своїх засновників і лідерів (наприклад, австрійська соціал-демократична партія – як партія Ю. Хайдера, французький Національний фронт – як фронт М. Ле-Пена, фінська селянська партія – як партія В. Веннамаса). Лідери цих партій не мають, звичайно, харизматичних рис.

Особлива позиція лідера сильно впливає на спосіб організації цих партій. Є вони строго централізованими та ієрархізованими, але стосується це лише національного або лише локального рівня. Поміж двома цими рівнями не існує вертикальних зв'язків (так звана порожня організація), а локальні партії володіють значним рівнем автономії, нерідко організаційною незалежністю. Чинником який інтегрує партії, організовані на основі такої радикальної формули структурного федералізму, виступає авторитет національного лідера партії.

Досить часто нові партії утворюються внаслідок трансформації інших політичних утворень або через переоб'єднання певних груп у нову партію внаслідок політичної кризи. У Франції, наприклад, політична система спонукає до ментальної переорганізації через вузький рівень інституціоналізації, який був у минулому. У 80-х роках ХХ ст. багато маніфестацій за голізм спричинили утворення

численних рухів, що базувалися на крайньо правій ідеології. На противагу їм Демократична партія Франції створила лише невпорядковану коаліцію, що склалася з лібералів та правих центристів. Щодо Соціалістичної партії, то вона стала лідером на політичній арені Франції після перебудови старого Соціал-федеративного об'єднання і включення до його складу багатьох дрібних організацій, так званих нових лівих.

М. Педерсен трактує партії як інституції, близькі до живих організмів. Вони народжуються, досягають зрілості та зникають з політичної арени (вмирають). Він вважає, що у своєму розвитку партія долає кілька рівнів – бар'єрів розвитку. Учений виділяє чотири таких бар'єри:

1) бар'єр декларацій. Політична група публічно декларує бажання брати участь у виборах. Це може мати форму заяви в пресі чи телевізійного виступу;

2) бар'єр авторизації. Подолання цього бар'єру означає, що організація стає партією в юридичному сенсі, набуває правового статусу. У багатьох країнах (наприклад, у Данії) повинна відбутися реєстрація партії, що змушує її зібрати певну кількість підписів громадян, готових підтримати партію на наступних виборах. Часом замість підписів або крім підписів вимагають внести ще й грошову заставу (Великобританія, Німеччина);

3) бар'єр репрезентації. Його подолання означає, що партія здобуває місце в парламенті. В Данії, наприклад, бар'єр підтримки становить 2 %, у Німеччині – 5 %. Він окреслює межі парламентської партійної системи, або визначає, які партії залишаються в її межах, а які втрачають статус парламентської партії;

4) бар'єр істотності. Це коаліційний потенціал та потенціал шантажу партії, тобто здатність партії бути учасником урядової коаліції або ж її здатність впливати на процес прийняття

політичних рішень, перебуваючи поза нею. Для центристських партій більш характерним є коаліційний потенціал, а для радикальних партій – потенціал шантажу.

1. 3. Партії і політична система суспільства

1. 3. 1. Партії – основні суб'єкти політичної діяльності.

Існування політичних партій, що змагаються за владу в межах закону, який забезпечує їм рівні можливості, є однією з основних характеристик демократичних політичних систем. На перший погляд здається, що цей ключовий момент сучасних демократій пов'язаний з процесом, що сформував ліберальну демократію, навіть якщо розвиток політичних організацій та інституцій плюралістичної демократії не завжди був гармонійним.

На підтвердження цього існує багато прикладів політичних груп, які бралися за зброю у боротьбі за владу: сутички між політичними клубами під час Великої Французької революції, протистояння між якобінцями та жерондистами. Наприкінці XVIII ст. у Великобританії політичні партії поступово набувають сучасних форм. Ряд філософів захищали принцип організованих партій: “Партія – група людей, об'єднаних для підтримки національних інтересів спільними зусиллями, на підставі певних принципів, з якими усі члени організації погоджуються” (Буркс). Проте ця ідея не знайшла підтримки, оскільки передбачалося, що партійні фракції запровадять поділ по відношенню до монархії та здійснення влади. Дебати були відновлені у Франції під час Реставрації.

Незважаючи на англomanію, яку сповідувала частина політичної еліти, Франція досить пізно прийняла справжню партійну систему. Співнений контрастів еволюційний розвиток цих двох країн

засвідчує, що поява політичних партій не завжди є звичним наслідком розширення загального виборчого права. Політична партія як засіб здобуття та здійснення влади, по суті, пов'язана з історичним переломним моментом західних демократій, як, приміром, це було у Великобританії. Але вирішальним фактором стало те, що демократична система більш-менш сформована у Великобританії поширилася по всьому світу. Виникло переконання, що політичні партії – найдосконаліше знаряддя політичної боротьби. Це припущення було підтвержене марксистськими та особливо ленінськими роботами, а також революцією 1917 р., яка перетворила комуністичну партію на знаряддя здобуття влади робітничим класом, а пізніше – управління нею. Після цього дебати змінили тему. Питання полягало вже не в доцільності існування політичних партій, а в тому, чи політична система має бути однопартійною чи багатопартійною. Отже, відтоді існування політичних партій ставало певною мірою конституційним елементом політичної системи. В розвинених країнах уже сформовані партії, а також ті, що лише створюються, нерідко мають лише формальну схожість із законом, покликаним надихати їх при одно- чи багатопартійній системі. Це значно ускладнює можливість порівняння їх, хоча деякі цікаві спроби зробив Кеннет Джанда у 70-ті роки.

Обмежуючись партіями європейських демократій, потрібно пам'ятати, що політичні системи походять з комбінацій ряду факторів. Деякі з них можуть не існувати або бути більш чи менш важливими в тій чи іншій країні. Серед цих факторів можна виокремити важливість історичних подій (під час революцій, громадянських чи релігійних воєн), вплив міжнародних подій (таких як Велика Французька революція, революція 1917 р. в Росії), тип політичної системи (президентська чи парламентська), тип виборчої системи та здатність партій запобігати виникненню нових конкурентів. Усі ці фактори взаємодіють між собою, визначаючи характер генези та тип структури партій.

Партії є частиною суспільства, тому на їхню організаційну структуру і функціонування суттєво впливає соціальне оточення.

Такий підхід не є новим, навпаки він має давню традицію у політичній науці. Сорок років тому, досліджуючи природу і функції партій, Б. Меріам зазначав: “Те, що здається широкою владою партійного лідера, при доскіпливішому аналізі стало видимою частиною більшого процесу, якого ми раніше не помічали, оскільки він крився під поверхнею. Глибоко в соціальних та економічних інтересах суспільства, в його соціальній і політичній психології, лежать звички, тенденції і сили, які і зумовлюють діяльність партії”.

Д. Істон зосереджується на політичній системі та її відношенні до широкого оточення через вхідні і вихідні дані. Він бачить вхідними даними у політичній системі вимоги і підтримку, а вихідними – рішення і дії. Для нього центральною одиницею моделі є політична система, а не політичні партії. Але запропоновану ним модель можна використати і тоді, коли в центрі будуть знаходитися партії. Роблячи так, ми не применшуємо значення політичної системи, наша мета – привернути увагу важливого місця партій як частини більш складної системи.

Політичні партії діють у певному політичному просторі. В нашому аналізі ми зупинимось лише на тих ознаках середовища, які нам дають загальне уявлення про діяльність політичних систем.

Для початку треба мати загальне уявлення про цілу соціальну систему, в якій знаходяться партії. Розглядаючи природу і розподіл людських і матеріальних ресурсів суспільства можна виділити певні підсистеми і їх елементи, оскільки вони впливають на партійну систему.

Соціальна структура розвивалася у такий спосіб, що

з'явилися два вирішальних виміри, які були дуже важливими для політичних партій: регіонально-етнічні та регіонально-економічні. Етнічність сприймається, щоб визначити предків, які мали спільні культуру, походження, мову, релігію. Регіонально-економічна характеристика наголошує на регіональних розколах, зумовлених різницею в економічних ресурсах і розвитку. Вплив економіки на політичні партії здійснюється через цінності, які пов'язані з нею; через діяльність організованих груп інтересу. Релігія не так щільно пов'язана з політичною системою, як економіка. Але історично склалося так, що вона суттєво впливала на політичний розвиток, а в деяких державах, з певних особливих причин, продовжує бути важливою політичною силою. Як і у випадку економіки, інституції та організації, пов'язані з релігією, здійснюють вплив на партії через організовані групи інтересу або діяльність еліти.

Складовими середовища, які найочевидніше впливають на політичні партії є й інші елементи політичної системи, насамперед характер політичного режиму, форма державного устрою та форма правління, структура парламенту та тип виборчої системи. Демократичні політичні режими формують сприятливі умови для розвитку і діяльності політичних партій, тоді як авторитарні і тоталітарні – ускладнюють чи унеможливають їхню діяльність. Парламентське правління спирається на партійну систему, тоді як президентське – функціонує достатньо автономно від неї. У федеративних державах з двопалатним парламентом реалізація партійного правління складніша, ніж в унітарних державах з однопалатним парламентом. І, нарешті, пропорційна виборча система сприяє утворенню багатопартійності, а мажоритарна – ускладнює.

Так само як соціально-політичне оточення впливає на виникнення та діяльність політичних партій, партії також здійснюють активний зворотній вплив на політичну систему.

Поряд із громадськими організаціями, групами інтересів, суспільними рухами та іншими формами громадської активності й державними органами, вони є важливою інституційною підсистемою політичної системи.

Взаємини між політичними партіями, партіями і державою, партіями і громадянами та іншими елементами політичної системи становлять важливу частину її нормативної підсистеми. Це широке коло взаємин регулюється як відповідними законами, так і різного роду регламентами (наприклад, статутами партій), прийнятими в суспільстві правилами поведінки та традиціями. Останні є важливою складовою політичної культури суспільства.

У межах комунікативної підсистеми важливого значення набувають стосунки, які налагоджуються між самими політичними партіями, між партіями і державою, між партіями і громадськістю. Вони є важливими каналами зв'язку в суспільстві.

Різноманітність функцій, які виконують політичні партії, робить їх невід'ємною складовою функціональної підсистеми.

1. 3. 2. Роль партій у житті суспільства. Для будь-кого роль партій у житті суспільства є цілком очевидною. Для багатьох роль партій у сучасній конкурентній політиці подібна до ролі корпорацій у сучасній конкурентній економіці.

Що таке політична партія, з якою ми стикаємося у політичному житті сучасної демократії? Більшість учених, експертів, професійних політиків, розглядаючи феномен політичних партій, погоджуються з такими положеннями: 1) партії – це організації; 2) партії займаються забезпеченням діяльності урядових лідерів; 3) партії займаються забезпеченням громадської політики; 4) партії найбільш політично активні під час виборів; 5) партії відіграють тривалу в часі роль у політичному житті.

Зрозуміти демократичну політику без організації політичних партій неможливо. Їхня діяльність глибоко проникає в політичне життя суспільства. Вони є своєрідним механізмом урегулювання політичних конфліктів, визначають характер і напрям політичного процесу, забезпечують зв'язок суспільства і держави.

Партії – не обов'язкове явище кожної держави, але все ж у більшості країн вони є створені. Звичайно, їхній вплив та важливість різна. В деяких випадках партії сильні, добре організовані та мають своїх представників в уряді; інколи вони слабкі та згодом зовсім зникають з політичної арени.

Значення політичних партій в житті держави змінюється протягом історії. В останні роки воно помітно зростає.

Чому ж партії є такими поширеними? Це не можна пояснити лише збільшенням кількості демократичних держав, адже багато авторитарних режимів теж базують свою політику на діяльності політичних партій. Причину треба шукати в особливостях сучасного світу для якого характерні: усвідомлення людьми факту існування конфліктів у суспільстві; потреба уряду бути зв'язаним із суспільством; впевненість, що “єдність – це сила”.

По-перше, партії з'являються тоді, коли члени суспільства усвідомлюють існування конфліктів, які належать до структури суспільства загалом, до аспектів його організації чи до політичних тенденцій, що домінують у цьому суспільстві. Ці проблеми можуть обговорювати на загальному рівні чи замовчувати (за умов однопартійності), але усвідомлення існування суспільних суперечностей є все ж однією з головних причин існування політичних партій. По-друге, партії існують для підтримки зв'язку між урядом певної держави і суспільством. По-третє, для партій основним є переконання, що “єдність – це сила”. Його широко пропагують у сучасному суспільстві. Вважається, що сильна, добре організована партія зможе діяти ефективніше.

Основні функції партій здійснюють на трьох рівнях, а саме: на рівні суспільства загалом; на рівні політичної системи; на рівні буденного життя.

По-перше, на загальному рівні роль партій полягає у врегулюванні конфліктних ситуацій, що виникають. Вони є також основними засобами, за допомогою яких правляча еліта поширює свій вплив і намагається “змусити” народ прийняти її політику і, навпаки, засобом, за допомогою якого суспільство (чи його найактивніша частина) намагається впливати на процес державного управління. Партії – це інституції, які репрезентують народ і мобілізують його.

По-друге, на рівні політичної системи партії – інституціями, які впливають на формування уряду, є ініціаторами виборчої системи (мажоритарної, пропорційної чи змішаної).

І, зрештою, на рівні щоденного політичного життя, партії відіграють основну роль у залученні мас до політики та доборі політичних кадрів, їх підготовці та висуненні на вищі державні посади. Партії – важливий чинник, стабільності політичного режиму.

1. 4. Підходи до визначення політичної партії

На перший погляд поняття політичної партії є надзвичайно простим. Коли ми говоримо “політична партія”, то загалом усі добре розуміємо, про яке суспільне явище йдеться. Це поняття не викликає стільки непорозумінь і дискусій, як деякі інші поняття політичної науки. Це розуміння суті поняття політичної партії загалом полегшує її визначення. Однак, за детальнішого розгляду з’ясовується, що за простою і зрозумілою, на перший погляд, дефініцією насправді криється чимало запитань і суперечностей.

Деякі з них пов'язані з термінологією. Скажімо, не у всіх власних назвах партій ми можемо знайти саме слово “партія”. Часто тут застосовуються дещо інші терміни, такі як “союз” (Союз демократичних сил), “рух” (Народний Рух України), “об'єднання” (Об'єднання в підтримку Республіки), “конгрес” (Індійський національний конгрес) та інші. Є також партії, які у своїх назвах не мають жодних подібних термінів, наприклад, “Великий Ізраїль”, “Вперед Італія!”. Ці назви часто окреслюють політичні та програмні цілі, а іноді мають на меті приховати партійний характер організації. Такі поняття, як “об'єднання”, “рух”, “конгрес”, засвідчують загальнонародний, надпартійний характер угруповання. Однак, даючи характеристику зазначеним об'єднанням як певному соціальному феномену, ми не повинні звертати уваги на їхню власну назву і навіть на їхню програмну декларацію. Зараховуючи те чи інше конкретне угруповання до політичних партій, треба виходити з певних об'єктивних ознак даної організації, які слугують базовими критеріями визначення поняття партії.

Пошук критеріїв, які визначають суть поняття політична партія, треба розпочати з семантичного розуміння слова “партія”. Слово це досить поширене, його можна відшукати в працях багатьох поважних авторів і має цілком конкретний політико-ідеологічний зміст, яким не можна легковажити.

Етимологічно слово “партія” походить від латинського іменника *pars*, що означає частину більшого, або дієслова *partire*, що означає ділити. Ще в давнину вживалося воно для визначення певного політичного угруповання. В такому значенні зустрічаємо його в працях Ціцерона, Платона чи Сократа, де говорилося про *fakciji*, чи *partii*, на противагу терміну *amicitia*. Під останньою розумілась спілка приятелів, шляхетне об'єднання, *fakcia* чи *partia* була нешляхетним об'єднанням або об'єднанням навколо якогось роду.

У римських джерелах знаходимо і розуміння поняття “партія” як об’єднання політиків навколо певного лідера (так звана партія Цезаря, Марія, Сулли), або об’єднання людей, які управляють державою (скажімо, сенат), на відміну від решти людей. У Новий час цей термін приходить до європейського вжитку і спочатку означає окремих військовий підрозділ, групу військових.

Вживання слова “партія” має означати, що в групі представлена лише частина соціальної спільноти, яка бореться за владу. Є це спробою відокремлення цієї групи людей від монолітної єдності – без огляду на те, що становить ця цілісність (парламент, правлячий клас чи цілий народ). Тому для партії в загальному вигляді характерна наявність двох критеріїв: 1) якісно відокремленої групи людей відносно інших членів суспільства чи суспільства загалом; 2) внутрішній взаємозв’язок, партнерство, наявність об’єднувачого начала.

Поняття “політична партія” відрізняється за змістом від поняття “партія”. Мова йде про об’єднання людей на певній ідейній основі на відповідних політичних принципах. Політична партія дбає про політичні цілі й використовує для цього політичні засоби. Головним завданням політичної партії, яка об’єднує людей навколо спільних ідейно-політичних принципів, є завоювання та використання політичної влади.

Н. Макіавеллі, Г. Моска, В. Парето, М. Вебер, А. Шумпетер, Дж. Бернхам виводять походження партії з понять “політика”, “політична”. Інші ж автори – Д. Юм, І-К. Блунчлі, А. Зігфрід, Р. Міхельс, М. Дюверже – вважають, що пояснення терміна треба шукати в загальному принципі “партійності”, “партійного об’єднання”.

У зв’язку з цим, проблема походження поняття партія достатньо дискусійна. Звичайно, вузьколінгвістичний підхід далеко недостатній для вичерпного визначення такого складного

феномену, яким є політичні партії. Однак саме такий номенологічний підхід до визначення поняття в сучасній партійній теорії. Знаходимо його, зокрема, у працях А. Ренні, С. Ньюмена, Дж. Сарторі. Лінгвістичне пояснення цього терміна як частини цілого приводить ряд авторів до сприйняття партії лише в контексті існування багатопартійності, багатопартійної (як мінімум двопартійної) політичної системи, що загалом не відповідає сучасному його розумінню. З цього погляду, єдина партія (монопартія) є такою ж партією, як і партії, що існують в умовах багатопартійності. Вони можуть відрізнятися організаційною будовою, цілями, функціями тощо, однак усі вони належать до одного роду соціальних організацій, оскільки мають спільні засадничі характеристики, що визначають політичну партію. Звичайно, монопартії відрізняються від плюралістичних, але ця конкретно-історична специфіка монопартій не позбавляє їх загальних ознак політичної партії.

Дослідження політичних партій, які відіграють важливу роль у державно-політичній системі сучасних держав, є однією з найактуальніших проблем цілого ряду сучасних суспільних наук – філософії, державознавства, політології, соціології та суспільствознавства. І важко визначити, яка з них домінує у визначенні партій. При визначенні поняття партії доцільно виокремити такі науково-методологічні напрями, з погляду яких поняття партія може інтерпретуватися в різних сферах сучасних гуманітарних наук.

У філософсько-етичному розумінні встановлюють так зване органічне розуміння партії як природної форми об'єднання людей, яке відбувається на основі певних принципів і спрямоване на реалізацію певних цілей.

У соціально-історичному аспекті партії можна розглядати як певний цілком стійкий структурний елемент соціальної системи, як колективну форму організації та інституалізації соціально-класової

активності, як фактор формування і вираження громадської думки та ідеологічних установок різних соціальних груп. Для цього використовують категорії науки про суспільство чи зіставлення феномену партії з державою, що приводить до вилучення зі сфери розгляду державно-правових елементів політичних партій.

У політологічному, державознавчому значенні партія визначається як елемент державно-політичної системи, щільно пов'язаної з державними та правовими інститутами.

Поняття партії можна досліджувати також і з погляду правового її визначення. Відповідно, треба розмежовувати загальне державно-правове значення цього поняття і конкретне правове визначення поняття партії в законодавстві – перше набуває змісту в результаті розгляду партії в контексті її взаємодії з усією системою державних, суспільно-політичних і правових інститутів, друге є безпосереднім оформленням статусу партій у законі, формою конкретного нормативного відображення політичної партії як певного соціального явища в праві.

Проблема визначення поняття партії набуває додаткового значення з погляду з'ясування і вирішення тих методологічних проблем, які пов'язані з неоднозначністю трактувань, що використовуються в класичній та сучасній політичній науці.

Як будь-яка політико-правова категорія, поняття “партія” змістовно зумовлене об'єктивними закономірностями процесу історичного розвитку. Сама назва “партія”, яка характеризує відокремлену політичну групу суспільства, з'явилася досить давно, тоді як сама політична партія, в сучасному її розумінні, виникла лише в середині XIX ст. Ця розбіжність між назвою та суттю політичної партії створює ряд труднощів при спробі визначення історичної еволюції партій.

У світовій літературі прийнято оперувати терміном “партія” для позначення політичних груп, прототипів майбутніх політичних

партій з XVIII і XIX ст., незважаючи на те, що вони не були партіями в сучасному розумінні цього слова. На сучасному етапі політичні партії визнаються як інтегрований, складовий елемент конституційного ладу, їхня діяльність у більшості випадків врегульована в конституційно-правовому порядку. Все це, безперечно, не можна зачислити ні до більш ранніх політичних об'єднань – “протопартій” (відмінність від партій по вертикалі), ні до сучасних, але менш вагомих форм колективної політичної діяльності – “псевдопартій” (угруповань виборців, політичних комітетів сприяння групам тиску – відмінність від політичних партій по горизонталі). Отже, структура та межі парадигми партій, особливості сутнісного трактування цього поняття залежать від історичних основ та обставин його фіксації.

Поняття політичної партії в політичних концепціях пройшло певну історичну еволюцію в контексті суспільно-політичного розвитку. Водночас еволюція визначалася певним розвитком самої політичної науки і, зокрема, станом вивчення партій.

Визначення поняття партії, крім суто теоретичного має і практичний характер. Адже від наявності в тієї чи іншої організації ознак “партії” залежить її відповідний правовий статус, її права та обов'язки в політичній та громадській сферах, особливе функціональне становище в державному механізмі, інші практичні моменти, які відрізняють політичні партії від виборчих союзів, груп тиску, громадських організацій.

Аналітичні труднощі визначення суті поняття “партія” зумовлені специфікою та різноманітністю підходів, які при цьому застосовують. Серед них варто виділити кілька основних.

По-перше, абстрактно-інтуїтивні формулювання на зразок: “партія – це держава в державі”, “посередник” між державою та суспільством, “міст від мас до вождя” тощо. Прихильники такого підходу стверджують, що точне визначення поняття “партія”

можливе лише у вкрай абстрактному і узагальненому вигляді. Насправді такі визначення-лозунги мають політико-прагматичний характер, а в теоретичному плані вони швидше заважають, ніж сприяють визначенню суті даного поняття.

По-друге, в межах державно-політичної теорії розроблені чіткіші, загальні визначення, за допомогою яких робились спроби в єдиній формі виділити та врахувати специфічний характер політичних партій як явищ соціального, політичного та державного життя, особливостей їх ролі в державі, функцій, організаційної форми. Цей напрям, який сьогодні достатньо розвинутий, має давню історичну традицію і представлений такими авторами, як Г. Еллінек, Г. Тріпель, М. Вебер, Г. Кельзен, Ф. Гогель, Ж. Бюрдо, З. Нейманн, Л. Епстейн та інші.

К. фон Байме визначає партію як “групу громадян-одномисльців, які діють спільно для досягнення спільних політичних цілей”. Н. А. Макдоналд зазначає, що “партія – це група людей, об’єднана навколо певного інтересу, який вони намагаються реалізувати і значення якого узагальнюється в певних ідеях”. Е. Берк визначає партію як групу людей, які об’єднані спільним служінням народу.

Французький політолог Ф. Гогель вважає, що партія – це “угруповання людей, об’єднаних для участі в політичному житті, які мають на меті завоювати повністю чи частково державну владу, щоб у такий спосіб забезпечити панівне становище ідеям та інтересам членів угруповання”. Інший відомий представник французької політичної науки Ж. Бюрдо під партією розуміє “будь-яке угруповання людей, які сповідують однакові політичні погляди і докладають усіх зусиль, щоб зробити їх панівними в даному суспільстві, водночас об’єднуючи якомога більшу кількість громадян, і намагаються захопити владу чи хоча б впливати на її рішення”. О. Ренней і У. Кенделл вважають партіями “автономні групи, які висувають кандидатів і ведуть виборчу кампанію з надією на встановлення у майбутньому контролю над складом і

політикою уряду”. Подібне визначення політичним партіям дає американський учений Е. Даунс, який вважає, що партія – це “коаліція людей, яка бажає законними способами здійснювати контроль за апаратом влади”. Під коаліцією він розуміє групу людей, які мають певні спільні цілі, під апаратом влади – фізичні, нормативні та інституційні засоби, якими володіє уряд для здійснення своєї специфічної функції – поділу суспільних ресурсів, а під легальними способами – проведені належним чином вибори. Поширення в науковій літературі набуло визначення партії німецького соціолога М. Вебера. Під партією він розуміє “добровільне об’єднання громадян, метою яких є здобуття влади в рамках організації, а активних членів – реалізація матеріальної чи особистої користі, або і першого і другого”. М. Дюверже визначає партію “як об’єднання з певною внутрішньою будовою”.

Нарешті, третій підхід до дефініції політичної партії полягає у спробах дати визначення партії не через її визначальний критерій, а через цілу систему ознак. Саме такий підхід зараз вважається найконструктивнішим. Він об’єднує таких представників партійної теорії – Ж. Ла Паломбару, М. Вайнера, Ф. Сорауфа, М. Дюверже, В. Хенке, К. Хессе, К-Ф. Зайферта, Ж. Шарло, Ф. Борелля та інших. В межах цього напряму можна також додатково типологізувати визначення партій.

Ж. Бюрдо вважає недостатнім загальне визначення політичних партій і пропонує каталог характеристик, без яких, на його думку, неможливе повне і правомірне визначення поняття партії. До них він зачисляє такі: розвинену організаційну структуру, яка охоплює все суспільство по горизонталі та вертикалі; інформаційну та організаційно-пропагандистську діяльність; виховну функцію, реалізація якої робить партію основним “інкубатором” політичного персоналу.

У 1966 р. американські політологи Ж. Ла Паломбара та М. Вайнер спробували дати визначення політичної партії за такими

критеріями:

- 1) “життєздатна організація, тобто така, середня тривалість політичного життя якої довша за тривалість життя її керівництва;
- 2) місцева, добре впорядкована і життєздатна організація, яка підтримує регулярні й різноманітні зв'язки з іншими організаціями країни;
- 3) тверде бажання державних та місцевих керівників організації взяти в свої руки і здійснювати владу, а не лише впливати на неї;
- 4) прагнення отримати підтримку народу через вибори чи якимось іншим способом”.

Перший критерій – тривалість існування організації. Партія повинна пережити своїх засновників, що відрізняє її від клік, клієнтел, камарилій, які зникають разом зі своїми патронами. В тому випадку, коли партія організовується навколо фігури харизматичного лідера, їй ще доведеться довести можливість свого існування без нього.

Другий критерій – характер організаційної структури, яка повинна складатися як з керівної ланки загальнонаціонального масштабу, так і регіонального – місцевих, локальних партійних організацій. Наявність розгалуженої партійної організації, яка охоплює також місцевий рівень, існування стійких і міцних систематичних зв'язків між загально-національним центром і локальними партійними організаціями, відрізняє політичну партію від парламентської фракції. Партії – це організації, які об'єднують людей у більш-менш формалізовану структуру. Політичні партії повинні бути конкурентноспроможними організаціями, здатними в межах політичного ринку впливати на розподіл політичних цінностей. Тому підставовою їх метою, (характерною для існування будь-яких організацій), є їхнє організаційне існування в оточенні, що динамічно змінюється.

Третій критерій полягає в чітко вираженому свідомому прагненні керівництва організації як на центральному рівні, так і на місцях, до завоювання і здійснення влади (самостійно чи в коаліції). Прагнення до безпосереднього здійснення політичної влади – це ознака, яка відрізняє політичні партії від груп тиску, союзів підприємців, груп інтересів, які намагаються досягти лише впливу на владу. В багатьох державах існує багато різноманітних груп інтересів, які займаються лобізмом, впливом на ухвалення урядом вигідних для них рішень. Групи інтересів відрізняються від політичних партій тим, що вони лише впливають на політику, в той час як політичні партії її визначають через механізми участі у владі.

Четвертий критерій відображає прагнення забезпечити собі масову підтримку на виборах як членів партії, так і електорату. Пошук масової опори, особливо через участь у виборах, відрізняє політичні партії від політичних клубів, які не беруть участі у виборах, а є своєрідними ідейними лабораторіями, що чинять вплив на владу та громадськість головно через формування відповідних політико-філософських та ідеологічних засад. Визначення політичних партій на основі виборчих дефініцій є на сьогодні найчастіше вживаним. Дж. Сарторі стверджує, що “партія – це така політична група, яка присутня у виборчому процесі і спроможна висунути через вибори кандидатів на публічні посади”. На думку К. Янда, партія – це організація “яка прагне до здобуття політичного становища своїми легітимними репрезентантами”. Дж. Лане та С. Ерсон визнають політичними партіями тільки ті організації, які є у виборчих статистиках. Отже, політична партія – добровільна організація, яка виражає прагнення її членів до здобуття та утримання державної влади шляхом безпосередньої участі у виборах кандидатів, які обіймають становища в законодавчих інститутах або в інститутах виконавчої влади. Поняття політичної партії стає дедалі ближчим до поняття “виборчої партії”, що підкреслює значення цієї сфери в діяльності партії. Однак не можна зводити визначення партії лише до виборчої демократії та виборчої активності. Зокрема так звані

революційні партії організовані в такий спосіб, що намагаються отримати контроль над владою не через механізм виборів, а застосовуючи силу. Тоталітарні партії, скажімо, нацисти 30-х років, також творять машину недемократичної держави.

Відомий американський теоретик Ф. Сорауф розглядає політичні партії як структури, що складаються з трьох елементів: 1) сама організація, що об'єднує людей для спільної, узгодженої діяльності в досягненні певних цілей. Як будь-який інститут, партійна організація має власне внутрішнє життя – рекрутування нових членів, висунення кандидатур на державні посади, “поділ праці” всередині партії; 2) “державна партія”, тобто члени партії, які організовані в рамках законодавчих, виконавчих і представницьких органів влади, що фактично є продовженням партії в цих органах; 3) “електоральна партія” – всі ті, хто надає партії ту чи іншу підтримку, є її симпатиками, активістами, виборцями. Конкретним співвідношенням цих трьох елементів партії Ф. Сорауф пояснює труднощі як функціонування так і визначення політичних партій. Водночас він подає ряд характерних ознак партій, які відрізняють їх від інших політичних організацій. До них належать такі: ступінь активності партій у період виборчих кампаній, розгалужена організаційна структура і наявність у них значної опори в особі членів та симпатиків партії, переважна орієнтація на використання політичних засобів для досягнення своїх цілей, значна стабільність і тривалість існування організації, послідовність у використанні лозунгів, символів, засобів політичного маркетингу.

Один з відомих американських політологів Д. Ептер характеризує політичні партії як складові елементи політичної системи, підсистему, що організовує діяльність уряду. Основною ознакою політичних партій він вважає формування громадської думки, розробку політичного курсу, який стає рушійним мотивом діяльності уряду і забезпечує розумний баланс між громадською думкою та державною владою. Інша важлива його харак-теристика

полягає в тому, що форма політичної партії залежить від низки соціально-політичних характеристик суспільства, від існуючих у ньому соціальних розколів.

Традиційні положення щодо характеристики і формування політичних партій критикував М. Оферле у роботі, яка з'явилася в серії “Цікаво знати” і називається “Політичні партії” (1988). Автор вважає, що ці визначення розглядають як відоме те, що ще вимагає пояснення. На його думку, позначка “політична партія” – це лише можливий варіант більш широкого поняття, яке він називає “політичне підприємство” і яке полягає в “обміні політичних цінностей” на “активну чи пасивну підтримку”.

Стосовно суті поняття “партія” зазначимо, що деякі автори вважають неможливим виокремлення якихось загальних критеріїв для їхньої характеристики за різних суспільних умов. Поняття партії, на їхній погляд, обов'язково передбачає врахування конкретної ситуації в конкретному суспільстві.

Говорячи про теорію політичних партій, не можна обійти увагою і марксистський погляд на цю проблему, в основі якого лежить класовий підхід. Аналізуючи партії як політичні організації класів, марксистсько-ленінська теорія пов'язує їхнє виникнення і діяльність з поділом суспільства на антагоністичні класи і соціальні групи. Вже в “Маніфесті Комуністичної партії” засновники марксизму відзначали, що історія всіх суспільств є історією боротьби класів і що класова боротьба є боротьбою політичною і цим зумовлювалась важливість організації пролетаріату у власну політичну партію. Акцентуючи на класовому характері політичних партій, їх тісному зв'язку з інтересами класів та соціальних груп, В. І. Ленін підкреслював, що “класами керують звичайно і в більшості випадків, по крайній мірі в сучасних цивілізованих країнах, політичні партії”.

Політичні партії, представляючи найактивнішу та

найорганізованішу частину класу чи соціальної групи, виражають їхні інтереси, керують ними в класовій боротьбі, спрямовуючи їх зусилля на досягнення політичних цілей. Як носій класових інтересів партія відносно стійке суспільно-політичне утворення, яке володіє специфічними, субстанційними ознаками. Вона також виражає відповідні довгострокові, суттєві зв'язки і відносини в суспільстві та державі.

Основною ознакою політичної партії, з погляду марксизму, є її класова природа і соціально-економічна обумовленість. Саме ця ознака вирішальна для характеристики політичних партій, а всі інші – похідні. В. І. Ленін з цього приводу особливо наголошував, що “марксистська критика партій полягає власне в конкретному аналізі тієї чи іншої класової основи різних буржуазних партій”.

Очевидно, що сучасна партійна теорія не володіє єдиною загально визнаною методикою визначення предмета свого дослідження. Дослідники цього складного суспільного феномену пропонують цілий набір найрізноманітніших, часто суперечливих підходів до визначення суті, особливостей і призначення політичних партій. Загалом ці підходи можна поділити на дві великі групи, у яких дотримуються вузького чи широкого визначення політичних партій.

1. 4. 1. Вузьке визначення політичної партії. Дж. Шлезінджер зауважував, що де-які вчені “намагаються дати таке визначення партії, щоб ним охопити всі організації, які претендують на цю назву”. Але, як уважає вчений, “якою б корисною не була теорія партій, заснована на такому широкому визначенні, мій власний підхід є менш амбіційним” і може застосовуватися “лише до тих партій, які беруть участь у вільних виборах, особливо якщо з плином часу вони здатні отримати перемогу на виборах”. Як бачимо, Дж. Шлезінджер приймає добре

відоме визначення Е. Даунса: партія – це “команда людей, яка намагається контролювати державний апарат шляхом здобуття посад на належним чином організованих виборах”. Багато вчених використовують вузьке визначення партії, виключаючи тим самим деякі з політичних організацій, які вважаються партіями за межами США.

Ця суперечність привернула до себе увагу вже в одному з перших збірників з порівняльної політології – “Сучасних політичних партіях” за редакцією З. Нейманна. У передмові до нього він писав: “Про справжню політичну партію можна говорити лише за умови існування хоча би ще однієї конкуруючої групи”, – і додавав, що “однопартійна система є термінологічною суперечністю”. Тим не менше збірник містив статтю про Комуністичну партію Радянського Союзу. Незважаючи на своє визначення політичних партій, З. Нейманн не вважав за можливе вилучити з їх числа комуністичні партії. А якщо ні, то довелося б відмовитися від значного обсягу важливої для порівняльного аналізу літератури. Більше того, як доводить В. Ренделл, подібне “європоцентричне” визначення вивело б з поля уваги дослідників некомуністичні однопартійні системи в країнах Третього світу. І це тоді, коли, як показано в книзі Т. Пемпеля, “більшість націй-держав сучасності можна віднести до розряду однопартійних”.

Крім того, переважна увага до електоральних функцій партій виводить за рамки аналізу антисистемні партії, які Дж. Сарторі визначив як партії, що підривають легітимність існуючого режиму. Наприклад, в умовах багатопартійної системи комуністичні партії часто беруть участь у виборах лише з тактичних міркувань. Використання положення про електоральну конкуренцію в якості одного з критеріїв визначення політичних партій виключає також релігійні, етнічні та регіональні партії, які діють на узбіччі політичних систем. Наприклад, Р. Макдоналд і М. Руль встановили, що незначна кількість із 125 політичних партій, які діють у країнах Латинської Америки, виконують ролі “встановлені для них

загальнотеоретичною політологічною літературою, яка заснована на західноєвропейських та англосаксонських системах, де права парламентів і підпорядкування армій вважаються само собою зрозумілими речами”.

1. 4. 2. Широке визначення політичної партії. Справді, загальна теорія політичних партій не може бути заснована на вузькому визначенні, яке не застосовується до однопартійних та антисистемних партій. У класичній праці М. Дюверже можна знайти плідне обговорення однопартійних систем, так само як і багатопартійних систем; воєнізовані угруповання учений зіставляє із парламентськими партіями. Обсяг цієї праці був настільки широким, що М. Дюверже не сформував у ній жодного визначення партії. Пізніше вчений визначив партії як організації, які, по-перше, “намагаються захопити владу або брати участь у її здійсненні” і, по-друге, спираються на “підтримку широких верств населення”, на відміну від груп тиску, які “представляють обмежене число громадян з особливими чи приватними інтересами”.

Перша частина цього визначення передбачає, що партії можуть існувати і без участі у виборах. Друга частина є спробою розмежувати партії і групи тиску, тобто вирішити найважливішу для широкого визначення партії проблему.

Значну увагу концептуальним проблемам, які виникають при визначенні політичної партії, приділяв також Дж. Сарторі. Вчений намагався дати “мінімальну дефініцію”, яка б охоплювала лише необхідні ознаки партій. Сформульоване в результаті визначення звучить так: партія – це “політична група, яка має офіційну назву, і здатна шляхом участі у виборах (вільних чи невільних) замінити державні посади своїми кандидатами”. Виділяючи ту обставину, що вибори не обов’язково повинні бути вільними, Дж. Сарторі поширив своє визначення на партії, що діють в умовах

однопартійного режиму. Але і це визначення не залучала до уваги тих партій, які намагалися здобути владу чи вже володіють нею, не беручи участі у виборах.

Ще ширшим є визначення партії як організації, яка має на меті заміщення урядових посад своїми визначеними представниками. Таке визначення пропонує К. Джанда. Цілі всякої організації багатогранні. Щоб відповідати такому визначенню, організації достатньо мати серед своїх цілей досягнення урядових посад своїми представниками. (Під урядом у цьому випадку розуміють будь-яку державну службу, як в Америці, а не кабінет, як у Великобританії). Крім того йдеться власне про визначених представників партії, тобто осіб, які відкрито ідентифікуються з відповідними партіями чи з їх символікою. Якщо група інтересів відкрито висуває кандидатів на виборах, вона стає партією. Як зазначав Л. Епстейн, “наявність пізнаваної назви (незалежно від того, чи вноситься вона у виборчі бюлетені) – ось визначальний елемент визначення”. Зрештою, термін “заміщення” також треба розуміти широко. Сюди входить досягнення посад через участь у виборах (коли дві чи декілька партій змагаються за ці посади), так і пряме адміністративне призначення (коли змагання за владу заборонене правлячою партією) чи насильницьке захоплення влади (коли партія намагається заволодіти владою шляхом знищення існуючої системи). Відповідно партії можуть використовувати змагальницьку, стримувальну чи підривну стратегії в боротьбі за досягнення цілей.

На відміну від дефініції Дж. Сарторі, це визначення можна поширити на захоплення влади більшовиками в Росії та Фіделем Кастро на Кубі, запровадження баасистського режиму в Іраку після військового перевороту 1968 р. і обмеження на вільні вибори, до яких вдавалася Інституційно-революційна партія Мексики. Очевидно, що ці стримувальні та підривні партії відрізняються від змагальницьких і тому потребують інших теоретичних підходів. Однак М. Дюверже вдалося показати, що революційні та

авторитарні партії можна продуктивно вивчати, зіставляючи їх зі змагальницькими партіями, в дослідженнях К. Джанди маємо продуктивне порівняння партій усіх регіонів світу. Та залишається відкритим питання про те, наскільки між собою перетинаються теоретичні критерії, які застосовують до різних типів партій.

Ключовим у вивченні політичних партій є саме вибір широкого чи вузького їх визначення. Власне від характеру визначення партії залежить, чи обмежується дослідження суто змагальницькими партіями, які діють у демократичних системах, чи набуває більш універсального характеру, охоплюючи однопартійні системи, антисистемні чи підривні партії. Багато дослідників американських партій були б, подібно Дж. Шлезінджеру, цілком задоволені вузьким визначенням, за яким загальна теорія пов'язана лише із змагальницькими партіями. Навіть багато європейських учених схильні до підходу, який зводить сферу вивчення партій до західних демократій. Але фахівці з країн Третього світу потребують більш широкого визначення, яке можна покласти в основу теорій, що розкривають роль партій у відповідних політичних системах. Як визнає навіть Л. Епстейн, який обмежив власне дослідження змагальницькими партіям західних демократій, “немає нічого поганого в тому, щоб притримуватися широкого визначення партій”.

1. 5. Суть поняття “політична партія”

Як видно, однозначного визначення поняття “політична партія” в політичній теорії не має. Той факт, що в цьому контексті йдеться про виборчі об'єднання, спілки, рухи, політичні об'єднання, товариства, акції чи блоки, свідчить про складність визначення цього поняття. Про саму політичну партію можна говорити лише у тому випадку, коли йдеться про організації, які поставили собі за мету здійснювати постійний вплив на формування політичної волі

й тому потребують стабільних організаційних структур та політичних програм. Характерною ознакою політичної партії є участь у виборах для утримання в своїх руках безпосередньої влади та впливу. Показовою ознакою політичної діяльності та існування політичної партії є участь у формуванні політичної волі, яка здійснюється через людей та структури шляхом ідейного впливу та реалізації влади у різних сферах. Своєї мети партія не може досягти у власних організаційних межах. Члени партії повинні обіймати керівні позиції у політичній системі, щоб вплив, який партія прагне мати, набув реального характеру.

Особливо треба наголосити на історичному досвіді, на підставі якого діють політичні партії. Сучасні партії виникли лише на тлі парламентської системи. Це важливо знати, бо сьогодні у багатьох країнах (наприклад, у Латинській Америці) зменшується роль партій у політичних системах за рахунок міцної президентської структури. Партії, які служать тільки для того, щоб посадити кандидатів на посади, не мають можливості виконати свою репрезентативну функцію. Вони не можуть обійтися без постійної парламентської діяльності, незалежно від того, чи вони підтримують уряд, чи перебувають в опозиції. Вони повинні в будь-який спосіб постійно та впливово брати участь у процесі формування політичної волі. Придатним полем діяльності для цього є парламент. Через це в будь-якому разі треба у межах модернізації та демократизації вимагати проведення реформи політичних систем для того, щоб створити бодай рівновагу між президентською владою та парламентським контролем або ж навіть забезпечити невелику перевагу парламенту.

Участь у формуванні політичної волі – це головне завдання партій. Що розуміється під ним? Формування політичної волі здійснюється у межах демократичного ладу. Змагання між ідеями призводить до плюралістичного обміну думками. Політика має розв'язувати головні принципові питання співіснування та конфлікту. Розв'язання конфліктів відбувається відповідно до

правил прийняття рішень більшістю. Крім того, існують правила досягнення домовленості та взаєморозуміння. Здатність і бажання укласти компроміси – це суттєві елементи культури демократії. Норми та способи утворення компромісів набувають тому великої значущості.

Ті, хто прагне досягти впливу на формування політичної волі, повинні мати, що запропонувати. Саме тому важливими є політичні програми партій. Вони повинні містити концепції та механізми, за допомогою яких партії хочуть поширити на практиці свій політичний вплив. Ті, хто здійснюють політичну владу, потребують орієнтирів для того, щоб через владу перетворити їх на соціальну та політичну дійсність.

Ідеї впорядкування, що пропонуються партією для формування суспільства, економіки та політичної системи, набувають центрального значення. Процес формування політичної волі – це цілий цикл і зворотний зв'язок з народом. Інтереси та вплив виникають у найрізноманітніших точках. Їхня дія зіштовхується з повною та частковою підтримкою та неприйняттям суспільства. З цього динамічного процесу виростає широка мережа зв'язків, політичних комунікацій та рішень. Різні ролі та компетенції всередині партій та поза ними взаємодіють із здатністю інтегрувати інтереси, ідеї та здобути завдяки цьому більшість голосів.

Хоча привілей партій полягає у вирішальному визначенні процесу формування політичної волі і є характерною ознакою демократичного принципу представництва, не можна не враховувати межу цього принципу. Партії мають значний вплив на парламент і уряд. Обидва інститути підпорядковуються партіям і їх формують. Подібний вплив партій на органи правосуддя та управління, навпаки, не припускається. Партійні рішення аж ніяк не означають панування партій над державою, суспільством або окремими частинами суспільства (наприклад, засобами масової інформації). Вибори зобов'язують партії поводитися відповідно до

існуючої системи. Для цього вони потребують легітимації. Звичайно, це дражливе питання, яке вимагає постійного обговорення та суспільного контролю.

Отже, політична партія – це сукупність осіб, ідеологічно та організаційно об'єднаних метою завоювання, утримання та використання державної влади, а також для реалізації інтересів тих чи інших суспільних груп.

Партії, це особливі угруповання. По-перше, це політичні угруповання, які впливають на політичні процеси, що відбуваються в суспільстві. На відміну від інших соціальних груп, вони прагнуть завоювати владу чи брати участь у її здійсненні. Партії – це не просто політичні групи, це своєрідні об'єднання, організації. Їм притаманна вертикальна і горизонтальна структура. Партія – це добровільна організація, оскільки ніхто не може змушувати вступати в неї.

Партії, згідно з латинським значенням цього слова, є частиною цілого. А отже, якщо виходити з такого розуміння, вони потребують доповнення іншими частинами, тобто іншими партіями. Тільки тоді вони складуть цілісність. Наявність різних політичних партій відображає той незаперечний факт, що люди є різними від природи, а тому мають різні інтереси. Заперечувати це не лише нелогічно, але й, як доводить історія, аморально. Завжди, коли яка-небудь партія починає претендувати на те, що тільки вона одна має право вирішувати, що саме відповідає інтересам усіх громадян, це неодмінно призводить до фатальних суспільних наслідків. За умов парламентської демократії, партії є носіями плюралізму, розмаїття ідей та думок. Теоретично, демократія можлива без партій, практично – ні. Бо саме партії сконцентровано виражають думки та ідеї народу в такий спосіб, що вони можуть набути політичної дієвості. Партії є необхідним засобом втілення волі народу у його владу.

Причини, що спонукають людей об'єднуватися в партії дуже різні. Це можуть бути певні конкретні завдання, спільні регіональні проблеми або ж ідеології. Наприклад, загроза навколишньому середовищу змусила багатьох людей об'єднатися в партії зелених, що мають виключно екологічну спрямованість. Занепокоєність тим, що життєві потреби власної громади чи регіону можуть бути знехтувані під час прийняття загальнодержавних рішень, також може спричинитися до заснування локальних партій. Є партії, в які об'єднуються певні професійні, вікові групи.

Особливий відбиток на парламентську демократію накладають партії, побудовані на певній ідеології. Існують партії, які виступають за певну форму державного устрою, приміром, республіканці чи монархісти, прихильники централізованої держави чи федералісти. Є такі, що міцно пов'язані з певними релігійними групами, і, нарешті, ті, що намагаються об'єднати всі ці течії в одну народну партію.

Партія відрізняється від інших об'єднань тим, що вона хоче здійснювати політичну владу. Аби досягти цієї мети в умовах парламентської демократії, вона повинна здобути підтримку якомога більшої кількості виборців. При цьому перевагу матиме, безперечно, той, хто чітко розрізнятиме інтереси виборців. Якщо, наприклад, селянська партія захищатиме лише інтереси селян, то й більшість селян голосуватимуть за неї. Для неселян, тобто для більшості населення, така партія, звичайно, навряд чи становитиме якийсь ін-терес. Тому партії завжди намагаються, з одного боку, цілеспрямовано враховувати інтереси виборців, з іншого, – не відлякувати їх своїми односторонніми вимогами.

Важливим елементом парламентської демократії є регульоване збалансування різних інтересів – не лише між партіями, а й у них самих. Тут також необхідно знаходити рівновагу між об'єктивними та особистими інтересами. Така життєва внутріпартійна демократія іноді може суперечити вимозі максимальної закритості. Однак це

також свідчить про те, що партії якраз не є самоціллю, а лише засобом досягнення певних цілей.

Підсумовуючи все сказане вище про політичні партії, можна спробувати дати узагальнене визначення політичній партії:

Партія – це специфічна громадська політична організація яка має особливий правовий статус у державі, її національно-автономному чи міждержавному утворенні, є угрупованням людей, добровільно об'єднаних між собою спільністю політичних поглядів, як звичайно, формально зафіксованих у програмних документах, а також, спираючись на певну ідеологію та організацію і представляючи певні ідеологічно оформлені соціальні інтереси, бажає активно брати участь у суспільно-політичному і державному житті, має на меті завоювання і здійснення влади в державі.

Запитання і завдання

1. У чому полягає суть генетичної моделі походження партій?
2. Як формуються партії внутрішнього та зовнішнього походження?
3. Які існують бар'єри розвитку (репрезентативності) партій?
4. У чому суть етимологічного визначення партії?
5. Що розуміли під партією в Стародавньому Римі?
6. Яка різниця між поняттями “партія” та “політична партія”?
7. Які існують визначення партій у різних сферах гуманітарних наук?

8. У чому полягає різниця між поняттями “протопартія”, “псевдопартія” і “партія”?
9. Які існують основні політологічні підходи до визначення поняття партія?
10. Які критерії поняття партії виділяють Ж. Ла Паломбара і М. Вейнер? Дайте їм характеристику.
11. Яку структуру визначення партії пропонує Ф. Сорауф?
12. У чому полягає суть визначення партії як “політичного підприємства”. Хто його автор?
13. У чому різниця між вузьким та широким визначеннями політичної партії?
14. Дайте загальне визначення поняття “політична партія”.
16. Якою є роль політичних партій у житті суспільства?
17. Які інституційні гарантії демократії виділяє Р. Дал?

Реферати та повідомлення

1. Політичний плюралізм – основа формування політичних партій.
2. Громадянське суспільство і політичні партії.
3. Роль політичних партій у перехідних суспільствах.
4. А. Лійпхарт про виникнення політичних партій.

Література

Авинери Ш. Партии, социально-культурная медиация и роль гражданского общества // Полис, 1995, № 1.

Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час, 1991, № 10.

Даниленко В. Н. Политические партии и буржуазное государство.- М., 1984.

Евдокимов В. Б. Партии в политической системе буржуазного общества. Свердловск.- 1990.

Избирательные системы и партии в буржуазном обществе / Отв. ред. В. Туманов, И. Вайль.- М., 1979.

Левичева В. Слово предостережения. В защиту многопартийности // Диалог, 1991, № 9.

Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час, 1992, № 1.

Марченко М. Н., Фарукишин М. Х. Буржуазные политические партии.- М., 1987.

Павловський М. Роль політичних партій у суспільстві. Конфлікти та консенсус // Стратегія розвитку суспільства. Україна і світ. Економіка. Політологія. Соціологія.- К., 2001.

Піча В. М., Стеблич Б. А. Політичні партії у політичній системі суспільства: Навчальний посібник.- Львів, 1994.

Перегудов С. П. Организованные интересы и государство // Полис, 1994, № 2.

Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці Й. Тезінг, В. Гофмайстер.- К., 1997.

Согрин В. Становление демократии. История политической системы США // Наука и жизнь, 1990, № 6.

Тізенгаузен фон В. Партії: що вони собою являють і для чого вони потрібні // Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.- К., 1993.

Шатира І. Демократия и гражданское общество // Полис, 1992, № 4.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи // Студії політологічного центру “Гене́за”, 1995, № 5.

2. ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПАРТІЙ

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про взаємозв'язок історії та теорії політичних партій;
- про соціально-історичні передумови виникнення політичних партій;
- про схему визначення етапів історичного розвитку партій;
- про особливості виникнення і формування американських політичних партій та партій у постколоніальних країнах;
- про теорію “кризи партій”.

Основні поняття

партії як аристократичні угруповання, партії як політичні клуби, масові партії, теорія “кризи партій”.

2. 1. Історія та теорія політичних партій

Дослідження політичних партій неможливе без розгляду їх історичної еволюції. Однак, досліджуючи політичні партії через ретроспективу розвитку політичної думки і державно-правових учень, необхідно чітко усвідомлювати різницю між сучасними політичними партіями і їх історичними формами.

Розглядаючи розвиток теорії політичних партій, зміну їх ідеального образу в політико-правовій думці, важливо зіставити це з реальними змінами. В принципі можна було б припустити, що в історії, яка має значну кількість найрізноманітніших прикладів різного роду політичних угруповань, порівняння ранніх форм політичних об'єднань і сучасних політичних партій некоректне, оскільки йдеться про принципово відмінні політичні інститути

мало чим подібні між собою. Однак насправді, незважаючи на наявність значної кількості відмінностей між політичними угрупованнями існують глибокі зв'язки. На різних історичних етапах, у різних формах правління, на різних рівнях розвитку і місця в суспільстві, державі йдеться в принципі про однотипні за змістом феномени, які, попри всю несхожість, мають суттєві спільні ознаки. Ці ознаки партії, які визначають відповідне теоретичне поняття, виражаються у відповідних організаційних, ідеологічних, функціональних, інституційних та інших критеріях і свідчать про певну наступність між історичними партійними угрупованнями і сучасними політичними партіями. Вони обов'язково властиві всім політичним партіям незалежно від історичного періоду їх розвитку і конкретних умов, форм, поява яких може бути зумовлена особливостями національних, економічних і політичних умов їхнього існування.

Водночас партії та партійні системи є продуктом тривалого історичного розвитку тієї чи іншої країни, тому їх дослідження вимагає врахування історичних традицій, національних особливостей, факторів конституційно-політичної та правової системи, ідейно-політичних, культурних, релігійних моментів. Статика і динаміка партійних форм виражають конфігурацію, характер та перспективи класово-політичних антагонізмів, властивих історичній епосі. Тому можна і необхідно розмежувати соціальну природу, функціональне значення, доктрину та ідеологію партій, що організаційно формуються в період феодалізму і капіталізму.

Остаточне оформлення сучасних політичних партій безпосередньо пов'язане з розвитком буржуазної демократії і державності, а самі вони є продуктом епохи Нового часу. Тому неправильно говорити про прямий еволюційний розвиток партій від історичних форм до сучасних політичних партій, так само, як неправомірно стверджувати, що відбувся якийсь революційний стрибок від протопартій до сучасних політичних партій.

За функціонально-організаційними характеристиками, інституційно-правовим статусом, характером діяльності, впливом у суспільно-політичній та державній сфері сучасні політичні партії значно відрізняються від зародкових партійних груп, протопартій XVIII–XIX ст. Але однаковими залишаються їх основні базові характеристики. У всі історичні періоди політичні партії залишалися політичними організаціями, що виражали певні соціальні інтереси і які через реалізацію певних ідейних принципів намагалися досягти політичної влади в державі. На цій підставі можна дійти висновку про наявність глибоких паралелей і матеріальної правонаступності в розвитку політичних партій від їх первісних структур до сучасних політичних партій. Правомірним є також питання про відносну ідейну наступність між поглядами на політичні партії провідних мислителів Нового часу і концепціями сучасних авторів, які представляють лише етапи історичного розвитку єдиної політичної теорії.

Зміна ролі партій, їх характеру, форм, сфер діяльності як вираження об'єктивних процесів, історичних закономірностей розвитку різноманітних елементів капіталістичної соціально-економічної формації викликало відповідні зміни в теоретичному сприйнятті партій на рівні політичних, державних концепцій. Партії, які поступово ставали одними з центральних політичних інститутів, мають свою предметно-практичну основу в суспільних взаєминах. Тому розвиток ідеального, теоретичного образу політичних партій треба висвітлювати залежно від обставин конкретної дійсності, практики самих партій, відповідної епохи. Це означає, що адекватний, об'єктивний аналіз розвитку політичної та державно-правової доктрини у її відношенні до партій передбачає дослідження практичної еволюції самих партій.

Отже, історія та теорія політичних партій нерозривно пов'язані між собою. Історія політичних партій дає поважний матеріал для теорії політичних партій, а остання в свою чергу систематизує спонтанну і хаотичну, на перший погляд, еволюцію перших.

2. 2. Етапи історичного розвитку партій

Ще в Стародавньому Римі існують угруповання прихильників того чи іншого політика, а частіше – того чи іншого аристократичного роду. Саме вони стали першими формами політичних об'єднань, протопартіями. В літературі дістали вони назву родових партій.

Історично партії, в сучасному їх значенні, є утвореннями порівняно недавніми, пов'язаними зі становленням і еволюцією буржуазної державності та демократії. Стають вони необхідним елементом суспільно-політичної структури, коли соціальний організм досягає відповідного ступеня складності й боротьба різних соціальних верств, які чітко усвідомлюють свої інтереси, перетворюється в політичну боротьбу, а відтак і в боротьбу за державну владу.

Спочатку організаційно-політичний поділ громадської думки на різноманітні ідейно-політичні течії відбувався по лінії боротьби між феодалізмом та капіталізмом. З часом нові соціальні класи та верстви починають брати участь в політичному житті, виникають прокапіталістичні партійно-політичні утворення. Початкова мета – не стільки влада, скільки вплив на неї для розширення своїх політичних прав та свобод.

Через розвиток буржуазії відбувається і зміна характеру самих політичних партій, їхньої діяльності, функціональної спрямованості, ідеологічної орієнтації, організаційної структури. На цьому етапі має місце поступовий перехід від елітарних партій до класичних, а згодом і до сучасних політичних партій, які почали з'являтися з 70-х років XIX ст.

Буржуазно-демократичні перетворення в державній і суспільно-політичній сферах радикально змінили становище партій, змусили їх змінити свої функції. Основним імпульсом такої трансформації став вихід народу на політичну арену і залучення його до

політичної боротьби. Ця трансформація змусила політичні партії серйозно перебудувати свою пропаганду та організацію. Потреби збільшення кількості членів партії і завоювання підтримки широких верств виборців вимагали радикальної перебудови їх організаційної структури в напрямі поглиблення централізації і зміцнення дисципліни.

Перетворення традиційних елітарних партій у партії масового типу стимулювалося і прискорювалося появою масових пролетарських партій, які принципово відрізнялися від буржуазних як своєю класовою природою, так і характером діяльності, принципами і формами, організаційною структурою. Поява на політичній арені партій пролетаріату робить протистояння між буржуазними та пролетарськими партіями основою політичного протистояння.

Перемога соціалістичної революції в Росії також відчутно вплинула на розвиток політичних партій. Під цим впливом у деяких державах виникають комуністичні партії, відбувається піднесення масового революційного руху, що змушує буржуазні політичні партії вдаватися до політики соціального маневрування, включення у свої програми пунктів, що відображають потреби широких народних мас.

Прийняті в сучасній політичній науці етапи розвитку політичних партій розробив М. Вебер, який виділяв три основні етапи розвитку політичних партій: перший етап – аристократична група, другий – політичні клуби, третій – сучасні масові партії. Етапи ці відрізняються класовою суттю партій, їх організаційною будовою та інтересами, змістом ідеологічного конфлікту між ними. Щоправда слід мати на увазі, що ця класифікація стосується переважно країн Європи і може бути прийнята лише з певними застереженнями для США та для країн, що розвиваються. Перших два етапи стосуються передісторії партій і лише останній – сучасних політичних партій.

Однак лише деякі політичні партії Європи пройшли в своєму розвитку через всі три етапи визначені М. Вебером. Незначна кількість партій розвивалася з так званого аристократичного етапу, більшість європейських партій розпочали свою історію з політичних клубів, деякі з сучасних партій ще не дійшли до етапу масових партій у класичному значенні цього поняття. Відмінності в генезі партій впливають на відмінності в їх організаційній будові й методах діяльності.

Загальновизнаними причинами виникнення сучасних політичних партій було зростання ролі парламенту в політичному житті, а також поява загального виборчого права. Скрізь, де суспільний устрій базується на застосуванні загальних виборів і де існують політичні інститути, які обираються загальнонародно (парламент, президент), там скрізь виникають політичні партії як інституції, що організовують виборців. У таких країнах, як Росія, Австро-Угорська імперія, колоніальних державах формування політичних партій відбувається швидше, ніж формується загальне виборче право і є одним з елементів боротьби за нього.

Дж. Ла Паломбара і М. Вайнер, аналізуючи причини виникнення політичних партій зазначають, що, крім інституційних причин виникнення політичних партій істотну роль відіграють політичні кризи та тенденції модернізації суспільного устрою. До таких криз вони зачисляють кризу легітимності існуючого ладу, кризу, пов'язану з територіальним устроєм держави та кризу участі, яка пов'язана з прагненням мас до участі в управлінні державою.

Отже, в світовому контексті загальними причинами виникнення політичних партій можна вважати такі: появу загального виборчого права; політичну активізацію мас (на-самперед, пролетаріату); пробудження національної свідомості в колоніальних державах.

В ХХ ст. в результаті науково-технічного прогресу (насамперед, завдяки розвитку засобів масової комунікації) існування партій як

інструменту організації суспільства стає необхідним навіть у недемократичних режимах.

2. 2. 1. Партії як аристократичні угруповання. Партії як політичні угруповання, засновані на підтримці певного аристократичного роду виникають ще в стародавні часи. Класичним прикладом цього є Стародавній Рим напередодні Пунічних війн. Правляча верхівка – *nobilitas* – боролася між собою за владу та впливи. Угруповання, які творили-ся тодішньою римською знаттю називалися *factiones* і були об'єднанням кількох родів навколо єдиного роду патриціїв, який виконував роль доміанти у такому об'єднанні. Члени *factio* солідаризувалися між собою у боротьбі за владу і впливи. Крім того, вони часто поєднувалися між собою шлюбними і родинними зв'язками. Ці угруповання не мали визначеної політичної програми, але відрізнялися тим, що шукали підтримки у різних категорій населення.

Також у Стародавньому Римі зароджується і пізніша форма політичного об'єднання – аристократичні угруповання. Вже у Римській республіці формуються два конкуруючі політичні угруповання – популісти (*populares*) і оптимати (*optimates*). Перше угруповання мало антисенатський характер і вимагало проведення широких соціально-політичних та господарських реформ, друге – мало просенатський і консервативний характер. Перше угруповання спиралося на підтримку незаможних римлян, друге користувалося підтримкою знаті.

Приналежність до цих угруповань не мала формальних ознак, а їхня структура загалом була досить нечіткою. Головним їхнім завданням була підтримка своїх кандидатів на виборах. Після епохи братів Гракхів у політичному житті Риму запанував звичай, що якщо на виборах перемогу отримував представник популістів,

то наступним до сенату проходив представник оптиматів і навпаки.

Отже, про партію як аристократичну групу можна говорити ще з Стародавніх часів. Однак у веберівському розумінні нас цікавлять лише ті угруповання, які поклали початок формуванню сучасних політичних партій. Вони повинні мати певне представництво в парламенті, а відтак і певне представництво в політичній структурі суспільства. Тільки тоді стосовно таких аристократичних угруповань ми можемо вживати термін “партія”, а їхню діяльність трактувати як передісторію формування сучасних політичних партій.

У такому розумінні зовсім невелика кількість сучасних партій пройшли в своєму розвитку зазначений етап. В інших випадках партії або не проходили даного етапу історичного розвитку або відмінність між цим та наступним етапом була надто невиразною.

Яскравим прикладом партій, які найповніше пройшли цей етап історичного розвитку є англійські партії – торі та віги. Перші згадки про них з’являються під час революції 1698 р. у Англії. В XVIII ст. ці назви застосовуються для характеристики двох конкуруючих в парламенті політичних угруповань; тоді ж в лексиконі з’являється і слово “партія” і перші трактати, що визначали їхні ідеологічні засади та цілі.

Самі назви “торі” та “віги” мали спочатку саркастичне значення. Іменем “торі” прозивали ірландських бунтівників, а ”вігами” – шотландських дисидентів. Приблизно між 1660 та 1680 рр. ці терміни почали вживатися стосовно англійських партій. Партію торі утворило аристократичне об’єднання, яке після реставрації династії Стюартів отримало більшість у парламенті й відзначилося переслідуванням прихильників революції. Віги були противниками правління Якуба II, за якого виступали головною опозиційною силою і, зрештою, привели на англійський трон Марію і Вільгельма Оранських. Порівняно з торі віги були

ліберальнішими.

Спочатку різниця між партіями полягала в тому, що торі були католиками і прихильниками короля Якуба II, а віги – протестантами та його противниками. До цього згодом додалися відмінності також в поглядах на майбутній соціальний розвиток – торі домагалися відновлення прав та повернення маєтків втрачених під час революції. Віги ж виступали проти монархії, за обмеження її влади парламентом. Зрештою вони домоглися визнання прав на англійський престол ганноверської династії і, скориставшись її політичною пасивністю, зосередили політичну владу в руках прем'єра – лідера вігів Р. Валпола, що і поклало початок англійській традиції формування державного уряду. Зміцнення парламенту і послаблення королівської влади було результатом діяльності вігів. Торі ж були прихильниками влади короля і противниками всяких суспільних змін. Початково це була не стільки боротьба організованих партій, скільки боротьба аристократичних родів і урядів, що їх підтримували. Навколо них групувалися прихильники з числа політиків та парламентарів. В основі політичного вибору останніх дуже часто лежали суто меркантильні інтереси. Досить поширеною в тодішньому парламенті була практика, коли уряд перед кожним важливим голосуванням виплачував своїм прихильникам відповідне матеріальне заохочення. В уряді навіть існувало спеціальне бюро, яке займалося пошуком прихильників у парламенті, його керівник пізніше трансформувався в організатора партійної фракції, який отримав назву “батоба”.

Тодішні англійські партії були коаліціями великих аристократичних родів, які спиралися на численну клієнтелу. Угрупування ці не мали жодної формальної організації, парламентські фракції були також слабо організованими, їх об'єднували лише спільні матеріальні інтереси. Однак уже в 1660 р. з'явилися відомості про те, що обидві партії проводили збори прихильників своєї тактики на виборах.

Ніде поза Англією цей перший етап розвитку політичних партій не був таким виразним, ніде не було і такого впливового парламенту.

2. 2. 2. Партії як політичні клуби. Другим етапом історії політичних партій є епоха партій знаті та політичних клубів. В Англії різниця між першим та другим етапами не була різкою і тривала від кінця XVIII ст. до 30-х років XIX ст. Властиво ера партій знаті припадає там на 1830-1880 рр. В США та Франції початком цієї епохи стали буржуазні революції. Події Французької революції стимулюють виникнення подібних політичних клубів по всій Європі. Однак поразка революції і наступне коронування Наполеона перериває процес перетворення політичних клубів у політичні партії. І лише період “весни народів” (1848-1849) приніс в Європу нову хвилю виникнення політичних клубів. Після революційна реакція знову не сприяє їх подальшому розвитку – в більшості європейських держав вони існують підпільно або напівлегально, але ніде не зникають повністю. На їхній основі в 70-х роках починається новий етап формування політичних партій.

Незважаючи на те що рух політичних клубів, особливо у своїй першій фазі, не пов’язаний ще безпосередньо з процесом створення сучасних політичних партій, однак він мав для їхнього розвитку принципово важливе значення.

Порівняно з аристократичним етапом, на другому етапі формування політичних партій з’являються якісно нові елементи:

1. Зародки формальної організаційної структури. Це вже не аристократичні об’єднання друзів чи однодумців, а певна організація, яка іноді робить спроби поширитися по всій країні. В

парламенті формуються зародки парламентської фракції. Одночасно починають встановлюватися певні взаємини між парламентською фракцією та політичним клубом.

2. Зростає роль ідеології та значення програми. Вони стають основою політичної організації. Особисті політичні чи фінансові інтереси перестають бути основним об'єднуючим мотивом. Клуби – це вже не клієнти і не об'єднання прихильників аристократів, а об'єднання людей на основі спільних ідеологічних поглядів.

3. Вихід на арену політичної діяльності нового політично активного класу – міщанства. Політичний конфлікт виходить за межі однієї суспільної верстви – аристократії, він набуває форми боротьби за владу різних соціальних верств, який вилився у боротьбу між консерваторами та лібералами.

Консерватори – це найчастіше ті, хто виступають на підтримку феодального ладу, монархії і за аристократичні привілеї, проти участі міщан у керівництві державою. Ліберали загалом представляють прагнення міщан до здобуття влади і репрезентують ідеологію політичної та економічної свободи, обмеження державної влади конституцією та верховенство закону. Боротьба між цими двома напрямками найповніше представлена в Європі. В США, де не було епохи феодалізму, а відтак і аристократично-консервативних інтересів, її не має.

Однак, в цей час політична боротьба відбувається на дуже обмеженій політичній сцені. Цензове виборче право виключає з участі у виборах значну частину населення, у тім числі дрібну та середню буржуазію. В Англії, наприклад, 1830 р. виборчим правом користувалося всього 220 тис. осіб, тобто 3 % дорослого населення, а один парламентар припадав на 330 виборців.

За таких умов буржуазні політичні угруповання, що лише народжуються, не потребують великої та розгалуженої організації. Політичним потребам відповідає клубна форма, яка спирається на

підтримку парламентської фракції. Важливу роль у формуванні політичних клубів відіграють журналісти. Журналісти та памфлетисти разом з парламентарями – головна політична сила ліберальних політичних клубів.

Консервативні угруповання того часу теж не потребують широкої організації. Вони також мають характер політичних клубів, власну пресу і місцеву знать. У Європі значну частину століття саме консерватори здійснювали політичну владу. В їхніх руках була армія, адміністративний апарат який вони використовували для своїх власних цілей. Мали вони також відчутну підтримку і з боку церкви. Доти, доки не розпочалися виступи населення проти феодалізму, консерваторам ще менше, ніж лібералам була потрібна політична організація.

Активізація політичної участі мас у період “весни народів” зумовлює початок переходу політичних клубів в політичні партії. Загальне виборче право з’являється спочатку у Франції та Німеччині. В 1860-1880 рр. після перерви, викликаной перемогою реакції, в цілій Європі починається процес створення політичних партій у сучасному значенні цього терміна. На зміну політичному конфлікту між аристократією та буржуазією приходить новий, значно гостріший конфлікт між буржуазією та пролетаріатом, між буржуазними та соціал-демократичними партіями.

Партії знаті у Великобританії. Наприкінці XVIII ст. обидві англійські аристократичні партії реорганізувалися і стабілізувалися настільки, що про них можна говорити як про окремі сталі політичні угруповання. Однак аж до реформи виборчого права вони зберігають ознаки аристократичних угруповань. Особливість генези політичних партій Великобританії полягає в тому, що ці угруповання дали початок розвитку сучасних політичних партій, зберігши певну наступність, принаймні ідеологічну. Наприкінці XVIII ст., у зв’язку із подальшою демократизацією держави і поширенням виборчого права, значна частина членів партії вігів

переходить у ліберальну партію. Рух політичних клубів відіграв значну роль у створенні відповідної інтелектуальної та ідеологічної атмосфери, яка пізніше виявила себе в діяльності сучасних партій. Однак організаційними зародками майбутніх політичних партій, стали не політичні клуби, а парламентські фракції. Саме вони ініціювали створення виборчих комітетів на місцях, які мали підтримувати як чинних парламентарів, так і кандидатів до парламенту.

Робітничий рух, який в Англії організувався найраніше в Європі, поширювався через профспілки. Рух чартистів 40-х років в Англії, який використовував схему політичних клубів, не розвинувся, що додатково підштовхнуло британських пролетарів до об'єднання з профспілками.

Власне в Англії спостерігається найщільніший зв'язок між трансформацією політичних партій та реформою виборчого права. Реформа виборчого права 1832 р. вдвічі збільшила тут кількість виборців і, що особливо важливо, надала право голосу новим соціальним верствам – міщанам. Обидві партії змушені були шукати підтримки у нових виборців. Це вимагало нової тактики політичної діяльності.

Першою інновацією стала масова програмно-політична агітація, запроваджена партіями. У 1834 р. лідер партії торі, яка почала називатися Консервативною партією, опрацював в Маніфесті виборчу програму партії і поширив її у формі друкованого памфлету. Обидві партії стали широко застосовувати публікації пропагандистських матеріалів. У такий спосіб партійна політика стає більш публічною, зорієнтованою на підтримку виборців.

Сталися також важливі організаційні зміни. З невеликих об'єднань аристократичної знаті вони перетворюються у досить численні угруповання, які своєю діяльністю намагаються охопити всю країну. Формально обидві партії залишались парламентськими

угрупованнями з відносно слабкою фракційною дисципліною.

У 1831 р. для політичних дискусій Консервативна партія засновує так званий Карлтон клуб, а в 1836 р. ліберальна партія – Клуб реформ. Саме тут зустрічалися члени парламенту, політичні діячі, журналісти. Ці клуби не були формальними організаціями парламентарів чи політиків, але у властивий для Англії спосіб саме тут творилася неформальна традиція політичної діяльності англійських політичних партій.

Початками територіальних організацій стали виборчі комітети та товариства реєстрації виборців. І перші, і другі створювалися з метою надання підтримки політикам під час виборів. Поступово налагоджуються зв'язки цих місцевих організацій з центральним клубом партії і з'являється необхідність координації цих зв'язків. Від 1860 р., коли заго-струється боротьба за розширення виборчого права, партії намагаються зміцнити свої територіальні організації. Після виборчої реформи 1867 р., яка додатково збільшила кількість виборців, ця робота політичних партій активізується.

Першим кроком до цього стало центральне бюро для координації роботи територіальних організацій, створене лібералами 1861 р. та консерваторами 1870 р. Однак, обидві партії розуміють, що самих лише організацій у пошуку виборців недостатньо. Вони усвідомлюють необхідність сталої масової підтримки, для чого найпридатнішими є члени партії, а не виборці. Наприкінці 70-х років в обох партіях виникають структури, відповідальні за збільшення чисельності партії. В такий спосіб в Англії відбувається перехід до нового етапу партійного будівництва – виникнення сучасних масових політичних партій.

Особливістю цього процесу в Англії є те, що відбувається він мирним шляхом, і що класовий конфлікт між буржуазією та пролетаріатом тут не знайшов свого відображення в політичних

партіях. Так само як і конфлікт між аристократією та буржуазією. В половині ХІХ ст. різниця між двома політичними партіями перестає бути глибокою і обидві партії уподібнюються одна одній, набуваючи щораз виразнішого буржуазного характеру. Англійська аристократія, як слушно зауважив А. де Токвіль, виявилась відкритішою до нових впливів, схильнішою до компромісів, ніж континентальна. Все це суттєво вплинуло на формування британських політичних партій.

Політичні клуби континентальної Європи. У континентальній частині Європи генеза політичних партій відбувалася не так просто. Конфлікт між аристократією та буржуазією був значно гострішим. Періоди революції змінюються періодами реакції, що ускладнює поступовість процесу формування політичних партій. Зрештою, значно гостріше, ніж в Англії, проявився тут класовий конфлікт між буржуазією та пролетаріатом.

Значний вплив на формування політичних партій мала Французька буржуазна революція. У французькому парламенті створюється Товариство друзів конституції, яке збиралося в костелі св. Якуба і тому отримало назву клубу якобінців. Подібні політичні клуби виникали і в провінції. Так виникає перша політична організація, яка мала свої місцеві осередки та представництво в парламенті. В 1791 р. діяло 48 паризьких і 400 провінційних якобінських клубів, які контактували між собою. До цього політичного угруповання належало близько 400 депутатів. Крім якобінців, тоді ж виникають й інші політичні клуби, але менш численні. Загибель 1794 р. Робесп'єра зумовлює глибоку кризу якобінського політичного клубу, а панування Наполеона поклало край діяльності всіх політичних клубів.

Під впливом Французької революції подібні політичні клуби, як форми політичної організації молоді буржуазії, виникають і в інших державах. Наполеонівська реакція ускладнює діяльність політичних клубів по всій Європі, але вони продовжують існувати

як таємні організації. І лише безпосередньо перед революцією 1848 р. діяльність політичних клубів знову активізується. Основою політичної організації залишаються парламентські групи.

У Франції поділ на консерваторів та лібералів стосується насамперед парламентарів. Перші – це представники знаті й часами верхівки буржуазії, другі – це переважно представники міщанства, в першу чергу його середніх верств. У 1825-1830 рр. ні ліберали, ні консерватори не мають ще зорганізованих парламентських фракцій. Поза парламентом ці політичні угруповання, особливо ліберали, мають могутню підтримку з боку преси. Редакції газет, кав'ярні, салони, виборчі комітети стають ніби неофіційними територіальними представництвами партій. Головним їхнім завданням є не формування організаційної структури, а розвиток і поширення відповідної ідеології. Провідну роль у них посідають літератори та журналісти.

Водночас у 30-х роках у Франції робляться перші спроби організаційного оформлення політичного руху, особливо ліберального. Найпотужнішими такими організаціями були союз “Допоможи собі сам, а небо тобі pomoже”, а також Товариство прав людини. І одна й інша організації виникли як такі, що мали сприяти лібералам у їх виборчій кампанії.

Організація “Допоможи собі сам...” виникла 1824 р. навколо редакції ліберального журналу “Глоб” (“Globe”), а 1833 р. вона вже мала свої відділення у 58 департаментах Франції. Товариство прав людини виникло 1832 р. і мало свої відділення по всій Франції, орієнтуючись на радикальне крило ліберального руху.

Під час революції 1848 р. ця організаційна діяльність політичних партій активізується. У 1846 р. ліберали створюють виборчі комітети на чолі з Центральним комітетом. У березні 1848 р. консерватори у передвиборчих цілях організуються у Республіканський клуб охорони свободи виборів. Однак на той час

вони так і не розвинулися далі виборчих комітетів. Занепад 1851 р. республіки перериває цей процес. Виразною особливістю генези політичних партій Франції є сильний індивідуалізм і небажання підпорядковуватися центральному керівництву. Вирішальне значення в політичному житті відіграють місцеві комітети виборців та місцеві політики.

Ще складнішим був процес формування політичних партій поза Францією, де безроздільно панували феодально-абсолютистські порядки. Політичні організації діють тут таємно. На початку 30-х років XIX ст. в Італії Мадзіні створює таємну організацію “Молода Італія”. У 1833 р. вона мала вже свої відділення по всій Італії і налічувала близько 50–60 тис. членів. Тоді ж виникли й різноманітні культурні, спортивні та інші неполітичні організації, які займалися пропагандистською діяльністю. Вони, однак, не створили організаційної основи для дальшого розвитку політичних партій, а швидше були програмно-ідеологічними, ніж організаційними осередками політичного життя.

Процес створення політичних партій в Європі починається в період “весни народів”. У більшості європейських парламентів формуються парламентські об’єднання кон-серваторів та лібералів, а крім того іноді ще й радикалів та католиків. Організації ці стають зародками сучасних партій. Із боротьбою за виборчі права пов’язується створення територіальних структур політичних об’єднань у вигляді комітетів виборців, а там, де немає загального виборчого права (наприклад, у Швейцарії), – комітетів боротьби за виборчі права.

У Німеччині під час революції 1848 р. в парламенті виникає сильна католицька група під назвою Католицька демократична партія, яка знаходить підтримку католицької общини. У 1841 р. в Бельгії за участю масонів організовується ліберальна організація “Альянс”, яка має свої територіальні філії. У 1846 р. відбувся перший з’їзд делегатів цієї організації, який можна вважати

першим з'їздом лібералів. У цей же період у Франції та Німеччині з'являються перші організації соціал-демократів. Тоді ж у Німеччині виникає Союз комуністів, в якому працювали теоретики комуністичної ідеології К. Маркс і Ф. Енгельс. На замовлення Союзу комуністів вони пишуть його програму – “Маніфест комуністичної партії”.

Однак усі ці політичні організації не були ще масовими і лише з 60-х років, з виходом на політичну арену робітничого класу – починається формування сучасних масових партій.

Виникнення політичних партій США. Формування політичних партій у США пов'язане з війною за незалежність і їх виникнення починається з другого етапу.

В основі першого партійного поділу лежав конфлікт між двома політичними орієнтаціями. З одного боку, це були федералісти, представлені Олександром Гамільтоном, які відстоювали інтереси торгової та промислової буржуазії північно-східних штатів, з другого – республіканці чи демократичні республіканці на чолі з Томасом Джефферсоном, які представляли аграрний південь Америки. В той час ці назви означали ідеологічні орієнтації, а не назви політичних угруповань.

У зв'язку з підготовкою до президентських виборів 1800 р. першою організаційно оформлюється Республіканська партія. У передвиборчий період в країні розгортається мережа клубів та виборчих комітетів на підтримку Т. Джефферсона. Перемога Т. Джефферсона на виборах дала можливість республіканцям довший час домінувати в політичному житті США. Був це практично період однопартійності.

Між тим організаційна структура партії на той час була досить слабкою, не мала вона жодних формальних організаційних правил. На центральному рівні провідну роль відігравав президент і так званий кокус – зібрання конгресменів-членів партії разом з

провідними політиками зі штатів. Кокус нагадував англійські партійні клуби і, з-поміж всього іншого, визначав кандидата від партії на наступні президентські вибори.

Організаційна структура партії на місцях була слаборозвиненою, групувалася вона найчастіше, як і в Європі, навколо відповідних видань. Однак у деяких регіонах починають формуватися групи професійних політиків-організаторів – так звані виборчі машини – з метою здобуття на виборах відповідних публічних посад. Однією із перших таких організацій стала спілка партійних діячів у Нью-Йорку, що називалась Теммені Холл (Tammany Hall).

У 1830 р. відбуваються суттєві зміни в партійних стосунках у США. Хвиля зростання демократичних настроїв зумовила наростання протесту проти керівництва партійної верхівки, що засідала в кокусі. Висувалася вимога, щоб кандидат від партії обирався не кокусом, а конвенцією, яка б репрезентувала всіх членів партії. Вперше ця вимога прозвучала під час президентських виборів 1824 р., але тоді залишилася вона нереалізованою. Однак, на виборах 1828 р. партійним масам вдається обрати свого кандидата Ендрю Джексона в президенти. Відтоді запроваджується процедура загальнонаціональної конвенції, яка обирає кандидата в президенти, визначається передвиборча програма партії, партія отримує назву – Демократична партія США.

Реформа партійного життя Е. Джексона дещо стабілізувала партійні взаємини, але однаково домінантою продовжували залишатися місцеві виборчі комітети, які й становили місцеві осередки партій. Отже, на відміну від генези європейських партій, які формувалися “згори” (з парламенту), американські політичні партії формуються “знизу”.

Успіхи Демократичної партії, яка спиралася на підтримку південних штатів, прихильників децентралізації та автономії штатів

і рабства змушують північні штати до формування опозиції. В 50-х роках відбувається організаційне оформлення Республіканської партії. Одним із основних осередків її формування була газета "Трібюн" ("Tribune"), європейським кореспондентом якої був К. Маркс. Остаточне оформлення цих двох американських партій відбувається лише після закінчення громадянської війни.

Ще однією особливістю формування політичних партій США є їх ідеологічні засади: в Європі основою партійних поділів став конфлікт між консерваторами та лібералами. В США такого програмно-ідеологічного конфлікту не було. Американські політичні партії – це коаліції людей, які хотіли заробити на виборах чи здобути конкретні державні посади. Звідси достатній прагматизм ідейних засад американських партій.

Однак, все ж таки програмно-ідеологічні відмінності між обома американськими партіями існують. Основою Демократичної партії була достатньо виразна ідейна програма аграрної демократії, а також підтримка ідейних гасел Французької революції, що знайшло своє втілення в перших 10-ти поправках до американської конституції (т. зв. Біль про права). В час ери Джексона панівною стає ідеологія щирої людини, чи так звана плебейська демократія. Одним з базових ідеологічних положень Республіканської партії був постулат про скасування рабства.

США загалом були більш соціально однорідні, порівняно із країнами Європи. Не було тут старої аристократичної знаті, переважав середній клас – фермери та дрібні власники, які виступали більш-менш однорідною соціальною базою всіх американських політичних партій. Усе це разом зумовлює певну специфіку американських політичних партій, яка відрізняє їх від європейських.

Виникнення політичних партій в інших країнах світу. У багатьох інших країнах світу – поза Європою та США – у XIX ст.

формуються політичні партії за схемою розробленою М. Вебером. Зрозуміло, що історичний контекст, соціально-політичні умови їхнього формування дуже відрізнялися. Між тим, як і всюди, маємо справу з організацією правлячої еліти в партійні угруповання, клуби чи виборчі комітети з метою боротьби за владу в суспільстві.

Найбільш гармонійно і наближено до Європи формувалися політичні партії в колишніх англійських домініонах – Канаді, Австралії, Новій Зеландії. Найшвидше, десь у половині XIX ст., цей процес розпочинається в Канаді, дещо пізніше в інших домініонах. В Австралії лише 1901 р. утворилася загально-національна Австралійська федерація як об'єднання регіональних партій.

До кінця століття в Канаді не існувало робітничої партії. Дві партії – ліберальних консерваторів та лібералів – були подібними до партій американського, а не англійського зразка. Ліберальна партія виступала за більшу автономію суспільного устрою, за розширення прав регіонів, підтримувала франкомовне населення, і мала ліберальнішу економічну програму.

Подібною була партійна організація в Новій Зеландії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. існує там дві конкуруючі партії – консерватори, які представляють інтереси великих землевласників та ліберальна партія. У 1908 р. на базі профспілкового руху створюється Лейбористська партія, що свідчило перехід від аристократичного етапу до етапу масових партій.

Дещо інакше відбувалося становлення політичних партій в Австралії. Початково в парламенті існували парламентські угруповання місцевої еліти – переважно великих землевласників. Політичне життя загалом відзначалося відсутністю серйозних соціально-політичних поділів, а відтак і конфліктів. У 1891 р. тут виникла Лейбористська партія, яка на парламентських виборах здобула третину мандатів, а 1904 р. вона сформувала перший

федеральний уряд. Таким чином Австралія ніби одразу переходить у третій етап формування політичних партій.

Серед азійських країн найближчою до класифікації М. Вебера була історія формування політичних партій в Японії. Зародки політичних партій виникають тут у період панування династії Мейдзі. Прийняття 1890 р. конституції значно активізує цей процес. В основі політичного життя лежить боротьба за розширення виборчих прав (1900 р. за новою Конституцією виборче право мав 1 млн із 44 млн населення Японії), а також боротьба між двома напрямками японської політики – традиціоналістами і прихильниками модернізації, прихильниками мирної еволюції та ідеологами експансії та мілітаризму. Вони поклали початок формуванню консерваторів та лібералів. Однак до Першої світової війни вплив політичних партій на політичне життя Японії (де домінувала імператорська влада, яка спиралась на воячину) був незначним. Рух країни в напрямі мілітаризації не сприяв становленню та розвитку політичних партій. У 30-х роках політичні партії практично припиняють свою діяльність і відновлюють її лише після Другої світової війни як сучасні партії масового типу.

Наприкінці XIX ст. зародки політичних партій виникають у Туреччині. Спираються вони на націоналістичний рух, який домагається запровадження в державі реформ західного зразка. З цього середовища формується дві політичні партії – комітет Єдність і Поступ та Ліберальна партія. Обидві ці організації мали аристократичний характер і склалися з молодих офіцерів, урядовців та політиків. Падіння Оттоманської імперії 1918 р. зумовлює виникнення нового національного руху очолюваного Кемаль Пашею. Першою його організаційною формою став Союз охорони прав Анатолії та Руменії, який виник 1919 р. і мав характер широкого народного руху. В 1923 р. Союз був перейменований у Народну партію, а з 1924 р. – в Республіканську народну партію, яка і стала першою ту-рецькою партією масового

типу.

Подібною була ситуація і в Китаї, де політичні партії виникали як форми організації національної та революційної буржуазії. Провідником цього руху в Китаї був Сунь Ятсен, який виступив засновником двох перших політичних партій Китаю “Союзу відродження Китаю” (1895) і “Ліги Соратників” (1905), які проіснували до буржуазно-демократичної революції 1911 р. У 1912 р. на базі Ліги формується Народна партія, яка стала справді масовою. Остаточне її організаційне оформлення відбулося на з’їзді 1924 р. У 1923 р. в Китаї створена Комуністична партія.

У 1823 р. виникають консервативна та ліберальна партії в Чилі. З другої половини ХІХ ст. по 1860 р. відбувається активний процес творення політичних партій у Латинській Америці. Деякі з них існують і тепер (наприклад, партія Колорадо в Уругваї). Однак формування політичних партій в Латинській Америці проходить за складних умов панування антидемократичних диктаторських режимів, відсутності парламентаризму. Аж до середини ХХ ст. в цих державах не практикується проведення загальних виборів.

Отже, основою політичного поділу, який визначив особливість другого етапу формування політичних партій була боротьба між консерваторами і лібералами, що відображала боротьбу між прихильниками старих феодальних та нових буржуазних порядків.

2. 2. 3. Масові політичні партії. На останньому етапі розвитку політичних партій формуються сучасні масові партії. Початок цього етапу в Європі припадає на 1860-1880 рр. Оскільки перехід від попереднього етапу був поступовим, окреслити чітко його межі важко. Приблизно в цей же час розпочинається третій етап формування політичних партій США та Австралії. В інших державах його початок збігається з

початком ХХ ст. В той час стирається виразна різниця між британськими політичними партіями та політичними партіями континентальної Європи.

Етап масових партій можна поділити на три періоди – 1) до 1917 р.; 2) до закінчення Другої світової війни; 3) до сучасних днів. У перший період відбувається організаційне оформлення сучасних політичних партій і, водночас, поряд з аристократично-буржуазними, з'являються нові масові партії – соціал-демократичні. У наступний період виникають комуністичні партії. В другий період виникають також фашистські партії, що зумовлює істотні зміни в міжпартійних стосунках. Третій період характеризується появою партій у країнах, що визволилися від колоніального гніту, формуванням реальної багатопартійної системи в країнах Східної Європи та Радянського Союзу, а відтак домінуванням масових політичних партій по цілому світу.

Протягом цілого ХІХ ст. домінував конфлікт між консерваторами та лібералами, який виражав конфлікт між двома частинами панівного класу, витісняючи конфлікт між буржуазією та пролетаріатом. Приводить це до послаблення різниці між буржуазними партіями, а з виникненням після російської революції 1917 р. комуністичних партій, послаблюється суперечність між буржуазними і соціал-демократичними партіями.

Новим явищем цього етапу є відродження народних фронтів і зростання їхнього впливу в політичному житті, а також поява політичних партій у країнах, що розвиваються та в нових демократичних країнах.

Європейські політичні партії. Перші сучасні масові партії – це консервативна та ліберальна партії Великобританії та соціал-демократичні партії континентальної Європи. Інші масові партії розпочинають розбудовуватися як масові лише з початку ХХ ст.

Перший крок у напрямі створення політичної партії з масовим членством зроблено 1861 р.: Ліберальна партія Великобританії з ініціативи Дж. Чемберлена, створює Ліберальне товариство реєстрації виборців – центральний орган, який керує діяльністю місцевих виборчих комітетів. У 1877 р. створюється Національна ліберальна федерація, яка має на меті стати справжньою загальнонаціональною політичною організацією, що впливає на діяльність парламентської фракції.

Слідом за лібералами подібні кроки почали здійснювати консерватори. У 1867 р. вони створюють Національний союз консервативних об'єднань. На чолі обох організацій стали щорічні з'їзди делегатів та вищі виконавчі комітети. Останні згодом здобули значний вплив в організаційній роботі партії і були підпорядковані її лідеру. Однак, формування справді централізованої масової партії було достатньо тривалим процесом, який остаточно стабілізувався лише у 80-х роках ХІХ ст. Провідну роль у партійному житті продовжували відігравати парламентська фракція та лідер партії. В перший період цього етапу політична партія існує як додаток до парламентської фракції.

Інший характер мали соціал-демократичні партії, які виникають у 60-х роках ХІХ ст. Зароджуються вони як окремі організації, що об'єднують профспілковий та робітничий рух. Їхньою головною метою була не організація виборів, а організаційна та пропагандистська робота серед робітників. Виникнення і розвиток цих організацій пов'язаний зі значними труднощами з огляду на заборони та репресії, які чинили буржуазні уряди по відношенню до них.

Розвиток робітничого руху в цей час відбувається за двома напрямками: перший – це формування міжнародних політичних організацій пролетаріату і другий – формування національних робітничих партій. У 1864 р. з ініціативи керівників робітничого руху різних країн, що прибули в Лондон на промислово виставку,

виникає Міжнародний союз робітників (I Інтернаціонал), який починає щорічно збиратися на свої конгреси.

Другою і головною дорогою формування масового робітничого руху було оформлення національних пролетарських партій. У 1863 р. Ф. Лассаль організує Загальнонімецький союз робітників, а в 1865 р. А. Бебель створює робітничу партію марксистського напрямку. У 1875 р. ці організації об'єднуються в Соціал-демократичну партію Німеччини. У наступні десятиріччя робітничі партії виникають у всіх європейських країнах, стають масовими політичними партіями і починають відігравати помітну роль у політичному житті.

Соціал-демократичні партії відзначалися сильною і централізованою організаційною будовою; їхні члени повинні були приймати участь у партійному житті і сплачувати членські внески. Їм вдалося також налагодити тісні зв'язки з профспілками, створити мережу культурно-просвітницьких організацій.

Велика самопожертва і відданість справі як з боку керівників, так і рядових членів, яких не було в буржуазних партіях, сувора дисципліна дали змогу цим партіям вистояти проти переслідувань і репресій. 1870-1890 рр. були роками шаленої боротьби проти робітничого руху, який переживав період свого організаційного становлення.

Деяко інший характер, ніж континентальні соціал-демократичні партії Європи, мала англійська робітничая партія – Лейбористська партія. Виникла вона пізніше, ніж більшість європейських соціал-демократичних партій і ніколи не тяжіла до революційного марксизму. В основі її ідеології лежала ідеологія тред-юніонізму, спрямована на вирішення конкретних проблем робітничого класу через профспілки. І лише загострення стосунків між робітниками та роботодавцями на початку ХХ ст. поставило на порядок дня питання про власне політичне представництво робітників. У 1900 р.

виникає Представницький комітет лейбористів у англійському парламенті, покликаний стати організаційною основою формування самостійної робітничої фракції. У 1906 р. комітет перейменовано у Лейбористську партію однак у партії і надалі не було індивідуального, а лише колективне членство профспілок. Партія розглядається як політичний представник британських профспілок у парламенті і лише 1918 р. запроваджується інститут індивідуального членства і партія інституалізується як окремий, незалежний від профспілок актор політичного життя.

Таким чином Лейбористська партія Великобританії запровадила в партійну практику нове явище – інститут колективного членства. Такий організаційний тип партії знайшов поширення в деяких британських домініонах, таких як Австралія, Нова Зеландія, деяких соціал-демократичних партіях (бельгійська робітничка партія, шведська соціал-демократична партія), а також деяких католицьких партіях (бельгійська та австрійська). Однак останні так і не змогли досягнути таких результатів, як британська лейбористська партія. Крім того, британська лейбористська партія репрезентує окремий напрям в ідеології робітничого руху – реформаторський.

Демократична організація соціал-демократичних партій, успіхи, яких вони досягли на парламентських виборах вплинули на внутрішнє життя і буржуазних партій, змусили їх перейти до більш демократичної організаційної структури.

У 1901 та 1903 рр. відбуваються установчі з'їзди двох основних правих партій Франції – Республіканської федерації та Демократичного союзу. У 1901р. виникають партії французьких радикалів – Республікансько-радикальна партія та Радикально-соціалістична партія, які, однак, не здобули широкої підтримки виборців.

Труднощі виникнення та існування політичних партій

Німеччини були зумовлені нормами права, які дозволяли створювати політичні партії виключно з метою участі у виборах. І лише з 1890 р. правові норми дозволяють формування тривало існуючих політичних організацій. З цього часу консерватори та ліберали починають проводити регулярно (раз на рік або на 2-3 роки) свої партійні з'їзди. Формуються центральні органи партій, хоча перевагу в них мають парламентарі, а парламентська фракція загалом продовжує зберігати свою самостійність. Місцеві організації є нечисленними, а партії загалом не мають широкої соціальної підтримки. Між тим створюються спеціальні органи, які займаються мобілізацією членів партії, створенням мережі її прихильників (наприклад, Союз сільських власників, Національний союз німців-католиків). Однак, справжній розвиток масових політичних партій в Німеччині починається лише після 1918 р. З цього часу консервативна партія запроваджує посаду генерального секретаря партії, а 1920 р. проводить перший загальнонаціональний з'їзд партії.

Перед Першою світовою війною в Європі виникають перші селянські партії. Селянські організації відіграли також значну роль у формуванні багатьох консервативних партій у Скандинавських країнах, Бельгії, Австрії.

Наступний період розвитку політичних партій Європи – міжвоєнний. У політичному сенсі це був період кризи буржуазної демократії, різкого загострення соціально-політичних суперечностей, що зумовило різку поляризацію суспільних настроїв. У цей період значно зростає вплив крайніх політичних угруповань – фашистів та комуністів. Лише в Великобританії ці партії не пустили свого коріння.

Політика традиційних буржуазних партій викликає розчарування значної частини виборців. У Великобританії значно зростає популярність лейбористської партії на фоні зменшення популярності лібералів. Той час можна назвати коротким періодом

існування у Великобританії трипартійності, який встановився після тривалого домінування двопартійної конкуренції. У 1924, 1929-1931рр. лейбористи, за підтримки лібералів, формують навіть уряди меншості, діяльність яких не була ефективною і зумовила гострі політичні кризи. Консервативна партія Великобританії продовжує зберігати попередню організаційну структуру. У 1922 р. відбувається формування парламентської фракції як організації членів партії. Був це перший крок до обмеження домінування лідера партії.

В період Першої світової війни відбувається певна демократизація суспільно-політичного устрою в Скандинавських державах – виборче право поширюється там, де його не було (Швеція – 1917 р.). З 1920 р. тут стабілізується чотирипартійна політична система – соціал-демократи, ліберали, аграрії, консерватори, з переважанням соціал-демократів. У Швеції 1932 р. соціал-демократична партія отримує мандат на здійснення державної влади, яким безроздільно користується аж до 1976 р. Так само в Норвегії Лейбористська партія, починаючи з 1928 р., кілька разів здобуває владу, а з 1935 р. 30 років незмінно перебуває при владі.

У європейських країнах на той час формуються також комуністичні партії. Перемога революції в Росії і виникнення III Інтернаціоналу суттєво вплинули на весь характер міжпартійних взаємин тодішньої Європи. Насамперед це торкнулося соціал-демократичного руху, який поділився на прихильників та противників більшовиків. Перші з них, де в більшості (Франція), а де в меншості (Італія, Польща), виходять з соціал-демократичних партій і вступають до комуністичних партій, які діють як національні загони III Інтернаціоналу. Другі залишаються в соціал-демократичних партіях і групуються навколо II Інтернаціоналу. Зрозуміло, що цей розкол завдав значної шкоди робітничому рухові.

Комуністичні партії були радикальним, революційним крилом робітничого руху. Ідеологічною основою їх політичної діяльності було вчення марксизм-ленінізм, яке виходило з положення про те, що пролетаріат є провідною силою суспільного прогресу і здобути владу він зможе лише шляхом соціальної революції, полум'я якої, спалахнувши в одній країні, спричинить світову революцію, яка приведе до становлення безкласового суспільства – комунізму.

Аж до 30-х років комуністи виступали проти будь-якої співпраці зі всіма партіями і буржуазними урядами. Швидко в Європі виникають потужні комуністичні партії, най-численніші в Італії (до путчу Мусоліні 1922 р.), а також в Німеччині (до 1933 р.). Поширення комуністичних партій в Європі зумовило гостру конкуренцію насамперед у робітничому середовищі між революційним (комуністичним) та реформістським (соціал-демократичним) напрямками, загострення класового протистояння між буржуазією та пролетаріатом, а також поширення партій нового типу – більшовицьких партій, організаційна діяльність яких ґрунтувалася на принципах демократичного централізму.

Виникнення комуністичних партій, як результат радикалізації суспільних настроїв зліва, зумовлює організаційне оформлення радикально налаштованих правих – фашистів. Виступаючи з націоналістичними, антиліберальними, антиєгалітарними гаслами вони зуміли за короткий час здобути прихильність значної кількості населення.

Фашизм створив новий тип партії, заснований на масовому членстві і військовій організації, з суворою дисципліною, ієрархією, культом вождя (фюрера). Партії ці заперечували цінність буржуазного демократичного устрою і їх метою було встановлення однопартійної монополії на владу. Найбільші фашистські партії в тому часі діють у Німеччині, Італії, Іспанії, але існують фашистські партії практично у всіх країнах Європи. У 1933 р. Гітлер ліквідує всі опозиційні партії Німеччини.

Закінчення Другої світової війни дає початок останньому, сучасному нам періоду формування політичних партій. Фашистські партії, зазнавши банкрутства, сходять з по-літичної арени. Остання з них – іспанська Фаланга – остаточно була заборонена 1969 р. Зі смертю 1975 р. іспанського генерала-диктатора Франко можна говорити про формальне завершення панування фашистських режимів в Європі. Сьогодні в політичному житті цю традицію продовжують неофашистські політичні угруповання, які, хоча і послугову-ються націоналістичною, антикомуністичною ідеологією, однак офіційно відмовляються від ідеології фашизму. Проте їхній вплив на політичне життя є незначним.

У повоєнні роки у всіх європейських державах виникають християнсько-демократичні партії. В Італії, Німеччині, Австрії протягом багатьох років вони отримують перемогу на парламентських виборах. Соціал-демократичні партії зазнають виразного тяжіння до правоцентристських партій. Водночас у перші повоєнні роки значно зростає чисельність і популярність комуністичних партій, зростає їх парламентське представництво. Найбільші комуністичні партії цього періоду були у Франції, Італії, Фінляндії. У Франції, Бельгії, Італії вони навіть входили до складу коаліційних урядів. *Американські політичні партії.* Після війни розвиток партій у США відбувається іншим шляхом, ніж у Європі. Спочатку безроздільно панує Республіканська партія, яка здобула перемогу у громадянській війні, а Демократична партія переживає глибоку кризу і втрачає своє політичне значення. Однак у 70-ті роки демократи починають відвойо-вувати свої втрачені політичні позиції. Це їм вдається зробити переорієнтувавши свою політику на підтримку інтересів найбідніших верств населення та емігрантів, в той час як Республіканська партія стає партією великого капіталу. Однак поділ між ними не був таким глибоким, як між європейськими консерваторами і лібералами.

Стабілізація Демократичної партії унеможлиблює поширення соціалістичних рухів у США, ніколи вони тут не існували як масові

політичні партії, як і профспілки не прете-ндували на своє окреме політичне представництво. Не розвинувся в третю політичну силу і популістський рух, який пробував себе реалізувати під радикальними фермерськими гаслами. У такий спосіб у США складається двопартійна політична система.

Обидві партії не відрізнялися між собою суттєво ідеологічними програмами, зрештою, значення ідеології та програм у США було завжди набагато меншим, ніж у Європі. Тому, аналізуючи генезу політичних партій США, важко її класифікувати на підставі ідеологічного критерію. Однак в організаційній будові американських партій можна виділити певні фази розвитку.

Кінець XIX ст. – це ще час абсолютного домінування партійних машин і місцевих босів. Слабким є центральний апарат партії, невеликими – впливи президента чи конгресменів. Із поширенням технічних засобів впливу на формування громадської думки значення федеральних політиків зростає, а вплив місцевих босів зменшується. Інституційним завершенням цих змін стало запровадження на початку століття системи правиборів (праймеріз), яка підвищувала вплив рядових членів партії на вибори кандидатів у президенти.

Масовий характер виборів, пов'язаний з поширенням виборчого права, зростанням виборчої активності населення США змушує партії розбудовувати свої партійні організації. І хоча американські партії не мали такої досконалої організації, як, скажімо, англійські чи соціалістичні партії, але вони вже також суттєво відрізнялися від традиційних виборчих комітетів XIX ст.

Політичні партії в інших країнах світу. У британських домініонах тенденції партійного будівництва були подібними до європейських. Комуністичні партії були слабкими, хоча місцями їм вдавалося здобути певні впливи (наприклад, в Австралії). Фашистські рухи теж не знайшли для себе тут сприятливого

грунту. Країни ці залишаються в рамках традиційних для них партійних систем, хіба лише в Канаді зростає національно-сепаратистський рух франкомовного населення (провінція Квебек). Основна політична суперечка точиться тут між Консервативною та Ліберальною партіями, причому на користь останньої, яка була правлячою з 1935 по 1957 рік.

В Австралії у міжвоєнний період і після війни відчувається послаблення Лейбористської партії. Комуністична партія Австралії, хоча була і нечисленною, але посідала важливе місце в політичному житті держави. Тут ані Лейбористська партія, ані конкуруюча коаліція лібералів і аграріїв не могли втримати влади довгий час.

У Новій Зеландії після тривалого панування буржуазних партій 1935р. значний успіх на виборах отримала Лейбористська партія. Це зумовило об'єднання дрібніших бур-жуазних партій в єдину Національну партію, що привело до стабілізації двопартійної системи. У 1949 р. Національна партія стає правлячою.

У Японії в міжвоєнний період виникають соціалістична та комуністична партії. Однак, військова диктатура загальмувала процес партійного будівництва з 1930 по 1949 рр. Після війни, під контролем США, відбувається демократизація суспільного життя, що сприяє створенню масових політичних партій. Серйозну позицію в післявоєнний період займають соціалістична та комуністична партії Японії, що змушує 1955 р. дві великі буржуазні партії – консервативну та ліберальну об'єднатися в єдину Ліберально-демократичну партію Японії, яка стає правлячою. Із занепадом комуністичної партії в Японії фактично встановлюється двопартійна система.

Туреччина у міжвоєнний період характеризується зміцненням правління Республіканської народної партії. Спроби формування згори лояльної опозиції не дали позитивних результатів, тому

діяльність інших політичних партій була заборонена. Це призвело до часткового злиття функцій держави та політичної партії. Наприклад, генеральним секретарем партії був міністр внутрішніх справ, а керівниками місцевих організацій – керівники місцевих державних адміністрацій. Шеф партії особисто призначав депутатів парламенту. Республіканська народна партія була кадровою партією, яка виконувала функції масових партій – соціальні, культурні, просвітницькі. Така структура партії, на думку її засновника Кемаля Ататюрка, повинна була сприяти модернізації Туреччини.

Після Другої світової війни тут було введено право на свободу організацій (крім комуністів та ісламістів). На кінець 1946 р. в Туреччині існувало кілька політичних партій, домінуючі позиції серед яких займала відроджена Народна партія Кемаля Паші. Опозиційна до неї Демократична партія 1950 р. стала правлячою, встановивши диктаторський режим. У 1960 р. внаслідок перевороту Демократичну партію було усунуто від влади і відновлено багатопартійність, однак політична ситуація тут продовжує залишатися нестабільною.

Подібною була доля політичних партій Латинської Америки, де мали місце постійні перевороти, війни та революції.

Політичні партії в постколоніальних країнах. Розвиток партій у постколоніальних країнах становить особливий етап в історії політичних партій. Пов'язаний він з процесом деколонізації, який розпочався після Другої світової війни. Переважна більшість партій постколоніальних держав виникли після 1945 р., але ще раніше існували їхні зародки, які часами відігравали помітну роль у політичному житті.

Найдовшу історію і водночас найбільше значення серед партій постколоніальних держав мала індійська партія Конгрес. Виникла вона спочатку як масовий соціально-політичний рух під назвою

Індійський національний конгрес. У роботі першого з'їзду партії, який відбувся 1885 р., взяли участь 72 делегати, які представляли проєвропейськи на-лаштовану частину індійської інтелігенції. Метою руху було проведення політичних реформ, створення національного парламенту при збереженні лояльності до Великобританії. Головною формою його діяльності були щорічні з'їзди.

Після Першої світової війни в Конгресі здобувають перемогу націоналістичні та радикальні елементи. З часу коли Конгрес очолює М. Ганді, суттєво зростають його чисельність та впливи. Основу ідеології М. Ганді становили ідеї повернення до архаїчного життя в аграрній доколоніальній спільноті. Член Конгресу зобов'язаний був носити вла-снооручно тканий національний одяг. Конгрес стає масовим національно-визвольним рухом, федерацією різних угруповань. До його складу входять як територіальні відділення, так і окремі громадські організації і перші політичні партії (Свара партія, Соціалістична партія Конгрес, члени нелегальної комуністичної партії). Лише після отримання Індією незалежності 1947 р. Конгрес перетворюється в класичну політичну партію.

З того часу політичне життя розвивається двома напрямками: традиціоналістським, представленим опозиційною Джана Сангх партією; реформістським, представленим на-ціональним Конгресом, очолюваним Дж. Неру та І. Ганді.

Радикалізація політики партії Конгрес під керівництвом І. Ганді призвела 1969 р. до розколу. Партію залишили буржуазні праві, сформувавши свою партію – Опозиційний конгрес. Однак на виборах 1972 р. Конгрес І. Ганді здобув переконливу перемогу. Таким чином в Індії формується багатопартійна політична система з домінуванням однієї партії.

Діяльність партії Індійський національний конгрес суттєво

вплинула на діяльність інших національно-визвольних партій Азії та Африки.

На формування політичних партій постколоніальних країн суттєво вплинула деколонізація, яка розпочалася після Другої світової війни. Статус політичних партій, які діяли в колоніальну епоху був різноманітний. Серед них були нелегальні партії, були такі, що брали участь у виборах до колоніальних законодавчих органів, а також локальні, за-гальнонаціональні і навіть такі, що охоплювали своєю діяльністю кілька держав-колоній.

Між тим існує принципова різниця у розвитку партій Азії та Африки. Колоніальні держави Азії під кінець Другої світової війни були економічно розвиненішими, ніж африканські держави. Тут чіткішою була соціальна диференціація населення, розвиненішою – національна буржуазія та пролетаріат. Азійські держави відрізнялися вищим рівнем культурного розвитку, що теж впливало на партійне будівництво.

Найпоширенішою формою політичних партій постколоніальних країн були партії національно-визвольного характеру. Виникнення цих політичних партій припадає або на міжвоєнний, або на післявоєнний періоди.

Розвиток африканських національно-визвольних партій відбувається в кілька етапів. Перший етап – створення єдиного масового національно-визвольного руху, що має назву фронту чи руху. Функціонували вони дуже часто як федерації різних угруповань, у тому числі неполітичних. Прикладом такого типу організації було діюче у Французькій Африці Західно-африканське демократичне об'єднання. Організація ця діяла легально згідно з нормами французької конституції. Водночас у багатьох країнах існували організації, основною метою яких була збройна боротьба проти колонізаторів. Такий характер мали Фронт національного визволення Алгерії в 1954 – 1961 рр., визвольні фронти Анголи,

Мозамбіку.

Після проголошення незалежності в постколоніальних країнах відроджується багатопартійність, але вже на дещо іншій основі. Широкі національно-визвольні рухи розпадаються, даючи початок формуванню багатопартійності. Найчастіше вона заснована на етнічно-регіональних чи релігійних відмінностях. Наприклад, у Нігерії існувало три політичні угруповання, які репрезентували різні етнічні групи і абсолютно домінували лише в своєму регіоні. У Індонезії партійний поділ відбувся за релігійною ознакою. Такого характеру багатопартійність створювала серйозну внутрішню напругу, яка дуже часто закінчувалася громадянською війною, як це було в перші роки незалежності в Індонезії, Конго чи Нігерії. Конфлікти ускладнювалися зовнішнім втручанням.

У цих державах багатопартійність та опозиція трактуються як типово буржуазні пережитки, які не є корисними, а навіть шкідливими для країн, що розвиваються.

У Пакистані, Шри-Ланці хоча й функціонує багатопартійна політична система, однак, з домінуванням однієї політичної партії. У деяких державах після бурхливих конфліктів та через крайню корупцію керівництва правлячих партій відбуваються військові перевороти, які забороняють діяльність усіх політичних партій. Такі зміни мали місце протягом останнього часу в Тропічній Африці.

Політичні партії та соціальні трансформації. З початку 90-х років у всьому світі відбуваються зміни у політичних системах, зумовлені тим, що соціалізм вичерпав себе і розпався, викликавши основоположні та всебічні зміни, поклав край чинним до цього часу видам влади. Теорії та розроблені наперед програми, проекти суспільства, економіки та політичної системи, позначені смисловим маніпулюванням народно-демократичною та соціалістичною ідеями, зазнали повного краху. Наочний приклад

цього можна побачити в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, країнах – колишніх республіках Радянського Союзу, а також у Північній Кореї, на Кубі та в Китайській Народній Республіці.

Розвал соціалізму спричинився до прийняття історичних рішень в ідеологічному змаганні між ідеями соціалізму та демократії. Після 1989 р. ідеї демократичної свободи, ринкової економіки, соціальної справедливості, самовизначення та мирного співіснування почали користуватися успіхом в усьому світі. Подібні уявлення панували передусім у тих суспільствах та системах, що їх безпосередньо торкнувся розвал соціалістичних систем. Однак і в інших країнах, де вплив конфліктів між Сходом і Заходом не був таким помітним, розвивалася ідея самостійного розвитку на шляху до демократії з соціально орієнтованою економікою. З 1989 р. демократія як форма держави та життєвий устрій набула бурхливого розвитку.

Однак вихідне становище у різних країнах різне. Країни на території колишнього Радянського Союзу, Центральної, Східної та Південно-Східної Європи зустрілися з цілком новою ситуацією. Перетворення зруйнованого соціалізму на систему демократії, ринкової соціально орієнтованої економіки – цьому процесові не було і досі немає аналогів. Йдеться про зміну системи, а не лише про програму реформ. Подібна зміна системи отримала назву “соціальної трансформації”. Трансформація означає масштабну перебудову, перетворення та зміну ідей, цінностей, структур і знарядь влади.

Друга група держав перебуває у становищі, що характеризується поняттями “модернізація” та “демократизація”. Модернізація охоплює ті процеси, які позначають прискорені зміни всередині суспільства. Основою цього процесу є поступ суспільства, вже “оснащеного” базовими демократичними елементами. Під демократизацією розуміється не програма

формування суспільства, а ідея формування відповідної демократичної політичної системи. До цієї групи можна зачислити країни Латинської Америки, кілька азійських держав та країн Близького Сходу, а також деякі країни Африканського континенту.

Роль і функції, які виконують політичні партії в політичних системах, що перебувають у процесі трансформації, модернізації та демократизації є різними. Якщо сформулювати проблему конкретніше, то вона полягає в з'ясуванні того, які завдання повинні виконувати політичні партії у системах, в яких самі демократичні структури існують поки що лише частково і консенсус населення за демократію ще слабкий та хиткий. Ці та інші питання, що впливають з обсягу та контексту тематики, перебувають сьогодні в центрі уваги дослідників політичних партій і партійних систем.

2. 3. Теорія “кризи партій” та її інтерпретації

Багато дослідників, шукаючи відповіді на питання про місце і роль політичних партій у сучасних політичних системах, звертають увагу на два принципові симптоми, які, на їхній погляд, свідчать про явище поступової маргіналізації політичних партій і їх кризу в сучасних політичних системах. Йдеться про послаблення серед електорату почуття причетності до політичних партій (зменшення рівня ідентифікації) та зменшення кількості членів партій (зменшення рівня членства). Обидва типи аргументів належать до аналізу мікросуспільного рівня, а відтак до характеру і ступеня зв'язку, що виникає між виборцями та політичними партіями. Зупинимося на їхній характеристиці докладніше.

Рівень ідентифікації виборців з політичною партією. Ця змінна служить виміром рівня так званої психологічної партійної ідентифікації. Х. Шмідт оцінював “вагу зв'язку” масового виборця до партій у 1975 – 1988 рр. Виявилось, що відсоток громадян, які

тією чи іншою мірою декларують свій зв'язок з політичними партіями зменшився із 70 % в 70-х роках до 57 % у 1986 р. і ця тенденція триває. На 12 % зросла кількість тих, хто не декларував жодного зв'язку з партією (тенденція росту з 29 до 41 %). На підставі досліджень Х. Шмідт доходить висновку про те, що, хоча маємо справу з падінням лояльності виборців до політичних партій, однак наприкінці 70-х років це явище мало периферійний характер. Тобто ерозія партійної ідентичності торкнулася насамперед периферійних сегментів електорату і меншою мірою центру партійного життя, який творить стабільну підтримку угрупованням, які беруть участь у боротьбі за владу. В групі держав, таких як Бельгія (падіння становило 24 %), Ірландія (21 %), Греція (18 %), Австрія (16 %) та Великобританія (15 %) падіння партійної ідентичності означилося ще виразніше. В інших державах різниця є мінімальною, хоча тенденція до падіння чітко прослідковується (хіба лише за винятком Данії). У двох державах – Ірландії та Іспанії – утримується тенденція, яка проявляється в тому, що респондентів, котрі декларують брак ідентифікації з партією більше, ніж лояльних партійних виборців (у першій державі є це феноменом 70-х років, у другій – ця тенденція прослідковується з 1975 р). Навпаки, у Франції, Великобританії та Бельгії різниця між двома групами мала, що могло б означати певне відкриття виборчого ринку в цих державах.

Цілком очевидно, що рівень ідентифікації електорату характеризується тенденцією до падіння, однак генеральні зміни полягають в їхній динаміці, яка не справджує гіпотези про кризу партій у сфері виборчої лояльності. Оточення партійної системи стає однак менш приязним хоча б тому, що партія повинна боротися за виборця, а не розраховувати на існування стабільного, ідеологічно зорієнтованого електорату, який гарантує остаточний політичний успіх.

Рівень членства в політичних партіях. Ця змінна представлена відсотком електорату, що є членами політичних партій. Наприкінці

70-х років у двох державах – Австрії та Швеції – члени політичних партій становили найвищий відсоток електорату (відповідно 21,77 і 21,2 %). Рівень упартійнення в обох державах після 1945 р. був і залишається найвищим, хоча в Австрії очевидно є тенденція до його падіння (з 26,17 1962 р. до 21,77 % 1989 р., тобто на 4,4 %), у Швеції ж відбулися мінімальні зміни (на 0,7 %). Загалом можна окреслити дві групи держав. До першої групи належать ті з них, де спостерігалось падіння рівня партійності населення – це Данія (падіння на 14,5 %), Голландія (на 6,7 %), Вели-кобританія (на 6,1 %), Фінляндія (на 6,0 %), Австрія (на 4,4 %), а також Італія (на 3,0 %). До другої групи належать держави, де, навпаки, зафіксоване зростання рівня партійності – Ірландія (на 4,0 %), Німеччина (на 1,7 %), Бельгія (1,4 %). В 11 стабільних західноєвропейських демократіях на початку 70-х років члени партій становили понад 13 % електорату, а вкінці 70-х – 10 %. Виразною є тенденція падіння, хоча і в цьому випадку динаміка змін не дає підстав для трактування її в категоріях кризи партій.

З наведених даних випливає, що політичні партії конкурують зараз між собою в умовах дуже відмінних від тих, що існували в часи консолідації демократії. Змінилися умови політичної конкуренції і вони змусили партії до відповідних змін. Це однаково стосується як їх виборчої, коаліційної, програмної, так і організаційної стратегії. Трансформації ці треба розглядати швидше як свідчення здатності партій динамічно пристосуватися до оточення, котре змінюється, ніж як кризу партій.

Істотним виглядає також явище трансформації очікувань суспільних змін, які виражаються партією і спосіб їхньої політичної поведінки через новий електорат. Є це очевидним хоч би стосовно процесу постматеріальної та неоконсервативної зміни системи цінностей прийнятої західним суспільством.

З моменту свого народження політичні партії становили частину так званого ринку участі (партисіпації), в межах якого

проявляється громадянська активність. Тільки там може наступити переоформлення амбіцій та сподівань у реальні справи та рішення. Існування ринку громадянської участі, вільного від втручання держави, принципово уможливило існування громадянського суспільства і водночас гарантує його консолідацію. Цей демократичний ринок участі зазнає змін і стосовно політичних партій. Структури активізації політичної участі громадян, які колись домінували, опинилися в дуже не вигідній ситуації. З одного боку, починаючи з 70-х років на ринку участі з'явилося багато нових, незалежних організацій, що відкривають громадянам нові якісні можливості участі в політиці, а також в процесі творення іншого суспільного консенсусу. З іншого боку, факт розширення нових організацій схилив об'єднання до свідомого і цілком суверенного вибору форм партисіпації, в яких він хоче брати участь. Значне поширення пропозицій на ринку політичної участі означало, між іншим, те, що політична партія як інституція поволі почала втрачати монополію на мобілізацію політичної активності громадян. Чи насправді це означає, що стабільні, професійні партії виборчого типу втратили попереднє значення на ринку участі, який змінюється? Ринок цей зазнав суттєвих змін, а політичні партії пристосувались до змін і до нових сподівань масового виборця. Традиційні угруповання продовжують здобувати значний відсоток голосів виборців, а партії нового типу мають клопоти з залученням їх на відносно відкритий виборчий ринок, не говорячи вже про стабілізацію.

Правдоподібно, існує два ринки політичної участі, і партійні лідери змушені формулювати відмінні стратегії в межах кожного з них. Перший ринок – ринок виборчого активізму, який забезпечує громадянину мінімальний рівень участі, а продуктом політичної конфронтації стають групи, які керують державою. Партії стають тут, без сумніву, провідним політичним актором. Чергові генерації особливо довіряють старим, зінституціоналізованим угрупованням, громадянин через участь у виборах прагне, насамперед, підтвердити свою прихильність ідеалу ліберальної демократії, яка

ототожнюється зі станом демократичної стабільності та динамічним статус-кво і обмеженою альтернативністю (пропозиція лівоцентристська проти правоцентристської). Ми вже зазначали, що зв'язок виборців з партіями послаблюється, а багато політологів стверджують, що падає партійна лояльність і зменшується роль партійної політики. Однак таке припущення не знаходить підтвердження. Можна погодитися, що втрата прихильності до партії як інституту може схилити виборця до неучасті в голосуванні, оскільки немає альтернативних активних організацій на виборчій арені. Очевидним є падіння рівня виборчої фреквенції, однак воно залишається більш ніж поміркованим. На зламі 80-90-х років, як правило, не зменшився він в більшості держав Західної Європи нижче 70 % (традиційним винятком є Швейцарія та Ірландія). В 90-х роках рівень фреквенції становив 80 %, що є падінням порівняно з 70-ми роками. У 12-ти державах Західної Європи середнє падіння становило – 5 %. Треба також врахувати, що протягом трьох десятиліть значно збільшився електорат (у абсолютних цифрах), а також збільшилася кількість голосуючих. У 70-х роках голосувало близько 140 млн осіб, а в 90-х – близько 184 млн. Дані про виборчу фреквенцію не підтверджують тези про кризу ринку виборчого активізму.

Другий ринок – ринок громадянської участі – виокремився через різні суспільно-політичні рухи, групи інтересів, комітети громадськості, а політичні партії на ньому залишилися лише одним з багатьох акторів. Громадяни визначаючи свою присутність на ринку виборчого активізму через участь у голосуванні, приносять свою зацікавленість на цей другий ринок громадянської участі (громадянської партисіпації). Пропозиції, які виголошуються політичними партіями становлять лише частину (і то невелику) всіх пропозицій, стосуються можливості участі громадян у політиці. У межах цього ринку спостерігаємо явище агрегації потреб через групи інтересів і суспільно-політичні рухи, політичні партії і їх здатність до соціальної мобілізації. Партії втратили у цій справі не лише монополію, а й поступово втрачають свої позиції на ринку

політичної участі. Є це єдина гіпотеза, яка спирається швидше на інституційному переконанні ніж на емпіричних да-них. Її прийняття зумовлює далекосяжні наслідки, коли йдеться про інститут політичної партії, а також про її системну роль. Отож, партії поступово перестають бути ефективними інструментами соціальної мобілізації і каналами політичної участі громадян, що дає підстави скорегувати наше бачення їхніх експресивних функцій, а стають своєрідними державними інституціями, збирачами та виразниками публічних становищ, так званими державними агенціями, які контролюють ринок виборчого активізму і в його межах мають монопольне становище. Партії щораз менше забезпечують громадянам можливість поточної безпосередньої позавиборчої політичної участі, залишаючи таку можливість різномірним організаціям інтересів, які поступово починають домінувати на ринку грома-дянської участі, але все це не дає підстав трактувати подібні зміни як кризу політичних партій.

Запитання і завдання

1. Як співвідносяться між собою історія та теорія політичних партій?
2. Які соціально-історичні причини виникнення політичних партій?
3. На які фактори, що зумовлюють виникнення політичних партій вказували Дж. Ла Паломбара і М. Вейнер?
4. Які характерні ознаки аристократичних партій?
5. У чому особливості партій як політичних клубів?
6. Дайте загальну характеристику розвитку партій знаті у Великобританії.
7. Дайте загальну характеристику партіям-клубам континентальної Європи.
8. Які особливості формування політичних партій у США?
9. Чим зумовлене виникнення масових політичних партій? У

- чому їхні особливості, етапи розвитку?
10. Дайте загальну характеристику розвитку масових політичних партій в Європі.
  11. Дайте загальну характеристику розвитку американських політичних партій.
  12. Дайте загальну характеристику розвитку політичних партій у постколоніальних країнах.
  13. У чому суть теорії “кризи партій”? Які її головні аргументи та їхня інтерпретація?

Реферати та повідомлення

1. Місце теорії політичних партій у загальному курсі політології. Її зв'язок з іншими дисциплінами.
2. Партії і “відновлення” історії.
3. М. Вебер про етапи історичного розвитку партій.

Література

Берлін І. Чотири есе про свободу.- К., 1994.

Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях.- М., 1988.

Даль Р. А. Пути перехода к демократии // *Политика*, 1991, № 10.

Желев Ж. Закат тоталитарных систем // *Политика*, 1991, № 4.

Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // *Полис*, 1995, № 2.

Линц Х. Х. Крушение демократических режимов. Кризис, разрушение и восстановление равновесия // *Проблемы Восточной Европы*, 1993, № 39-40.

Лобер В. Л. Демократия: исторические корни, содержание и тенденции развития.- М., 1992.

Мигранян А. История теории демократии: Лекции по политологии.- Таллин, 1991.

Миллер С., Потхофф Х. Краткая история СДПГ. 1848-1990.- К., 1990.

Острогорский М. Я. Демократия и политические партии.-М., 1997.

Политические партии и демократия в постсоветской России / Под ред. Б. Орлова.- М., 1998.

Попнер К. Відкрите суспільство та його вороги .Т. 1-2.- К., 1994.

Попнер К. Демократия и народоправие // Политика, 1991, № 10.

Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии / Под ред. Г. Шахназарова.- М., 1982.

Современный капитализм: Критический анализ буржуазных политологических концепций / Отв. ред. С. Гаджиев.- М., 1988.

Социально-политические теории современной буржуазной идеологии: Критический анализ / Отв. ред. Р. Яновский.- М., 1981.

Хантінгтон С. Двадцять років потому: майбутнє третьої хвилі // Українські варіанти, 1999, № 1-2.

Эллис Э. Политические партии и возобновление истории // Полис, 1994, № 2.

3. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про зародження теорії політичних партій;
- про трактування політичних партій в англо-американській політичній традиції;
- про формування концепції партій у романо-германських політико-правових ученнях;
- про формування класичної теорії політичних партій;
- про формування сучасної теорії політичних партій та партійних систем.

Основні поняття

реальні та особисті партії, справжні (несправжні) партії, органологічна конструкція партій, великі та дрібні партії, форма теорії політичних партій, галузь застосування теорії політичних партій, проект Джанди, залізний закон олігархії.

3. 1. Зародження теорії політичних партій

3. 1. 1. Трактування політичних партій в англо-американській політичній традиції. Проблема партій в англійській політичній філософії XVI – XVIII ст. Перемога буржуазної революції в Англії в середині XVII ст. створила умови для розвитку нових капіталістичних відносин. У британському парламенті (історично першому державному органі буржуазного типу) партії знайшли не лише своє ідеологічне місце, а й свою легітимацію та інституалізацію.

В Англії, де раніше ніж в інших країнах, сформувалися буржуазні протопартії, прихильники світсько-прагматичного погляду на державну владу ставилися до політичних партій та міжпартійних суперечностей як до джерела внутрішніх криз. Саме в цих колах досить швидко розвивалася концепція та практика “балансування”, яка загалом виражалася в прагненні нейтралізувати чи зменшити міжпартійні суперечності. За допомогою так званої політики “гойдалки”, творцем якої можна по праву вважати лорда Галіфакса, відбувалося погашення взаємно протилежних амбіцій партійних угруповань-конкурентів, за рахунок чого послаблювалася тенденція до заперечення ролі партій у ранньобуржуазній англійській державі. Однак, самому лорду Галіфаксу політичні партії здавалися “своєрідними таємними злочинними змовами проти решти нації”.

На той час ще було надто рано говорити навіть про часткове визнання та легітимацію політичних партій, проте можна спостерігати достатньо високий ступінь терпимості до них і навик практичного спілкування з ними. Так засновник англійського матеріалізму Ф. Бекон (1561-1626) розглядав партії як природне утворення, спричинене боротьбою різних політичних сил за владу. Водночас у нього знаходимо елементи нового, більш поміркованого підходу до політичних партій. Він наполегливо радить правителям не ставати на бік жодної з політичних партій, бути над ними. “Дії партій під владою мо-нархії повинні бути... подібні рухові нижчих орбіт, які можуть мати і власну траєкторію руху, але разом з тим підпорядковуватися вищому рухові”. Ф. Бекон висловлює також думку про те, що політичні партії корисні тим, що дають можливість просуватися в політиці простим людям.

Погляд на державу як своєрідного арбітра між партійними угрупованнями-конкурентами розвивав у своєму вченні і Т. Гоббс (1588-1679). Він вважав, що в інтересах всього суспільства партії повинні відмовитися від своїх корпоративних інтересів, щоб не стати своєрідними “державами в державі”, що неминуче веде до

анархії. Він визнає існування двох підходів до визначення суті і місця партій у державно-політичному устрої. Однак сам притримується панівної тоді думки про те, що партії – це організовані злочинні змови, які є головною причиною серйозних внутрішніх суперечностей у державі. Він дотримується думки про те, що там, де панують люди, котрі відстоюють різні погляди, правління неможливе без порушення єдності. Відстоюючи думку про цілковите підпорядкування особистих інтересів державним, Т. Гоббс абсолютно заперечує доцільність існування політичних партій. Боротьбу проти політичних партій, їх витіснення з політичного життя він вважає найважливішим завданням державної влади. “Якщо обов’язком владарів є умиротворення окремих змовників, то тим більшим їх обов’язком є знищення і руйнування самих партій”. Достатньо детально Т. Гоббс досліджує джерела виникнення політичних партій, шляхи їх утворення, початкові форми. Він, зокрема, зауважує, що партії виникають на підставі взаємної угоди між людьми в ході народних патріотичних піднесень (повстань, бунтів, воєн) і на основі індивідуального багатства. Під партією він розуміє “значну кількість громадян, об’єднаних між собою силою угоди чи чиеюсь владою”.

Подібні погляди на політичні партії мав інший англійський філософ-ідеаліст, один із засновників агностицизму Д. Юм (1711-1776). Учений розглядає політичні партії як об’єктивне явище, що розвивається історично. У процесі своєї еволюції вони чинять руйнівний вплив на державні структури, в межах яких виникають. Коли розвиток партійних структур сягає свого апогею, це призводить до руйнації існуючої системи правління. Д. Юм розмежовує на два протилежні полюси правову систему та державний механізм, з одного боку, і партійну систему – з іншого. Партійні фракції, стверджує Д. Юм “підривають систему правління, роблять безсилами закони і породжують найвідчайдушнішу ворожнечу серед людей однієї і тієї ж нації”. Аналізуючи політичні системи, в яких, на думку Д. Юма, виникають найсприятливіші умови для створення партійних

об'єднань, учений зазначає, що “вони набагато легше піднімаються і швидше розмножуються при вільній системі правління, де вони завжди заражають саме законодавство, яке ще єдине спроможне ... знищити їх”. Однак, розглядаючи можливості розробки подібних законів, Д. Юм порівнює їх з магічним еліксиром чи вічним двигуном, які існують лише в теорії, а не в житті.

Д. Юм робить також спробу класифікації політичних партій. Він розрізняє два типи партійних угруповань – особисті і реальні. Перші засновані на особистих стосунках її членів, другі – на спільності поглядів чи інтересів. Хоча при цьому він зазначає, що таке розмежування є достатньо мінливим і що в житті не існує “чистих” типів. Ці дві великі групи партійних угруповань мають ще свою внутрішню класифікацію. Групу реальних партій він поділяє на партії, засновані на інтересі, принципі і прихильності. Фракції інтересів формуються на основі відмінностей соціальних інтересів різних соціальних груп, зумовлених, насамперед, відмінностями в майновому стані їхніх представників. Даючи оцінку причинам появи політичних партій, Д. Юм пояснює їхнє виникнення самою природою людини, її пристрастями. Заслугою Д. Юма, однак, є те, що він вбачає у партіях важливий інститут державного правління, який обмежує монархію. Отже, в цей період можна говорити про достатньо чітку тенденцію – поступового звикання до політичних партій і навіть елементи визнання їхньої доцільності та корисності.

Одна з перших спроб порівняно широкої легітимації політичних партій належить видатному англійському теоретику Е. Берку (1729-1797), автору відомого визначення політичних партій, згідно з яким “партія – це стійке об'єднання людей, яке намагається спільними зусиллями на основі власних загальних принципів служити загальнонаціональним інтересам”. Е. Берк вважав партію не лише необхідним та важливим інститутом політичного життя, а й визнавав необхідність її існування з точки зору моральних та етичних цінностей. “Політичні партії, – зазначав він, – є необхідним елементом вільної держави”. Е. Берк визнавав, що діяльність

депутатів у парламенті неможлива без існування тісних зв'язків з однодумцями як всередині нього, так і поза його межами, що можливе лише в рамках певної політичної організації, якою і є партія. Цей поворот у позитивній оцінці ролі і місця політичних партій у політичному житті держави помітно вплинув на подальший розвиток теорії політичних партій.

Саме в англосаксонських країнах уперше в доволі завершеній формі відбулося оформлення позитивного ставлення до політичних партій, яке пройшло складну еволюцію від визнання їх як “необхідного зла” до визнання їх як позитивного суспільного явища, інституту демократичного правління. Завдяки Е. Берку виділено також позитивний аспект принципу партійності у функціонуванні сучасного парламентаризму.

Нове ставлення до політичних партій сформувалося також як позитивний підсумок історичного розвитку самих політичних партій, зростання їхнього значення в політичному житті.

“Батьки-засновники” американської політичної системи про політичні партії.

З теоретичного погляду, не зовсім коректно говорити про існування єдиної англосаксонської моделі сприйняття політичних партій. Тут швидше можна вести мову про певну спільність загальних ознак формування політичних партій в Англії та США, які відрізняються від цих процесів у країнах континентальної Європи.

У США розвиток партійної системи і теорії партій відбувався специфічно. Північна Америка, на відміну від Європи, не знала такого жорстокого протистояння між феодалізмом та капіталізмом, що значно полегшувало процес виникнення і сприйняття політичних партій. Крім того, процес виникнення політичних партій у США не знав періоду передісторії буржуазних партій, в ході якого вони б сформувалися в повному обсязі. Самі партії

здебільшого були націлені на дуже практичні, переважно локальні проблеми.

США, з моменту свого виникнення, зароджувались як держава дрібних буржуа, що сприяло становленню тут ідеології лібералізму з її культом приватної власності. Тому на формування американської політичної теорії суттєво вплинули праці відомих англійських та французьких мислителів – таких як Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Через це американська теорія політичних партій також зазнає на собі впливу європейської традиції упередженого ставлення до політичних партій. І хоча американська політична теорія безперечно використовувала європейський досвід, однак практична діяльність американських “батьків-засновників” швидше ґрунтувалася на конкретному американському досвіді.

У “батьків-засновників” на ранньому етапі не було якоїсь позитивної концепції партійної системи. Американські теоретики, використовуючи негативний досвід існування партійних угруповань в англійській політичній традиції, переносили його і на американський ґрунт. Вони вбачали в англійських політичних партіях дезінтегруючі сили, які відстоювали вузькі корпоративні інтереси.

Розуміючи, що конфлікти поглядів і суджень є неминучими і в “державі республіканської свободи”, “батьки-засновники”, однак, намагалися звести ці конфлікти до мінімуму. Американські демократи революційного періоду вважали, що перемога республіканського ладу розчистить шлях до утвердження в країні соціальної гармонії, а разом з тим зникне ґрунт для появи політичних партій.

Між тим Б. Франклін вважав, що, хоча “в деяких штатах й існують партії та суперечності... вони існують скрізь, де є свобода, і, можливо, саме вони допомагають її зберігати”. Він розглядав

партії як ідеологічні течії, які мають єдину мету – “суспільне благоденство” – і відрізняються лише методами її досягнення. Дж. Адамс, А. Гамільтон, Д. Медісон виступали з обґрунтуванням закономірності поділу американського суспільства на конкуруючі соціально-політичні угруповання. Д. Медісон пояснював ці суперечності самою людською природою, нерівністю майнового становища людей у суспільстві. ”Найбільш загальним та стійким джерелом утворення партійних фракцій, – писав він, – завжди була нерівність у розподілі багатства. Ті, хто володіє власністю, і ті, хто її позбавлені, завжди формували протилежні інтереси в суспільстві... аграрні інтереси, промислові, торгові, фінансові, різноманітні інші, що неминуче виникають у цивілізованих суспільствах і ділять їх на різні класи.” Д. Медісон достатньо чітко акцентує увагу на проблемі співвідношення діяльності політичних партій та діяльності уряду. Зокрема, він вважає, що формування політичних партій відбувається через різні підходи соціальних верств до теоретичних та практичних аспектів державного правління. Він також однозначно визнає присутність та вплив політичних партій на рівні державних органів.

Інша особливість ставлення до політичних партій в американській політичній теорії зумовлена специфікою державно-територіального устрою та форми держави. Європейська схема розвитку партій – це послідовна зміна протистояння між профеодальними та пробуржуазними політичними силами, а згодом між самими пробуржуазними угрупованнями. Логіка ж міжпартійної боротьби в США розвивалася спочатку під впливом суперечностей між окремими штатами, а згодом під безпосереднім впливом громадянської війни між Північчю та Півднем.

Особливе значення для формування національних політичних партій США, зародження і становлення двопартійної системи мали суперечності в “верхах”, насамперед, між двома головними групами буржуазії – торгово-фінансовими групами Півночі і плантаторами Півдня. Формування партійної системи за умов

формування національної держави сприяло достатньо швидкому поширенню в США такого інституту політичної системи, як політичні партії, що, безперечно, знайшло своє відображення і в американській політичній теорії.

Американські партійні теоретики не обмежилися попередженням про небезпеку політичних партій, як це зробив, скажімо, Дж. Вашингтон у “Прощальному посланні”. Вони намагалися також зробити конкретні кроки в цьому напрямі. На думку “батьків-засновників”, федеративний конституційний устрій з складною системою “стримування та противаг” і республіканська форма правління повинні дати змогу ефективно протистояти вузькопартійним інтересам, сприяти соціальній гармонії і національній єдності. Однак, створивши конституцію, яка бачилась їм засобом протистояння політичним партіям і контролю над ними, американські політичні діячі поступово почали усвідомлювати, що не можуть керувати державою без політичних партій.

Велику роль для визнання партій у політико-правовій думці США і розробки позитивної концепції партій відіграли праці Е. Берка та Г. Болінгброка. Їх поступове утвердження в американській політичній теорії визначило домінування англо-американського погляду на партії як альтернативні політичні угруповання в двопартійній системі.

Закінчення війни за незалежність спричинило прийняття різних нормативних актів, які легалізували діяльність політичної опозиції в штатах, що також сприяло виникненню і розвитку різноманітних партійних угруповань. Декларація незалежності, Біль про права гарантували громадянам США громадянські свободи, в тому числі свободу слова, свободу друку, зібрань тощо. Формально організоване, легітимне протистояння партійних конкурентів спричинило почергову зміну правлячих партій і формування двопартійної політичної системи США, заснованої на принципі існування відповідальної, конституційно закріпленої партійно-

політичної опозиції.

3. 1. 2. Формування концепції партії в романо-германських політико-правових ученнях. Проблема партій і революційно-демократичні вчення про державу у Франції XVII-XVIII ст. У континентальних країнах Західної Європи позитивне ставлення до політичних партій формувалося значно складніше і триваліше, ніж у Великобританії. На відміну від англійської буржуазної революції, в якій буржуазія виступала проти феодалізму разом з новим дворянством, у Франції розподіл класово-політичних сил був іншим. Тут буржуазія в союзі з народом боролася проти монархії, дворянства і церкви. Ідеологи буржуазії мали підстави і можливість виступати від імені всієї нації.

За умов французької буржуазної революції суперечності різних верств переросли в напружену боротьбу партій. Політичне протистояння в революції сприяло кристалізації політичних ідей і чіткішому розмежуванню партійно-політичних сил. Ідейним та теоретичним підґрунтям нового політичного режиму стали праці Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Е. Сійєса та інших французьких теоретиків державно-політичної думки.

Першим кроком на шляху розробки загалом стриманого ставлення до політичних партій як до певного політичного інституту стали численні спроби представників революційної політичної ідеології і засновників ідейно-визвольного руху розвінчати національні політичні угруповання і позитивно охарактеризувати приклад англійських парламентських партій.

Наприклад, Ш. Монтеск'є (1689-1755) відкрито виступив за запровадження на французькому ґрунті принципів англійського політичного балансу. Він визнавав об'єктивну неминучість і необхідність існування політичних партій у всі історичні періоди. Більше того, їхнє виникнення, формування, розвиток та активна

діяльність є показником демократичності відповідного суспільного ладу. Залежно від наявності в державі політичних партій, Ш. Монтеск'є визначає якість і ступінь свободи в ній. За приклад він використовує представницьку монархію у Великобританії, де партійні фракції на той час досягли найвищого ступеня розвитку.

Виводячи партії з певного рівня природного спілкування між людьми, Ш. Монтеск'є вважав, що політичні партії існували і будуть існувати вічно, практично незалежно від ступеня розвитку суспільних стосунків, їх антагоністичності, форми державного правління і політичного режиму, особливостей соціально-класової структури суспільства.

Розглядаючи політичні партії як інститут відносно вільного політичного режиму і демократичного (близького до республіканського) державного устрою, Ш. Монтеск'є виводить загальне правило: “Кожного разу коли помічаємо, що в державі, яка називає себе республікою, все спокійно і немає боротьби різноманітних політичних принципів і угруповань – можна бути впевненим, що в ній немає свободи”. Однак надто широка свобода, в тому числі свобода політичних партій, на думку вченого, веде до заперечення свободи взагалі. Ось чому потрібне розумне обмеження, регламентація діяльності політичних партій. Він категорично виступав проти ототожнення партій з анархією та конфліктами, що мають місце в державі.

Він намагається класифікувати партії за інтересами, яким вони служать. Учений категорично виступав проти корисливих угруповань, які відстоювали лише свої власні потреби. На його думку, партійні союзи повинні бути демократичними і виражати загальну волю. Їхній характер і форми діяльності він пов'язує з характером політичного режиму. За монархічної форми правління діяльність політичних партій обмежена, і лише республіканська форма правління сприяє діяльності політичних партій.

Ж.-Ж. Руссо (1712-1778) як один з революційних ідеологів буржуазної демократії вважав політичні партії чужим елементом у державному ладі. Він стверджував, що громадяни підкоряються лише закону, в реалізації якого вони беруть участь голосуванням. Цього закону загального волевиявлення повинен дотримуватися кожен громадянин, приносячи в жертву свої особисті, групові, корпоративні інтереси. А це зумовлює необхідність скасування всіляких об'єднань, які переслідують окремі інтереси. У факті існування політичних партій Ж.-Ж. Руссо вбачав загрозу існуванню загальній волі громадян.

Однак він не заперечує закономірності виникнення партій як результату досягнення певного рівня розвитку суспільних відносин, визнаючи утопічність думки про наявність у розвиненій людській спільноті лише загальної волі і про відсутність в ній приватних інтересів.

Ж.-Ж. Руссо зазначав, що коли у демократичному суспільстві виникають політичні партії і приватні асоціації, то воля кожної з них стає загальною стосовно держави. На підставі цього він доходить висновку, що в такому випадку голосуючих вже не стільки, скільки людей, а лише стільки, скільки асоціацій.

Це положення засвідчує зародження нового підходу до визначення суті політичних партій, їхнього місця в політичній системі як носіїв певної суспільної думки, фактора формування політичної волі громадян.

Однак загалом, Ж.-Ж. Руссо був противником політичних партій. Він вважав, що у випадку, коли в державі існують і діють різні партійні угруповання, які певним чином впливають на громадську думку і політичну волю, суспільних відмінностей стає менше і вони дають менш узагальнений результат. Коли одна з цих асоціацій настільки велика, що виявляється сильнішою за інші, то результат є вже не сумою незначних відмінностей, а єдиною

відмінністю, тоді загальної волі не існує і інтерес який перемагає, є лише приватним інтересом.

Ж.-Ж. Руссо виступав проти існування єдиної партії в суспільстві (монопартії). Він вказував, що якщо в суспільстві існують приватні інтереси, то слід домагатися того, щоб всі вони були представлені відповідними партійними угрупованнями. Це потрібно для того, щоб загальна воля населення була усвідомленою і щоб народ не помилявся. Для Ж.-Ж. Руссо в підході до політичних партій характерним є таке: 1) або в державі взагалі не повинні існувати асоціації приватного характеру, і в такому випадку громадяни залишаються ізольованими від держави; 2) або може існувати значна кількість різноманітних приватних асоціацій, які врівноважують одна одну і дають можливість визначати загальну волю і загальний інтерес.

Інший відомий французький теоретик Е. Сійєс (1748-1836) загалом поділяв погляди своїх попередників на політичні партії. Він відстоював ідею верховенства загальної волі над приватними інтересами в суспільстві, але, на відміну від Ж.-Ж. Руссо, вважав можливим і необхідним народне представництво, яке виражає інтереси єдиної, неподільної нації.

Критика партій в політичній та державно-правовій теорії того часу пояснюється багатьма причинами, насамперед потребами ліквідації феодальних пережитків, формування єдиної нації, захистом держави від зовнішніх і внутрішніх ворогів, тобто тими завданнями, які потребували об'єднання політичної енергії всієї нації, не допускали існування окремих, розрізнених груп, які конкурують між собою у формуванні політичної волі. І все ж саме такими "генераторами" і "провідниками" енергії широких мас, необхідної для перетворення держави і досягнення політичної єдності, ставали політичні партії та клуби.

Порівняно з англійською партійною теорією, яка започаткувала

позитивне ставлення до політичних партій, французькі мислителі обґрунтували той незаперечний факт, що внаслідок взаємного поборювання угруповань-конкурентів може скластися рівнодійна спрямована на встановлення і поширення в суспільстві свободи та демократії.

Розвиток учення про партію в політичній думці Німеччини. У Німеччині в політичній теорії відхід від негативного сприйняття політичних партій відбувся з запізненням майже на століття. Німецька політична теорія відображала принципово інший стан національних державно-політичних стосунків кінця XVIII – початку XIX ст. Історичні умови тієї епохи в Німеччині склалися несприятливо для партій через відсутність необхідних конституційно-політичних інститутів і різкого обмеження сфери партійно-політичної діяльності. Внаслідок об'єктивно-історичних особливостей розвитку партійно-політичної сфери Німеччини в центрі уваги дослідників перебував переважно не політико-практичний, а ідеологічний аспект діяльності партійних угруповань. Це відображалось і в певному утотоженні партійних угруповань з політичною опозицією політичному режиму.

Між тим, широка теоретична аргументація дослідження партій сприяла порівняно легкому їх “засвоєнню”, а відтак і розвитку теорії політичних партій (попереднє уявлення про партії було частиною світоглядних, загальнофілософських конструкцій).

Антипартійному клімату в політичній теорії Німеччини сприяла фетишизація держави, обґрунтована в філософії Г. Гегеля (1770-1831). За Г. Гегелем, держава і була виразником “народного духу”, “вищої нейтральної влади”, уособленням загального блага, а всілякі опозиційні політичні рухи, тим паче інституційно чи організаційно оформлені, вважалися суспільним злом.

З погляду суб'єктивного ідеалізму Г. Гегель визначає і суть

такого політичного феномену, яким є політичні партії. Він дає їм негативну оцінку визначаючи їх як союзи, засновані на суто суб'єктивних стосунках і приватних інтересах. Це визначення Г. Гегеля помітно вплинуло на формування теорії політичних партій у Німеччині. Треба зазначити, що сам Г. Гегель не займався окремо вивченням суті політичних партій, а розглядав їх достатньо поверхово в межах загальної теорії держави.

Як прихильник представницької монархії Г. Гегель вважав, що інтереси відповідних верств німецького суспільства повинні представляти відповідні органи посередництва, але депутати в них повинні виражати не суб'єктивні інтереси, партійну ідеологію, а лише об'єктивний інтерес, який існує в громадянському суспільстві і його різних корпораціях.

Виходячи з постулату неподільності волі народу, виразником якої є єдина держава, Г. Гегель підкреслює: “Уряд не є партія, якій протистоїть інша партія, так, що кожна з них повинна багато чого добиватися та відвойовувати, і якщо держава потрапляє в таке становище, то це є нещастям і таке становище не може бути визнане нормальним.”

Перші спроби створення і поширення фундаментальної теорії політичних партій належать у Німеччині лівому крилу гегельянців. Одним із засновників цієї теорії був А. Руге, який вивчав зв'язок між ученням про партії і проблемою критики та опозиції уряду. Молодий К. Маркс, який займався проблемою революційної партії пролетаріату, теоретично обґрунтовував практичні принципи організації політичної партії як політичного центру пролетарської революції, рішуче вимагаючи переходу від філософської критики до політичної практики. На інших позиціях стояв А. Руге, який вважав партію засобом запобігання революції. В його науковій концепції партії виступають як умовні антитези, помірковано-реформістське заперечення влади та держави. Під партіями він розумів рушійні сили та організаційні форми ліберальних та

демократичних ідей, що протистоять консервативному державному режимові.

Одним із відомих представників правого крила гегельянців був К. Розенкранц. Використовуючи елементи соціолого-емпіричного аналізу, він намагається поєднати вчення про “субстанціональну єдність держави” з динамічною теорією політичних партій. Для нього партії – це особливе, окреме соціально-політичне явище, суть якого можна вивести тільки із загального, чим є держава. “Партія виникає внаслідок того, що один із елементів держави узурпує право бути в своїй самості не лише собою, а й цілим. Таке бажання неминуче породжує протилежну тенденцію іншого елемента, вони за своєю природою координуються в боротьбі за панування.” Такий підхід до політичних партій отримав назву естатичного. Якщо в А. Руге політичні партії – інститути, що протистоять уряду, то в К. Розенкранца – уряд, який уособлює собою державу, стоїть над політичними партіями, які представляють групи суспільних інтересів.

На зовсім іншому ґрунті будує вчення про політичні партії Ф. Ромер, представник романтичної натурфілософії. Він намагається проводити аналогію між еволюцією партійно-політичних інститутів і стадіями розвитку людського організму. Його органологічна конструкція політичних партій досить помітно вплинула на формування теорії політичних партій.

Слід зазначити, що на відміну від Англії, США, Франції, в Німеччині у XVIII– XIX ст. теорія політичних партій розвивалася практично у вакуумі, в порожньому та статичному політичному просторі. Для неї політичні партії були скоріше ідеальними образами, ніж реальними політичними інститутами. Німецькі прототипи політичних партій почали реально виникати лише після революції 1848 р., що вплинуло на розвиток самої теорії політичних партій. Відтоді політичні партії починають сприйматися не лише як певні ідеологічні течії в суспільному

житті, а як реальні історичні утворення, важливі елементи політичного життя.

Такий підхід характерний для одного з прихильників ліберальної течії в політиці А. фон Рошау, який намагався визначити партії як носіїв політичної влади. Він полемізує із консервативною традицією, яка відкидала суттєве значення політичних партій в державному управлінні, зазначаючи, що політичні партії володіють політичною силою. Під цією силою А. Рошау розуміє прогресуюче бюргерство з його зростаючим інтересом до участі в політичному процесі.

Цікавими, з погляду розвитку партійної теорії, є також думки швейцарського ученого Й. К. Блунчлі. Його основне методологічне кредо полягає в тому, що партії становлять не державно-правовий, а політичний інститут. “Політичні партії, – зауважує він, – не є елементом державного організму, а представляють собою вільні суспільні групи, які об’єднуються навколо певних переконань чи напряду з метою спільної політичної діяльності”. Якщо партії таким чином виключаються з урядової сфери, то виділяється сфера держави як ціле і сфера партій як елемент. У зв’язку з цим Й. К. Блунчлі пропонує забезпечити державне нормативне регулювання діяльності політичних партій.

Й. К. Блунчлі пов’язує виникнення і розвиток партій у державі з досягненням нею певного рівня розвитку і відзначає, що найрішучіше формування партій відбувається у найобдарованіших та вільних народів. Досліджуючи політичні партії, швейцарський учений розмежовує власне партії і партійні фракції, які він називає карикатурою на партії: перші відображають суспільні інтереси, а тому є корисними та важливими для політичного життя, другі ж відображають лише корпоративні інтереси і непоправно шкодять суспільству.

Дуже цікавою є також розроблена Й. К. Блунчлі детальна

класифікація політичних партій. Він розрізняє такі види партій:

1. Релігійно-політичні партії, до яких належать конфесійні партії і які намагаються чинити відповідний вплив на державу на основі своїх релігійних доктрин.
2. Світські партії, але не “чисто” політичні, а обмежені національними, місцевими та етнічними рамками.
3. Політичні угруповання, які ґрунтуються на соціальних інтересах.
4. “Чистою” формою політичних партій Й. К. Блунчлі вважає ті політичні партії, які визначаються політичними (а не релігійними, національними, місцевими) суперечностями і тривалий час супроводжують суспільний інтерес.

Цікавими є міркування Й. К. Блунчлі про взаємозв'язок між національним характером і партійними симпатіями. Він, наприклад, вважає, що французькому національному характеру властивий радикалізм, англійцям – лібералізм та консерватизм.

Отже, праці німецьких учених стали вагомим вкладом у розвиток загальної теорії політичних партій. Вони розширили діапазон дослідження політичних партій, вийшовши далеко за межі пошуку визначення поняття партій, оцінки їх політичної діяльності, і висвітлили цілий ряд важливих проблем – про місце політичних партій у державі та суспільстві, їхній зв'язок з державними та правовими інститутами, про функції та класифікацію політичних угруповань.

***

Розвиток політичної теорії від заперечення до визнання політичних партій є одним з прикладів більш загального повороту від середньовіччя до Нового часу, переходу від феодалізму до капіталізму. Поступовий розвиток позитивного трактування партій у ранньобуржуазних політичних ученнях пов'язаний з еволюцією системи буржуазної державності та демократії, з об'єктивним

процесом розвитку капіталістичної формації у всіх її проявах. Починаючи з періоду розкладу феодально-абсолютистського ладу, ранньобуржуазних революцій і аж до буржуазно-демократичних революцій XIX ст. формувались історичні передумови, сприятливі для сприйняття, визнання, хоча і доволі стриманого, партій у теорії держави та політичній думці загалом. На поетапний характер утвердження партій у політичній теорії здійснив відчутний вплив і розвиток самих політичних партій, який відбувався далеко неоднозначно.

3. 2. Формування класичної теорії політичних партій

3. 2. 1. Партії в теоріях демократії XIX ст. Розглядаючи розвиток буржуазної теорії партій, ми не можемо не зупинитися на поглядах відомого теоретика політичної думки та політичного діяча Франції середини XIX ст. Алексіса де Токвіля (1805-1859). Перебуваючи на позиціях поміркованого буржуазного парламентаризму, він піддав ліберально-консервативній критиці ідеологічні та практичні принципи функціонування системи державних та демократичних інститутів, сучасного йому суспільного ладу.

Свої теоретичні погляди він викладає у фундаментальній праці “Про демократію в Америці”, в якій порівнює державно-правову систему Північної Америки з політичними реаліями Європи. Значну увагу в книзі А. де Токвіль приділяє визначенню місця і ролі політичних партій.

У передмові до книги А. де Токвіль пише, що в ній він намагався відійти від суб’єктивізму і максимально стати на позиції неупередженого об’єктивного дослідника. Однак, аналізуючи наукові погляди А. де Токвіля, не можна забувати того факту, що сам він був одним із лідерів та теоретиків консервативної Партії порядку, доволі критично сприймав політичні структури Франції свого часу, в тому числі партії, а звідси і його доволі позитивна

оцінка американської демократії.

Загалом, А. де Токвіль негативно ставиться до політичних партій, він ототожнює їх з суперечностями, які роздирають країну, відносить їх до згубних пристрастей, які шкодять державі та республіці. Загальне ставлення А. де Токвіля до політичних партій яскраво проступає в одній із його оцінок політичної ситуації, яка склалася в Америці після війни за незалежність – спад і припинення політичної активності партій, викликані революцією, він оцінює як щастя для Америки. Однак, його загальне негативне ставлення до політичних партій значно пом'якшується, коли мова заходить про аналіз діяльності політичних партій США.

Основні зауваження стосовно політичних партій містяться в окремому розділі книги, який називається “Про партії в Сполучених Штатах”. Показово, що сам розділ автор розмістив не в тій частині книги, яка присвячена загальнополітичним інститутам, а там, де йдеться про механізм функціонування державної влади. Описуючи механізм функціонування державно-політичної системи США, автор визнає політичні партії важливим елементом цього механізму.

А. де Токвіль – прихильник природного походження політичних партій, виникнення яких він пов'язує з природою людських стосунків та характерів. Водночас, він вважає, що деякі політичні діячі здатні кон'юнктурно формувати партію навколо себе з числа своїх прихильників.

Аналізуючи природу і механізми формування політичних партій, А. де Токвіль пише, що політична партія – це таке об'єднання людей, яке має в своїй основі загальнонаціональні інтереси, а якщо мова заходить про локальні чи регіональні інтереси то їхніми виразниками виступають політичні угруповання. “Коли ж громадян країни, – пише він, – роз'єднують різні погляди на проблеми, що викликають інтерес рівною мірою в усіх ре-гіонах

країни, такі, як, наприклад, спільні принципи державного правління, тоді й народжуються угруповання, які я й називаю партіями”.

Виникнення політичних партій А. де Токвіль пов’язує з існуванням права на об’єднання, яке є таким же невід’ємним, як право на особисту свободу. Право на об’єднання А. де Токвіль розглядає як одну з базових основ американської демократії, засіб, що дає можливість вільним громадянам протистояти свавіллю більшості. В окремих випадках об’єднання громадян, діяльність яких має загальнополітичний характер, набуває форми політичних партій. Звідси цілком логічно випливає, що виникнення політичних партій, як окремих політичних об’єднань громадян, є природним, а їхня діяльність є однією з ознак демократичності державного устрою.

А. де Токвіль поділяє партії на великі партії, які виникають у періоди революційного піднесення, коли найвищий ступінь народного незадоволення стимулює порушення питання про повний перегляд політичного ладу, і дрібні партії, які характерні для відносно мирних історичних періодів і пов’язані з еволюційними змінами в державно-політичному устрої країни. “Партії, що я їх називаю великими, – пише він, – відзначаються прихильністю до принципів більше, ніж турботою про те, до чого може призвести дотримання цих принципів; теорія, узагальнення цікавлять їх більше, ніж практика, окремі випадки; їх хвилюють глобальні ідеї, а не конкретні люди. Малі партії, навпаки, звичайно не мають політичних переконань. Ними не рухають великі поривання, і їхньою відмітною ознакою є егоїзм... Й мета, яку вони ставлять перед собою, й засоби, якими вони послуговуються для її досягнення, мізерні. Великі партії сколихують суспільство, малі його підбурюють; перші розривають його на шматки, другі його розбещують...”

Порівнюючи політичні партії Америки та Європи, автор

відзначає істотні особливості перших. Він зауважує, що для політичних партій Америки характерним є не такий гострий характер конкуренції, толерантність і навіть компромісність їхнього протистояння. Боротьба партій в Америці ніколи не набувала такого гострого протистояння як це мало місце в країнах Європи – тут дві найбільші партії стосовно найважливіших пунктів суспільно-державного устрою мають однакові погляди. Жодній з них для своєї перемоги немає необхідності руйнувати існуючий суспільний лад. Тому основним предметом їхнього змагання є не стільки боротьба за зміни в державно-політичній сфері, скільки змагання за вплив на нові соціальні верстви та своїх прихильників. Що привело до охоплення майже всього суспільства партійною конкуренцією. Водночас А. де Токвіль не виключав теоретичної можливості встановлення панування над суспільством однієї партії. Якщо припустити, що одна нація може тиранічно поводитися з іншою, то чи можна заперечувати той факт що і одна партія може тиранічно поводитися з іншою партією. Ефективним засобом протидії таким тиранічним впливам А. де Токвіль вважає право меншості на об'єднання. “В Сполучених Штатах, коли якась партія стає правлячою, вся влада переходить до її рук; найзапекліші її прихильники посідають усі відповідальні посади, в їхнє розпорядження переходять усі адміністративні структури. Видатні діячі іншої партії, які залишаються за порогом влади, повинні мати право об'єднати свої зусилля; і ця меншість повинна мати змогу протиставити владі, яка стане її ущемляти, силу морального впливу на маси.” Не проходить повз увагу дослідника і той факт, що ряд американських політичних діячів мають суто прагматичний інтерес до політичних партій, ставляться до них лише як до засобу реалізації своїх особистих інтересів. У цьому також, на думку А. де Токвіля, одна з причин, яка зумовлює появу та існування політичних партій.

Для повного розуміння токвілівського підходу до визначення суті політичних партій слід також розглянути його категорію “політичної асоціації”, під якою він розуміє “вільні дії об'єднаної

сили окремих осіб” у політичній сфері. Отже, якщо партії в розумінні А. де Токвіля – це союзи громадян, які спрямовані на роз’єднання суспільства, то політичні асоціації – це союзи, що інтегрують суспільство.

Він розрізняє три типи політичних асоціацій. Перший тип заснований на ідейній єдності її членів. Другий тип – це організаційне оформлення членів асоціації, проведення ними різноманітних організаційних заходів. Третій тип – це об’єднання цих людей у союз виборців, які мають право з свого середовища делегувати когось у політичну владу. Власне таку триєдину структуру бачив А. де Токвіль під поняттям політичної асоціації. Під нею він розумів певну організаційну форму, що її політичні партії використовували для поширення свого впливу на маси та державну владу. По суті, ці два поняття є дуже близькими і їх поєднання могло би бути тотожним сучасному розумінню політичної партії, в чому саме і полягає заслуга А. де Токвіля в розвитку теорії політичних партій.

Узагальнюючи погляди А. де Токвіля, викладені ним у праці “Про демократію в Америці”, слід мати на увазі, що приділяючи велику увагу політичним партіям, автор все ж не розглядає їх як об’єкт самостійного наукового аналізу, а лише як елемент державно-політичної системи. Теоретичною основою токвілівського аналізу партій стало визнання закономірності їхнього існування і політичного впливу на політичне життя суспільства.

Важливий внесок у розвиток теорії політичних партій зробив також відомий англійський філософ Дж. Ст. Міль. У праці “Представницьке правління” він відразу пов’язує свої теоретичні роздуми про форми правління з політичною динамікою тогочасної Англії, яка характеризувалася партійним протистоянням між консерваторами і лібералами.

Аналізуючи проблему найкращого представництва, Дж. Ст. Міль детально зупиняється на характеристиці таких категорій як порядок і прогрес, які й уособлюються послідовною зміною двох політичних партій Англії – консерваторів та лібералів. Таким чином він визначає, що ця суперечність, яка знаходить своє продовження в політичній сфері у формі протистояння двох політичних партій, є природною і закономірною і зумовлена особливостями людської природи.

Обґрунтовуючи закономірність об'єднання людей на підставі певних ідеологічних принципів, англійський теоретик визнає також за ними право на організаційне оформлення своєї діяльності. "Жодне об'єднання людей, якщо воно не організоване відповідним чином і не має керівника, не здатне діяти в істинному розумінні цього слова".

Не менш важливими для розвитку теорії партій є його зауваження стосовно значення політичних партій у системі демократії, їхньої участі в представницькому управлінні. На жаль, висвітлення проблем, пов'язаних з діяльністю політичних партій, не має у нього завершеного та систематичного характеру. Найчастіше це несистематизовані висловлювання стосовно панівної на той час двопартійної системи в Англії, зауваження, які крім того є не завжди однозначними, в яких позитивні оцінки діяльності політичних партій чергуються з негативними.

У своєму трактаті про основи представницького правління Дж. Ст. Міль сприймає як належне явище зосередження політичної влади в руках політичних партій. Він, однак, виступає проти узурпації всієї влади лише двома конкуруючими політичними партіями і виступає з проектами розширення політичного представництва іншими представницькими інститутами. Він побоюється, щоб не сталося так, що будь-хто прикрившись партійними лозунгами і володіючи фінансовими ресурсами зміг нав'язати свою волю виборцям.

Його побоювання стосовно партійного правління можна звести до двох пунктів у яких йдеться: 1) про необхідність обрання в представницькі органи талановитих і достойних людей, а не кар'єристів; 2) про недопустимість підкорення волі більшості особистим, вузькопартійним інтересам, чим досить часто зловживають великі політичні партії.

З погляду поліпшення системи представницького правління Дж. Ст. Міль висловлює думку про необхідність обмеження доступу політичних партій до державних посад, що часто відбувається за рахунок ігнорування особистих рис претендентів на догоду партійній доцільності. Він пропонує зробити процедуру доступу до державних посад відкритою і загальнодоступною.

Негативне ставлення Дж. Ст. Міля до політичних партій диктується ще однією небезпекою, яку на його думку, становлять політичні партії для представницького правління. Це небезпека підпорядкування інтересам, які є несумісними з загальним благом суспільства. Небезпека ця йде не лише від авторитарних чи аристократичних форм правління, але, в демократичних формах правління може виходити і від політичних партій, “зациклені” на своїх корпоративних, вузькопартійних інтересах. “У демократіях, – пише він, – у тому вигляді, як її звичайно розуміють, тобто коли це правління чисельної більшості, правляча влада, звичайно, може перебувати під впливом партійних чи групових інтересів, які зумовлюють не той характер діяльності, якого вимагає безпристрасне розуміння загального блага”. Отже, сам Дж. Ст. Міль виступає не проти партійного правління взагалі, а проти такого його типу, коли індивідуальні інтереси окремих політичних угруповань реалізуються на рівні верховної влади всупереч загальнонародним інтересам. Політичні партії можуть виявитися в такому становищі за таких умов: 1) коли завдання, що реалізуються політичною партією, мають партикулярний характер і не відповідають загальним інтересам суспільства; 2) коли партія володіє політичною силою, до-статньою для того, щоб диктувати

урядовим інститутам свою політичну волю.

Критикуючи панівне становище двох великих політичних партій Великобританії, Дж. Ст. Міль пропонує вдосконалити систему представницького правління за рахунок збільшення представництва в парламенті дрібних партій. Останні виступали б певними гарантами рівноправності в державному управлінні. “У демократії, зазначає він, – яка справді заснована на рівності, кожна партія повинна бути представлена не надмірно, але пропорційно кількості виборців. Більшість виборців завжди повинні мати більшість представників, але і меншість виборців повинна мати меншість представників”. Вплив партій на прийнятий в Англії порядок виборів приводить до того, що виборці, які не співчують партійній політиці більшості взагалі позбавлені свого представництва. Крім того, і серед прихильників більшості існує значна категорія тих, які повинні коритися партійній дисципліні і приймати нав’язаного їм партійного кандидата. Такий стан речей у народному представництві Дж. Ст. Міль вважав вкрай небажаним.

Отже, основне завдання, сформульоване дослідником, полягає не в ліквідації інституту партійного керівництва як такого, а в його вдосконаленні шляхом розширення можливостей народного представництва в політичній системі.

3. 2. 2. *Ідейно-теоретичні витоки класичної теорії політичних партій.* Політико-правова теорія в країнах Західної Європи і США є духовним продуктом, який більш менш адекватно відображає соціально-економічну ситуацію історичного періоду. Зміни, що яскраво окреслилися в соціально-економічній і політичній сферах життя суспільства пов’язані з переходом від феодалізму до капіталізму залишають помітний слід і в політико-правовій думці загалом і в теорії політичних партій зокрема. Це можна проілюструвати на прикладах праць Г. Еллінека та Г. Кельзена.

Німецький соціолог Г. Еллінек (1851-1911) у праці “Загальне вчення про державу” згадує і про політичні партії, розглядаючи їх як суто соціальне явище, яке він виводить за межі державного правління. Вивчення політичних партій він вважає предметом дослідження не державознавства, а інших галузей знання про суспільство. “Вони (партії.- Ю. Ш.), – пише Г. Еллінек, – можуть розглядатися з різних точок зору, наприклад, з психологічної, етичної, статистичної, історичної, і представляють собою поважний матеріал для дослідження”. Взаємини між політичними партіями він вважає центральною проблемою політики.

На думку вченого-державознавця, партійна організація “не має державного характеру”, однак цю характеристику треба віднести скоріше до визначення політичних партій взагалі, до їхніх внутрішніх та зовнішніх функцій, що відрізняють їх від державних органів. І хоча він стверджує, що “в державному ладі поняттю партій як таких немає місця”, змушений визнати, що партії можуть відчутно на нього впливати.

Отже, автор, вбачав існування суттєвих взаємин між партійною системою і державним механізмом, в результаті чого і проявляється необхідність відповідного теоретичного відображення партій у вченні про державу. Він доходить важливого методологічного висновку про те, що феномен політичних партій треба вивчати у щільному їх зв’язку з іншими інститутами суспільно-політичної та державної сфери, оскільки “проникнути глибше в суть партій можна лише у зв’язку з усім життям суспільства”. Політичні партії, які представляють собою групи “об’єднані спільними поглядами, спрямованими на певні державні цілі, і зорієнтовані на проведення даних цілей у життя”, повинні розглядатися як певні соціальні утворення, з одного боку, і з іншого, – як механізми державного управління”.

Г. Еллінек виявився одним з перших теоретиків держави та права, який класифікував політичні партії залежно від соціального

та державного панування, від їхнього місця і соціального статусу в державі. Він поділяє партії на справжні і несправжні. До перших він відносить ті з них, які володіють широкою програмою державної політики, до других – національні та релігійні партії.

Отже, наукові погляди Г. Еллінека на політичні партії є достатньо суперечливими. З одного боку, він декларує ізолюваність політичних партій від державного механізму, а з іншого, – вказує на них як на суттєвий елемент цього механізму. Характерно, що в самій праці "Загальне вчення про державу" політичним партіям він присвячує окремий розділ, в якому детально зупиняється на їхніх взаєминах з державним ладом.

У австрійського дослідника політичних партій Г. Кельзена (1881-1973) зв'язок між політичними партіями та державними структурами є ще щільнішим. Він заперечує критичний погляд на роль політичних партій у державі. Партії бачаться Г. Кельзену здебільшого як аморфні утворення, які часто не мають навіть правової форми, їх значення тим вагомніше, чим повніше реалізуються демократичні принципи. Врахування інтересів політичних партій у державному управлінні становить важливу потребу на шляху до раціоналізації влади. Г. Кельзен зазначає, що "досі недостатньо усвідомлюється, що ворожість попередніх монархій по відношенню до партій і суттєве розмежування, яке проводиться між політичними партіями та державою, зокрема ідеологією конституційної монархії, представляють собою ніщо інше, як погано замасковану ворожість у ставленні до демократії. Демократія неминуче і необхідно є партійною державою". Аналіз розвитку всіх історичних форм демократії, на думку вченого, заперечує тезу про те, що сутність політичної партії несумісна із сутністю держави, що держава за своєю природою не може ґрунтуватися на таких соціальних утвореннях, якими є політичні партії. Г. Кельзен різко критикує феодально-консервативну і ранньобуржуазну ліберальну політичну традицію, яка обґрунтовувала шкідливість для держави політичних партій. Він

виступає з ідеєю необхідності не лише теоретичного, а й конституційно-правового визнання діяльності політичних партій.

Після розгляду історичного розвитку відношення держави і державно-правової доктрини до політичних партій безперечний інтерес представлятиме запропонована відомим німецьким державознавцем Г. Трипелем періодизація етапів розвитку уявлень про політичні партії. В сучасній політології вона є загально визнаною:

1) стадія протидії, протистояння, боротьби з політичними партіями – період існування абсолютистських держав аж до кінця XVIII ст., який характеризується стійкою опозицією з боку держави до будь-якого організованого політичного угруповання;

2) стадія ігнорування партій – з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст., коли буржуазно-ліберальні держави забезпечували умови для будь-якої політичної ініціативи, яка не порушувала основ політичного ладу;

3) стадія визнання і легалізації партій – період розвитку сучасних буржуазно-демократичних держав, в яких партії набувають функцій посередника-керівника;

4) стадія конституційно-правової інкорпорації, специфіка і характерні особливості якої дали суттєвий поштовх теорії і науці про партії – період дальшого розвитку буржуазної демократії, коли партії перетворюються в посередників між громадянським суспільством і державою.

Аналіз поглядів відомих державознавців ілюструє реальний прогрес, який відбувся в соціально-політичній структурі буржуазного суспільства і сприяв легалізації і легітимації політичних партій на теоретичному, а згодом і на практичному державному рівнях.

Ліберально-демократична думка ХХ ст. сприяла тому, що з визнанням партій як конституційних органів стався повний розрив з усякого роду антипартійністю і почався якісно новий етап – інституалізації політичних партій, нормативної регламентації їхньої діяльності на законодавчому рівні, що супроводжувалося їхньою легітимацією і на рівні політико-правової теорії.

При розгляді місця і ролі політичних партій у політичній теорії окреслилося кілька різних підходів. Англо-американська традиція вивчення політичних партій, основи якої закладені такими авторитетними теоретиками, як Дж. Вудберн, А. Л. Лоуелл, Г. Дж. Форд, Дж. Берджес, Г. Кроулі, В. Вільсон, Ф. Гуднау та іншими, головними проблемами вважає проблему ролі партій при трансформації волі народу у конкретні дії уряду, місце і роль політичних партій у системі демократичного правління. Окрема увага приділялась взаємозв'язку партійної системи з стабільністю режиму. Попри відмінності в підходах до оцінки політичних партій представники англо-американської школи, були всі практично одноставними щодо оцінки двох моментів:

1. Переважна більшість теоретиків відкрито визнавала важливу роль і функції партій в американській чи британській політичній системах, заснованих на біпартизмі, який вони вважали оптимальним взірцем, що демонструє більшу стабільність ніж багатопартійні системи;

2. Водночас велика група авторів сходилась у своїх поглядах на тому, що існуючі партії незадовільно виконують покладені на них завдання і що їхня роль у суспільному та державному житті ще далека від свого ідеалу.

Залежно від різного розуміння теоретиками особливостей партій і їхньої ролі в суспільно-політичному та державному житті їх можна поділити на дві групи. До першої треба віднести тих авторів, які незважаючи на недоліки політичних партій все ж

вважали їх необхідними органами демократичної системи. До таких авторів слід віднести Форда Г. Дж., Гуднау Ф., Лоуелла А. Л. До другої – належать автори, які вважали, що партії заважають розвитку демократії, роблять неефективним функціонування інститутів державно-політичного механізму – Г. Кроулі, У. Беджгот, Дж. Вудберн.

У середині кожної з виділених груп можлива і навіть необхідна додаткова, детальніша диференціація. Наприклад, з погляду вирішення питання про основні функції, які виконують партії у політичній системі, можна уточнити наступне: у В. Вільсона – це контроль за урядом і організація дебатів у законодавчому органі, у А. Л. Лоуелла – вираження і збалансування народної волі, її трансформація в урядову політику, у Дж. Брайса – мобілізація урядового механізму на вирішення суспільних завдань, у Дж. Форда – вираження громадської думки у формі політичної участі, контроль за відповідальністю уряду, досягнення згоди між різними групами інтересів, у Ф. Гуднау – забезпечення відповідальності уряду перед народом, координація діяльності виконавчої та законодавчої влади.

Особливість їхніх поглядів полягає в тому, що всі вони сходяться в тому, що для визначення політичних партій недостатньо лише формально-нормативного підходу, оскільки політичні партії є найменш формалізованими структурами в державно-політичній системі. Особливістю американської школи партійної теорії є її більша практична спрямованість порівняно з європейською. Іншою особливістю авторів цього періоду є беззастережне визнання політичних партій на рівні функціонування виконавчої влади. В їхніх працях знаходимо окремі визначення внутрішньої організації, структури і характеру внутрі- та міжпартійних зв'язків.

Романо-германські автори дослідження політичних партій, такі як Л. Дюпре, М. Острогорський, П.-Ж. Шене, Г. Моска, В. Паретто,

Р. Міхельс, М. Вебер та інші, на відміну від англосаксонських, тривалий час розвивали свої наукові погляди в межах загальної полеміки про державу та співвідношення між суспільством та державою. Це в першу чергу зумовлено специфікою формування самих партій в Америці, Англії та континентальній Європі.

3. 2. 3. Класична теорія політичних партій. Оцінюючи значення романо-германського напрямку в дослідженні політичних партій, треба окремо наголосити на працях таких відомих авторів, як Р. Міхельс, М. Вебер, М. Острогорський, яких вважають засновниками класичної теорії політичних партій.

У М. Острогорського та Р. Міхельса (на відміну від М. Вебера) партійні організації, які переважно представлені партійним апаратом, гостро критикують за їх шкідливий вплив на демократію.

М. Я. Острогорський (1854-1919) заклав основи політичної соціології як самостійної наукової дисципліни, сформував висновки, які отримали в науці характер парадигми. Поряд із такими вченими, як М. Вебер та Р. Міхельс, він визнаний одним із засновників теорії політичних партій. Його фундаментальна праця “Демократія та політичні партії” була вперше опублікована в Парижі 1898 р. Вже в рукописному варіанті вона переклада-лася для видання в Лондоні та Нью-Йорку. Після її виходу автор отримав запрошення очолити кафедру в Клівлендському університеті, однак відмовився, бо був обраний депутатом першої Державної думи (1906). Займався політичною діяльністю в партії кадетів.

Для М. Острогорського демократія – це не статичний стан суспільства, а його розвиток, який виражається в безперервній боротьбі інтересів різних соціальних верств, груп, організацій, партій. Через це зрозуміти будь-яку демократію можна лише шляхом аналізу політичної поведінки широких мас, формальних

інститутів, що їх представляють, особливо політичних партій. Суть праць М. Острогорського полягає в тому, що він зробив партії предметом спеціального наукового дослідження і розкрив загальні тенденції і навіть перспективи їхнього розвитку.

На відміну від багатьох дослідників, він не ставить питань про те, що ж таке партії чи як працює партійна система. Його швидше цікавлять загальні характеристики політичних партій в умовах демократії. І хоча М. Острогорський, як відзначав американський дослідник його творчості С. Ліпсет, і не був соціологом у сучасному розумінні цього слова, однак до аналізу суті поставленої проблеми він підійшов значно глибше ніж інші політичні аналітики. Він послідовно намагався сформулювати теорію партійної організації, що становить, основний його вклад у розвиток політичної соціології. В історичній еволюції останньої М. Острогорський є своєрідною ланкою, що зв'язує класичні політичні доктрини минулого (А. Токвіль, Дж. Міль, Ш. Монтеск'є) з політичною соціологією ХХ ст. (М. Вебер, Р. Міхельс, М. Дюверже). І саме цим пояснюється величезний інтерес до його наукової спадщини.

“Він, – пише відомий французький дослідник творчості М. Острогорського П. Розанваллон, – показав, що демократія – це швидше проблема, ніж рішення”. У своїй праці він виразно акцентує увагу на проблемі існування трьох типів соціальних конфліктів: 1) конфлікту між суспільством загалом та політичною партією, яка відстоює інтереси окремої соціальної верстви; 2) конфлікту між партійними масами (електоратом) і партійним апаратом; 3) конфлікту між партійним апаратом і тією частиною партії, яка у випадку перемоги на виборах обіймає державні керівні посади.

У центрі наукового дослідження М. Острогорського – проблема внутрішньопартійного механізму влади, ролі та місця кокусусу в діяльності партій нового типу. Під кокусусом він розумів таку

первісну партійну ланку, яка забезпечувала зв'язок політичного керівництва з масами. Сам факт утворення такого єдиного центру, який отримав назву головного кокусу, в концепції М. Острогорського виступає як вирішальна стадія консолідації партії, початок її бюрократизації та централізації.

”Кокус, який групував навколо себе всіх передових і відданих членів партії, скоро стає фракційною фортецею для групи, яка сповнена сектантського духу, і кокус був тим більш нестерпним і претензійним, що народна форма його організації давала йому привід видавати себе за єдиного і законного представника ліберальної партії, – пише М. Острогорський. Цей дух кокусу не забарився проявити себе в здійсненні ним свого першого завдання: призначенні кандидатів для парламентських виборів”. Це положення М. Острогорського знайшло своє продовження у теорії плебісцитарної демократії М. Вебера.

На відміну від традиційних носіїв влади, кокус, не лише не афішує свій вплив в суспільстві та партії, а навпаки, намагається приховати його. Виникнувши спочатку як спеціалізований орган, що забезпечує зв'язок між парламентською фракцією та групами виборців, кокус з часом перетворюється в інститут, що займається мобілізацією населення на підтримку тієї чи іншої програми, координацією всієї партійної роботи в масах, добором і призначенням функціонерів на керівні посади в центральному та місцевому апараті і, нарешті, пропагандою партійної ідеології. Суть влади кокусу полягає в маніпулюванні матеріальними ресурсами, кадрами, інформацією. З самого початку свого існування кокус заявив про себе як про грізну силу, яка для зміцнення своєї влади та престижу не рахується ні з чим і може усунути навіть достатньо авторитетних політичних діячів.

Отже, кокус – це механізм, який дає змогу невеликій групі людей контролювати і спрямовувати поведінку мас. Як зазначає М. Острогорський, достатньо купки людей, щоби створити могутню

організацію, яка охоплює своїм впливом тисячі виборців. Кокус протиставляється реальним і живим політичним силам. Створюючи ілюзію реальності, умовні сили впливають на свідомість та поведінку людей. Удосконалення техніки ідеологічного впливу на маси зробило можливості кокусу практично безмежними. Неформальний центр керує організацією виборчої кампанії в суспільстві, пресі та парламенті, що дає йому можливість повернути громадську думку відразу ж в діаметрально протилежному напрямі.

З утворенням кокусу концентрація та централізація влади на цьому не зупиняється, а йде значно далі. Розвиток транспортних засобів та засобів комунікації ще більше посилюють ці тенденції. Під контроль центрального кокусу потрапляє вся країна. Партійна організація набуває форми “партійної машини”. “Життя партії, – писав М. Острогорський, – зводиться до добре розіграного шоу. Жодної гнучкості, еластичності в рухах, по всій лінії строга гра, причому все наперед відредаговано, виключаються будь-які прояви ініціативи. Поширення ідей, конфлікти поглядів, демонстрації політичних почуттів... – усе це є предметом виробництва, як на якій небудь манчестерській фабриці чи на бірмінгемському заводі”.

Розроблена М. Острогорським концепція кокусу була гідно оцінена і продовжує відігравати важливу роль у сучасній соціології політичних партій. М. Острогорський достатньо чітко визначив суперечності між демократією і політичними партіями. Криза демократії, про яку він писав, стала такою реальністю там, де повалення абсолютизму в ході народних революцій ХХ ст. призвело не до створення ліберальних режимів, а до панування масових монолітних політичних партій з вождистською структурою влади. Типовим прикладом цього була Веймарська республіка.

Значне місце у праці М. Острогорського посідає обґрунтування позитивної програми виходу з існуючої ситуації. На місці

політичних партій старого типу, які мають постійну структуру та організацію і захоплені лише боротьбою за владу він пропонує створити вільні громадські асоціації, рухи, ліги, які ставлять перед собою більш конкретні завдання. Вони повинні бути дуже гнучкими і членство в одній з них не повинно виключати членства в іншій. З появою такого роду громадських асоціацій, які сприяють залученню громадян в політичне життя, М. Острогорський пов'язував великі надії. Він виступає проти ідеї Ж.-Ж. Руссо про "загальну волю", яка веде до уніфікації людей. Загальна воля, на думку М. Острогорського, є втіленням різних переконань.

"Завдання, яке слід виконати, колосальне – потрібно повернути громадянину владу над державою і відновити дійсні цілі цієї держави; потрібно ліквідувати поділ між суспільством і політичним життям і анулювати розрив між політикою та мораллю; потрібно, щоб громадянська байдужість поступилася місцем активній і пильній громадській свідомості; потрібно, щоб свідомість громадянина звільнилася від формалізму, який її опанував, щоб виборці і вищі керівники влади підпорядкували свою політичну діяльність суті справи, а не умовності фраз; потрібно, щоб переваги характеру і розуму, іншими словами, істинне управління лідерів, витіснене політичним механізмом, було відновлене у праві очолювати собою управління республіки; в політичному суспільстві необхідно відновити як авторитет, так і свободу, які узурповані людьми, що торгують суспільним благом під прапором партії та ім'ям демократії".

Фундаментальним недоліком парламентської демократії, на який так переконливо вказав М. Острогорський, є відчуження суспільства від управління і державної влади. Він показав, яким чином при наявності рівного виборчого права основна маса населення тим не менше витісняється з активного політичного життя, стає об'єктом маніпулювання з боку партійної еліти.

Праця М. Острогорського помітно вплинула на формування

поглядів іншого теоретика політичних партій – Роберта Міхельса. Його основна книга “До соціології партій у сучасній демократії” (1910) була присвячена проблемі олігархічних тенденцій у масових партіях нового типу. Загалом Р. Міхельс пов’язував діяльність партійних структур із “загибеллю демократії”.

Своє вчення про партії він будує на узагальненні досвіду німецької соціал-демократії перед Першою світовою війною. Вчений аналізує розвиток масових партій і процес перебудови партійно-політичних інститутів за умови виходу на політичну арену широких мас трудящих. Його концепція відображає переломний момент у життєдіяльності партій – перехід від вільних об’єднань односторонніх елітарного типу до організацій з розгалуженим бюрократичним апаратом, націленим на вербування масової членської бази, завоювання максимальної кількості голосів.

“Без організації демократія немислима, – зазначає Р. Міхельс. Будь-який клас, який висуває суспільству певні вимоги... потребує як економічної, так і політичної організації як єдиного засобу для здійснення сукупної волі. Організація, заснована на принципі найменшої витрати сил, тобто на максимально можливій економії сил, є готовою зброєю слабких у боротьбі з сильними”. Безпосередня реалізація сукупної волі неможлива з формально-технічних причин. “До прийняття навіть найнеобхідніших рішень безпосередньо і самостійно суверенні маси не здатні. Неможливість прямої, як і можливість представницької демократії визначаються насамперед чисельністю. Та ж сама постановка питання і відповідь на нього можуть сьогодні бути віднесені і до організації партії. У великих промислових центрах робітнича партія налічує сотні тисяч членів, і ведення справ цієї гігантської корпорації вже неможливе без представницької системи. Очевидно, що використання такої величезної маси людей, які належать до єдиної організації як основи прямого прийняття рішень практично неможливе. Так виникає потреба у делегатах, які виступають на підтримку інтересів мас і полегшують останнім виконання їх волі”.

Однак, політично необхідний принцип організації таїть в собі серйозну небезпеку і призводить до серйозних змін у діяльності самої організації. У всякій, навіть найбільш демократичній групі, підготовка і здійснення будь-якої акції потребує лідера. Спочатку лідер є лише слугою мас. Основу організації становить принцип рівноправності всіх членів, який гарантує максимальній кількості її членів участь у прийнятті рішень. Усі мають право обирати і бути обраними. Усі посади в організації є виборними. Партійні чиновники підкоряються виконавчим органам масової волі і перебувають у постійній залежності від всієї партії і можуть бути нею відкликані. У відношенні до своїх вождів маса членів партії є всесильною. Однак далі, з ускладненням завдань і зростанням індивідуальних вимог до партійного керівництва, розвиток партійної організації відбувається в напрямі обмеження природного добору лідерів і посилення ролі останніх в житті організації. “Ініціатива і здатність формувати точку зору стають таким чином професією вибраних, в той час як масам залишають можливість проявляти таку пасивнішу чесноту як дисципліну. Вожді, які спочатку були лише виконавцями волі мас, стають незалежними, звільняються від мас. Визнання організації – це завжди вираження тенденції до олігархії. Суть всякої організації (партії, профспілок, тощо) містить у собі завжди глибоко аристократичні риси. Організаційна машина, яка створює масивні структури викликає в організованих масах серйозні зміни. Відношення вождя до мас вона перетворює у свою протилежність. Організація завершує остаточний поділ всякої партії чи профспілки на меншість, що керує, і більшість, якою керують. Зі знищенням організації демократія починає зникати. За правило можна вважати наступну закономірність: влада вождів зростає пропорційно росту організації”.

Із зростанням організації ускладнюється процес управління нею. Члени організації все частіше змушені відмовлятися від самостійного регулювання цілого ряду питань і навіть від їхньої перевірки. Їм все частіше доводиться при цьому довіряти платним

функціонерам, іншим довіреним особам. У такий спосіб формується строго відособлена бюрократія. “Отже, немає сумніву в тому, що бюрократизм олігархічної партійної організації зумовлений практичною формальною необхідністю. Він представляє собою неминучий продукт усякого принципу побудови організації як такої. Проти цього закономірного руху не здатний нічого зробити навіть радикальний напрям у соціал-демократичній партії”. Результати свого дослідження Р. Міхельс формулює як “залізний закон олігархії”. Загалом він вважав демократію несумісною з партіями ні щодо їхньої внутрішньої організації, ні на державному рівні.

М. Вебер розглядав партію як організацію спрямовану на завоювання посад. “Хто займається політикою, – пише він, – той намагається здобути владу. Всі партійні битви є битвами не лише заради предметних цілей, але передусім за патронаж над посадами. З часу зникнення старих суперечностей в трактуванні конституції багато партій (саме так виглядає справа в Америці) перетворилися в справжні партії мисливців за посадами... В результаті загальної бюрократизації, з зростанням кількості посад і попиту на них як форми специфічно гарантованого забезпечення ця тенденція посилюється для всіх партій і вони все більше стають таким засобом забезпечення своїх прихильників”.

Ця специфіка політичних партій визначає особливості її організаційної структури. “У всіх політичних союзах з періодичними виборами влада політичного підприємства необхідно виступає як підприємство претендентів. Це означає, що відносно невелика кількість людей, зацікавлених насамперед в політичному житті, тобто в участі у політичній владі, створюють собі шляхом вільного вербування свиту, представляють себе чи тих, кого вони опікають, як кандидатів на виборах, збирають грошові ресурси і приступляють до пошуку голосів. Неможливо собі уявити як би у великих об’єднаннях взагалі відбувалися вибори без такого підприємства. Практично воно означає поділ громадян з виборчим

правом на політично активні та політично пасивні елементи. Вожді і їх свита як активні елементи вільного вербування свити і через неї пасивної маси виборців для виборів вождя є життєво необхідними елементами кожної партії”.

Він теж відзначає як загальну тенденцію професіоналізацію і спеціалізацію партійної діяльності. “Правляча партія, – пише М. Вебер, – для того, щоб утвердити свою владу всередині (держави) і мати можливість проводити ширшу зовнішню політику, потребувала боездатного і конфіденційного дорадчого органу, який складався б лише з провідних її діячів, тобто власне кабінету, а у відношенні до громадськості, – відповідального за всі рішення вождя”.

Спочатку політичні партії були об’єднаннями авторитетних людей, а центральний апарат партії перебував під контролем парламентарів. Однак зі зростанням масштабів відбувається трансформація організаційної будови партій. “Пануванню авторитетних людей і правлінню парламентарів настає кінець. Підприємство беруть у свої руки політики “за основною професією”, які перебувають поза парламентом”. Формально залишається широка демократія всередині партії. Однак вже не парламентська фракція створює партійні програми і не авторитетні люди займаються добором і висуненням кандидатів. Формально цим займаються організовані у місцеві осередки маси членів партії, але фактично все це зосереджено в руках партійних чиновників – партійної машини. Головним тут є те, що весь цей людський апарат – машина – чи, швидше, ті, хто нею керує, в стані взяти за горло парламентарів і значною мірою нав’язати їм свою волю. Ця обставина має особливе значення для добору вождів партії. Вождем стає лише той, в тому числі й через голову парламенту, кому підкоряється машина. Інакше кажучи, створення таких машин означає виникнення плебісцитарної демократії. Над парламентом фактично виростає плебісцитарний диктатор, який за допомогою машини підкоряє собі маси і для якого парламентарі становлять

всього лише його свиту. Таке становище можна назвати “диктатурою”, яка базується на емоційності мас”.

Формування системи плебісцитарної демократії породжує фігуру партійного боса. Партійний бос – це політичний капіталістичний підприємець, який забезпечує голоси партії та її вождю, а також займається фінансуванням виборчої кампанії. Як правило, він не займається публічною політичною діяльністю і не обіймає серйозних партійних посад, працює в тіні, однак саме він контролює партійну машину. Головним його інтересом є контроль над розподілом посад після перемоги партії на виборах.

Розподіл посад відбувається залежно від заслуг перед партією. Ця система отримала назву *spoil system*, її виникнення пов’язане з перемогою на президентських виборах у США кандидата селян Заходу Ендрю Джексона. В руках президента зосереджене право на призначення від 300 до 400 тисяч чиновників, яке він здійснює після відповідних консультацій з місцевими босами. “Отже, йдеться про могутнє капіталістичне, повністю за-організоване зверху донизу, партійне підприємство, яке спирається на надзвичайно міцні, організовані подібно до ордену клуби типу “Таммані-холл”, метою яких є виключно досягнення прибутку через політичне панування, насамперед над комунальним управлінням”.

Вкладом М. Вебера, який відмовився від прямої критики політичних партій, у розвиток партійної теорії є розробка “мінімального” визначення політичних партій і моделі класифікації партій на основі їхнього зв’язку із соціальною структурою та врахування різноманітних стадій еволюції партійних формацій.

Його типологія політичних партій містить такі види: а) група прихильників, що об’єднується не стільки спільною політикою, скільки авторитетом вождя – харизматична, вождистська партія; б) партія нотаблів, зайнята виключно організацією виборів; в) сучасна

організована масова партія з високим рівнем бюрократизму і дисципліни, централізованим керівництвом.

“Керівництво партіями з боку плебісцитарних вождів, – пише М. Вебер, – зумовлює... духовну пролетаризацію світи. Щоб підійти вождю як апарат, світа повинна сліпо йому підкорятися, бути машиною по-американськи, без перешкод, які з’являються у зв’язку з претензіями та амбіціями авторитетних людей. Ось та ціна, яку доводиться сплачувати за керівництво вождя. Однак вибирати можна лише між вождистською демократією з “машиною” і демократією позбавленою вождів, тобто пануванням “професійних політиків” без покликання, без внутрішніх, харизматичних якостей, які і роблять людину вождем”.

Низка методологічних конструкцій, розроблених М. Вебером, М. Острогорським, Р. Міхельсом, заклали основи сучасної теорії політичних партій, визначили її загальну спрямованість. Через це вони продовжують залишатися актуальними в сучасній теорії політичних партій.

3. 3. Формування сучасної теорії політичних партій і партійних систем

3. 3. 1. У пошуках теорії політичних партій. Робота відомого французького соціолога М. Дюверже “Політичні партії”, яка побачила світ 1951 р. завершує низку досліджень, що формують сучасну теорію політичних партій. “Головна мета даної книги, – писав М. Дюверже, – полягає в тому, щоб... хоча б у загальних рисах, окреслити першу загальну теорію партій... внести об’єктивність у галузь, де звичайно панує суб’єктивізм і упередженість.” Юрист за фахом, професор права Сорбонського університету, політичний оглядач газети “Монд” М. Дюверже був автором багатьох політологічних та соціологічних розвідок, керівником Центру порівняльного аналізу, розробником

законопроектів та консультантом багатьох післявоєнних урядів Франції. Багато з його праць, таких як “Демократія без народу” (1961), “Янус. Дві іпостасі Заходу” (1972), “Республіканська монархія” (1974), “Відкритий лист соціалістам” (1976), “Республіка громадян” (1982) були помітними віхами не лише в науковому, а й у громадському житті Франції. Однак, М. Дюверже здобуває міжнародне визнання саме завдяки своїй праці “Політичні партії”, яка була перекладена 20 мовами і принесла її автору репутацію творця сучасної теорії політичних партій.

На основі того наукового фундаменту, який був закладений у працях М. Острогорського, Р. Міхельса, М. Вебера, М. Дюверже продовжує формування політичної соціології як самостійної галузі знань. Однак, на відміну від своїх попередників М. Дюверже по-новому підходить до трактування поняття сучасної політичної партії. Для нього сучасні політичні партії – це ті партії, які виникають у період становлення загального виборчого права, “діти демократії”, які порушили олігархічні принципи формування правлячої еліти. З огляду на це появу сучасних масових партій М. Дюверже порівнює з революцією. Сучасна масова партія для нього – це партія, яка здатна реалізувати загальне виборче право і завоювати парламентську більшість шляхом використання інститутів і механізмів демократичного суспільства.

На відміну від своїх попередників, М. Дюверже розглядає сучасну політичну партію не як ідейну чи соціально-класову єдність, а передусім як структурно-функціональну єдність. З огляду на це він формулює своє ключове положення про те, що суть сучасної політичної партії найповніше розкривається через її організацію. За М. Дюверже, партія є спільнотою людей, об’єднаних певною організаційною структурою, яка і в кінцевому підсумку визначає ідеологію та соціально-класовий склад партії, форми та методи її діяльності.

Книга складається з двох частин. У першій М. Дюверже

розглядає способи інтеграції базових одиниць в єдину цілісну партійну спільноту. Ці структури – комітет, секцію, міліцію (військове формування) – він розглядає не лише як історичні форми такої спільноти, а й як її різні якісні типи. Також М. Дюверже переконливо доводить, що набір методів реалізації загального виборчого права є достатньо широким, а сама політична партія є їх комбінацією. У сучасних політичних партіях завжди можна виділити й елементи комітету і секції, і ознаки військової організації, однак, звичайно, при цьому виокремлюють певні домінанти, які й визначають саму суть партії.

Друга частина книги присвячена партійним системам. На основі широкого фактичного матеріалу М. Дюверже характеризує різні типи міжпартійних зв'язків – однопартійність, двопартійність і багатопартійність, фактори, які зумовлюють їхню специфіку (до останніх він відносить насамперед тип виборчої системи). Далі він розглядає партійне керівництво, міжпартійні союзи, взаємодію між політичними партіями та політичними режимами. Окремо досліджуються такі специфічні форми реалізації влади, як чергування та домінування партій, окремий розділ присвячений функції опозиції. М. Дюверже вводить у науковий обіг цілий ряд наукових понять, які завдяки йому стали класичними. І хоча М. Дюверже назвав свою книгу “Політичні партії” зміст її набагато ширший. Лейтмотивом книги є проблема співвідношення демократії і політичних партій. На питання про те, чи режим політичних партій відповідає демократичному політичному режиму Дюверже М. сміливо відповідає: “режим без партій – це режим без демократії”. У своїй праці він переконливо обґрунтовує об'єктивну необхідність політичних партій як атрибуту сучасної демократії.

М. Дюверже писав: “Ми потрапили в замкнене коло: загальна теорія партій може бути створена лише після того, як будуть проведені глибокі попередні дослідження; але ці дослідження не можуть бути по-справжньому глибокими, доки не сформована

загальна теорія”.

Незважаючи на значний успіх, спроби М. Дюверже “зробити попередній начерк загальної теорії партій,” дотепер вчені продовжують скаржитися на відсутність цілісної теорії політичних партій. В 1972 р. Л. Мейер назвав один із розділів свого підручника з порівняльної політології “В пошуках теорії партій”. Визнаючи значну роль праць М. Дюверже, Дж. Сарторі, він зазначає, що “загальна теорія партій і далі відсутня”. У наступному виданні свого підручника, який побачив світ, майже через десятиліття після першого, Л. Мейер знову змушений констатувати, що “вивчення всякої проблеми пов’язаної з партіями, часто відбувається у відриві від інших проблем і без всякого теоретичного обґрунтування важливості питань, яким присвячене дослідження”. В огляді американської літератури, присвяченому партіям, В. Кротті заперечує існування “будь-якого переважального погляду на партії”, і розглядає створення теорії партій як “мету яку необхідно реалізувати”. У своєму дослідженні політичних партій країн західної демократії К. фон Бойме, підкреслюючи важливість побудови теорії, яка дозволила б організувати відомості стосовно партій, відзначає, що “скарги на відсутність задовільних теорій так само старі, як саме вивчення партій, і, звичайно, автору даного дослідження також дорікатимуть тим, що йому не вдалося її створити”.

На протипагу загальноприйнятій думці про відсутність теорії партій, Дж. Шлезінджер стверджує, що “теорія міститься в більшості робіт присвячених партіям. Але ми не можемо звести її воедино”.

У розробці сучасної теорії політичних партій провідну роль відіграє європейська політична наука. Звичайно, серед відомих теоретиків є й американці, однак більшість дослідників політичних партій є європейцями або за походженням або місцем праці (Я. Бадж, Ж. Шарло, М. Дюверже, М. Лейвер, П. Маєр, А. Панеб’янко,

С. Роккан, Дж. Сарторі, К. Стром). І це не випадково. Пояснюючи цей феномен, треба мати на увазі безпосереднє сусідство партійних систем суміжних країн. Спільність кордонів породжує потребу в міжнаціональних дослідженнях, що спонукає вчених концентрувати свої уявлення про партії, а це в свою чергу сприяє теоретичному розвитку.

Переконаливіше пояснення провідної ролі європейських учених у вивченні політичних партій полягає і в тому, що політичні партії Старого світу набагато численніші та різноманітніші, ніж партії Нового світу. Оскільки тандем республіканців та демократів вже більше століття відіграє провідну роль у політичному житті США, американські вчені концентрують свою основну увагу на вивченні цих сильних політичних партій. З появою на горизонті третьої партії у дослідників з'являється стимул підійти до проблеми з більш широких позицій і виробити типологію, яка дає змогу враховувати такі партії. В іншому американська політична система рідко спонукала вчених до розробки теорії політичних партій.

Сама природа американських політичних партій стримує розвиток теорії ще й в тому розумінні, що на американському матеріалі важко визначити кордони партії як базової одиниці аналізу. Американські вчені намагалися вийти з цієї проблеми, проводячи різницю між партією як організацією і урядовою партією, з одного боку, та партією виборців – з другого. Однак ця спроба вивчати партію частинами в теоретичному плані виявилась не надто конструктивною. Як показав Дж. Помпер, “американські політичні партії представляють собою непорядковане переплетення цих трьох умовних форм, і їх важко відділити одна від одної”.

В огляді літератури стосовно партій США В. Кротті зауважив, що “галузь вивчення політичних партій – це скоріше об'єднання чи конфедерація окремих досліджень та дослідницьких акцентів, слабо пов'язаних між собою, ніж сконцентрована на своєму

предметі, що досягла високого рівня внутрішньої інтеграції субдисципліна з чітко визначеними межами”. В розділі “У пошуках теорії політичних партій” учений характеризує аме-риканську дослідницьку практику як “свідомо емпірично орієнтовану і позбавлену теорії”. Відзначаючи перспективність праць Дж. Шлезінджера, В. Кротті продовжує: “Чим більше спроб розробки теорії і концептуального розвитку, тим краще для дослідницького напрямку, який досі не прославився ні якістю, ні різноманітністю теоретичних розробок”.

Важко не погодитися з В. Кротті й в тому, що вивчення політичних партій може лише виграти від більшої уваги до теорії. Раніше вже відзначалися теоретичні зусилля Дюверже М., Катца Р., Строма К., Баджа Я. і Кемана Г. Чисельність американських теоретиків також не вичерпується Дж. Шлезінджером і Е. Даунсом. Наприклад, Д. Кеменс 1989 р. запропонував теорію партійного розвитку, яка пояснювала той парадокс, що американські політичні партії, які з початку 60-х рр. переживають період організаційного зміцнення, водночас значно ослабли як знаряддя масової мобілізації. В основі цієї теорії – набуття американською політикою загальнонаціонального характеру, а також культурні зрушення, пов’язані з поширенням вищої освіти і зростанням ролі засобів масової інформації. Є ще розроблена А. Уером модель партійної поведінки як потоку інформації, теорія трансформації партій А. Панеб’янка, теорія добору кандидатів Галлахера М. і Марша М., виділена М. Гамільтоном система показників, яка пояснює радикалізм соціалістичних партій, представлена в роботі М. Лейвера і Н. Шофілда теорія коаліцій, запропонована Дж. Шлезінджером теорія багатоядерної партії. Дослідники партій більше не мають права скаржитися на відсутність теорії. “Я згідний, що ми надто довго скаржились на нестачу теорії, – пише К. Джанда. За довгі роки роботи сформувався значний корпус теоретичних положень, і сьогодні слід віддати належне досягнутому. Ймовірніше, що у дослідників надто великі очікування з приводу загальної теорії. Сьогодні проблема полягає в

тому, щоб засвоїти, розвинути і розширити поле застосування перелічених вище теорій”.

3. 3. 2. Форма та галузь застосування теорії політичних партій. Якою повинна бути загальна форма теорії політичних партій? Більшість дослідників бачать загальну теорію як сукупність щільно взаємопов'язаних теоретичних положень, які можна емпірично перевірити.

Обговорюючи питання про те, що значить розробити теорію партій, Я. Бадж і Г. Кеман висловлюються на користь “серії гіпотез чи пропозицій, відповідність кожної з яких представленим фактам, які впливають із зібраної інформації з цієї проблеми, було б ретельно зважено. Зведені воедино, ці положення і становили б “теорію” чи “пояснення” того, чому партії діють так чи інакше. Витримавши перевірку, така “теорія” дозволила б також передбачати дії партій після їх приходу до влади”. Для досягнення теоретичної чіткості, вважають вони, корисно було б надати всьому цьому математичного виразу, але в результаті цього значно звужиться фокус самої теорії через значну кількість спрощень. Надаючи перевагу широкому охопленню і практичному застосуванню, вчені роблять вибір на користь такої теорії, яка становила б сукупність щільно пов'язаних положень. Більшість учених сходяться на думці, що загальна теорія партій не обов'язково повинна бути виражена в математичному вигляді.

Для того, щоб бути дійсно загальною теорією, вона повинна мати широку галузь застосування. Що повинна пояснювати справжня теорія політичних партій? Чи повинна вона охоплювати, наприклад, поведінку виборців? Як стверджує Дж. Шлезінджер, визначення партій як організацій виключає таку можливість – виборці надають перевагу тій чи іншій партії, але самі, звичайно, не є політичними партіями. Учений надає цьому обмеженню

принципового значення, зазначаючи, що “значна частина труднощів у розвитку теорії партій пов’язана саме з тим, що політологи не знають, як поступити з виборцями”. Вилучення проблем електоральної поведінки зі сфери, якою займається теорія політичних партій, не означає, що в цій теорії повинні бути повністю відсутні відповідні положення. Та це означає, що не можна вимагати від теорії партій, щоб вона пояснювала поведінку виборців, оскільки її метою є пояснення організації та поведінки партій.

Чи повинна загальна теорія партій пояснювати все, що стосується партій? Більше того, чи повинна вона бути єдиною, монолітною теорією? Якщо так, то нестача загальної теорії партій буде відчуватися доти, доки існує корпус взаємопов’язаних положень, які пояснюють як мінімум: 1) різноманітність організаційних характеристик окремих партій; 2) яким чином і коли виникають партії, зазнають змін та зникають; 3) вплив партій на політичне життя в її інституційному і особистісному аспектах. Але якщо завдання загальної теорії партій є справді такими, то, по суті, очевидно, що її не буде ніколи.

Ми не повинні очікувати, що загальна теорія партій пояснить абсолютно все. Розумніше було би визнати, що загальною теорією може слугувати сукупність взаємопов’язаних положень, кожне з яких може бути застосоване до достатньо широкого кола явищ.

“Наша мета, – зазначає К. Джанда, – шукати острови, а не відкривати континенти”. У 1967 р. він започатковує Міжнародне порівняльне дослідження політичних партій – так званий “проект Джанди”. В центрі цього дослідження – 158 політичних партій, які функціонували у 53 країнах світу протягом 1950-1963 рр. Всі вибрані країни мали представляти 10 культурно-географічних регіонів світу. Більшість зібраного матеріалу після його опрацювання протягом 1967-1969 рр. було відбраковано, але більш ніж 3000 документів були прийняті і узагальнені. Проект тривав до

1978 р.

Інструкція, що пояснює результати проекту витримала чотири перевидання і складається з 200 сторінок (Джанда, 1972), які пояснюють 12 основних концепцій, що визначають суть проекту, і близько 100 “базових” відмінностей, які використовуються як індикатори головної концепції проекту. Всі ці індикатори визначені як теоретичні та практичні категорії і становлять сьогодні емпіричний фундамент сучасної теорії політичних партій.

3. 3. 3. Формування теорії партійних систем. Незважаючи на те, що дослідження політичних партій дуже близьке до дослідження партійних систем, концептуальні та теоретичні засоби, які застосовуються є різними. В класичній праці М. Дюверже ці відмінності відображені в поділі книги на дві частини “Структура партій” і “Партійні системи”. Праця Дж. Сарторі “Партії та партійні системи” також поділена на дві частини. У той час, коли партії вивчають спеціалісти з окремих країн, яких цікавлять партії як політичні інститути, партійні системи частіше привертають увагу тих вчених, які займаються порівняльним аналізом політики. Література з партійних систем переважно стосується демократичних країн Заходу. Хоча були спроби розробити і типологію латиноамериканських партійних систем.

Попри різницю між базовими одиницями аналізу, яка виражається у відмінностях понятійних апаратів, в однопартійних системах поняття партії та партійної системи в багатьох моментах ідентичні. У фундаментальній праці “Партії та партійні системи” Сарторі Дж. обґрунтував тезу про те, що партійна система виникає за наявності більш ніж однієї партії. Можна співвідносити єдину партію з державою й обговорювати феномен “партійно-державної системи”, залучаючи до обговорення і властивості партії, проте, строго кажучи, однопартійних систем не існує. Однак, про цю тезу вченого сьогодні надзвичайно активно дискутують інші дослідники партійних систем.

Усі вчені сходяться на тому, що партійна система, як і будь-яка інша, складається з частин, які взаємодіють між собою і становлять єдине ціле. Виходячи з цього, Я.-Е. Лейн і С. Ерссон визначають партійну систему як “сукупність політичних партій, які діють в країні на основі відповідної організаційної моделі, яку характеризують властивості партійної системи”. Але з приводу питання які саме властивості концептуально є важливими для теорії партійних систем, серед вчених не існує єдності. В складеному А. Лійпхартом списку зазначені такі властивості: 1) мінімальні виграшні коаліції; 2) тривалість існування уряду; 3) ефективна кількість партій; 4) кількість проблемних вимірів; 5) непропорційність результатів виборів. Інші вчені додають до цих характеристик міжпартійну конкуренцію та нестійкість виборчих симпатій. Щоб визначити суттєві характеристики партійної системи, Я.-Е. Лейн і С. Ерссон зробили факторний аналіз набору з 14 показ-ників, виокремлених на основі пропозицій А. Лійпхарта, на матеріалі 272 виборів у 16 європейських країнах з 1920 по 1984 рр. і дійшли висновку, що європейські партійні системи мають п’ять головних вимірів:

1) подрібленість, тобто коливання в чисельності та силі одиниць, які входять до партійних систем;

2) функціональна орієнтація, тобто відмінності між традиційними буржуазними партіями, релігійними та етнічними;

3) поляризація, тобто коливання в ідеологічній дистанції між партіями по ліво-правій шкалі;

4) радикальна орієнтація, тобто відмінності у ступені впливу лівих партій;

5) змінність, тобто відмінності в сумарній мобільності між партіями.

Учені також дійшли висновку про те, що основна проблема, яка

виникає при вивченні партійних систем, полягає в аналізі змін виділених характеристик. Ці зміни можуть бути як результатом тривалих часових тенденцій, так і швидких (навіть раптових) змін.

В останні роки вимірювання динаміки партійних систем стало однією із основних тем порівняльної політології, однак спроб пояснити цей процес зроблено значно менше. За словами Г. Рейтера, ці спроби будуються на використанні понять “розростання держави, неокорпоратизму, засобів масової інформації, нових політичних проблем і розколів, труднощів у функціонуванні держави, постіндустріалізму”. Достатньо показовим для цього напрямку є дослідження Р. Інглхартом постіндустріалізму і “нової політики”. В роботі Т. Погунтке не лише виділені основні елементи “нової політики”, але й висловлена гіпотеза про п’ять можливих способів її впливу на партійні системи: виникнення нових соціальних рухів, зростання впливу малих партій, відхід частини прихильників традиційно лівих партій до постматеріальних партій, відчуження носіїв “нової політичної свідомості” від політики і їхня відмова підтримувати традиційні партії, створення нових пар-тій.

Поняття “партійна система” досить широко вживалося як незалежна змінна при порівняльному аналізі ефективності політичних систем. Здійснений аналіз 28 партійних систем, які функціонували у 1965-1975 рр., Дж. Б. Пауеллом (молодшим), виявив кореляцію між високим рівнем підтримки екстремістських партій і урядовою нестабільністю та масовим безладом. В пізнішій роботі співвідношення між рівнем підтримки екстремістських партій та нестабільністю, з одного боку, і безпорядками, з іншого, вчений розглядає окремо. Однак С. Ерссон та Я.-Е. Лейн виявили лише опосередкований вплив роздрібленості та поляризації партійної системи на соціальне безладдя та урядову нестабільність.

Найдосконалішою теорією, яка розглядає партійні системи, є теорія виборчих систем, згідно з якою партійні системи найчастіше виступають як залежні змінні. Основи цієї теорії закладені у другій

частині книги М. Дюверже, де був сформульований так званий “соціологічний закон Дюверже”, за яким одномандатні округи та вибори за системою звичайної більшості породжують двопартійну систему, а пропорційна виборча система веде до формування багатопартійності. Докладний огляд дискусії про виборчі системи дає також А. Бле, доповнюючи його моделями, які пояснюють їхні наслідки. Розглядаючи аргументи на користь пропорційного представництва, вчений відзначає, що ця система “не викликає явної переваги над системою простої більшості в плані забезпечення політичного порядку в зрілих демократіях, а в нових демократіях вибір пропорційного представництва достатньо ризикований”.

Крах комунізму і поява міжпартійної конкуренції в Східній Європі привели до того, що проблема впливу виборчих систем на партії набула особливої актуальності. А. Лійпхарт став головним адвокатом пропорційного представництва і багатопартійності в цих державах. Учений стверджує, що пропорційна система і парламентаризм краще справлялися з завданнями “представницького правління, захисту інтересів меншості, політичної участі виборців і контролю за безробіттям”, ніж альтернативні системи, засновані на принципі відносної більшості. Ця теза зазнала різкої критики з боку К. Квейда, який виступив на захист системи відносної більшості: “Система простої більшості змушує політичні партії, що змагаються між собою приймати установку на формування політичної більшості. В результаті партії схиляються до поміркованості, до пошуків примирення, до згладжування гострих кутів – словом, до готовності робити ще до виборів те, здатність до чого після виборів викликає захоплення Лійпхарта”.

Приєднуючись до К. Квейда, Г. Лердірет писав, що в “умовах системи простої більшості партії тяжіють до поміркованості, оскільки це дає їм змогу отримувати голоси тих, хто відкладає свій вибір на останній момент”. У відповідь на критику А. Лійпхарта

зазначав, що багато країн вибирали пропорційну систему, щоб адаптуватися до нових соціальних розколів, що країни з пропорційною системою досягли більших успіхів в економічному розвитку, що системи відносної більшості часто породжують штучну більшість, що є недемократичним.

Поки точилися ці наукові суперечки, нові демократії впроваджували різні виборчі системи. Дж. Хоббінг і С. Паттерсон описують складну виборчу систему Угорщини, яка поєднує елементи пропорційного представництва і системи відносної більшості, загалом висловлюються на користь останньої і проти чисто пропорційної системи. Аналіз ситуації в Польщі привів К. Ясевича до висновку про те, що головне джерело неприємностей – не пропорційна система, а відсутність зрілих партій, хоча й аргументи А. Лійпхарта не були ним підтримані. Пізніше А. Лійпхарт використав аналіз запроваджених в Угорщині, Польщі та Чехословаччині виборчих систем для перевірки висловленої С. Рокканом гіпотези, згідно з якою зміцнілі буржуазні партії кінця минулого століття (як і комуністичні партії наприкінці 80-х років) надавали перевагу пропорційному представництву, тому, що бачили в ньому засіб збереження хоч якоїсь влади в умовах тиску з боку нової хвилі виборців. А. Лійпхарт доходить висновку, що ця гіпотеза знаходить своє підтвердження, принаймні, в Польщі, де дійсно була прийнята достатньо радикальна форма пропорційного представництва.

Описана вище полеміка відносно наслідків різного роду виборчих систем велася поза якоюсь широкою теоретичною схемою. Між тим Р. Катц пропонує дедуктивну теорію, “яка пояснює проблемні орієнтації, ідеологічні стилі і структурну узгодженість представлених у парламенті партій“. В основі теорії лежить положення про те, що “партійна організація в парламенті представляє собою продовження організації, яка вела виборчу кампанію, а тому повинна мати такі ж структурні характеристики, як раціонально організована кампанія”, яка підпорядковується

виборчій системі. Враховуючи допуски відносно виборців та передвиборчої конкуренції, Р. Катц висуває дванадцять гіпотез, в тому числі дві такі:

“5) в умовах пропорційної системи з великими виборчими округами партії будуть більш ідеологізованими, ніж в умовах системи відносної більшості”;

“6) партії, які конкурують між собою в малих округах, будуть переважно орієнтуватися на персоналії лідерів і патронаж, тоді як партії, які конкурують у великих виборчих округах, будуть схильні до проблемної орієнтації”. Р. Катц перевіряв свої гіпотези двома способами, екстенсивним – на основі залучення міжнародних даних, та інтенсивним, заснованим на детальному аналізі партій Великобританії, Ірландії та Італії. В обох випадках гіпотези витримали перевірку. Розроблена вченим теоретична структура дає змогу пояснити відмінності між партіями, які діють в умовах різних виборчих систем.

Запитання і завдання

1. Дайте загальну характеристику ставленню до політичних партій в англійській політичній філософії XVI – XVIII ст.
2. Як поділяє політичні партії Д. Юм?
3. У чому полягає заслуга Е. Берка у вивченні і сприйнятті політичних партій?
4. Які особливості сприйняття політичних партій в американській політичній традиції?
5. Проблема партій у вченні французьких революційних демократів XVII-XVIII ст.
6. Політичні партії у теорії “народного представництва” Ж-Ж. Руссо.
7. Які причини зумовили особливе ставлення до політичних партій у політичній думці Німеччини?
8. У чому полягає суть “органологічного” підходу до партій Ф.

Ромера?

9. Класифікація політичних партій за Й. Блунчлі.
10. У чому полягає особливість сприйняття політичних партій А. де Токвілем? Його класифікація політичних партій.
11. Як визначає Дж. Ст. Міль місце політичних партій у представницькому правлінні?
12. Які ідейно-теоретичні витoki класичної теорії політичних партій?
13. Яку періодизацію етапів розвитку уявлення про політичні партії пропонує Г. Трипель?
14. Класична теорія політичних партій.
15. М. Дюверже і Дж. Сарторі – засновники сучасної теорії політичних партій і партійних систем.
16. Якими є основні проблеми теорії політичних партій на сучасному етапі? Назвіть основних представників сучасної теорії політичних партій.
17. Формування та основні положення теорії партійних систем.
18. Дискусії щодо форми та галузі застосування теорії політичних партій.
19. У чому полягає суть “проекту Джанди”? Його роль у формуванні теорії політичних партій.

Реферати та повідомлення

1. А. де Токвіль про політичні партії в Америці.
2. М. Острогорський про “партійні машини”.
3. Соціологія політичних партій Р. Міхельса.
4. М. Вебер про роль лідера в становленні партій нового типу.
5. Проект Джанди.

Література

Арон Р. Этапы развития социологической мысли.- М., 1993.

Бекон Ф. Сочинения: В 2-х т.- М., 1972. Т.2.

Бурлацкий Ф., Галкин А. Социология. Политология. Международные отношения.- М., 1974.

Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения.- М., 1990.

Гегель Г. Политические произведения. - М., 1978.

Гегель Г. Философия права / Ред. и сост. Д. Керимов и В. Нерсесянц.- М., 1990.

Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине.- М., 1914.

Даль Р. А. Пути перехода к демократии // Политика, 1991, № 10.

Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория // Современная сравнительная политология: Хрестоматия.- М., 1997.

Зародження сучасної західної політології та розвиток української політичної думки // Вступ до політології / За заг. ред. В. Й. Скиби.- К., 1998.

Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.).- К., 1993.

Еллинек Г. Общее учение о государстве.- СПб. 1908.

История социологии в Западной Европе и США / Отв. ред. Г. В. Осипов.- М., 1993.

Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру “Генеза”,

1995, № 2.

Ковлер А. И. Исторические формы демократии: Проблемы политико-правовой теории.- М., 1990.

Коломейцев В. Ф. Партии в зеркале западной политологии // Государство и право, 1995, № 10.

Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей // Полис, 1993, № 2.

Лобер В. Л. Демократия: исторические корни, содержание и тенденции развития.- М., 1992.

Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы.- М., 1905.

Мигранян А. История теории демократии. Лекции по политологии.- Таллин, 1991.

Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог, 1990, № 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18.

Ожиганов Э. Н. Политическая теория Макса Вебера: Критический анализ.- Рига, 1987.

Основи політичної науки: Курс лекцій / За ред. Б. Кухти. Ч.2. Політичні процеси, системи та інститути.- Львів, 1997.

Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретически-методологических концепций.- М., 1977.

Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ ст.- К., 1996.

Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги.- К., 1994.

Поппер К. Демократия и народоправие // Политика, 1991, № 10.

Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Трактаты.- М., 1989.

Сартори Дж. Вертикальная демократия (Меньшинства и элиты. Полиархия в ее нормативном определении) // Полис, 1992, № 4.

Сытин А. Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки, 1990, № 12.

Токвиль А. Про демократію в Америці.- К., 1999.

Острогорский М. Я. Демократия и политические партии.- М., 1997.

Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея.- М., 1993.

Франклин Б. Избранные произведения.- М., 1956.

Хто є хто в європейській та американській політології? Малий політологічний словник / Відп. ред. Б. Кухта.- Львів, 1995.

Эйдлин Ф. Карл Поппер и теория демократии // Философские науки, 1990, № 5.

Шапиро И. Демократия и гражданское общество // Полис, 1992, № 4.

Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада: Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии // Полис, 1991, № 2.

Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія. - К., 1995.

Юм. Д. О партиях // Сочинения: В 2-х т. Т.2.- М., 1965.

4. ЕЛЕМЕНТИ (ІНДИКАТОРИ) ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про те, з яких елементів складаються політичні партії;
- про способи організації партій;
- про фактори участі та стимули партійної діяльності;
- про те, що робить партію незалежною і демократичною;
- про місце партій у політичному спектрі та в системі влади;
- про соціальну базу політичних партій;
- про партійні програми та партійне лідерство;
- про партійну стратегію і тактику;
- про інституалізацію та легітимацію партій.

Основні поняття

елементи (індикатори) політичної партії, організаційна структура, формальна організаційна структура партії, клієнтела, тривалість існування партій, організаційна інкапсуляція, цент-ралізація влади, закрита (відкрита) модель партії, організаційна політика, американські (європейські) політичні партії, демократична партія, внутріпартійна демократія, залізний закон олігархії, залученість, членство в партії, коефіцієнт членства, стимули партійної діяльності, раціонально-ефективна модель партії, партійно-демократична модель, криволінійна невідповідність, узгодженість, згуртованість, фракційність, автономія, пряме (непряме) членство в партії, домінуюча коаліція, проблемна орієнтація партій, структурні (неструктурні) соціальні проблеми, ліво-права шкала політичних цінностей, проблемно-орієнтовані (структурні) партії, теорія “нової політики”, політичний спектр, класовість, класові партії, соціально-економічні розколи, соціальна єдність партії, теорія “замороження” партійної системи, соціальна база партії, партійна програма, стратегія і тактика, центр (фокус) звернення партій, рівень прагнень (аспірації) партій, партії принципу, партії виборчого успіху, електоральний успіх партій, електоральна і політична ефективність партій, місце в системі влади, правлячі та опозиційні партії, урядовий ста-тус партії, інституалізація політичних партій, правова інституалізація політичних партій, легітимація політичних партій.

* * *

Критерієм, що визначає приналежність тих чи інших політичних груп до політичних партій є роль, яку вони відіграють у загальному укладі політичних стосунків і ознаки цього угруповання. Важливим аргументом у формуванні визначення політичної партії є той факт, що більшість сучасних визначень політичних партій містять певні спільні для них ознаки. Головними відмінними ознаками сучасних політичних партій у відношенні до інших політичних та масових організацій можна вважати такі: наявність формальної організаційної структури, програми спільної діяльності, яка відображає певні часові параметри та зумовлює єдність світоглядних та ідеологічних установок її членів, особливий функціональний статус, зокрема бажання здійснювати прямий вплив на політичне життя, важлива роль у підготовці виборчої кампанії кандидатів, здійснення виборів, формування і відстоювання громадської думки, специфічне становище в державі, зокрема зв'язок з елементами державного механізму, участь у формуванні та функціонуванні урядових та представницьких формувань, загальнополітичний характер діяльності, тобто бажання брати активну участь у всіх сферах соціально-політичного життя і використання для цього численних політичних засобів, особливий правовий режим, зокрема зовнішня правова форма вираження, специфіка конституційно-правового становища партій і загально-нормативна регламентація їхньої діяльності, зв'язок з основними правами і свободами громадян, вираження партією певних соціально-класових інтересів. Перелічені вище ознаки, виражають так би мовити “алгоритм партій” і виступають принциповою основою для визначення партії як особливої конкретної організаційної форми суспільно-політичних угруповань.

Отже серед учених, які досліджують політичні партії, існує хіба лише різниця в оцінці важливості окремих ознак політичних партій. Між тим, усі основні сучасні визначення політичних партій побудовані на тих самих елементах (індикаторах), таких як: 1) організація; 2) ідеологія чи програма; 3) мета існування чи функція

партії в політичній сис-темі; 4) репрезентація інтересів певної соціальної групи. К. Джанда на підставі своїх досліджень констатує, що найважливіші елементи партій визначаються за допомогою таких понять: організаційної складності, інституалізації, проблемної орієнтації, соціальної підтримки, залученості, стратегії та тактики, урядового статусу. На характеристиці даних елементів (індикаторів) політичної партії зупинимося детальніше у цьому розділі.

4. 1. Організованість

Цей елемент визначення політичної партії слід виокремити особливо, бо саме він відрізняє політичну партію від тих утворень, що історично їй передували і не були пов'язані з формальною організацією. Власне цей критерій визначає основну різницю між сучасними політичними партіями та протопартіями.

Аж до другої половини XIX ст. угруповання, що діяли на політичній сцені, були найчастіше вільними угрупованнями політиків, позбавленими формальної організації, а відтак тривалості і спадкоємності. Такі організації не мали постійного членства і були швидше групами односторонців, які підтримували особисті зв'язки між собою. Ніколи не творили вони сталої організаційної структури. Були це групи, пов'язані навіть не програмою, а спільним прагненням здобути (або вплинути) на владу. Часто вони старалися законспірувати свою діяльність; діяли як певні кліки при королівських дворах чи представницьких органах. У XVIII ст. до них найчастіше застосовують термін *faksja*. Про партію мова заходить лише тоді, коли організаційна структура набуває в житті партії щораз більшого значення. М. Дюверже вважає організацію найважливішим елементом поняття політичної партії і розрізняє політичні партії за їх організаційною будовою.

Порівнюючи сучасну політичну партію з політичними клубами, треба відзначити дві ознаки:

- наявність формальної організаційної структури;
- ширша і розвинутіша членська база.

Наявність цих двох характеристик зумовила появу феномену “тривалості існування партії в часі.” Під наявністю формальної організаційної структури розуміється факт існування в цій групі встановленого на основі приписів статуту мінімального поділу праці і розподіл ролей у організації. Сюди ж належать місце і роль первинних партійних організацій і партійного керівництва різного рівня, процедура прийняття партійних рішень. Не можна стверджувати факт існування політичної партії, доки у відповідній групі немає формально встановлених правил її діяльності. Якими б вільними не були політичні партії (як, наприклад, американські партії, французькі радикали) всі вони мають певний статут, певні керівні органи, визначені формально права та обов’язки членів партії.

Другою характерною ознакою партії є широка членська база. Приналежність до партії не може спиратися виключно на особисті стосунки між лідером партії та групою активістів (так звана клієнтела). Клієнтелами були групи підтримки якогось магната в XVII ст., які залежали від нього економічно і разом зі своїми родинами та слугами становили його “партію”. Приналежність до партії є інституалізованою, що означає наявність формальних організаційних зв’язків між членами партії. Члени партії можуть особисто і не знати один одного, що і створює необхідність мінімальної формальної організаційної структури, яка робить можливою комунікацію поміж членами партії.

Саме наявність цих двох ознак дає підстави говорити про тривалість існування в часі партій, чим вони і відрізняються від протопартій. Не маючи формальної організації, становлячи групи нотаблів чи виборчі комітети ці угруповання були позбавлені тривалості існування. Отже, від усіх цих угруповань політична

партія відрізняється тим, що маючи формальну організаційну структуру, стала назву, вона має здатність до тривалого існування в часі незалежно від кількості її членів.

Партія є також добровільною організацією. Це означає, що вступ до неї, як і вихід з неї є результатом вільного вибору громадянина. Нікого не можна примушувати до вступу в партію і нікому не можна заборонити з неї вийти. Такого характеру примус перетворював би партію вже в організацію державу, а не громадську, що зрештою і було за тоталітарних режимів.

Вивчення партій як організацій розпочали М. Острогорський і Р. Міхельс. Вони відчували, що партії не поглиблювали самоуправління і тому їх дослідження партійної організації мали на меті продемонструвати антидемократичний характер таких тенденцій у партіях. Проте предметний склад їхніх досліджень дає деталізовану картину організації партій у Великобританії і США, а також структуру соціал-демократичних європейських партій. Обидва автори досліджували фактичну, а не формальну структуру політичних партій. Пізніше Ш. Шнайдер спробував дати реалістичний організаційний аналіз партій США. На відміну від М. Острогорського і Р. Міхельса, він розпочав із припущення, що внутрішній демократичний контроль над партіями був необхідний для вироблення демократії загалом.

У 1951 р. М. Дюверже опублікував перший том своєї книги, в якому розглядав партійну структуру, її організаційну типологію, поділ на загальні головні одиниці, відношення між ними і вищими ланками партійного керівництва. М. Дюверже спробував зіставити різні характеристики політичних партій з їхніми організаційними елементами.

Внутрішня структура влади партій є предметом дослідження Маккензі про британські партії. Головною його тезою є те, що структура влади в британських партіях адаптується до функцій цих партій в урядовій структурі Великобританії. Всі перелічені автори концентрують свою увагу на масовій партії, хоч половину

своєї праці Маккензі приділяє головній кадровій партії – Британській консервативній партії. Всіх згаданих авторів цікавить (нормативно або емпірично) місце особи у прийнятті партією рішень.

Численні видання з теорії організацій і видання про політичні партії практично ніяк не пов'язані між собою. Саме тому, що спеціалісти з політичного аналізу партій приділяють мало уваги добре розробленій у літературі теорії організацій, їх власні теоретичні конструкції мають несистематизований характер, а достовірні індикатори рівня партійної організації так і не розроблені. Творчий підхід до проблеми пошуку індикаторів, які дозволяли б визначити параметри партійної організації, проявився в дослідженнях Дж. Гібсона та М. Коттера.

До тих небагатьох учених, які розробляли концептуальні способи вимірювання організованості партій належить Е. Уелхофер. Він запровадив поняття “організаційної ін-капсуляції” як “здатності підрозділів партій максимально широко охоплювати повсякденну активність її членів”. Застосовуючи об'єктивні показники членства в партії і розвитку місцевих організацій, учений виміряв рівні інкапсуляції в соціалістичних (лейбористських) партіях Аргентини, Великобританії, Норвегії та Швеції. Е. Уелхофер вивчав також вплив організаційних характеристик на електоральний успіх партії. На жаль, учений оперував в основному лише одним критерієм організованості. А. Панеб'янку розробив глибші концептуальні показники партійної організованості, охоплюючи поняття домінуючої коаліції, інституалізації та організаційної складності, однак не запропонував чіткої методики об'єктивного визначення цих показників.

Значна частина емпіричних порівняльних досліджень з проблем партійної організації покликані до життя роботами М. Дюверже, який запровадив такі поняття, як пряма чи непряма структура, базові елементи, організаційна артикуляція і централізація влади.

Я.-Е. Лейн і С. Ерссон дещо модифікували ці поняття і застосували їх до вивчення європейських партій. Осмислення тез М. Дюверже з допомогою теорії організацій дало змогу К. Джанді окреслити два головних аспекти організаційної структури – організованість і централізацію влади. Поняття “організованість” близьке за своїм змістом до “організаційної артикуляції” М. Дюверже, і відображає складність структурної диференціації партії. З допомогою поняття “централізація влади”, як і у М. Дюверже, виділяються носії влади і її розподіл. Вимірювання, проведені на матеріалі більш ніж 100 партій, дало змогу визначити, що на емпіричному рівні зв’язок між цими двома аспектами не простежується.

За незначними винятками, в літературі присвяченій партіям, не приділялося значної уваги проблемі концептуалізації партійної організації. Ще частіше ігнорувалася проблема вимірювання. Особливо це стосується таких показників, як організованість і влада. Наприклад, Дж. Сарторі вживав поняття організації без додаткових уточнень, просто поділяючи партії на організовані, неорганізовані і середні партії. К. Лоусон виділяв шість типів організацій, виходячи з центру зосередження влади і залученості активістів в діяльність партії. А. К. фон Бойме просто був розчарований запутаністю організаційних відносин всередині європейських партій і підсумовував, що “краще, на що ми можемо роз-раховувати, – це розробка типології, заснованої на простій подібності випадків між собою”.

В емпіричній теорії партій досить слабо також розроблені поняття, які описують організаційну структуру партій, хоча і тут винятком є М. Дюверже. У його працях змінні, які мають відношення до організації, виступають у двох якостях – як незалежні і як залежні. Для М. Дюверже централізація влади була причиною консолідації партії і наслідком лівої ідеологічної орієнтації. Крім того, М. Дюверже виводив організаційні характеристики партій з умов їхнього виникнення (зародилися вони всередині парламенту чи поза ним, сформувались на ранньому чи

пізньому етапі політичного розвитку країни). Деякі вчені – М. Вейнер, Дж. Ла Паломбара, Дж. Ходгкін – використовували умови виникнення для пояснення структури партій країн Третього світу і Європи, тоді як Т. Келбле, розкриваючи джерела децентралізованої структури партії зелених у Німеччині, посилається і на ідеологію, і на умови виникнення. Як незалежна змінна централізація розглядалася лише небагатьма дослідниками, зокрема, Р. Далтоном, який поряд з опитуванням європейських виборців використовував і найпростіші форми вимірювання ступеня централізації партій. Це дало змогу показати, що чим вищий рівень централізації партії, тим адекватніше виборці сприймають її позиції.

Складність партійної організації і рівень централізації влади, крім усього іншого, зумовлюються середовищем, в якому діє партія. Проведене К. Джандою спільно з Р. Ха-рмелем дослідження 95 партій у 28 демократичних та квазідемократичних країнах виявило тенденцію до подібності організаційних структур партій, які діють в одній країні. 44% відмінностей в організаційній складності партій, як виявилось, піддаються поясненню за допомогою факторів середовища (модернізація, чисельність населення, виборча система, обмеження виборчого права, тривалість демократичного розвитку країни, відсутність партій конкурентів). 35% відмінностей за умови централізації партій пояснювалися за допомогою таких факторів, як розміри країни, федералізм і особливості взаємин між виконавчою та законодавчою владою.

С. Елдерсвельд, М. Епстейн, У. Кіф та інші описували обидві головні партії США як украй децентралізовані. Кількісні порівняльні дослідження, проведені К. Джандою, підтвердили справедливість цього положення: “Рівень централізації американських партій явно нижчий ніж у Європі, – зазначає вчений, – і вони безперечно належать до числа найменш централізованих у світі. Жодна з європейських партій, яка потрапила у дослідження не має нижчого показника централізації

влади, ніж партії США. Більше того, в загальносвітовому масштабі нижче американських партій за цим показником виявились лише бланкісти і колорадці в Уругваї, які, як вважають деякі вчені, є швидше коаліціями чи групами партій, і Партія соціальної дії Чаду, яка припинила своє існування 1962 р”.

Однак те ж саме дослідження показало, що партії США далеко не позбавлені організаційної складності: з часу проведення дослідження багато вчених дійшли висновку, що на загальнонаціональному рівні американські партії стають більш професійними, активними і певною мірою – централізованішими, але за світовими стандартами республіканці та демократи США все ще залишаються у край децентралізованими.

Розглядаючи природу американських партій, У. Кіф зауважив, що “партії – меншою мірою продукт власних зусиль, ніж середовища”. Зрозуміло, що конституційна система США, а особливо – президентська система і федералізм, внесли свій вклад у виникнення порівняно децентралізованих партій. Але як республіканці, так і демократи зазнали відповідної еволюції, адаптуючись до навколишнього середовища. Немалу допомогу майбутнім дослідженням організаційної еволюції партій надасть довідник змін, які відбулися з 1960 по 1990 р. в середовищі політичних партій, виданий за редакцією Р. Катца і П. Меєра. У довіднику, який став результатом міжнародного дослідження вчених у 12 країнах Заходу, містяться в хронологічному порядку відомості про чисельність партій, джерела фінансування, розміри партійного апарату тощо, а також детальна інформація про зміни в статутах партій і про динаміку їхніх взаємин з іншими громадськими організаціями.

4. 1. 1. Способи організації партій. Суть політичної партії реалізується в ході її діяльності. Метою кожної партії є створення певної організаційної структури, її тривале існування. Спосіб організації партії, її організаційні параметри можуть мати, і

звичайно мають, вплив на те, як вона себе поводить на виборчій і парламентсько-урядовій арені. Створення визначеної організаційної структури, а також налагодження відповідних взаємин поміж основними її елементами веде до зменшення зовнішнього ризику і до збільшення її конкурентності на політичному ринку.

Що ж стосується організаційної структури партій, то тут слід наголосити на наступних моментах: по-перше, її організація повинна якнайадекватніше відображати структуру потенційного електорату, а також тих сегментів суспільства, які партія намагається залучити на свій бік у процесі виборчої кампанії; по-друге, організація повинна гарантувати ухвалення рішень, і то в розумному часовому відрізку. Неодноразово виборчий ринок вимагає прийняття складного рішення і швидка реакція на зміни, що відбуваються, дає змогу підготувати оптимальну стратегію прийняття зважених рішень. Гра вартує цього, особливо з огляду на зростання у західноєвропейських демократіях кількості виборців, що приймають рішення в останній фазі виборчої кампанії (ті, що вагаються) чи на відсоток так званих змінних виборців; по-третє, внутріпартійний процес прийняття рішень повинен зробити можливим швидке прийняття однозначного відповідального рішення, яке стане вираженням і підтвердженням існуючого в партії консенсусу з приводу засадничих положень, які хвилюють електорат. Наявність суперечливих думок і переконань як спосіб досягнення консенсусу є нормальним, однак вони не повинні перерости у відверту боротьбу фракцій, яка стане відомою загалу, предметом спекуляцій у мас-медіа: по-четверте, зміни в партійній організації повинні відбуватися в контексті змін, які відбуваються в оточенні партії. З одного боку, не завжди вигідним є сліпе наслідування стратегії: “поразка на виборах є матір’ю змін”. Такий вичікувальний стиль діяльності може виявитися дуже небезпечним, зважаючи на динамічний відкритий характер виборців, де щораз частіше домінує стратегія

нападу і конфронтації. З іншого боку, часті організаційні зміни можуть створити щось на зразок загрозливого стану серед членів, активістів і симпатиків партії. До того ж, організаційні зміни можуть призвести до порушення внутрішнього балансу сил, що відбувається автоматично разом з опозицією певної фракції чи групи лідерів.

Організаційно сильна партія намагається виразно визначити власні межі: де вона починається і де закінчується (закрита модель). Групи чи об'єднання, які формально знаходяться поза партією, не можуть відігравати провідної ролі в їхніх межах. Прикладом закритої моделі може бути Консервативна партія Великобританії. Якщо межі не є чітко окресленими, а еліта, яка формально знаходиться поза її структурою, організаційно становить фактично частину домінуючої коаліції (наприклад, у Лейбористській партії Великобританії роль профспілкових лідерів не є формально визнаною, хоча їх значної ролі в процесі прийняття рішень ніхто не піддає сумніву), то маємо справу з відкритою моделлю партії.

За організаційною будовою політичні партії поділяються на дві категорії. Перша має вільну структуру, орієнтацію на виборчу активність, переважання партійних урядових лідерів. Друга, навпаки, має розвинену структуру, масове членство, постійну партійну діяльність, спрямовану на залучення нових членів, організаційних лідерів (функціонерів), які змагаються за владу з партійними урядовими лідерами (політиками). М. Дюверже називає першу – кадровою, а другу – масовою партією. З. Ньюманн, наголошуючи на ступені залучення особи, називає першу – партією представництва, а другу – партією інтеграції.

За методикою М. Дюверже, організаційну структуру партії визначає природа головних організаційних одиниць, тип партійного членства, їх залученість, природа лідерства і участь у виробленні організаційної політики.

Звичайним місцем знаходження головної організаційної одиниці кадрової партії є виборча одиниця – виборчий округ або дільниця. У масовій партії основною одиницею переважно є місцева партійна організація. Це може бути місце праці або головне формування партійної міліції. Член кадрової партії є переважно видатним політичним діячем, фінансовим прихильником або виборчим менеджером. Член масової партії часто має ідеологічне зобов'язання згідно з партійною доктриною. Залучення члена кадрової партії визначається його організаторською чи виборчою роллю, в той час як прихильник звичайної партії бере участь тільки під час виборів і то не завжди. У масовій партії щоденне життя члена партії часто пов'язане з партією. Його соціальна діяльність пов'язана з до-поміжними організаціями партії, такими як жіночі, юнацькі або спортивні групи. Важливі національні лідери кадрової партії є урядовими лідерами, чиновники у виборчій організації переважно займають підпорядковану позицію. У масових партіях вони є координаційною силою між урядовими та організаційними лідерами. Цією силою виступають постійні секретарі. Організаційна політика в кадровій партії переважно визначається урядовими лідерами, професійними експертами, чиновниками і деякими діячами-аматорами. У масовій партії перші дві групи є також дуже важливі, але місце чиновника-аматора займає частина членів, що сплачують внески.

Політичні партії США незвичні за своєю організаційною структурою партії, оскільки є більш вільні та неформальні. Насправді людям у США часто дуже важко відповісти, чи є вони членами політичної партії і якої саме. Політологам самим часто дуже важко визначити, яку групу людей вони мають на увазі коли говорять Республіканська партія. Кого вони мають на увазі? Можливо, політиків, обраних до конгресу США від республіканської партії? Можливо, працівників офісу партії, чи тих, хто працює в процесі виборчої кампанії? Можливо, тих, хто реєструється як республіканець (навіть якщо регулярно голосує за демократів)? Можливо тих, хто симпатизує республіканцям?

Формальної організації, яка визначає, хто належить до партії в США, не існує, кожен вправі самотійно визначати своє місце.

У інших державах партії мають іншу структуру. Якщо хтось побажає стати членом партії, він звертається за членством, бере на себе відповідні зобов'язання перед організацією, платить членські внески і з отриманням членського квитка вважається формально завербованим у партію. Добре розвинена, точно визначена організаційна структура партії відіграє важливу роль у політичному житті.

Консервативна партія Великобританії може розглядатись як типовий приклад організаційної структури європейських партій. Партія складається з кількох частин. Ключову позицію в ній займає лідер партії, який обирається всіма членами парламенту від Консервативної партії. Якщо Консервативна партія при владі – він стає прем'єр-міністром Великобританії, якщо ні – лідером опозиції. У кожному випадку він проводить політику партії в парламенті.

Інші частини партії існують як структури, допоміжні до лідера та парламентської фракції. Понад 3 млн членів, що платять членські внески, організовані в місцеві організації партії. Вони визначають політику партії на місцевому рівні, в тому числі найважливіше питання – хто буде кандидатом партії в певному окрузі, але вони мають незначний вплив на загальнонаціональну політику партії. Вони лише делегують своїх представників на щорічну партійну конференцію, яка не має жодного впливу на владу. Рішення дебатуються на конференції, за ними приймаються резолюції, але вони мають рекомендаційний, а не зобов'язувальний характер. Партійні лідери повинні прислухатися до прийнятих резолюцій та дебатів, оскільки вони виражають настрої партійних мас.

Національна асоціація не обирається, а складається з більш ніж 3 тис. осіб – членів парламенту, перспективних кандидатів,

партійних функціонерів, представників місцевих організацій та інших. Вона збирається щорічно й обирає 150 осіб у Виконавчий комітет, який засідає кілька разів на рік. Виконавчий комітет визначає напрями політики партії, вирішує окремі організаційні питання тощо, але, однак, той факт, що вони збираються не надто часто, вказує на те, що вони вирішують не найважливіші проблеми.

Центральний партійний офіс є великою і добре фінансованою бюрократичною структурою, яка наймає регіональних та місцевих агентів, проводить дослідження політики і веде пропагандистську роботу. Центральний офіс безпосередньо контролюється лідером партії, який сам призначає на ключові посади в ньому людей.

Отже, Консервативна партія Великобританії має комплекс структур, над якими домінують члени Палати представників разом з їхнім лідером. Інші частини структури є важливими для парламентарів як групи підтримки, які об'єднуються в місцеві асоціації і не мають вагомого впливу на політику партії на національному рівні. Головним джерелом фінансування партії є партійні внески її членів.

Більшість політичних партій, за винятком США, мають організаційну структуру, більш-менш подібну до цієї. Вони мають різний ступінь влади (наприклад, Лейбористська партія Великобританії отримує більш реальну владу від щорічної конференції, ніж Консервативна партія) або більш суворий контроль. В комуністичних партіях місцеві організації виконують політику партії точніше, що дає змогу їхнім лідерам проводити свою політику ефективніше, фашистські партії спираються в своїй діяльності на військові (напіввійськові) формування, строго ієрархізовані та дисципліновані.

4. 1. 2. Що робить партію демократичною? Лідери та прихильники політичних партій відіграють важливу роль в успішному переході до демократії. Але політичні партії повинні самі бути демократичними для того, щоб сприяти її становленню.

Якщо партії не мають демократичного досвіду та поваги до цінностей демократії, то вони не матимуть їх, коли переможуть на виборах і почнуть керувати державою. Становлення демократії в державі неможливе без демократичного устрою політичних партій. Політичні партії, правлячі чи опозиційні, якщо вони справді прагнуть становлення демократичного устрою у своїй державі, зобов'язані підтримувати та захищати демократичні цінності та права людини насамперед у своїх організаціях.

Загалом жодна політична партія не заявить, що вона не демократична. Демократія стала такою привабливою ідеєю, що навіть військові та диктаторські режими бажають заявити про свою відданість демократичним принципам. Але демократія в політичній партії не процвітатиме лише в результаті заяв про неї. Побудова демократичних інститутів та розвиток демократичної практики є безперервним динамічним процесом. В кожній країні шлях до демократії формується низкою політичних та історичних факторів.

Насправді внутрішня партійна демократія може бути скомпрометована такими факторами, як обмежені структури менеджменту та зв'язку, незмінюваність керівництва, крайні погляди членів партії. Іноді ці фактори створюють ситуацію, в якій групка людей домінує у справах партії, незважаючи на волю більшості її членів. Така ситуація усуває залучення всіх до партійної діяльності та можливість членів формувати напрями та пріоритети цієї діяльності.

Демократичні структури ґрунтуються на принципі прийняття рішень більшістю та на захисті прав меншості. Певна річ, що ці різні погляди повинні орієнтуватися на спільну політичну мету партії та на її ідеологічні засади.

Віра партії в демократичні принципи має відобразитись не тільки в статуті, а й у взаєминах між лідерами та членами партії. Це значить, що партія повинна бути відданою практиці демократичної

поведінки. Демократичною вважається партія, яка:

- дозволяє своїм членам вільно висловлювати погляди;
- сприяє членству жінок;
- підтримує залучення до роботи всіх членів;
- є терпимою до різних ідей;
- дотримується узгоджених правил та процедур прийняття рішень;
- робить лідерів підзвітними членам партії та її прихильникам.

Демократія передбачає також гласність, а отже, й можливість бачити весь процес прийняття рішень. Однак, здійснення цього принципу партії дається нелегко, оскільки демонстрація перед громадськістю внутріпартійних розбіжностей у поглядах суперечить принципу єдності, до якої прагне кожна партія. А єдність потрібна особливо тоді, коли необхідно спільними зусиллями поставити на місце політичного противника. Тому більшість партій свято вірять у витончене поєднання гласного самовираження та негласного формування громадської думки. У такий спосіб вони сподіваються задовільнити як вимогу гласності, так і вимогу закритості. Багато хто з політиків взагалі проти того, щоб “прати свою партійно-політичну білизну” на очах громадськості й водночас політичних противників.

У Федеративній Республіці Німеччині партійні структури християнських демократів спробували залучити громадськість до участі у висуненні кандидатів в депутати під час виборів до парламенту. Спроба ця, однак, закінчилася жалюгідною поразкою, й відтоді не було намірів її повторити. Зелені також змушені були значно обмежити свої далекосяжні наміри – залучити широкий загал до участі в процесі прийняття власних рішень.

Демократичний устрій неможливий без контролю за здійсненням влади. У демократичних партіях це забезпечується федеральною структурою керівних органів. На всіх рівнях – від

громади, району, федеральної землі аж до федерації – загальні збори й зібрання делегатів дбають про те, щоб голови владних структур відповідних рівнів могли спиратися на мандат, виданий їм демократичним шляхом. Кожна партія сама вирішує, як їй залучати до участі у владній структурі об'єднані в ній групи. Наприклад, німецькі соціал-демократи, встановивши так звану жіночу квоту, зобов'язалися поступово віддавати до 50 % усіх партійних посад і мандатів жінкам, тоді як інші відхиляють такі положення.

“Спочатку фундамент” – девіз, який повинні реалізовувати партійні лідери, якщо вони хочуть будувати успішну та демократичну партію. Значна частина часу, уваги та грошей партії повинні спрямовуватися на місцевий рівень. Взагалі, сила й стабільність загальнонаціональної політичної партії та успіх її кандидатів в боротьбі за виборні посади всіх рівнів залежать від кількості активних, енергійних членів партії та прихильників на місцевому рівні. База політичної партії місцевого рівня, як корені дерева, повинна бути міцною, якщо партія хоче рости та досягати успіху. Партійні лідери можуть розуміти важливість розбудови партії на місцевому рівні, але на практиці вони діють неузгоджено та не працюють віддано на демократичний процес. Як наслідок, часто маємо партію, яка неконкурентноспроможна й не здатна прийняти на себе контроль над урядом.

Партійні лідери та організатори не повинні забувати про надзвичайну важливість окремих членів організації. Без членів партії лідери, незалежно від їх красномовства чи розуму, приречені займати околиці демократичного політичного життя країни. Більше того, партійні лідери не мають права забувати, що члени партії є і завжди повинні бути головною силою у визначенні курсу партії, якщо вона прагне бути справді демократичною.

Партійні структури або організації повинні мати можливість самі ухвалювати рішення без домінуючого впливу вищого рівня. Проблема реалізації внутріпартійної демократії полягає переважно

у тому, що наявна внутрішня організація партій не досить розвинена. Крім того, політична воля національних керівних кадрів партій надто слабка для того, щоб сприяти формуванню внутріпартійної волі або просто схвалювати його, особливо у тих випадках, коли йдеться про інтереси, особи, кандидатури та посади. Цим можуть зачіпатися важливі стратегічні й тактичні інтереси керівництва. Для нижчих партійних структур з такої манери поведінки виникає дистанція до власної партії, бо за подібного зменшення самостійності не можуть з'явитися ані ентузіазм, ані мотивація, ані консенсус.

Не можна не враховувати й питання про те, чи насправді члени партії бажають брати ширшу участь у прийнятті партійних рішень. Не можна заперечувати, що врешті-решт й усередині партій рішення ухвалюються меншістю. Але за часів, коли суспільства розвиваються і політичні системи формуються відповідно до демократичних ідей, політичні партії роблять правильно, серйозно ставлячись до принципу внутрішньопартійної демократії. Це важливо ще й для того, щоб гальмувати процес залишення партій їхніми членами. Потрібно залучати до партійних лав нових членів, зокрема молодих людей. Партії повинні відчинити свої двері для найширших верств, пропонуючи переконливі концепції гласності, терпимості, спільної участі в партійній діяльності та солідарної відповідальності. Ці потреби зумовлюють цілком практичні наслідки.

Внутрішньопартійна демократія відкидає принцип вождизму, вимагає внутрішнього порядку формування волі в організаційному апараті. Статут та програма партій повинні спиратися на нього. Утворення та діяльність партійних органів, визначення прав та обов'язків членів, правила щодо висунення кандидатів на політичні посади й питання фінансування – всі ці завдання й функції повинні бути врегульовані внутрішнім демократичним устроєм.

Власне партійна юрисдикція сприяє демократичному устрою

партії. Усі політичні партії розробляють й ухвалюють положення, за допомогою яких можна врегулювати внутрішні проблеми. Йдеться, насамперед, про проблеми, які не можна владнати політичними методами. Мають на увазі такі речі, як нерегулярна сплата членських внесків або ж висловлювання члена партії, що ображають честь іншого, чи нерегулярна участь у прийнятті внутрішньопартійних рішень.

З огляду на все це надзвичайно важко скласти відповідний ступінь градації політичних партій залежно від їх внутрішньопартійної демократії. Наприклад, в американських партіях існують інституції, які свідчать про їх внутрішній демократизм, але водночас існують і такі, що сприяють підвищенню керівної еліти. Через це жодна американська партія не може вважатися взірцем демократизму внутрішньопартійної організації.

За винятком фашистських партій, не можемо виявити безпосереднього зв'язку між демократизмом внутрішньої організації партії та іншими її ознаками. В дуже загальному вигляді можемо хіба що констатувати, що значно сильнішою є тенденція до демократизації внутрішнього життя в лівих партіях, ніж у правих, у робітничих партіях, ніж у кон-сервативних. У лівих партіях існує, звичайно, більша тотожність позицій між елітою та членськими масами, ніж у буржуазних партіях.

Ліві партії завжди відзначалися прагненням до політичної та соціальної демократії і боролися проти абсолютистських, диктаторських, реакційних тенденцій. Тому вони і у власній внутрішній організації тяжіють до демократичних структур. Праві ж партії, консервативні, звичайно, виступають з лозунгами порядку та авторитету, нерідко захищають монархію чи інші форми сильної індивідуальної влади, тому їхня внутрішня структура відповідає даній ідеології.

Водночас особливу позицію займають деякі партії постколоніальних держав. Вони часто спираються на виразне домінування – інколи навіть затверджене партійним статутом – керівника, який одночасно є і главою держави. Однак, не слід однозначно утотожнювати це з антидемократичною тенденцією, оскільки в цих державах особа керівника була виразом демократичного керівника. Цей керівник був звичайно ініціатором національно-визвольного руху, народним героєм, що поєднувалося з давно існуючими тут (особливо в Тропічній Африці) традиціями вождизму, що надавало йому рис харизматичного лідера.

4. 1. 3. Внутрішньопартійна демократія. Аналіз проблем внутрішньопартійної демократії здавна належить до головних проблем дослідження діяльності політичних партій. Фундамент наукових досліджень з питань внутрішньопартійної демократії становить відомий “залізний закон олігархії” Роберта Міхельса. У різних наукових розвідках по-різному визначається рівень дослідження, досягнутий після дискусії щодо підтвердження або спростування тези про протиріччя між організаційною структурою партії і внутрішньопартійною демократією. Так, К. Зонтгаймер вважає, що “привід партійної олігархії є скоріше витвором ідеологічно стурбованих людей, ніж відображенням дійсності”. Ф. Шюттемаєр констатує, що “сучасна інвентаризація партій має відмінити дослідження Міхельса”. М. Гревен, навпаки, дотримується думки, що емпірична частина розвідки Міхельса “знаходить підтвердження до недавнього часу майже у всіх працях з внутрішньопартійної демократії і аж до найдрібніших деталей”. Попри величезну кількість нагромаджених емпіричних даних, остаточної відповіді на дану проблему немає і сьогодні. Цей факт пояснюється тим, що емпіричні результати потрібно оцінювати за однією з можливих концепцій внутрішньопартійної демократії. Нормативні ж розбіжності цих концепцій та загальні теоретичні моделі демократії, що лежать в їхній основі, засвідчують використання явно різних масштабів оцінок внутрішньопартійної демократії.

У межах партійної моделі, що ґрунтується на економічній теорії демократії, внутрішньопартійна демократія замінюється міжпартійною демократією. Широка участь членів партії у внутрішній партійній політиці та при рекрутуванні кадрів розглядається як порушення функції (дисфункція), тому що для цього треба виділяти відповідні засоби; вона обмежує свободу дії партійного керівництва й зменшує ефективність та гнучкість партійної організації, спрямованих на досягнення головної мети – максимальне помноження голосів під час виборів. Оптимальне використання шансів на виборах вимагає ефективного застосування засобів, а цього найкраще можна досягти шляхом централізації влади та зосередження повноважень щодо прийняття рішень у руках партійного керівництва, орієнтованого на виборців. У такий спосіб може бути досягнуто формування внутрішньопартійного волевиявлення згори донизу.

Якщо виходити з моделі демократії, спрямованої на задоволення потреби в забезпеченні існування та працездатності політичної системи, то перспектива, орієнтована на всю систему, дає інший масштаб оцінки формування внутрішньопартійного волевиявлення. Організаційну модель політичних партій, що відповідають цьому поглядові, становить репрезентативне, відкрите, відповідальне, плюралістичне та узаконене на виборах панування еліти всередині партії. Подібна концепція внутрішньопартійної демократії базується на постулаті, що “структура партій може бути лише репрезентативною” (В. Ген-ніс), а також на принципі внутрішньопартійної конкуренції еліти. Ця концепція у своїй екстремальній формі залишає мало місця для участі членів партії у внутрішньопартійній політиці: “Рішення політичної ваги приймаються лише лідерами партії. Переважна більшість не залучається й не буде залучатися. Плебісцитний модус впливу членів партії на подібні рішення не передбачений” (Г. Фрідріх, В. Цегетмайер). Тому головне значення для цієї концепції має не участь простих членів партії у процесі формування політики, а участь у доборі кадрів: “Треба по-демократичному

узаконити партійне керівництво, не більше, але й не менше” (Г-Й. фон Меркац). В цьому процесі, тобто “в легітимації партійних лідерів знизу вгору, що постійно повторюється та знову відбувається шляхом добровільного визнання як їхнього керівного становища, так і їхнього конкретного керівництва”, полягає демократичний момент. Вирішальним фактором є не постійний потік формування ідейної та політичної волі знизу вгору, а вибори, контроль, усунення та заміна внутрішньопартійних представників. Однак контроль еліти партійною базою, на-приклад, імперативний мандат, однозначно відхиляється, бо обмеження повноважень відповідальної еліти, яка походить з партійних структур, у вільній дії та прийнятті рішень не відповідає потребам політичної системи.

У межах демократичної моделі, яка орієнтується на потребу в легітимації, внутрішньопартійна демократія здійснюється лише завдяки необмеженій участі партійної бази у процесах формування внутрішньопартійної політики. Виходячи з оцінки партій як “головних легітимованих одиниць дії у масовій демократії” (В. Рудціо), які виступають організаційним інструментом вираження і безпосередньої волі громадян, в основу цієї концепції покладено модель формування внутріпартійного волевияву знизу вгору, яка чітко орієнтована на партійну базу. Відповідно до цієї концепції, участь не обмежується простою “участю в організаційних справах”, а означає “участь у прийнятті рішень”, тобто реальну участь у прийнятті обов’язкових внутріпартійних рішень на будь-якому рівні організації.

Подібний процес формування волі всередині партії безперервно спрямовується знизу вгору. Він зможе виконати свою суспільну функцію лише у тому разі, якщо буде мож-ливим “структурувати дискусії та процеси прийняття рішень, тобто демократизувати формування волі у такий спосіб, щоб імпульси до дискусій перетворювалися на рішення, а рішення призвели до відчутних змін у політиці уряду” (Г. Петер, Н. Шправке). Отже, ця концепція нерозривно пов’язана з сильною тенденцією до імперативного

мандату, адже через нього можна наблизитися до ідеалу суверенної партійної бази. Щодо способу та вимірів бажаного зв'язку представників з волею партійної бази існують, однак, різні думки. Чим щільніший зв'язок встановлюється, тобто чим менше свободи дії надається партійним представникам стосовно представлених осіб, тим більше нормативний показник участі у рекрутуванні кадрів змінюється на користь участі у розробці політики.

Якщо врешті-решт представники партії потраплять у повну залежність від вказівок партійної бази і через це стануть лише виконавцями її волі, то участь членів партії у доборі представників партії матиме лише несуттєве значення.

Різні моделі пропонують не тільки різні критерії оцінки емпіричних результатів; водночас вони впливають на підхід до аналізу проблеми олігархії. Якщо виходити з необхідної функціональної внутрішньої диференціації партійних організацій і, отже, з утворення внутрішньої еліти, то інтерес зосереджується на внутрішній структурі керівних груп, з одного боку, й на питанні про масштаб їхнього дійсного контролю та управління діяльністю “простих” членів партії, з іншого. На підставі подібного інтересу, спрямовуючи пізнання, виявляється несумісною з реальністю теза про процес формування внутрішньопартійного волевиявлення, що здійснюється під центральним керівництвом та контролюється гомогенною партійною олігархією в односторонньому порядку згори вниз. Цю тезу слід замінити на плюралістичну модель стратархії з кількома центрами влади та структурами взаємної залежності.

Коли, навпаки, виходити з внутрішньопартійної демократичної моделі, орієнтованої виключно на партійну базу, то будь-яка реальна структура влади всередині партій, відповідно до норми самовизначення партійної бази, виявиться по суті недемократичною. При цьому аналіз спрямований здебільшого на модель поділу бази та керівництва, де поняття “керівництво” та

“олігархія” стають синонімами, а в центрі уваги перебуває тенденція до відокремлення та відчуження партійних еліт від бази.

Загалом для оцінки стану внутрішньопартійної демократії дослідники використовують такі критерії, як участь членів партії у роботі всередині партії, участь членів партії у виробленні політичного курсу, участь членів партії у доборі кадрів та висуванні кандидатів на виборні посади. Хоча самі ці критерії трактуються вченими далеко не однозначно, загально визнаної методики їх визначення теж не існує.

У багатьох європейських державах питання внутрішньопартійного життя є предметом правової регламентації. Конституція Німеччини відносно політичних партій стверджує таке: “Їх внутрішній устрій повинен відповідати демократичним принципам”. Цікаво, що тут також передбачені правила побудови внутрішнього організаційного простору партій. Вказівка на внутрішню структуру партій підкреслює їхнє значення для держави, що відрізняє їх від інших типів організацій (творчих об’єднань, спілок, тощо). Порушення демократичних засад в організаційній структурі партії може мати наслідком нечинність відповідного партійного статуту. Воно не є достатньою причиною для заборони партій, але є його важливою передумовою.

Під внутрішнім устроєм партії розуміють організацію процесів формування внутрішньопартійної волі. Важко, однак, визначити “демократичні принципи”. Основний Закон досить нечітко формулює пункт щодо організації формування внутрішньопартійної волі. До того часу, як Закон про партії набув чинності, основоположне значення для конкретизації даної статті мали ухвали Федерального конституційного суду. Вимога Основного Закону Німеччини щодо дотримання демократичних принципів у внутрішньому устрої партій була конкретизована у Законі про партії від 24 липня 1967 р. У розділах 2 та 3 цей закон містить чимало вимог стосовно правил, обов’язкових для

організаційної структури партій, які в кінцевому підсумку визначають її демократичний устрій.

4. 2. Залученість

В основному розділі своєї книги М. Дюверже приділяє значну увагу поняттям членства в партії, ступеню участі в партійних справах і природі цієї участі. Окремо ці теми продовжували привертати увагу багатьох дослідників, однак спроби їх інтеграції завершилися лише частковим успіхом. К. Джанда вважає їх складовими однієї проблеми, яку він називав залученістю. Це поняття можна визначити так – глибина психологічної ідентичності з партією і бажання сприяти досягненню її цілей шляхом участі в партійній роботі. Тобто йдеться не лише про звичайну ідентифікацію з партією, а про участь у партійних справах, яка вимагає певного ступеня активності (іншими словами не достатньо лише голосувати за партію). У порівняльній політології рівні залученості вимірювали за допомогою декількох типів змінних: строгості вимог до членів партії, участі рядових членів партії в її діяльності, наявності матеріальних та цільових стимулів такої участі. Дослідження показали, що всі ці змінні пов'язані між собою і можуть бути зведені воедино на шкалі залученості.

4. 2. 1. Членство в партії. В американському розумінні поняття партійного членства є практично безпідставним, але воно важливе для з'ясування проблеми залученості. Як зауважив М. Дюверже, підпис у відомості про прийом у партію водночас символізує і зміцнює відданість партії. Для М. Дюверже поняття “людини з партійним квитком” відображало його уявлення про сучасну масову (як правило, ліву) партію. Вчений запровадив поняття “коефіцієнт членства” – як відношення кількості членів партії до кількості тих, хто за неї голосує. П. Меркл провів порівняльний аналіз членів партії, її виборців та лідерів, а С. Бартоліні проаналізував дані про чисельність партій і коефіцієнт членства протягом тривалого часу. С. Бартоліні висунув низку

гіпотез (наприклад, про те, що членство в партії більш стабільне, ніж голосування за неї), перевірів їх на матеріалі соціалістичних партій деяких європейських країн і дійшов висновку, що ступінь відповідності цих гіпотез істинному стану речей був вищим до війни, ніж у повоєнний період. Він також стверджує, що М. Дюверже базував свої висновки на застарілих даних і перебільшував як сучасну роль, так і перспективи масових партій. На противагу С. Бартоліні, який песимістично оцінював майбутнє політичних партій у сучасному світі, П. Селле і Л. Сваасанд у своєму дослідженні, яке проводили через десять років, виявили, що “загальні дані чисельності західноєвропейських партій не підтверджують тенденцію до зменшення”.

І все ж Р. Катц підрахував відношення чисельності партій до чисельності виборців і виявив таку тенденцію в 20 з 29 партій з 1945 по 1984 р.

Оскільки рядові члени партії відіграють стримувальну роль стосовно лідерів, Р. Катц, доходить висновку, що формальне членство втратило свою привабливість і для перших і для других. А це, на думку дослідника, змушує замислитися над тим, чи продовжують партії бути каналами зв'язку між елітою та масами. До скептичної відповіді на це запитання схиляється і К. Лоусон. Однак проведене Р. Долтоном дослідження 742 кандидатів, які представляли політичні партії на виборах в Європейський парламент 1979 р., дало підстави для висновку про відповідність між політичними установками лідерів і рядових членів партії (які були опитані того ж року). Загалом, Р. Долтон виявив, що “існує високий ступінь узгодженості між поглядами європейської спільноти і еліт”, притому, як вважає вчений, це значною мірою пояснюється саме “активним взаємозв'язком між виборцями і партіями”.

4. 2. 2. Вступ у партію та вихід з неї. Положення щодо вступу в партію або виходу з неї є важливими в теорії політичних партій, оскільки безпосередньо стосуються питання можливостей участі в політичній діяльності.

З приводу виходу з партії важливо зазначити, що член партії може будь-коли вийти з неї. У політичних партіях встановлення певних термінів для попередження про вихід, як це робиться у спілках, неприпустимі. Вихід з партії може відбутися в будь-який час і без попередження шляхом подання односторонньої заяви (в тому числі усного повідомлення) члена партії. У науковій літературі головні пункти цих положень не викликають суперечок, на відміну від положень, які стосуються вступу.

Згідно із загальним правилом, заборона чи обмеження на вступ до партії неприпустимі. Це стосується і всіляких тимчасових заборон щодо прийому в партію. Однак в юридичній літературі обговорюються значення та припустимість заборони на відмову у вступі до партії. При цьому наводяться аргументи, що заборона на відмову у вступі до партії є порушенням принципу свободи партій. Відзначається, що це позбавляє права партії боронитися від проникнення до своїх лав антиконституційних угруповань чи окремих небажаних для неї елементів.

Якби заява про вступ до партії дійсно відхилялася, то претендент мав би змогу створити власну партію. В цьому плані внаслідок негативного рішення партії ніхто не відчув би утиску своїх демократичних прав. З іншого боку, заборона на вступ є надмірним засобом створення власної партії. Створення нової партії пов'язане зі значно більшими зусиллями та витратами, ніж членство у вже існуючій партії. Крім того, кожна нова партія приречена бути малозначущою, оскільки на практиці лише кільком партіям вдається здійснювати політичний вплив. Через те, що кожна з існуючих великих політичних партій становить самостійний політичний напрям, кожна з них утримує своєрідну

монополію. За такої монополії свобода партій, подібно до цивільно-правової свободи укладання договорів, має підлягати обмеженню. Тому партії, в принципі, зобов'язані приймати всіх претендентів. Відмова має бути обґрунтованою в кожному окремому випадку. Це положення достатньо суперечливе, бо відповідно до нього виключення членів партії відбувається лише за певних обставин, а претендентам на вступ до партії можна відмовити з будь-яких причин.

Про обов'язок обґрунтовувати відмову претенденту на вступ до партії та про її відповідність закону партіям нагадують дедалі частіше. Однак, панує думка про те, що свобода партій допускає як відмову без підстав, так і заборону таких причин для відмови, які розрізняють претендентів за статтю, расою або класовою приналежністю.

4. 2. 3. Стимули партійної діяльності. Питання стимулів, які приваблюють партійних активістів (чи, говорячи словами М. Дюверже, про природу участі) вивчене достатньо добре. Першими до аналізу цієї проблематики вдалися П. Кларк та Дж. Уільсон, які провели різницю між матеріальними (економічними), цільовими (власне політичними) і солідарними (соціальними) стимулами. Стимулами участі у партійній діяльності є прагнення до досягнення особистої вигоди, до втілення в життя партійної програми чи до спілкування з однодумцями. Ранні емпіричні дослідження, особливо в США, мали на меті встановити, які з названих факторів переважають. Дж. Уільсон висловив думку, що активісти професійних партійних організацій (тобто організацій, які контролюють політичне життя даної місцевості) керуються переважно матеріальними стимулами, тоді як участь у непрофесійних організаціях має, як правило, цільову мотивацію. Однак, проведене Дж. Брюсом, Дж. Кларком і Дж. Кесселем дослідження лідерів Республіканської і Демо-кратичної партій США на рівні округу, які брали активну участь у президентській кампанії 1988 р. показало, що в обидвох партіях домінувала цільова

орієнтація “істинно ві-руючих”.

У. Райт розвинув запропоновані Дж. Уільсоном відмінності, сформувавши концепцію раціонально-ефективної і партійно-демократичної моделей політичних партій. Американські партії швидше раціонально-ефективні – головна їхня турбота полягає в тому, щоб отримувати голоси і вигравати вибори. Навпаки, традиційні європейські соціалістичні партії “значною мірою орієнтовані на специфічну політику, ідеологізовані і стурбовані визначенням політичної лінії”. У. Райт вважає, що в багатьох конкретних партіях представлені дві ці моделі в тій чи іншій пропорції. Звідси його теза про те, що “розвитку дослідницької теорії і практики заважає сліпа відданість одній із моделей за принципом “або-або”.

У останні роки дискусія про стимули участі в партійній діяльності відродила інтерес до різниці між лідерами і рядовими членами партій, покладеної колись в основу “за-лізного закону олігархії”. Теорія Р. Міхельса в доступній формі пояснювала, яким чином лідери встановлюють особисту владу за рахунок інтересів своїх прихильників. Цей підхід знову з’явився в теорії раціонального вибору в інтерпретації Дж. Шлезінджера, згідно з якою лідери прагнуть здобути посади, які можна отримати лише за рахунок перемоги на виборах, в той час як партійні активісти здобувають “вигоди”, які не обов’язково пов’язані з такою перемогою. З погляду Дж. Шлезінджера, який бачить у лідерах людей, які прагнуть здобути посади, У. Райт абсолютно неправий – існують “не різні види партій, а однакові партії, суперечності між якими зумовлені конфліктуєчими прагненнями до посад та вигод”. А ці прагнення нерівномірно розподіляються між лідерами та активістами.

Дж. Мей запропонував термін “криволінійна невідповідність” для позначення ситуації, за якої уявлення вищого керівництва і рядових членів партії про її цілі збігаються, тоді як керівники

середньої ланки дотримуються інших поглядів. Зроблений Г. Кітшельтом аналіз “криволінійної невідповідності між політичними стимулами виборців, активістів і лідерів партій” показав, що така невідповідність спостерігається головно в двопартійних системах, причому “криволінійність як мікрополітична характеристика партійної організації” найменше проявляється у континентальній Європі.

Найскладнішим, для вивчення проблеми стимулів, залишається поставлене Дж. Шлезінджером питання про те, чи стимули є індивідуальними чи груповими. На думку Дж. Шлезінджера, Е. Даунс помиляється розглядаючи у відповідності до свого визначення партії як команди, націлені на отримання посад через участь у виборах, і дані амбіції притаманні команді загалом, а не окремим її членам. З погляду вченого, такий підхід не дає змоги правильно зрозуміти партійну організацію. Поняття партійної стратегії виявилось в центрі дослідження У. Райта власне внаслідок того, що увага вченого змістилася від мотиваційних стимулів окремих активістів до цілей партій загалом.

4. 2. 4. *Визначальні фактори участі (партисіпації).*

Міркування про готовність до участі пов'язуються з питанням про визначальні фактори участі членів партії у внутрішньопартійному житті. У даному контексті можна розрізнити три групи факторів впливу – ресурси, схильності та доцільності.

Ресурси охоплюють як соціальну структуру, так і ресурси індивіда, набуті внаслідок процесів соціалізації. Якщо провести аналіз праць, що вивчають питання про те, які змінні величини зі сфери ресурсів розглядаються як потенційні фактори, що визначають рішення взяти участь у партійній діяльності, то можна навести класичні соціально-структурні величини, як-от: стать, вік та озброєність соціально-економічними ресурсами (освіта, професія, прибутки), а також родинну політичну соціалізацію та участь у спілках та товариствах. Схильності утворюються різними

структурами мотивів індивідів. Теоретичні методи класифікації мотивів, що спонукають членів партії до членства у своїй партії, описані у працях класиків соціальної науки в царині політології, здебільшого орієнтованої на психологію, в межах дослідження партійних організацій та теорії соціології з питань організації. На базі теоретичних міркувань можна розробити схему класифікації, яка вирізняє експресивні та інструментальні мотиви прихильності, причому перші охоплюють емоційні та нормативні мотиви, а останні поділяються на політичні та матеріальні мотиви.

Дослідники партій довго нехтували емпіричним аналізом індивідуальних визначників внутрішньопартійної участі. Нові емпіричні дослідження дають змогу дійти висновку, що їхнє підґрунтя утворюють передусім мотиви з соціально-структурної сфери (озброєність соціально-економічними ресурсами) та сфери соціалізації (соціальна партисіпація). Залежність участі у внутрішньопартійному житті від певних індивідуальних визначників пояснює проблему загального врівноваження двох явищ: розширення участі мас та скорочення олігархії. Складність полягає у тому, що розширення участі у процесі внутрішньопартійного формування волі призводить до збільшення прірви між активними та пасивними соціальними групами. Це означає, що рішення про розширену участь призводить до суперечливості постулату про рівні можливості участі. Позначена поняттям доцільності група визначальних факторів враховує той факт, що індивідуальну політичну участь не можна розглядати ізольовано від того контексту, до якого вона включена. Тому участь охоплює фактори як зі сфери партійної організації, тобто групового контексту, до якого включений член партії, так і з оточення організації. У сфері партійної організації маються на увазі специфічні партійні системи стимулювання, а в оточенні організації – соціально-політичні умови на різних рівнях специфічної політичної системи, в межах якої здійснюється індивідуальна участь у внутріпартійному житті.

Тут напрошується доцільна структуризація партійної організації, тобто розмаїття можливих специфічних стимулів партії, аналогічно до наведених вище розрядів мотивів зобов'язань. Подібна аналогічність, однак, має сенс лише за наявності специфічних стимулів, які стосуються лише одного розряду мотивів та підлягають, таким чином, поділу на емоційний, нормативний, політичний та матеріальний стимули.

Емоційними стимулами участі є винагороди в межах процесів взаємодії, сприяння соціально-інтеграційним груповим взаєминам та заходам до налагодження емоційного зв'язку членів партії з керівниками, які мають певну ауру.

Нормативні стимули спрямовані на систему норм та цінностей як фактори встановлення партійних зв'язків та внутрішньопартійної мобілізації членів партії до активної участі.

Системи ідейно-політичних цілей, запозичені (залежно від партії) у більш значущих цінностей утворюють базу для третьої категорії стимулів – політичних.

Матеріальні стимули у політичних партіях полягають передусім у можливості підтримання професійних контактів та у здійсненні професійної кар'єри у політичній та по-заполітичній сферах.

У спектрі партійно-організаційних стимулів проблема розширення участі та скорочення олігархії виступає в іншому світлі, коли наведені категорії стимулів виробляються, управляються та контролюються партійним керівництвом, підвищують владу керівництва й можуть використовуватися з метою маніпуляції, в тому числі для генерування позірної участі.

Дотепер бракує емпіричних досліджень, які б систематично аналізували весь спектр специфічних стимулів партійної організації, вивчали б їхній вплив на внутрішньопартійну участь членів партії та намагалися б на цій підставі дати оцінку

співвідношення специфічних стимулів участі та внутрішньопартійної демократії.

Вирішальне значення для стимулів, що впливають на участь членів партії з різними мотивами, має спосіб диференціювання внутрішньорганізаційних підсистем, тобто територіальних та функціональних підрозділів партій та утворення фракцій всередині партій. Що ж до територіальних розмірів організаційно-структурного диференціювання, то тут особливо впадають у вічі три ознаки: існування, ступінь та вимір автономії місцевих підрозділів партійних організацій. Коли завдяки повсюдній присутності політичних партій існує можливість діяльності “на місцях”, для членів партії це означає, що витрати на ресурси, необхідні для більшої участі, стають меншими, а участь пропонується у ширшому обсязі. Досить високий рівень автономії територіальних підрозділів стосовно центрального керівництва партії зміцнює можливості ідейно-політичної діяльності партійних організацій і з цієї причини може розглядатися як стимул для участі членів партії у роботі цих партійних організацій, хоча вона й містить можливу загрозу загальній організаційній інтеграції партії.

Розмір місцевої партійної організації – це та ознака територіальних масштабів організаційно-структурного диференціювання, якій, з огляду на можливий зв’язок з внутрішньопартійною участю членів партії, досі приділялася найбільша увага. Деякі емпірично-аналітичні праці спромоглися показати, що між участю у внутрішньопартійному житті та розміром місцевої партійної організації існує негативний зв’язок, тобто кількість активних членів партії та інтенсивність їхньої індивідуальної діяльності знижується в міру збільшення розмірів місцевого партійного підрозділу. Найбільш повно це теоретичне положення обґрунтував М. Ольсон.

Територіальним і ще більшою мірою функціональним моментом внутрішньопартійного структурного диференціювання

можуть зачіпатися специфічні сектори оточення та соціальні групи. Через це функціональне диференціювання партійної організації може правити за внутріпартійну структуру стимулів для членів партії, які у своїй діяльності ототожнюють себе з інтересами та цілями цих сегментів оточення та соціальних груп.

Засобом внутрішньоорганізаційного диференціювання найчастіше є внутрішньопартійний фракціоналізм. Прибічники внутрішньопартійної організаційної моделі, яка ставить “участь окремої людини вище від конкуренції політичних груп, що протистоять, всередині партії”, дотримуються такої думки: “Хто прагне демократизації всієї організації, той повинен прагнути й утворення фракцій, якщо визнання у демократичних структурах не має перетворитися на суто зовнішнє представництво”.

Наскільки реальні форми внутрішньопартійної конкуренції груп різної спрямованості насправді правлять за фактори, що стимулюють членів партії до участі у внутрішньопартійному житті, – питання спірне. Емпіричні дослідження цієї проблеми дають різні результати.

Поряд з внутрішньопартійними системами стимулювання участі до даної структури належать також і фактори партійного оточення, існування або зміни яких опосередковано чи безпосередньо впливають на процеси участі у внутрішньопартійному житті. Соціально-економічна сфера охоплює структури й процеси, що, зокрема, впливають на соціально-структурний склад партій (система освіти та ринку робочої сили), соціально-культурна сфера охоплює зміни суспільних структур та загальні процеси зміни цінностей.

До структури мотивів участі у політико-інституційній сфері належать, зокрема, законні умови, тобто внутрішньопартійний устрій та його здійснення відповідно до статуту партії; а також фінансування партій, виборча система та способи партійної

конкуренції.

Суттєві недоліки та проблеми наведених результатів дослідження внутрішньопартійної демократії полягають у тому, що в багатьох сферах замало або взагалі немає жодних нових емпіричних досліджень. Бракує, зокрема, праць які виходять за межі первинних досліджень діяльності місцевих або регіональних організацій окремих партій. Цей недолік можна пояснити не лише численними труднощами доступу до даних, а й поворотом дослідницького інтересу в бік аналізу функціональної кризи сформованих партій та їхнього зіткнення з партіями нового типу.

4. 3. Узгодженість

Поняття “узгодженість” було введене в порівняльну політологію С. Хантінгтоном і розроблене Л. Андерсоном для вивчення партій, які діють у штатах та на місцевому рівні. Під узгодженістю прийнято розуміти “ступінь відповідності між установками та поведінкою членів партії”. До досліджень подібного характеру належить “Проект з європейських партійних еліт середнього рівня”, в межах якого були опитані активісти – учасники більш ніж 65 загальнонаціональних партійних конференцій. Проект охопив майже всі країни Європейського Союзу. Значна кількість його результатів були опубліковані. У публікаціях, як правило, обговорювалося питання про представництво різних соціальних груп у складі партійних еліт. Однак, оскільки еліти середнього рівня аналізувались учасниками проекту у відриві від інших аспектів партійної організації, багато вчених критикували це колосальне дослідження. Значно легше вивчати цю проблему на більш відкритому для дослідження поведінковому рівні.

4. 3. 1. Згуртованість. Згуртованість, під якою розуміють рівень єдності членів партії при голосуваннях в законодавчих органах, вивчати відносно легко. В США поведінка законодавців стала темою значної кількості досліджень. Подібні відомості публікуються і в інших країнах. Проте надзвичайно мало уваги приділяється впливу організаційних особливостей партії на згуртованість, хоча М. Дюверже вже давно сформулював гіпотезу про те, що “контроль партії над її парламентськими представниками” є наслідком “загальної структури партії і її загальної орієнтації”. Міркування М. Дюверже можна переформулювати у вигляді трьох гіпотез: партія є тим більш згуртованою, чим більш вона централізована, чим лівішої вона ідеології і чим більш крайні позиції вона займає.

Е. Озбудун здійснив найбільш послідовну спробу порівняльного вивчення згуртованості партій. Він та інші вчені застосували для пояснення згуртованості шість зовнішніх факторів: наявність президентської форми правління, федералізм, багатопартійність, ідеологічну поляризацію, одномандатні виборчі округи, ефективність законодавчих органів. Однак, як вдалося виявити К. Джанді з Р. Хармелем, 32% відмінностей між рівнями згуртованості партій можна пояснити за допомогою лише двох факторів – характеру взаємин між законодавчою і виконавчою владою і ефективності законодавчих органів. Це дослідження підтвердило тезу Л. Епстейна про те, що низький рівень згуртованості американських партій порівняно з іншими пояснюється, насамперед, чинною в країні системою розподілу влад.

4. 3. 2. Фракційність. Є й інший аспект згуртованості партій на поведінковому рівні – фракційність. Р. Заріскі визначає фракцію як “внутріпартійне об’єднання (кліка чи угруповання) члени якого мають почуття спільності та єдності цілей і організовані таким

чином, що колективно діють як окремий блок всередині партії для досягнення своїх цілей”.

Дж. Сарторі запропонував класифікацію фракцій, виходячи з їхніх цілей (влада чи посада) і принципів (ідеології чи ідеї). При другому підході виокремлюють чотири типи фракційності – фракційність, зумовлена: ідеологічними розбіжностями; розбіжностями з окремих питань; розбіжностями з питань стратегії; пов’язана з боротьбою за керівництво. У ході аналізу більш ніж ста партій за кожним з цих чотирьох показників виявилось, що ідеологічна основа фракцій більш поширена ніж інші, але при цьому з’ясувалося, що всі інші види фракційності пов’язані між собою: якщо в якійсь партії виникала ідеологічна фракція то виникали неминуче і фракції, які вели боротьбу за керівництво. У більшості теоретичних досліджень фракційність виступає як залежна змінна. Ф. Беллоні і Д. Беллер випустили збірник статей за своєю редакцією, метою якого було описати і пояснити фракційність. Р. Заріскі пов’язує фракційність з такими зовнішніми факторами, як характер виборчої системи. У своїй статті Ф. Беллоні та Д. Беллер пояснюють фракційність ще й “складністю соціального складу партії, невизначеністю її ідеологічних орієнтацій, виникненням партії в результаті злиття декількох організацій, внутріпартійною свободою і децентралізацією”.

Ф. Беллоні та Д. Беллер майже не розглядали фракційність як незалежну змінну. Однак, фракційність є однією з основних причин слабкої згуртованості електорату і вже через це повинна бути інтегрованою у всяку теорію партійного керівництва. Вплив фракційності на згуртованість партій явно простежується в політичному житті США. Доти, доки приблизно з 1970 р. не розпочалася ідеологізація виборців південних штатів, демократи Півдня і Півночі країни часто протистояли один одному при голосуваннях у Конгресі. З цього моменту згуртованість партій, яка визначається за методикою “Щоквартальника Конгресу” (Congressional Quarterly), стала невпинно зростати. На думку Б.

Сінклера, цей феномен пояснюється посиленням ідеологічної однорідності Демократичної партії. Зрештою, взяті разом фракційність та згуртованість (тобто згуртованість загалом) надзвичайно важливі для теорії коаліцій, яка дотепер, за окремими винятками, схильна розглядати партії як монолітні одиниці. Д. Бреді і Ч. Баллок у своєму огляді літератури з приводу фракцій і партій у законодавчих органах відзначають, що “потрібно провести ще велику роботу” по вивченню зв’язків між представленими в парламенті партіями і зовнішніми умовами, а також “між ступенем фракційності парламентських партій і способами розподілу відповідальності і влади між ними”.

4. 4. Автономія

Автономію можна визначити як структурну незалежність партії від інших інститутів та організацій, які діють всередині чи за межами країни. Характеристиці цього поняття присвятили свої праці Дж. Сарторі та А. Панеб’яно. На думку останнього, партія автономна настільки, наскільки вона незалежна від контрольованих іншими організаціями ресурсів. Це відповідає тезі Ж. Лагруа про те, що партії – це елементи системи організації, кожна з яких підвладна змінам, що відбуваються в окремій частині системи. Партії можуть відмовлятися від своєї автономії на користь інших секторів суспільства, які забезпечують їм фінансові ресурси, членів чи лідерів. Структурні обмеження на автономію партій можуть також бути наслідком взаємин з іншими партіями країни чи з зарубіжними організаціями. Дослідження, проведені К. Джандою показують, що фактори, здатні підірвати автономію партій, по суті не пов’язані між собою. Очевидно, що автономії, як і доброго імені, можна позбутися різними способами. Розглянемо окремо фактори, що визначають автономію політичних партій.

4. 4. 1. Автономія фінансової бази. Наявність автономної фінансової бази є одним з визначальних факторів автономії політичних партій. Політичні партії для фінансування своєї

діяльності отримують кошти з різних джерел. У США партії загалом не мають багато коштів, оскільки більшість з них формуються безпосередньо з власних внесків кандидатами або від груп підтримки. Поза США, партії переважно збирають кошти і визначають їхнє використання самостійно. Вони надходять з різних джерел.

Державні кошти. Більшість держав частково фінансують партійні вибори з державного бюджету. Завжди важко вирішити скільки коштів якій партії дати і визначити певні пропорції для партій. Однак, найчастіше за державного фінансування виходять з кількості місць, які партія посідає в парламенті, або з кількості голосів які вона отримала на пар-ламентських виборах.

Індивідуальні членські внески. Є важливим засобом надходження коштів, особливо для партій зі значним фіксованим членством. У комуністичних партіях Заходу це було суттєвим джерелом фінансування партійної діяльності. У деяких країнах члени партії платили фіксований відсоток свого доходу на користь партії.

Хабарі та скандальні надходження. Особливо характерні для партій, щільно пов'язаних із владою. В 1993 р. Ліберально-демократична партія Японії, яка тривалий час перебувала при владі, була звинувачена в отриманні мільйонних хабарів від фірм за державні підряди. У фінансових зловживаннях на користь своєї партії були звинувачені й колишній канцлер Німеччини Г. Коль, прем'єр-міністр Італії Д. Андреотті, колишній президент США Б. Клінтон.

Групи інтересів як донори політичних партій. Бізнес та профспілки, інші групи інтересів мають можливість фінансово підтримувати близькі їм політичні партії.

Доходи від підприємницької діяльності партій. Багато політичних партій мають власні газети, банки, фірми, які

створюються з метою підтримки партійної діяльності. Найчастіше такі підприємства є збитковими, але буває і навпаки.

Субсидії від іноземних держав. США, Лівія, Китай, Ізраїль. Франція, Японія та інші держави вдаються до замаскованої фінансової підтримки за кордоном тих партій, які їм близькі. Фінансова підтримка СРСР комуністичних партій була важливою складовою їх фінансових ресурсів.

У одній із своїх ранніх статей А. Хайденхаймер описує труднощі з отриманням даних, необхідних для аналізу джерел партійних коштів. З партій восьми країн, вивчених А. Хайденхаймером, лише Соціал-демократична партія Німеччини покривала свої звичайні видатки за рахунок членських внесків. Це цілком узгоджується з результатами досліджень К. Джанди, які показують, що лише чверть партій, що існували в світі в 50-60-х роках, покладалися на власні кошти (які формуються переважно за рахунок членських внесків). Останнім часом членські внески перестали бути основним джерелом фінансування політичних партій. Центральну роль відіграють дотації та внески груп інтересів, зацікавлених у підтримці певного програмного питання. Сучасний фінансовий стан стабільних партій є достатньо хорошим і його важко порівнювати зі станом партій у попередні 20 років. Наприклад, політичні партії Данії отримують фінансовий дохід на 50 % більший, ніж у 70-х роках, голландські – на 40 %, в Ірландії дохід партій подвоївся, а в Австрії зріс у чотири рази.

З часу публікації дослідження А. Хайденхаймера, побачило світ відносно небагато праць, присвячених вивченню джерел фінансування політичних партій. Однак, декілька цінних досліджень цієї проблеми можна знайти. Головну увагу в них зосереджено на існуючій на Заході тенденції до державного фінансування партій. У 18 із 21 досліджених Г. Александером країн така практика була запроваджена після 1960 р., внаслідок чого значення надходжень від членських внесків різко знизилося.

Наслідки державного фінансування політичних партій є неоднозначними. К. Стром, зокрема, висунув теорію, відповідно до якої державне фінансування збільшує незалежність партійних еліт від активістів, Дж. Шлезінджер вважає, що воно сприяє бюрократизації партій. Проведене К. Х. Нассмахером дослідження державних субсидій партіям Австрії, Швеції, Німеччини підтверджує обидві гіпотези. Дж. Мендилоу в своєму дослідженні політичних партій Ізраїлю та інших країн дійшов висновку про те, що державне фінансування “здатне викликати фундаментальні зрушення, які ведуть до зміни всієї структури партійної системи”. Одне з найважливіших зрушень такого роду – “підпорядкування місцевих організацій штаб-квартирі та центральному керівництву партії”. Державне фінансування сприяє ідеологізації новостворених партій, і крім того, партії легко до нього звикають й далі не можуть вже обходитись без нього.

4. 4. 2. Автономія членської бази. М. Дюверже розрізняв пряме та непряме членство в партії, маючи на увазі різницю між добровільним вступом у партію і членством, яке пов’язане з участю особи в якійсь іншій організації, наприклад профспілках. Це суттєва різниця, оскільки партії з непрямым членством, на зразок Лейбористської партії Великобританії, менш автономні, ніж партії, засновані лише на індивідуальному членстві. Однак, в 1960 р. за даними досліджень К. Джанди, у світі менше 10 % партій допускали непряме членство, тоді як близько 20 % взагалі не практикували формальної процедури прийому в партію. Оскільки дані про чисельність партій часто недостовірні чи взагалі відсутні, К. Лоусон рекомендував приділяти більше уваги кількості голосів, які отримала партія на виборах, ніж декларованій нею кількості членів. Крім того, як форму приєднання до партії можна розглядати партійну ідентифікацію, чи прихильність. Здійснення подібного характеру досліджень в Європі полегшується у зв’язку з тим, що там протягом двох десятиліть проводяться опитування

Євробарометра, результати яких, хоча і з певними застереженнями, можуть слугувати джерелом даних для порівняльних досліджень. Так, дослідивши ситуацію в деяких європейських країнах, Г. Шмітт виявив, що з 1974 по 1989 р. кількість людей, які відчували себе близькими до тієї чи іншої партії, в кількох країнах скоротилася. Правда, в інших країнах ця тенденція проявилась менш виразно, а в Німеччині кількість прихильників партії навіть дещо зросла.

4. 4. 3. Автономія керівництва. На позначення групи керівників, які контролюють основні владні ресурси партійної організації, А. Панеб'янку вживає термін “домінуюча коаліція”. У 1960 р. лідери більш ніж чверті партій були переважно вихідцями з однієї соціальної групи, що свідчить про неавтономність цих партій. Неавтономність керівництва особливо характерна для партій з колективним типом членства (лейбористських, частини християнсько-демократичних). К. Лоусон проаналізував склад керівництва партій у трьох країнах. Ніхто не заперечує важливої ролі керівництва, особливо в еволюції партій, однак зрозуміло і те, що його вкрай важко досліджувати лише науковими методами.

4. 4. 4. Автономія партнерства. М. Дюверже окреслив три типи альянсів, заснованих на міжпартійному співробітництві – передвиборчі, парламентські та урядові. Передвиборчі альянси найменшою мірою підривають автономію партій, а урядові – найбільшою. Партії-сателіти в країнах Східної Європи представляли собою найяскравіший приклад втрати автономії. Незважаючи на те, що дослідження міжпартійних альянсів можна вести за кількома вимірами, акцент, як правило, робився на вивченні урядових коаліцій у парламентських демократіях.

Зараз треба торкнутися лише питання про те, чи обмежує автономію партії можливість її вступу в коаліцію, і пов'язане з цим

поняття “релевантної” партії. Релевантною Дж. Сарторі називав партію, яка володіє коаліційним потенціалом чи потенціалом шантажу (останнім володіють також і антисистемні партії, а також партії, здатні блокувати досягнення політичної угоди), що дає їй змогу “впливати на тактику міжпартійної конкуренції”. Я. Бадж і Г. Кеман сформувавши теорію про вплив антисистемних партій на партійну поведінку, а Р. Хофферберт і Г.-Д. Клінгеманн висунули тезу, що Партія вільних демократів Німеччини виконує роль “політичного маятника” завдяки своєму потенціалу шантажу.

Багато партій, вступають у стосунки з міжнародними об’єднаннями партій чи іноземними урядами, що може негативно позначитися на рівні їхньої автономії. Особливо виразно це прослідковується на прикладі комуністичних партій, а також на прикладі соціалістичних партій, християнських демократів та лібералів. Усі перелічені напрями мали власні міжнародні організації і проявляли той чи інший ступінь солідарності в міжнародних органах. Найвідоміший дослідник таких транснаціональних партій – Р. Голдман. Зі зміцненням Європейського Союзу значення цієї проблематики, без сумніву, зростає. Предметом дослідження стало, наприклад, суперництво партій на виборах до Європейського парламенту на перших прямих виборах до цього органу 1989 р.

4. 5. Проблемна орієнтація

У порівняльних дослідженнях політичних партій значна увага приділяється позиціям партій з проблем, які мають міжнаціональне значення. Багато з цих проблем входять до обсягу поняття ідеології, але декотрі не вписуються в загальновизнані уявлення про цей феномен. Ідеологія, як ще 40 років тому довів М. Дюверже, посідає центральне місце в теорії політичних партій, виступаючи незалежною змінною, яка впливає на решту її характеристик.

Говорячи про основні ідеології – комуністичну, соціалістичну, центристську, консервативну, фашистську – М. Дюверже фактично розглядав їх як точки на ліво-правій шкалі.

4. 5. 1. Ліво-права шкала. Визначальне значення ідеології для теорії політичних партій підтверджується значним масивом емпіричних даних. Переважно дослідженнями такого характеру займаються європейські вчені. З часів М. Дюверже наукове співтовариство помітно просунулося вперед, залишивши далеко позаду найпростіші типології, які поділяли партії на комуністичні, соціалістичні тощо, але залишило сам принцип єдиної ліво-правої шкали. М. Лейвер і Н. Шофілд виділяють декілька способів визначення місця партії в межах ліво-правого простору – від старомодного вивчення первинних та вторинних джерел до систематичних опитувань експертів, контент-аналізу партійних програм і багатомірного аналізу результатів соціологічних опитувань. У додатку до своєї книги М. Лейвер і Н. Шофілд зводять воєдино результати багатьох подібних досліджень проведених у 18-ти державах.

Заслуговує на увагу опитування проведене Ф. Каствелсом та П. Меєром у 1984 р. Учені попросили сто провідних західних політологів розмістити партії 17 держав на 11-пунктній шкалі, розташовуючи їх від ультралівих (0) до ультраправих (10). Всього до такої процедури було залучено 119 партій, причому кожна з них оцінювалася щонайменше трьома експертами по даній країні. Далі вчені обчислили середній рейтинг і лише тоді визначили місце кожної з партій на ліво-правій шкалі. Дослідники зазначали, що “подібна методика неминує спрощує багатомірну реальність, в якій може існувати два і більше виміри, які співіснують і накладаються один на одного”. Це не завадило їм дійти висновку, що обраний дає змогу судити про партії, “виходячи із узагальнених стандартів, а не лише з країнознавчих критеріїв”, створюючи таким чином основу для розміщення партій уздовж ліво-правого простору.

Інші міжнаціональні дослідження партійних ідеологій, проведені К. Джандою, описують проблемні позиції партій щонайменше за двома параметрами. В одному з таких досліджень був проведений аналіз текстів для формалізації позицій 150 партій із 53 держав з одинадцяти проблем, які найбільш часто ідентифікуються з ліво-правими цінностями. Далі була проаналізована кореляція цих позицій між собою, і на цій основі виявлені приховані складові проблемних позицій. З'ясувалося, що позиції партій з 11 проблем, які зводилися до двох складових, 7 належали до тієї частини шкали, яка була названа ма-рксистською, а 4 – до шкали лібералізму у відповідності до якої ранжувалося ставлення партій до громадянських та політичних свобод .

Двофакторна інтерпретація проблемних позицій була підтримана і в найповажнішому серед усіх досліджень партійних ідеологій проекті. І. Бадж, Д. Робертсон і Д. Хертл за фінансової підтримки Європейського консорціуму з політичних досліджень очолили проект, який передбачав проведення контент-аналізу передвиборчих маніфестів усіх значних політичних партій у 19 країнах з 1945 по 1983 р. Не висловлюючи коментарів з приводу змісту маніфестів, залучені до реалізації проекту фахівці з окремих країн застосували об'єктивнішу, хоча і суперечливу, методику. Кожна з фраз, що містилися в документах, була віднесена до однієї із 54 виділених в дослідницьких цілях категорій, причому самі ці категорії були зведені до семи більш широких “галузей політики”. Передбачалося, що найбільш важливий аспект документів – це ступінь уваги, що їй приділяють партії тій чи іншій галузі політики, а не партійні позиції з окремих питань в межах таких галузей. Контент-аналіз документів підтвердив, що існує два основних виміри – перший, який має яскраво виражений ліво-правий характер, спостерігається в 15-ти з 20-ти країн, другий же часто виглядає як модифіковане відображення суперечності між лівими та правими. Отже, всупереч передбаченням про колосальну різноманітність проблемних позицій у різних країнах, дослідження свідчать, що вся ця різноманітність може бути оцінена на основі

лише двох факторів, причому обидва вони мають дещо спільне з ліво-правим простором.

У принципі, партії можуть змінювати свої ідеологічні позиції, і Е. Даунс сформулював теорію, згідно з якою така еволюція відбувається в результаті прагнення партій отримати більше голосів на виборах. Однак, дослідження показали, що всупереч очікуванням Е. Даунса, партії не мають особливого бажання опинитися в центрі ліво-правого простору, – незважаючи на значну кількість виборців-центристів. Хоча існують випадки швидких ідеологічних зрушень заради досягнення успіху на виборах (найбільш яскравим прикладом цього є трансформація Соціал-демократичної партії Німеччини 1959 р.), як правило, партії змінюють свої проблемні позиції повільно, поступово деідеологізуючись і перетворюючись в універсальні організації. Проведене Дж. Томасом дослідження майже столітньої еволюції 54 партій у 12 західних країнах виявило “суттєве звуження сфери політичного конфлікту” з приводу проблемних позицій. Дж. Томас також розглянув різ-номанітні варіації гіпотез про кінець ідеології і про конвергенцію, декотрі з них не отримали емпіричного підтвердження.

Останнім часом багато вчених зосередили свою увагу на вивченні того, чи справді, як це формулює Р. Інглхарт, конфлікт між матеріальними та постматеріальними цінностями витіснив конфлікт між правими та лівими позиціями, які традиційно визначали розкол між політичними партіями. Використавши дані про партійні симпатії виборців в 10 країнах, О. Кнутсен піддав перевірці теорію виникнення “нової політики” і дійшов висновку, що старий та новий конфлікти існують, але жодний з них не домінує над іншим.

4. 5. 2. Політичний спектр та його конфігурація. Відповідне розташування політичних сил у просторі, де кожна з них займає свою відповідну позицію на ліво-правій шкалі політичних

цінностей, формує політичний спектр суспільства.

Поділ політичних рухів та партій на ліві та праві – це традиція, яка бере свій початок від Французької національної асамблеї, коли промонархістські консерватори сиділи з правого боку, а революційні республіканці – з лівого боку конструкції у вигляді півкола. Європейські парламенти перейняли цю традицію і дотримуються її дотепер. Така класифікація політичних партій є достатньо умовною. І, звичайно ж, те, що є радикальним та лівим в одному контексті (наприклад, республіканство в британській колоніальній Північній Америці), може стати консерватизмом за інших часів і в іншому місці (наприклад, республіканство в сучасних США). Однак, загалом, праві вважаються противниками політичних, економічних і соціальних змін, а ліві – їхніми прихильниками. Праве крило політичного спектру переважно пов'язують з монархізмом, захистом інтересів “імущих” класів, тоді як ліве – з республіканством, антиклерикалізмом і захистом інтересів широких народних мас (робітників і селян).

Зasadничі цінності правих та лівих політичних сил можна представити у таблиці.

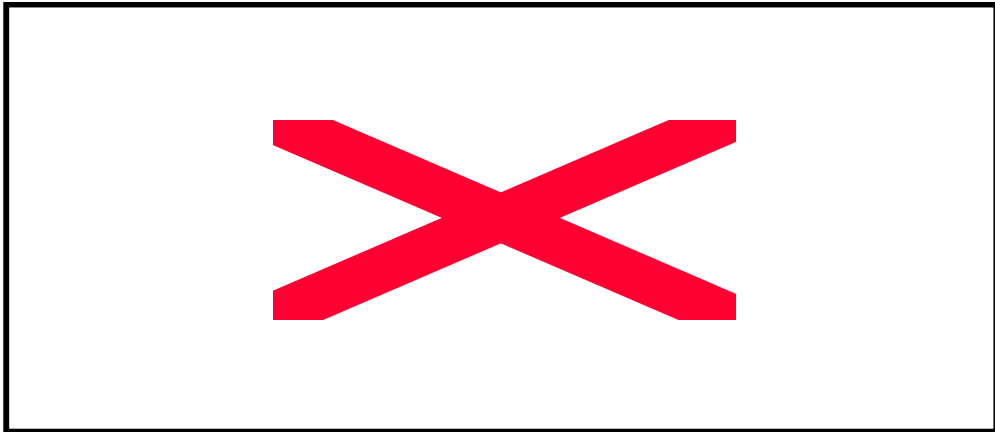
Базові цінності правих та лівих політичних сил

Праві	Ліві
Релігія, моральність, заборона абортів	Атеїзм, моральний релятивізм, аборти за кошт держави
Традиції, звичаї	Заперечення традицій
Національні цінності, патріотизм, Європа націй	Інтернаціоналізм, космополітизм, Європа регіонів
Персоналізм	Колективізм
Вільний ринок	Етатизм, державне регулювання

Суспільна ієрархія, елітаризм	Егалітаризм
Низькі податки	Високі податки
Обмеження ролі держави, децентралізація	Розбудова державного апарату, централізація
Інформаційний плюралізм	Контроль держави за поширенням інформації
Сім'я з сильним авторитетом батьків, добро сім'ї, відповідальність батьків за дітей	Сім'я як спільнота рівних, апологія прав особи
Школа з вивченням релігії, яка спирається на авторитет учителя та моральні цінності	Школа, підпорядкована учням, освітні заклади, підпорядковані державі
Культ сили, агресивність зовнішньої політики	Пацифізм, антимілітаризм, мирне співіснування
Смертна кара за важкі злочини	Ліквідація смертної кари

За сучасних умов ліберальної демократії ця картина може бути доповнена наявністю великого демократичного центру, який функціонує в межах політичної системи не заперечуючи законності поступових економічних та соціальних змін. На противагу центру, крайнє праве та ліве крило політичного спектру – переважно меншості, які прагнуть докорінно змінити конституційну та соціальну системи. Ліве – в антикапіталістичному напрямі, праве – в ультра націоналістичному (навіть інколи расистському). Розташування політичних сил і їхня частка в політичній системі визначають конфігурацію партійної системи держави. Адекватне визначення конфігурації партійної системи є одним з основних завдань теорії політичних партій.

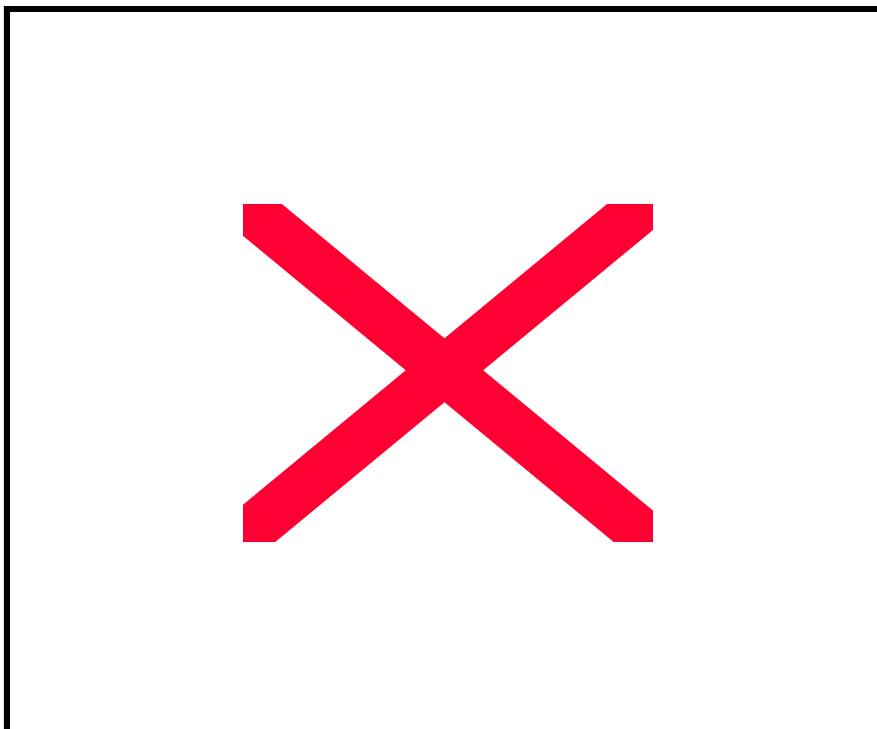
Традиційна лінійна схема політичного спектру виглядає таким чином:

№	Зміст пропозицій	Приклади політичних партій, які репрезентують дані позиції в країнах Заходу
1.	Ліберальні (центристські і лівоцентристські)	Демократична партія (США), Ліберально – демократична партія (Великобританія)
2.	Консервативні і неоконсервативні (правоцентристські)	Республіканська партія (США), Консервативна партія (Великобританія), Християнсько-демократичні партії
3.	Радикально-консервативні, традиціоналістські (праві)	Право-консервативні фракції і коаліції
4.	Радикально-націоналістичні	Національний фронт (Франція)

	(праворадикальні)	
5.	Соціал-демократичні (ліво-центристські)	Лейбористська партія (Великобританія), Соціал-демократичні партії ФРН
6.	Соціалістичні (ліві або ліво-радикальні)	Соціалістичні партії Франції, Італії, Іспанії в 60-70-ті роки
7.	Комуністичні (ліворадикальні та екстремістські)	Ліва партія (Швеція), Комуністична партія Франції, Комуністичний вибір (Італія)
8.	(Нео)фашистські (правоекстремістські)	Національний фронт (Франція)

У науковій літературі зустрічається також модель партійного спектру, вписана в коло.

Останнім часом з'явилося багато робіт, присвячених дослідженню партій орієнтованих на неструктурні проблеми. Це

особливо стосується нових партій, які в основу своєї діяльності кладуть проблеми, які були чужими для раніше існуючих політичних організацій. Головним прикладом тут можуть слугувати проблеми, пов'язані з навколишнім середовищем, які стали предметом головної турботи європейських зелених. Однак, проведене Р. Хармелем і Дж. Робертсоном дослідження 233 нових партій, які виникли в країнах Заходу з 1960 по 1980 р. показало, що всупереч тій увазі, яку вчені приділяють партіям, орієнтованим на нові проблеми (тобто екологічним, феміністським, пацифістським, проти НАТО, проти ядерної загрози), до цієї категорії можна віднести лише близько 10 % новостворених партій. Більше половини нових партій лише пропонували альтернативні шляхи вирішення старих проблем, які вписуються у ліво-правий простір. До них належать, наприклад, партії боротьби проти податків й інші різновиди нових правих партій.

Обговорювали в літературі й питання про те, чи піддаються класифікації на підставі ліво-правого критерію партії, орієнтовані на нові проблеми. Г. Кітшельт і С. Хеллеманс провели обмежене за своїми масштабами дослідження бельгійських партій, яке показало, що ліві установки з соціально-економічних проблем і далі продовжують існувати, але вже не зовсім відповідають традиційним уявленням про ліво-правий простір.

У більшості досліджень з проблемних орієнтацій важливе місце відведене методиці вимірювання таких орієнтацій. У теоретичних працях ідеологія і проблемні орієнтації частіше всього виступають як незалежні змінні: для вчених важливіше як вони впливають на політичний процес (формування коаліцій) і його результати (економічні та соціальні програми), ніж причини, які змушують партії прийняти ту чи іншу позицію.

4. 6. Класовість

Важливим елементом поняття політичної партії є її класовість –

соціально-класовий характер організації. В марксистській науці цей елемент визначення політичної партії посідає провідне місце.

Частина науковців вважають, що класова природа партій, їх орієнтація на певний клас є явищем анахронічним. Виходять вони з того, що політичні партії, як і держава загалом, повинні бути надкласовими.

Інша частина науковців визнає класовими протопартії, а не сучасні політичні партії. До запровадження загального виборчого права з огляду на своє соціальне становище і коло виборців всі протопартії були класовими партіями. Водночас про класовість сучасних партій говорити надзвичайно складно, оскільки вони рекрутують своїх членів та виборців з різних соціальних верств. Біхевіоральний напрям у вивченні політичних партій наголошує на інтеграційній ролі політичних партій, мінімізації значення класової стратифікації всередині сучасних політичних партій і стиранні класової різниці між ними. Це швидше вказує на відповідний зв'язок між політичною партією і соціально-класовою структурою суспільства, класово-соціальними інтересами чи ідеологією класу.

У теоретичній площині проблема класовості політичних партій полягає у відповіді на запитання: серед яких соціальних верств політична партія рекрутує своїх членів та прихильників, які соціальні верстви становлять соціальну основу партії? Це також пов'язано з питанням класовості програми та ідеології партій. І, зрештою, відповіді на запитання: чиїм соціальним інтересам об'єктивно служить діяльність політичної партії? Цей зв'язок не обов'язково повинен бути безпосередньо детермінований соціальною структурою партії. Класовість партії значною мірою залежить від соціальної структури партійного керівництва, партійної еліти, впливу певних соціальних верств на діяльність відповідної партії. Загалом, треба визнати існування залежності між соціально-економічними інтересами та мотивацією політичної діяльності. І тут важливе значення може мати певний зв'язок, що налагоджується між політичними партіями та групами економічних інтересів чи профспілками. Свідчить це про те, що інтереси цих

груп партія вважає найближчими до неї. Наприклад консервативні партії найчастіше пов'язані з організаціями великого бізнесу та фінансів; комуністичні та соціалістичні партії – з профспілками, а останні є колективними членами лейбористських партій, християнські партії – з релігійними громадами.

Іншим важливим чинником визначення класового характеру партії є її ідеологія та програма. Аналіз ідеології та програми партії дає змогу судити про те, які інтереси, яких соціальних верств має намір репрезентувати ця політична партія.

Традиційно, незважаючи на те, що сучасні політичні партії намагаються узгодити свої програми з інтересами різних соціальних верств, в програмі кожної партії можна знайти преференції для певної соціальної верстви та класу. Саме ця перевага для певної соціальної групи і дає підстави говорити про класовий характер партії.

Третім чинником, що пов'язаний з класовим характером партії є роль політичної партії в політичній системі. До початку ХХ ст. класове панування найчастіше здійснювалося через безпосередню участь представників панівного класу в реалізації державної влади. Однак, у ХІХ ст. ситуація поступово починає змінюватися. Зростання чисельності державного апарату, з одного боку, та зростання рівня освіти, з іншого – зумовило те, що представники панівного класу втратили свою монополію на отримання ключових посад у державі і безпосереднє керівництво нею. Цю функцію перебрали на себе політичні партії – це вони висувають кандидатів на ті чи інші посади, а потім спрямовують їхню діяльність, а відтак і діяльність усієї держави. Кожна соціальна верства, яка хоче реалізувати свої політичні інтереси через відповідні закони, повинна знайти дорогу до відповідних політичних партій. Інші засоби, такі як ідеологічний вплив, тиск на державні органи, мають вторинний характер. Отже, щоб панувати в суспільстві, потрібно мати вплив на політичну партію, яка є при владі, тому кожна

соціальна верства старається реалізувати свій інтерес у політиці через створення власної політичної партії.

У початковий період формування політичних партій цей зв'язок між партією та соціальною групою був найбільш очевидним – одній соціальній групі відповідала лише одна політична партія (так звана класова партія). Однак, з ускладненням соціальної структури та соціальних стосунків ці взаємини також ускладнюються. З'являються різні політичні партії, які намагаються реалізувати інтереси однієї соціальної верстви.

Аналізуючи класову природу політичних партій, ми повинні мати на увазі два типи партій: 1) партія як організація певного класу – це політичні партії, які більшою мірою ніж інші партії реалізують суб'єктивні прагнення відповідної соціальної верстви, особисті інтереси представників цієї верстви; 2) політичні партії, які реалізують об'єктивні ін-тереси певної соціальної групи. Тут суб'єктивний та об'єктивний інтереси соціальної групи не завжди збігаються.

Найпереконливіше обґрунтування ролі партій як політичних виразників існуючих в суспільстві соціально-економічних розколів дали С. М. Ліпсет і С. М. Роккан. Вони виділили наступні лінії суспільного розмежування: між центром та периферією, державою та церквою, містом та селом, власниками та найманими робітниками, які дали поштовх появі в Європі політичних партій з різними соціальними базами (регіональні, релігійні, професійні тощо). Р. Далтон поновив і суттєво обґрунтував цю теорію. Хоча Р. Дікс і стверджує, що ліпсетівсько-рокканівська концепція історичних розколів непридатна для латино-американських партій, однак є підстави вважати, що сформульована С. Ліпсе-том та С. Рокканом концепція соціальної бази може успішно застосовуватися у випадках, коли йдеться про виникнення політичних партій. Економічний статус, релігія, етнічна приналежність (в тому числі мова і раса), рівні урбанізації і освіти – продуктивно

використовувались при вивченні соціальної підтримки політичних партій широкого кола країн.

Автори одного з ранніх збірників наукових праць з електоральної поведінки виходили з припущення, що “соціальні відмінності структурують партійні симпатії”. Г. Сміт описав, наскільки складно проводити чітке розмежування між партіями і партійними системами при обговоренні соціальних розколів, які “характеризують не партійні системи, само визначення яких походить із поняття взаємодії, а соціальний склад сил, які підтримують окремі партії”.

Важливим стимулом для проведення серйозних досліджень з проблем, пов’язаних із соціальною підтримкою партій, стала праця Р. Роуза та Д. Ервіна. Вчені дали оцінку соціальної єдності 76 партій у 17 державах Заходу, взявши за базовий критерій частку прихильників кожної з партій, які належать до певної регіональної, релігійної, етнічної чи класової групи, а також до міського чи сільського населення. Р. Роуз і Д. Ервін дійшли висновку, що джерелами єдності найчастіше слугує релігія (її роль визначальна) і класова приналежність. Проведений К. Джандою спільно з С. Ерссоном і Я.-Е. Лейном аналіз результатів виборів в окремих регіонах 16-ти західних країн, який базувався на даних, що стосувалися 93 партій, став підставою для висновку, що відмінності в підтримці окремих партій сильно зумовлені регіональними факторами, але на регіональному рівні на електоральну поведінку помітно впливають такі фактори, як релігія і класова приналежність.

Вважається, що партії з широкою соціальною опорою швидше агрегують різномірні інтереси, ніж виражають якісь специфічні потреби. Дійсно, відмінності між партією та групою інтересів часто вбачають у тому, що перша агрегує інтереси, а друга – їх виражає. Але ця відмінність не є абсолютною. Р. Янковський стверджує, що групи інтересів, краще багатьох партій, агрегують інтереси, в той

час як деякі партії змагаються з групами інтересів у відстоюванні специфічних позицій. Чим вужчою є соціальна база партій, тим більш імовірно, що вона виражатиме специфічні інтереси. Багато дослідників соціальної підтримки вважають навіть, що структурні партії (тобто партії, які мають міцну соціальну базу) виражають позиції зі структурних проблем. На користь такого припущення свідчать і декотрі емпіричні дані. Дослідження К. Джанди показали, що чим більше прихильників партії проживає в одному регіоні, тим критичніше ця партія ставиться до централізації; чим більше прихильників партії належить до певної конфесії, тим жорсткішої позиції (хоча це залежить і від характеру конфесії) дотримується партія в питаннях секуляризації.

В опублікованій 1967 р. роботі С. Ліпсет та С. Роккан стверджували, що обумовленість партій суспільними розколами привела до “застигання” європейської партійної системи, так що в 60-х роках партії володіли практично тим же потенціалом підтримки, що і чотирма десятками років тому. Виявивши в ході свого дослідження, що рівні електоральної підтримки європейських партій справді мало змінилися з 1945 по 1965 р. Р. Роуз і Д. Ервін підтримали гіпотезу про “замороження” партійної системи. Протягом певного проміжку часу подібна інтепретація стабільності політичних партій була загальноприйнятою, але згодом ситуація змінилася.

У 70-х роках численні дослідження продемонстрували високий рівень нестабільності електорату. В деяких країнах це привело до систематичного розмивання соціальної підтримки деяких партій, особливо комуністичних і соціалістичних. Кидаючи виклик С. Ліпсету та С. Роккану, М. Шамір на основі аналізу часового ряду показав, що партійні системи ніколи не були “застиглими”, а, за твердженням Дж. Лібека, гіпотеза про “застигання” взагалі не піддається перевірці. Але, як пише П. Меєр, коли С. Ліпсет та С. Роккан розглядали проблему розколів, вони цілком могли мати на увазі не окремі партії, а ширші політичні угруповання (наприклад,

правих і лівих). Так що гіпотезу можна ще врятувати.

Розвиваючи цю лінію аргументації, С. Бартоліні і П. Меєр проаналізували електоральну нестійкість на матеріалі 303 виборів, які відбулися в 13-ти західноєвропейських країнах з 1885 по 1985 рр. Висновок учених полягає в тому, що партійні системи дійсно схильні до стабільності, причому з часом ця схильність посилюється.

Однак, багато дослідників і далі використовують модель С. Ліпсета та С. Роккана при аналізі занепаду впливу структурних розколів як факторів, які визначають підтримку партій. Інколи цей процес визначають як розсосередження. В збірнику наукових праць за редакцією Р. Долтона, С. Фланагана і П. Бека зазначається, що найпопулярнішою темою в останні роки стали “зрушення на рівні баз довгострокової підтримки пар-тій – партійних ідентифікацій та розколів”. У книзі “Коли партії зазнають краху” К. Лоусон і П. Меркл розглядають ці зрушення як важливе свідчення занепаду партій: “У всьому світі виникають рухи, орієнтовані на вирішення якоїсь однієї проблеми, групи інтересів наближаються до партій, другорядні партії раптово виграють вибори, тоді як провідні партії втрачають підтримку виборців.” Г. Рейтер наводить наступний список незалежних змінних, які використовуються в літературі для пояснення феномену “занепаду партій”: “посилення держави, поява універсальних партій, неокорпоратизм, засоби масової інформації, нові політичні проблеми та розколи, труднощі в функціонуванні держави, постіндустріалізм”. Однак ні сам Г. Рейтер, ні П. Селле і Л. Свосанд так і не відшукали систематичного підтвердження ідеї “занепаду партій” у даних міжнаціональних досліджень. С. Волінець відзначає, що таке підтвердження може дати аналіз організаційних змін, які відбуваються в процесі пристосування партій до середовища, що зазнає змін.

4. 6. 1. Соціальна база. Функціонування партій у політичній системі значною мірою залежить від природи та розміру їхньої підтримки. Ця підтримка може бути засвідчена через активне або звичайне членство, через постійну або випадкову лояльність. У деяких партіях члени і прихильники представляють різну групу населення, в інших – члени і прихильники є представниками усіх прошарків суспільства. Розмір джерел підтримки називають соціальною базою партії.

Більшість партій не обмежують себе однорідною соціальною базою, але деякі класифікуються як вузькобазові. Їхня база може бути кількох видів. Партія може розвинути (як, приміром, старі шведські партії) з одного з історичних станів. Це стосується також партій, які виступали політичною організацією певної релігії (як, приміром, Католицька партія імперської Німеччини). Це може бути партія, яка представляє певний економічний інтерес (як партія середнього стану Веймарської республіки). Це може бути партія, яка представляє певну етнічну меншість. І зрештою, це найбільш відомий тип партії з обмеженою соціальною базою, політичний представник певного соціального класу – так звані класові партії, якими були марксистські партії.

На відміну від партій з обмеженою соціальною базою, сучасні партії – це партії, соціальна база яких є широкою. Демократична партія США і Ліберальна партія Канади близько підходять до цього ідеалу. Менш виразними прикладами були б консервативні партії Великобританії і Канади, Республіканська партія США, християнсько-демократичні партії Німеччини та Італії, сучасна Лейбористська партія Великобританії.

Підтримка партій була предметом багатьох досліджень з досить різними підходами. Найдавнішим емпіричним дослідженням партійної підтримки є робота А. Зігфріда. Це дослідження є прикладом виборчої географії, тобто воно досліджує географічний розподіл партійної підтримки. У дослідженнях цього типу

висновків доходять на підставі статистичних співвідношень між політичними та іншими характеристиками, такими як міське чи сільське місце проживання, заняття, релігія. Сила виборчої підтримки для партії у регіоні і характеристика цього регіону трактуються як залежні ознаки. Часто такі аналізи регіональних моделей виборів розширюються через певний проміжок часу. Цей напрям характеризує робота В. О. Кі, головного представника виборчої географії в США, та його послідовників.

У багатьох цих дослідженнях надання переваги партії у певному регіоні вважається неполітичною характеристикою цього регіону, однак, є й інші твердження, згідно з якими політичні фактори (такі, наприклад, як партійна лояльність) є визначальними.

Дослідження в політичній географії визначили провідні сфери змін у моделях виборів. Вони відкрили розмір політичного секціоналізму і конкурентності в регіонах. У та-ких дослідженнях також вивчався соціальний вплив на поведінку під час виборів.

Дослідження результатів виборів дають інформацію про види партійної підтримки, а також про стабільність цієї підтримки, про результати зусиль партії, спрямованих на збільшення кількості прихильників і також про силу чи слабкість політичних партій, як їх бачать виборці. Одна сфера, яку вони висвітлюють не повністю, – вплив на підтримку партії діяльності самої цієї політичної партії, а також тих, хто діє у структурі уряду.

4. 7. Партійна програма

Важливим елементом сучасного розуміння політичної партії є сповідувана нею програма політичної діяльності. Програма є головним фактором, який об'єднує членів партії. Програма не повинна бути ні широко розписаною, ні занадто конкретною, ні тим паче об'єктивно раціональною. Достатньо, коли вона формує

певні цілі діяльності, які схиляють людей до вступу в партію і спільної праці над їхньою реалізацією. Програма партії може змінюватися залежно від історичних умов. Слід також зауважити, що між тим, що робить партія, та її програмою може бути суттєва різниця. Так само можуть різнитися мотиви, з яких люди вступають у партію: частина з ідейних переконань, а частина для реалізації своїх особистих намірів. На початку XIX ст., коли партійні угруповання були ще нечисленними, партійна приналежність давала їм членам надію реалізувати свої корисливі цілі (насамперед, через здобуття якоїсь публічної посади). Такі партії М. Вебер називав партіями патронажу.

Однак, із зростанням чисельності партії щораз більше її членів були позбавлені можливості отримання особистих вигод. З метою зацікавлення цих людей і залучення їх до партійної роботи застосовувались інші мотиви, зокрема, прагнення людей до таких загальних цілей, як свобода, демократія, соціальні реформи чи революція, тобто ідеологічні мотиви, а партії ж, які групувалися навколо цих цілей, називалися ідейними чи світоглядними.

Політичні програми партій можуть мати різноманітний характер. За певних історичних ситуацій з'являються політичні партії, програма яких передбачає досягнення однієї цілі, наприклад, знищення рабства, зменшення податків тощо. Але такого характеру партії та програми є явищем рідкісним, найчастіше вони трапляються на етапі виникнення політичної партії. Якщо партія має на меті втриматися на політичній арені тривалий час, вона повинна розвивати свою програму, збагачувати її. Програма набуває універсального характеру. Наявність програми, яка намагається охопити всі найважливіші сфери життя суспільства, є характерною ознакою сучасних політичних партій. Це відрізняє політичну партію від груп тиску чи груп інтересів, оскільки в їхній діяльності домінує один або кілька конкретних інтересів. Універсальність програми партії пов'язана з її політичною

функцією управління цілим суспільством, усіма його сферами. Програма політичної партії є важливим засобом інтеграції членів партії та певної частини суспільства.

Програми партій можуть відрізнятися між собою політичною основою. Партія формулює свою програму на основі відповідної ідеології і трактує її як застосування ідеологічних підходів до конкретно-історичних умов. Програма партії зазнає змін частіше, ніж ідеологія. Всі сучасні партії мають свою відповідну ідеологію (комуністичну, соціал-демократичну, ліберальну, консервативну тощо). Ідеології також різняться ступенем цілісності та розробленості. Програми партій відрізняються між собою різним ступенем ідео-логічності. Існує навіть певна закономірність – революційні партії, партії, які сповідують глибокі зміни соціального устрою, звичайно, сильно розвивають свою ідеологію. Навпаки, консервативні партії не потребують такої розвиненої ідеології. Їхня ідеологія полягає в апології існуючих суспільних порядків. Так звані виборчі партії, чи партії американського типу більшу увагу акцентують на передвиборчих гаслах, ніж на партійній програмі. Роль ідеології тут виконує позиція партії стосовно ключових соціальних проблем.

Існує також різниця між партіями в питанні співвідношення ідеології та політичної практики. Можна виокремити партії високого рівня ідеологічної принципності, не схильні до компромісів і порушення чистоти ідеології, та партії, схильні до компромісів (в тому числі ідеологічних). Так, можливість участі робітничих партій (соціалістів, соціал-демократів) в буржуазних урядах була важливою темою дискусій у міжвоєнний період.

Якщо програма партії передбачає стратегічні, довготермінові завдання, то короткотермінові цілі та завдання партія представляє у своїй виборчій платформі. Хоча сучасні політичні партії формулюють свої цілі та завдання на всіх трьох рівнях – ідеологічному, програмному та передвиборчому, – однак за

мінімальний критерій існування партії можна вважати факт існування виборчої платформи партії. Деякі політичні партії і не мають своєї політичної програми як окремого цілісного документа, однак вони повинні мати виразну виборчу платформу, тобто партійну програму на найближче майбутнє.

4. 7. 1. Функції партійних програм. Сучасні партії вже не мають всеохоплюючих програм, але розрізняють основну програму, програму дій, виборчу та урядову програми. Тенденція до прагматизму очевидна, переважають програми на певні терміни. У своєму конкретному вираженні вони укладаються передусім перед виборами або вирішальними політичними датами і створюють гнучкішу оперативну базу, поліпшуючи здатність партій пристосовуватися і постійно орієнтуватися на поведінку та волю виборців. Наукові методи такі, як метод опитування громадської думки, що разом з демоскопією утворили окрему галузь науки, допомагають партіям планувати майбутнє, оскільки можливість прогнозувати розвиток зростає.

Цей факт має вирішальне значення для класичної програми партії, в якій закріплено політичне кредо партії. Коли короткотермінове планування перебуває у центрі уваги, а гнучкість та здатність пристосовуватися становлять головні умови, тоді основоположна програма не повинна обмежувати свободу дій партії таким чином, що її діяльність не буде відповідати потребам програми дій. На практиці це означає, що основні програми повинні бути якомога загальнішими та, у принципі необов'язково щоб вони діяли протягом тривалішого часу і водночас були відкриті для змін в головних структурних умовах політики та конкретного політичного розвитку.

Так звана світоглядна партія зверталася до певного кола виборців. Зараз усі партії звертаються до виборців і в цьому

контексті хочуть бути народними партіями.

Перш ніж заглибитися у деталі окремих програм, треба розглянути принципові функції партійних програм. З одного боку, завдання партійних програм полягає у тому, щоб вплинути на громадськість, а з іншого – щоб формувати внутрішній устрій партій. Рекламна функція, а також завдання залучення нових членів партії та досягнення сприятливих для партії рішень виборців – це завдання, які переважно спрямовані назовні. Крім того, важлива функція – відмежування від інших партій, яку називають функцією профілювання. З відмежування від інших партій та партійної конкуренції випливає, що партійні програми також наділені функцією підкреслювати переваги порівняно з іншими партіями, яку називають агітаційною функцією.

Партійні програми створюють оперативну базу для матеріалізації політичних вимог партії – підґрунтя, з якого започатковується їхня конкретизація.

Відносно внутрішньої структури партій, треба наголосити на інтеграційній функції партійної програми. Партійна програма повинна слугувати за загальну обов'язкову директиву для всіх членів партії, щоб визначати їхню політичну діяльність та мислення. Дія партійної програми повинна бути ще ширшою: вона має спонукати членів партії до ототожнення себе з партією та її цілями, рекомендувати членам партії мислити та діяти відповідно до загальних партійно-політичних засад та перетворити це на автоматичний процес (останнє є, однак, відхиленням від того, що бажано з погляду внутрішньопартійної демократії). Для політичного керівництва партій програма створює засіб політичного впливу на партійну організацію та її членів. Партійна програма – це спільний знаменник, чию діючу інтерпретацію дає, як правило, партійне керівництво. Завдяки цьому вона стає важливим знаряддям здійснення влади. Функція панування щільно пов'язана з функцією легітимації. Той, хто може послатися на те,

що діє відповідно до партійної програми, вважається легітимним. Крім того, партійна програма може мати функцію рушійної сили, стимуляції. Подібна функція стимуляції є в межах внутрішньої дії партійних програм умовою для зовнішнього ефекту агітаційної функції.

Загалом партійна програма відображає ставлення партії до таких проблем:

1) економічного устрою, засад і форм суспільного виробництва, розподілу та обміну;

2) засад і форм організації суспільного життя як системи мотивацій, яка визначає та узаконює політичну діяльність та політичні рішення;

3) вирішення істотних проблем, які хвилюють більшість населення;

4) структури публічних інститутів, які керують справами суспільства;

5) боротьби чи співпраці політичних сил (партій) у важливих для життя суспільства справах.

4. 7. 2. Партійні програми та партійні лідери. Політичні партії живуть завдяки особистостям, які виступають від їхнього імені та завдяки програмам, в яких формулюються їхні цілі. Соціологічні дослідження засвідчують, що для певної групи людей особа лідера партії є вагомішою за саму програму партії. Особа лідера в таких партіях часто виступає спрощеним символом партійної програми. Отримали вони, за класифікацією М. Вебера, назву харизматичних партій. Є це насамперед актуальним для авторитарних та диктаторських партій (наприклад, А. Гітлер для нацистської партії), але не тільки (наприклад, генерал де Голль). Ставлення партійних мас до такого лідера є іншим, ніж ставлення патрона та клієнта – воно є безособовим, як до символу, а не до

людини.

Звичайно, скільки існують партії, стільки точаться суперечки про те, що ж все таки важливіше в боротьбі за голоси виборців: переконливі кандидати чи переконливі програми. Один із найобдарованіших політиків, прем'єр-міністр Баварії й голова Християнсько - соціального союзу (ХСС) Франц-Йозеф Штраус упродовж свого політичного життя застерігав, що не варто покладати надто великі надії на політичні програми. Для нього мали вагу тільки діло й людина, що стоїть за ним, а не слово на папері.

Гідна уваги думка, але вона розходиться з результатами досліджень соціологів, які вивчають проблеми виборів. Вони з'ясували, що на вибір громадян привабливість кандидатів впливає мало, вона відіграє лише другорядну роль, набагато важливішою є традиційна прихильність до певної партії, приміром, за такою схемою: сільська католичка голосує за християнина-демократа, міський робітник, протестант, член профспілки – за соціал-демократа. Щоправда, кількість тих, хто під час голосування керується таким почуттям прихильності, зменшується. Зате зростає кількість виборців, що змінили свою орієнтацію, тобто тих, хто не почуває себе пов'язаним з однією партією, а щоразу під час голосування робить новий, “випадковий” вибір і при тому в останній момент.

Власне, передвиборна боротьба ведеться саме за цю групу виборців, яка становить сьогодні від 30 до 50 %. Але й у цій боротьбі об'єктивно-програмні аргументи, очевидно, є дієвішими, ніж особистість кандидата. Під час виборів до бундестагу 1983 й 1987 р. кандидати від Соціал-демократичної партії Німеччини Ганс-Йохен Фогель та Йоганнес Рау мали більшу популярність, ніж їхній суперник від ХДС, Федеральний канцлер Гельмут Коль. Незважаючи на це, перемогу здобув Г. Коль та його християнсько-демократична партія.

Звичайно, рішення виборця віддати свій голос за того чи іншого кандидата залежить від багатьох чинників. Це й цілковито особисті, об'єктивно часто нічим не вмотивовані симпатії та антипатії, або ще не зовсім вичерпана традиційна прихильність, це й, зрештою, оцінка того, хто з політиків і програма якої партії спроможні якнайшвидше розв'язати невідкладні завдання. У ідеальному варіанті програмні положення передвиборчої платформи партії мають відповідати особистісним якостям політика, який виступає з цією платформою. Серед програмних заяв політичних партій розрізняють їхні принципові програми, розраховані на довшу перспективу, та короткотермінові заяви про наміри, які стосуються певних подій чи проблем. У них робиться спроба узагальнити доволі широкий спектр думок щодо шляхів вирішення актуальних політичних проблем. Та це складне завдання надто часто пов'язане із запеклими внутрішньопартійними дискусіями. У випадкового спостерігача, який не може простежити за всіма тонкощами цих дискусій, часто залишається негативне враження про них. А це, своєю чергою, призводить до того, що з'являються заклики знайти сильну людину, яка грюкнула б кулаком об стіл і поклала край дріб'язковій сутичці. Звідси можна дійти хибного висновку, що в кінцевому підсумку торжествує така особистість, а не програма, людина, а не слово. І все ж значну роль відіграють конкретні аргументи. Саме вони вирішують, кому і з яких питань виборці нададуть владні повноваження. Залежно від того, які питання вважаються першорядними і в програмі якої партії вони знаходять найповніше висвітлення, такій партії і надасть виборець після довгих вагань необхідні для їхнього розв'язання повноваження, до того ж, звичайно, незважаючи на особистості.

4. 8. Стратегія і тактика

4. 8. 1. Центр (фокус) звернення. Відповідно до так званої теорії раціонального вибору, політичні партії виступають за досягнення трьох основних цілей: 1) здобуття голосів виборців; 2)

здобуття визначених публічних посад; 3) реалізацію визначеної програми. Звичайно партії, що володіють значними ресурсами (людськими, фінансовими, технічними, технологічними, організаційними), намагаються реалізувати всі ці цілі одночасно. Не треба, однак, виключати ситуацій, в яких партії трактують одну із зазначених цілей як пріоритетну чи єдино можливу для реалізації. Очевидно, що відмінні преференції політичних партій зумовлені різними причинами, з-поміж яких окремо треба виділити відмінності у природі політичних партій та специфіку політичної ситуації в якій вона перебуває.

У цьому контексті можна говорити про різноманітний рівень прагнень (аспірації) політичних партій. Існують партії, зацікавлені у здобутті абсолютної більшості голосів виборців, іншим вистачає отримати більшу кількість голосів, ніж їхні конкуренти, а є такі, які задовольняються кількістю голосів, яка лише забезпечує їм представництво в парламенті. Подібною є різниця прагнень партій (рівнів аспірації) стосовно публічних посад. Деякі політичні партії виступають лише за формування чисто партійного уряду, інші ж допускають можливість створення коаліційного уряду, застерігаючи за собою право домінування в урядовій коаліції (т. зв. ініціативні партії). Є також партії, які хоч і представлені в парламенті, однак за рішенням своїх лідерів відстоюють статус ізольованих організацій. Існує також група партій, які взагалі не приймають до уваги можливості участі в процесі здійснення влади (це так звані антисистемні, або екстремістські партії). Значна частина з них усвідомлює, що шанси їхні на підтримку виборців є мізерними, а тому трактує себе лише як інструмент привернення суспільної уваги до певних політичних проблем (т. зв. допоміжні партії).

Якщо йдеться про межі програмних прагнень, то поширюються вони від партій, що прагнуть безумовної та повної реалізації своєї програми через організації, зацікавлені в реалізації основних її положень до угруповань, які очікують, що політика уряду,

принаймні, не буде суперечити основним програмним засадам партії. Варто при цьому зауважити, що рівень прагнень (аспірації) політичної партії як політичного актора – явище ситуативне. Може він ззнати змін разом зі зміною соціально-політичного оточення, міжнародної ситуації тощо. Зміни ці можуть зробити партії більш конкурентними, однак можуть стати і причиною їх політичної маргіналізації.

Усі політичні партії хочуть бути успішними у своїй діяльності. Та вони відрізняються у вимірі успіху і в шляхах його досягнення. Ця диференціація є достатньою для по-дальшої класифікації їх на партії виборчого успіху і партії принципу. Партії, що орієнтуються на успіх у виборах є високо прагматичними. Прикладами таких партій є Республіканська і Демократична партії США. Партії, спрямовані на виборчий успіх мають принципи, які підпорядковуються вимозі виграти вибори або здобути більшість голосів. Такі партії пробують створювати коаліції, звертаючись до певних послуг населення. Вони роблять так, займаючи гнучкі позиції і уникаючи обмежувальних ідеологічних зобов'язань. Не тільки у виборчому зверненні, а й у своїй діяльності в урядовій структурі вони поводяться, як брокери, змагаючись за максимальну кількість верств та демографічних груп.

Партії принципу не повинні бути надмірно ідеологічними. До цієї категорії, відносять традиційні марксистські партії, а також партії з менш послідовною політичною філософією доти, доки їхній центр звернення залишається вузьким. Прикладами таких партій є фермерські та етнічні партії. У таких випадках визначальним є факт, що партійні лідери вирішили за краще зберегти певний характер партії, ніж збільшити частку виборців, що симпатизує їй. Звичайно, це не завжди є свідомим рішенням, але історична тривалість обмеженого звернення є достатньою для того, щоб характеризувати партії на основі принципу. Ця типологія базується на вивченні природи партій. Термінологія може відрізнитись, проте головні відмінності залишаються такими

самими. Наприклад, З. Ньюмен звертає увагу на різницю між такими термінами, як рух віри і практичні інтереси. Перший термін визначає партії принципу, а другий вживається щодо партій, спрямованих на успіх. Г. Алмонд розрізняє три види партій: світські або прагматичні, ідеологічні та традиційні партії.

Дослідження в цій галузі посідають значне місце в сучасній політичній науці. Відомими прикладами таких досліджень є роботи Т. Нафілда про британські і континентальні вибори і Дж. Мейсела про вибори в Канаді. У США дослідники зацікавилися тим, як впливає звернення партій на окремого виборця і з'ясували, що на виборця не впливають позиції двох головних партій. Проте робота В. О. Кі ставить під сумнів ці висновки.

4. 8. 2. Види стратегій. Широке визначення політичних партій складене на підставі як стримувальних і підривних, так і змагальницьких організацій. Замість того, щоб класифікувати партії відповідно до стратегій, які вони застосовують, можна як самостійну змінну розглядати саму стратегію. Наприклад, Французька комуністична партія, яка брала участь у виборах і протягом 50-х років здобувала близько чверті голосів, водночас виступала як антисистемна партія, яка вдавалася до страйків, вуличних походів для дестабілізації діяльності уряду. Таким чином стратегію партії можна визначити як змішану – переважно змагальницьку, але певною мірою і підривну. Стратегія правлячої Інституційно-революційної партії Мексики була переважно змагальницькою, однак, водночас і стримувальною стосовно існуючої в державі політичної опозиції. Дослідження 150 політичних партій, які діяли у всьому світі 1960 р., проведене К. Джандою показало, що ли-ше близько половини з них дотримуються змагальницької, 11 % – стримувальної і 3 % – підривної стратегії, решта партій дотримуються змішаної стратегії. Поняття про змішані стратегії узгоджується з уявленням У. Райта про те, що змагальницькі партії поєднують елементи раціонально-ефективної і партійно-демократичної моделей. Нам належить

переконалися, що підхід до партійної стратегії як до окремої змінної відкриває нові перспективи для аналізу поведінки змагальницьких партій за допомогою теорії раціонального вибору. Оскільки теорія партійної стратегії найрозвиненіша саме стосовно змагальницьких партій і, крім того, більшість існуючих у світі партій використовують повністю чи переважно змагальницькі стратегії (68 % 1960 р.).

Е. Даунс припускав, що партії змагаються не лише за здобуття посад, але і за збільшення кількості голосів, поданих за них на виборах. Як доводив учений, партії формулюють свої політичні цілі, щоб вигравати вибори, а не виграють вибори, щоб формулювати цілі. Отже, в двопартійних системах (при розгляді симпатій виборців уздовж якоїсь однієї шкали) партії будуть вибирати позиції, які “зсувають” їх ближче до центру ліво-правої шкали. Цим самим пояснювалося існування двопартійної системи в США. Даунсівська модель партії, яка намагається максималізувати кількість поданих за неї голосів, отримала особливе визнання серед теоретиків американських партій. У порівняльних дослідженнях, однак, більшою популярністю користувалася модель, розроблена У. Райкером. Як і Е. Даунс, У. Райкер вважав, що партії намагаються отримувати посади, однак, їм не приписувалася здатність до максималізації кількості голосів поданих за них на виборах. Навпаки, У. Райкер виходив з того, що мета партії – перемагати на виборах з найменшою перевагою, що стимулює їх створювати мінімальні виграшні коаліції.

Особливе значення робіт У. Райкера для розвитку теорії партій впливає з того, що його висновки можуть застосовуватися до формування урядових коаліцій у парламентах. У теорії коаліцій прийнято розглядати партії як організації, які змагаються за отримання посад, а не голосів. Спрямовані на вивчення цієї теорії дослідження показали, що мінімальні виграшні коаліції виникають у менш як половині випадків. Л. Додд дійшов також висновку, що мінімальні виграшні коаліції стійкіші за інші, однак Б. Грофман

полемізує з цим, стверджуючи що феномен пояснюється швидше специфікою партійних систем. Найдетальніше нематематичне дослідження в галузі теорії коаліцій здійснили М. Лейвер та Н. Шофілд. Застосовуючи різні критерії, вчені порівняли мінімальні виграшні коаліції з ідеологічними коаліціями. Висновок, якого вони дійшли полягає в тому, що хоча найкращі теорії, в яких не враховуються політичні установки, “частіше слугують основою для неправильних, ніж для правильних прогнозів про виникнення коаліцій (правильні прогнози даються лише в 40 % випадків відсутності абсолютної парламентської більшості), їх прогностична цінність все ж відчутно вища, ніж випадкових передбачень”.

Я. Бадж і Г. Кеман проаналізували результати емпіричних досліджень, які виходили з позиції про прагнення партій виключно до отримання посад, і виявили, що це уявлення підтверджується даними лише при умові, що коаліції розглядаються як ідеологічно “пов’язані”. Подібні результати дає дослідження М. Франкліна і Т. Макі, яке підтверджує значення врахування ідеології для передбачення того, які коаліції будуть сформовані. Потрібно, однак, пам’ятати, що при цьому вихідні положення модифікуються: партії ви-ступають не лише як такі, що виборюють посади, а й проводять певну політику. Не обмежившись аналізом теорій, які повністю відокремлені від політичних установок, Я. Бадж і Г. Кеман проаналізували прогностичну цінність теорій, що надають перевагу близькості політичних позицій учасників коаліції, і з’ясували, що вона вища, ніж у першому випадку. Їхня теорія має змішаний характер: партії намагаються отримати посади як засоби проведення певної політики.

К. Стром виділяє і оцінює три чистих типи стратегії: бажання отримати максимальну кількість голосів за партію, здобути публічні посади і проводити певну політику. На цій основі вчений формулює сім гіпотез про вплив інституційних характеристик на поведінку змагальницьких партій, наприклад:

“1. Чим напруженішим є міжпартійна конкуренція (тобто чим менш очевидні результати виборів), тим більшою мірою партії будуть намагатися збільшити кількість поданих за них голосів...”

7. Чим вигіднішим є здобуття для правлячої партії та опозиції посад порівняно з проведенням певної політики, тим більшою мірою партії будуть намагатися здобути посади”.

На основі своїх досліджень К. Стром розробив дві моделі причинності, які пояснюють змішані стратегії змагальницьких партій.

У статті “Паперове каміння” А. Пшеворський і Дж. Спраг пишуть про стратегічне рішення, яке повинні були приймати соціал-демократичні та соціалістичні партії під дією такої дилеми: “Соціалізму не досягнути без участі в інститутах демократії, але така участь підриває волю до соціалізму”. Вчені відзначають, що частка населення зайнятого найманою працею ніколи і ніде не перевищувала 50 %. Оскільки ж соціалістичні партії також звичайно не отримували більше 50 % голосів на виборах, їм необхідно було заручитися підтримкою непролетарських верств населення. Але “в результаті соціалістичним партіям доводиться затушовувати ідеологічну роль класу, а це зменшує мотивацію робітників”. А. Пшеворський та Дж. Спраг провели детальний кількісний аналіз наслідків використання суто класових та надкласових стратегій соціалістичними партіями семи країн. Учені пишуть, що “широта вибору, з яким зіштовхується партія при визначенні свого курсу, прямо залежить від різниці між частками голосів, результуючих з використання чистих стратегій”. Як показало дослідження, у більшості випадків – особливо в Данії і Норвегії – з самого початку проявилась надкласова стратегія. Хоча така стратегія коштує соціалістичній партії і якоїсь кількості голосів робітників, загалом досягається позитивний баланс голосів.

У військовій справі під стратегією розуміють план досягнення

мети, а під тактикою – дії, до яких вдаються для її реалізації. Подібним чином партійною тактикою називають діяльність партії спрямовану на досягнення стратегічних цілей.

Сьогодні в розвинених демократичних державах над розробкою виборчої стратегії і виборчих технологій працюють цілі штаби аналітиків та експертів. Виділяють наступні виборчі стратегії, які застосовуються у виборчій кампанії: партійності, сильного контрасту, ідеологічної різниці, вибору одного гасла, створення позитивного враження про кандидатів власної партії, створення негативного враження про кандидатів-конкурентів, побудови коаліції, розбудови організації. Вибір тієї чи іншої виборчої стратегії залежить від місцевої специфіки.

Обсяг міжнаціональних досліджень, присвячених змагальницькій тактиці партій, є порівняно невеликим. Г. Пеннімен вивчав стилі виборчих кампаній. Д. Фарелл і М. Уортманн досліджували діяльність партій трьох країн з політичного маркетингу – надання кандидатам “товарного вигляду” і використання засобів масової інформації. Дослідження Ш. Баулера присвячене впливу внутрішньопартійних дискусій з окремих питань на виборців. Д. Сейнсбері, за редакцією якої видані матеріали симпозіуму з партійних стратегій і взаємин між партіями і виборцями, відзначає, що партії зіштовхуються з дилемою – “зменшення чисельності членів партії зменшує їхню здатність до мобілізації виборців і структурування результатів голосування, в той час як недостатньо широка участь громадян у діяльності партій веде до відмінностей між громадською думкою і політичними рішеннями”.

4. 8. 3. Електоральний успіх. У теорії політичних партій показники електорального успіху інколи використовуються як залежні змінні при визначенні серед учених думки про те, що характер організації мало впливає на здатність партії збирати голоси виборців. Практикуючі політики думають по-іншому.

Розширення і зміцнення загальнонаціональної організації Республіканської партії США, особливо в галузі фінансування виборчих кампаній, мало за мету “виграти вибори і збільшити кількість отриманих посад”. Так само зафіксоване Дж. Гібсоном зміцнення партійних організацій США на місцевому рівні було спрямоване на збільшення їхньої ефективності. Р. Хакфельдт і Дж. Спраг ставлять риторичне запитання: “Якщо партійна робота є такою неефективною, то чому партії продовжують витратити на неї свої ресурси?”. Проведене вченими детальне дослідження партійної мобілізації в одній із американських територіальних общин підтвердило, що значення партійної діяльності не вичерпується впливом на окремих виборців, що вона одночасно виконує функції каталізатора. “Партійні організації мобілізують ентузіастів, а їх активність впливає на всіх інших”.

Дослідження, проведені Р. Долтоном, показали, що централізованим партіям простіше донести свої ідеї до виборців. Інші вчені зауважили тенденцію до зростання організованості та централізації деяких консервативних партій Європи, коли вони перейшли до нових прийомів ведення виборчої кампанії, пов’язаних із використанням засобів масової інформації і опитуванням громадської думки. Здійснені в порядку протиставлення масовим організаціям лівих партій, ці заходи підштовхнули ліві партії до аналогічних дій, тобто відбулася своєрідна конвергенція. К. Дешауер поставив собі за мету визначити який тип партійної організації найбільш перспективний незалежно від національного контексту. Вчений виявив відмінності між електоральною ефективністю, яка вимірюється кількістю отриманих голосів, і політичною ефективністю, яка визначається участю і керівним становищем в уряді. Зіставляючи ці показники з різними показниками партійної організації і характеристиками середовища, К. Дешауер дійшов висновку про справедливості обумовлено-залежної моделі організації: оптимального способу немає, оскільки ефективність залежить насамперед від факторів середовища.

4. 9. Місце в системі влади

Наступним важливим елементом (індикатором) сучасної політичної партії є її боротьба за дотримання і реалізацію (самостійно чи в коаліції з іншими партіями) державної влади. Саме ця ознака відрізняє політичні партії від груп тиску. Останні намагаються лише впливати на владу, але не збираються її здобувати та реалізовувати. Цілями політичної партії є керівництво суспільством через відповідно організовані для цього суспільні групи та відповідним чином організовані механізми діяльності державного апарату. Цим і визначається місце та роль партій у політичній системі суспільства.

Важливою проблемою є та чи інша організація, що намагається здобути політичну владу, може кваліфікуватися як політична партія, незалежно від методів, якими вона при цьому послуговується.

Сучасне розуміння партії – це розуміння її як організації, яка бореться за владу парламентськими методами. Ця думка спирається на те, що партії найтісніше пов'язані з демократичним політичним устроєм. Виникали вони одночасно з демократизацією державного устрою XIX і XX ст. і змістом їхньої діяльності є організація цілого суспільства для участі в політичному житті. Партії є гарантами демократично організованого політичного процесу. Без них масова демократія не могла б існувати. Звідси випливає положення про те, що на політичних партіях лежить обов'язок легальної, відкритої, публічної діяльності за допомогою конституційних демократичних методів. У Німеччині, наприклад, закон про політичні партії визнає за політичні партії тільки ті організації, які систематично беруть участь у парламентських виборах. У демократичному укладі саме такою повинна бути роль політичних партій, однак на практиці є й інші приклади.

Зокрема, в політичній практиці існують нелегальні змовницькі партії. Такі партії, звичайно, нечисленні, не мають масового членства чи формалізованої організаційної структури. Найчастіше така партія розраховує на прихід до влади не через парламентські процедури, а внаслідок перевороту, заколоту, революції, тощо. Існує також група партій, які за чинними правовими нормами є нелегітимними, але вони достатньо масові та організовані. Стосується це багатьох комуністичних та колоніальних партій, які закликають виборців не брати участі у виборах. Крім того, існує ряд партій, які діють в умовах заборони на їхню діяльність (скажімо, в межах диктаторських режимів). У виборчих категоріях не можна визначити і фашистські партії, які втратили свою здатність до боротьби за владу виборчими методами. Всі ці організації треба визнати за політичні партії, оскільки вони містять основні елементи, характерні для політичної партії. Водночас методи і форми їхньої боротьби за владу і її реалізація не впливають на визнання певної організації як партії в класичному розумінні цього терміна.

Природу і ступінь участі партії в загальнонаціональній політиці відображає поняття урядовий статус. Фіксація урядового статусу партій здійснюється в ході аналізу їх електоральної могутності і політичного значення. Керуючись тезою про те, що партії передусім намагаються збільшити кількість поданих за них голосів, і враховуючи специфіку президентської системи правління, американські вчені вимірюють вплив партій кількістю голосів, отриманих на виборах, і контролем над виконавчою владою. Для європейських учених, які дотримуються думки про те, що партії насамперед борються за посади і живуть в умовах парламентської системи, на перший план виходять відсоткові показники місць у парламентах і участь в урядах, тобто розподіл міністерських портфелів. Як зазначають Я. Бадж і Г. Кеман, оцінки, які дає теорія, що виходить із прагнення партій до здобуття посад, стосуються головно формування урядових коаліцій саме тому, що тут застосовуваність цієї теорії найочевидніша і найширша. К. Стром

ще однозначніше пише про те, що поняття стратегічна взаємодія, яке має принципове значення для теорії коаліцій, просто непридатне для двопартійної системи.

4. 9. 1. Правлячі та опозиційні партії. Вивчаючи історію будь-якої країни з конкурентною партійною системою, ми виокремлюємо в ній партії чотирьох типів. Найбільш важливими є ті, що беруть на себе роль керівництва діяльністю уряду (правлячі партії). Інші відіграють роль головної опозиції. На протигагу їм є партії, які ніколи не формували уряд, але завжди мали певну кількість представлених у ньому членів (доповнювальні партії). Кількість представлених такою партією в уряді членів могло змінюватись, але їхній статус завжди залишався статусом слабших членів правлячої коаліції. Нарешті, є й такі партії, що роблять ставку на кандидатів, для того щоб вибрати хоча б одного представника. Звичайно, такий досвід може призвести до розпуску партій, але деякі з них виживають десятиліттями, не досягаючи найменшого виборчого успіху.

У цьому випадку нас цікавить передусім різниця між партіями, що беруть участь у керівництві державою, і тими, що не беруть в ньому участі. Правляча партія повинна за-безпечити державних лідерів і прийняття владних рішень. Тобто правляча партія змушена займатися щоденними справами, узгоджуючи їх з урядом, і водночас відповідати за кризи, якщо вони виникають. Рішення з щоденних і непередбачених питань приймаються на урядових або на партійних нарадах. Якою складною не була б структура позапарламентської партії або партійне членство, вони переважно перешкоджають діяльності парламентської структури, коли партія приходить до влади. Вимоги, поставлені перед урядом для продуктивного і швидкого управління, вимагають, щоб правляча партія керувала, не чекаючи на активізацію позапарламентської партійної структури. Крім того, політичні директиви, незважаючи

на їхній зміст і принципи, тепер розглядаються партією по-новому. Оскільки ситуація змінюється, що цілком природно, правляча партія набуває прагматичного характеру. Законодавці турбуються тим, як спрацьовують політичні доктрини, як зберегти підтримку виборців тощо.

Партії, які не входять в уряд, не повинні турбуватись щоденними потребами або вирішувати нові проблеми. В результаті вони можуть у позапарламентській організації ко-нтролювати офіційні заяви членів законодавчого органу. Наприклад, у Британській лейбористській партії позаурядова структура завжди була важливою, тобто вибрані члени повинні були керуватися у своїй парламентській діяльності директивами не з парламенту, а з Національного виконавчого комітету. Проте, коли Лейбористська партія прийшла до влади після Другої світової війни, цю модель було рішуче змінено, оскільки парламентська структура отримала владу. Поразка і довгий період з 1951 до 1964 рр. без влади знову збільшив вплив позапарламентської структури, але досвід парламенту був сам по собі критичним для наступної діяльності партії.

Важливість різниці між правлячими і опозиційними партіями не повинна применшувати значення відмінностей, які базуються на специфічних системах управління. Ось кілька прикладів: у деяких федеральних системах, особливо в Канаді, партії, що ніколи не мали статусу опозиції, керували і зараз керують провінціями. Організація виконавчої влади в ФРН зменшує шанси головної опозиційної партії формувати уряд. У багатопартійній системі, незважаючи на кількість головних партій, другорядні партії можуть здобувати урядовий досвід у коаліціях. І, зрештою, може бути кілька головних партій, як у Франції, але ні про одну не можна сказати, що вона є головною опозиційною партією.

4. 9. 2. Урядовий статус. Поняття урядового статусу значно частіше використовується як незалежна змінна при вивченні

впливу партій на політику уряду в умовах партійного правління. Спалах дослідницької активності у цьому напрямі припадає на кінець 70-х років. У цей період урядовий статус партії, звичайно, розглядався разом з її ідеологічними установками. К. Хьюїтт на матеріалі 25 індустріальних країн Заходу виявив кореляції між парламентським представництвом соціалістичних партій і обсягами витрат на соціальні потреби. Як показало дослідження Д. Гіббса, яке стосувалося 12 дер-жав, чим довше соціалістичні партії брали участь в урядах з 1960 по 1969 рр., тим нижчі рівні безробіття і вищі рівні інфляції спостерігались у відповідних країнах. Здійснений Д. Камероном аналіз державних витрат у 18 країнах продемонстрував, що “панування лівих партій в уряді є достатньою умовою відносно більш активної ролі держави”. У двох статтях Е. Кауерта оцінюється правління соціалістичних партій семи країн. Вчений зауважує, що ліві уряди більш охоче, ніж праві, реагують на зміни економічних умов, вдаю-чись при цьому до більш різноманітного інструментарію”.

За редакцією Ф. Каслса вийшов у світ збірник наукових праць про вплив партій на політичну лінію в демократичних країнах. Використовуючи різноманітні показники участі лівих і правих партій у парламентах і урядах для аналізу урядових витрат у 18 країнах, вчений дійшов висновку, що “найкращий з таких показників звичайно дає змогу пояснити від 20 до 50% відмінностей в обсязі витрат”. Інші праці, опубліковані у збірнику, свідчать про слабшу роль партій. Дослідження М. Шмідта, присвячене макроекономічній політиці – податкам, безробіттю та інфляції, змушує засумніватися в значенні па-ртіїного контролю. Вчений схиляється до пошуку пояснень у позапарламентській політиці. У інших статтях висловлюється сумнів щодо ролі лівих партій у процесі перерозподілу доходів, якщо ті представники профспілок, що беруть участь у відповідних переговорах, не поділяють цілей партії, переглядається і роль самих профспілок. Отже, пізніші дослідження не підтверджують попереднього висновку про зв’язок між урядовим статусом лівих партій і

урядовим курсом. Неоднозначні результати цих досліджень обговорюються в наукових роботах.

Я. Бадж і Г. Кеман зробили внесок у розробку проблеми партійного впливу на політику, розглядаючи окремо випадки однопартійного і коаліційного уряду. Вчені теоретично послідовно формулюють систему з чотирьох головних і декількох додаткових припущень на яких вибудовують висновки про урядову політику. Наприклад:

“(iv) Кожна з партій, що приймає участь в уряді, буде проводити в життя якусь пріоритетну для неї політичну лінію: наприклад, уряди за участю аграрної партії будуть здійснювати більш сприятливу політику для фермерів та сільського населення, ніж уряди де аграрна партія не представлена;

(v) здатність партії проводити більш вигідну для неї політику в певній сфері визначається її контролем над відповідним міністерством”.

Я. Бадж і Г. Кеман перевірили свою теорію на матеріалі 20-ти країн Заходу і виявили, що вона не суперечить досвіду післявоєнного розвитку. Здійснений вченими аналіз коаліційних урядів дав підстави сформулювати висновок, що “партії здійснюють сильний і навіть вирішальний вплив на процес прийняття урядових рішень”. Тим самим була знову підтверджена емпірична достовірність позиції, згідно з якою “партії мають значення”. І все ж реальними одиницями аналізу для Я. Баджа і Г. Кемана залишались уряди, а не партії.

Вивчення впливу окремих партій на політику потребує підвищеної уваги до їхніх передвиборчих маніфестів і платформ, оскільки лише таким чином можна порівняти обі-цянки партій з політикою, яку вони насправді реалізують.

4. 9. 3. Партійні програми та урядова діяльність. Від

політичних партій очікують, щоб їхні дії відповідали їхнім обіцянкам. Саме правлячі партії оцінюють насамперед з погляду того, наскільки збігаються їхні передвиборчі обіцянки та урядові дії.

У міжнаціональному дослідницькому проекті здійснюваному під керівництвом Р. Хофферберта “Програмастика політичних партій” було поставлене питання про відповідність обіцянок партій їхнім передвиборчим програмам, обіцянок коаліційних урядів урядовій заяві та політичній діяльності уряду.

База даних про передвиборчі обіцянки партій та урядів складалася з результатів кількісного аналізу передвиборчих програм 140 партій 19 демократичних країн у період від 1944-1945 рр. до початку 80-х років. Міжнародна група дослідників консорціуму “European Consortium for Political Research” (ECRP) проаналізувала 1000 передвиборчих програм. Крім того, в 11 країнах було вивчено близько 250 урядових заяв. Кожне положення цих політичних документів було закодоване відповідно до правил класифікаційної схеми, що охоплювала 54 категорії. Віднайдені у такий спосіб показники політичної програмастики були віднесені до індикаторів урядової діяльності. Урядова діяльність оцінювалася за витратами урядів (відповідно до функціональних категорій витрат у відсотковому відношенні до загального обсягу федерального бюджету). У цій розвідці наводяться результати, отримані у США та Федеративній Республіці Німеччини. Це саме ті країни, які у межах загального проекту найінтенсивніше досліджувалися.

Як засвідчує досвід, з часом навіть важливі передвиборчі обіцянки можуть стати жертвами комплексних обставин та розвитку подій, коли, наприклад, не мають необхідних ресурсів для їхнього втілення або виникає зовсім нова ситуація. Крім того, після проведення будь-яких виборів можуть статися непередбачені події вагомого значення, що змінюють вихідне відношення між політичною програмою та політичною діяльністю

Однак, судячи з отриманих результатів, передвиборчі програми партій становлять важливу сполучну ланку в тому ланцюзі, який пов'язує бажання та запити громадян з діяльністю уряду. Подібний факт важко підтвердити емпіричними даними. Почасти цьому може слугувати аналіз часток різних категорій витрат у федеральному бюджеті, що може використовуватися як індикатор урядової діяльності. При застосуванні подібних приблизних оцінок не можна виходити з того, що між політичною програмою та урядовою діяльністю виявляються щільні (статичні) зв'язки. Але саме так воно є насправді. Можна, загалом, продемонструвати, що обіцянки, видані партіями напередодні виборів, у певних випадках правильно передбачають політику, яка проводиться після виборів.

Центральне теоретичне питання ставиться так: якою мірою різні результати можуть пояснюватися інституційними умовами різних країн? Аналіз проведеного дослідження показує, що можливості політичних партій для здійснення передвиборчих обіцянок на практиці визначаються специфічними інституційними межами.

Дальший розвиток теорії передання інтересів політичними партіями міг би відбуватися у такому напрямі. Досі припускали, що через партійні функції можна зіставити між собою рішення на виборах та формування політики. Партії узагальнюють альтернативні пропозиції щодо розв'язання політичних проблем. Як правило, партії намагаються формулювати свою передвиборчу програму у такий спосіб, щоб не виникало суперечливих позицій. Це означає, що партії змушені висвітлювати комплексні питання у спрощеній формі, вдаючись до абстрактних принципів. Мистецтво політики полягає у висвітленні простої структури спірних політичних питань для того, щоб громадяни пізнали реальні проблеми, а шляхи прийняття рішень були чітко зафіксовані. Редукування проблем на кілька конфліктних масштабів, поєднання різних пропозицій з загальними та поширеними символами визначення позицій, таких, як ліва, права, ліберальна, консервативна тощо, полегшує громадянам зіставлення власних

запитів у політиці з відповідними пропозиціями та ухвалення на виборах раціонального рішення. За таких умов досить легко визначається воля виборців, яка знаходить своє відображення в ухваленому рішенні.

Подібна ясність результатів виборів не передбачає того, що громадянин інформований про кожний окремий пункт передвиборчої програми. Результати виборів засвідчують, якою мірою політика відповідної структури знаходить підтримку виборців. Усі процеси можуть ускладнюватися або полегшуватися через інституційні умови.

Інститути, які формують політичний процес після виборів, беруть участь у розробці можливостей, що ними користуються партії як агенти передання інтересів. Тут теж вважається, що інституційна система, яка скорочує та структурує розмаїття політичних альтернатив, збільшує ймовірність реалізації передвиборчих обіцянок, які знайшли підтримку більшості громадян.

Як попереджають Р. Хоффеберт і Г.-Д. Клінгеманн, “порівняльні дослідження політики, які переважно використовують грубі показники партійного контролю, явно потребують уточнення і корекції”, “протиставлення зобов’язань однієї групи колективних авторів (лівих чи правих партій) іншій і спроби виявити з такого протиставлення політичні наслідки” вкрай слабо відображають моделі партійного впливу.

4. 10. Інституалізація

4. 10. 1. Суть та види інституалізації політичних партій.

Важливим елементом політичних партій є ступінь їхньої інституалізації. Під інституалізацією розуміють процес, за допомогою якого партії зміцнюються, набувають значущості та суспільної ваги. Поняття “інституалізація” складається з двох аспектів – соціологічного та правового. Зупинимось окремо на їх

характеристиці.

Й. Мені вважає, що соціологічне розуміння інституалізації партій включає їх об'єктивну і суб'єктивну інституалізацію, тобто появу об'єктивних елементів (виникнення партії як сильної інституції), а також суб'єктивних (соціальне визнання партії, її легітимності). Як показав М. Уелфлінг, інституалізація є не лише процес, але й якість чи стан. Як певна властивість, інституалізація може бути визначена як ступінь матеріалізації партії в суспільній свідомості, внаслідок чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись у значні моделі поведінки. Інституалізація партії – це переоформлення об'єднань, більшою чи меншою мірою структуризованих, в організації з чіткою метою – здобуття та утримання державної влади.

У Сполучених Штатах Америки дві основні партії досягли, по суті, однакового рівня інституалізації, але в інших країнах рівні інституалізації партій досить різноманітні. Наприклад, у середині 60-х років Р. Скотт помітив, що у Латинській Америці “на місцевому рівні реальні механізми політичних партій практично відсутні, а там, де вони є, рідко безпосередньо пов'язані з загальнонаціональними організаціями. Замість того, перед кожними виборами місцеві нотаблі створюють свої власні організації вступаючи в союз із лідерами так званих загальнонаціональних партій з міркувань політичної чи матеріальної вигоди”. Л. Пай дійшов подібних висновків на підставі діяльності партій, Південно-Східної Азії, а здійснений М. Уелфлінгом скурпульозний аналіз ситуації в африканських державах показав, що навіть там рівні інституалізації партій суттєво відрізняються між собою. Недавні дослідження проведені Р. Діксом в Латинській Америці, також продемо-нстрували, що партії та партійні системи цього регіону “до початку 90-х років виявились інституціоналізованішими, ніж вони були під час попереднього піднесення латиноамери-канської демократії 60-х років”.

Існують різноманітні способи визначення рівня інституалізації партій. Інколи в якості індикаторів застосовуються тривалість існування політичної партії, а також кількість розколів та об'єднань, які їй вдалося пережити. Використовується також складна шкала, яка враховує декілька параметрів – вік партії, електоральну стабільність, стабільність представництва в законодавчих органах і зміну керівництва. Частіше, однак, застосовуються простіші індикатори – такі як мінімальна підтримка виборців і мінімальна тривалість існування. К. Янда визначає інституалізацію за допомогою трьох змінних: віку партії; рівня деперсоналізації її організації та гостроти конфліктів в лоні її еліти; виборчої та парламентської стабільності. Він вважає, що чим вищий рівень інституалізації політичної партії, тим меншими є зміни в її характері.

Р. Роуз і Т. Макі, наприклад, стверджують, що “ми можемо говорити про інституалізацію партії в тому випадку, якщо вона брала участь більш ніж у трьох загальнонаціональних виборах. Якщо партія не змогла цього досягти, її не можна вважати сформованою. Вона є ефемерною”. Проаналізувавши за цим критерієм партії 19 демократичних країн від перших демократичних виборів до 1983 р., дослідники виявили, що з 369 партій, які брали участь у виборах і отримали хоча б один відсоток голосів, менше половини досягли інституалізації.

Рівень інституалізації партії залежить від її віку, а також від віку самої держави і демократичних інституцій, що в ній функціонують. К. Джанда розглянув рівень інституалізації політичних партій за трьома параметрами: вік партії, деперсоналізація та організаційна диференціація. Він дослідив близько 158 політичних партій 50-ти країн, показавши цим всю різноманітність політичних партій світу. Як видно з його праці, ступінь інституалізації партії залежить, передусім, від віку країни в якій вона існує. Тому не дивно, що найінституалізованішими партіями є Демократична партія США (заснована 1828 р.),

Консервативна партія Британії (заснована 1832р.). Наприклад, політичні партії Франції інституалізувалися буквально недавно (на початку ХХ ст.), оскільки нестабільність політичних інститутів у Франції затримувала або просто перешкоджала утворенню певних груп, навіть якщо вони чітко вимальовувались ще з ХІХ ст.

Довга інституалізація деяких партій західної демократії містить негативний елемент і в наші дні: новим політичним партіям важко зайняти своє місце на політичній арені. Лише деякі з них можуть отримати парламентські місця, і ще менша кількість може їх втримати. Скажімо, в США третя партія виключається з політичної гри, в європейських країнах їх теж не визнають. Деякі з нових політичних партій мали успіх на парламентських виборах, наприклад, “клени” в Німеччині чи Радикальна партія в Італії, проте і їм не вдалося подолати домінацію старих зінституалізованих партій.

Можна визнати, що стабільні політичні партії стараються контролювати перебіг політичної конкуренції, панувати на виборчому ринку, що на практиці означає здійснення спроб його монополізації і, в міру можливості, закриття. Породжує це негативне ставлення до процесу інституалізації нових політичних партій. Мають вони проблеми з пошуком власного місця в межах існуючого спектру політичної конкуренції, найчастіше означає це труднощі не стільки виходу на парламентсько-урядовий рівень, скільки тривале перебування на ньому. Поява нових політично істотних партій, пов’язана досить часто з трансформацією партійної системи і правил політичної гри чи інших якісних змін, появою нових соціополітичних поділів у контексті кількісних змін у структурі суспільства.

Оцінка рівня інституалізації партії пов’язана також з явищем її деперсоналізації. Ефективність функціонування партії в часі залежить від існування її в свідомості електорату як партії з певною самоідентичністю, як окремої та автономної організаційної

структури, яка існує незалежно від особи засновника чи лідера. Політичні провідники повинні рано чи пізно відійти, а партія залишається. Ім'я та особистість лідера може становити сильний аргумент у виборчій конкуренції, притягати значний відсоток голосів. Партія, однак, повинна володіти справно функціонуючою організаційною структурою, а також мати чітко окреслені й соціально легітимні (через її членів) основи, які стосуються наступності на рівні керівної еліти (і це незважаючи на те, наскільки політично цінною є особа лідера). Французька голлістська партія виникла 1958 р. і мала харизматичний характер, що компенсувало нестачу її власної ідентичності. Її основною метою було служіння генералові де Голлю і пропаганда його ідей. Партію становили, фактично, вільні групи політиків, сцементовані особою творця V Республіки. Процес інституалізації партії розпочався тільки з 1967 р. (з'їзд у Ліллі), до чого спричинилися суттєві зміни у її ло-ні (прихід нових політиків історичних голлістів, які продовжували залишатися під враженням голлізму, а не особи генерала). Одночасно з новою назвою – Об'єднання в підт-римку Республіки – наступили зміни й організаційного характеру, в тому числі зміцнення центрального апарату партії, створення розгалуженої територіальної структури. І лише Ж. Шираку вдалося зробити з партії могутню політичну машину. Подібною була доля малої німецької християнсько-демократичної партії. Лише закінчення ери К. Аденауера (засновника партії) означало початок процесу інституалізації партії, який завершився після приходу до влади 1973 р. Г. Коля. Під час правління К. Аденауера ХДС практично не мала позапарламентських організацій і бюрократичного апарату, а була конгломератом автономних організацій, яких об'єднував факт здійснення влади та особа К. Аденауера. Доки партія (чи будь-яка інша асоціація) переживає “кризу лідера”, доти її успіх в очах членів партії, а отже, й інституалізація викликатимуть великі сумніви.

Розглядаючи інституалізацію як залежну змінну Р. Роуз і Т. Макі виділили чотири фактори, за наявності яких шанси

новостворених партій на успішну інституалізацію зростають: 1) виникнення одночасно з проведенням перших вільних виборів; 2) наявність пропорційної виборчої системи; 3) опора на організовану соціальну групу; 4) початковий успіх на виборах.

З умовами виникнення партій пов'язують перспективи їхньої інституалізації й інші вчені. А. Панеб'янку виділяє такі три найважливіші фактори інституалізації: 1) чи виникла партія з “центру”, з тим, щоб згодом проникнути на “периферію”, чи навпаки виросла з місцевих організацій які далі об'єдналися в загальнонаціональну організацію (вчений називає ці варіанти проникненням і дифузиею); 2) чи була партія з самого початку підтримана якимось іншим, вже існуючим інститутом, чи вона розвивалася спираючись лише на власні сили (зовнішня і внутрішня легітимація); 3) чи стояв біля витоків партії харизматичний лідер. На думку А. Панеб'янку, проникнення, внутрішня легітимація і відсутність харизматичного лідера сприяють успішній інституалізації партії.

Інституалізація політичної партії залежить від того, чи добре вона організована як інструмент політичної підтримки і перемоги на виборах. У діяльності західних партій існує структура “ad hoc”, спеціально створена для політичних партій. Проте певна категорія політичних партій має специфічні організаційні характеристики – наміри поваги (вербування активістів, вибір кандидатів під час виборів) та методи поваги. Політичні партії є різними – це може бути група з спільними інтересами або політичний клуб. Вони можуть “позичати” або “зберігати” деякі ознаки організації. Загалом партії можуть вижити, якщо вони мають строгу організацію, а їхня структура повністю визначена у меті та засобах як по вертикалі, так і по горизонталі. Партії зі слабою організацією приречені. Партія “людей з вулиці” в Італії та “партія біженців” у Німеччині були просто партіями прояву протесту, які зникли досягнувши своєї мети. Політичні партії стали невід'ємною частиною західної демократії, проте їхнє існування не завжди є

інституційно зафіксованим.

Останнім чинником, який впливає на процес інституалізації політичної партії, є поява виборчої стабільності та парламентського представництва партії. Так партії, що досягли значного рівня інституалізації менш схильні до змін. М. Уелфлінг висловив теоретичне положення, відповідно до якого високий рівень інституалізації всіх партій системи зменшує соціальні конфлікти й сприяє соціальній стабільності. Р. Дікс розглядає інституалізацію партійних систем як важливу складову процесу переходу до демократії в Латинській Америці.

А. Панеб'ярко трактує процес інституалізації як якісний стрибок у розвитку партії. Інституалізація є фактично процесом, через який організація інкорпорує цінності та цілі її засновників. Вона стає інституцією, яка втрачає характер осередку, що слугує лише для реалізації певних цілей і є метою самою в собі. Інституалізація, в інтерпретації італійського вченого, розглядається як результат дуже щільно пов'язаних між собою процесів: 1) появи і стабілізації в межах партійної еліти інтересів, які визнають подальше існування організації за основну і автономну цінність; 2) виникнення різнорідних форм лояльності до партії. А. Панеб'ярко вважає, що ці два процеси об'єднує факт створення внутрішньопартійної системи політичних заохочень. У першому випадку може йти мова, наприклад, про отримання престижних посад для деяких членів партії. Означає це, що процес рекрутування еліт повинен відбуватися в межах самої організації і відбуватися разом з процесом приготування майбутніх лідерів до здійснення відповідних функцій. Отже, в середовищі еліти виникає структура організаційних інтересів. Подібні політичні заохочення, але вже в більш загальному вигляді, треба створити для членів партії та її симпатиків. Використовуючи програмні чи ідеологічні гасла, вона може прищепити їм почуття групової приналежності і колективної ідентичності, які є такими істотними при формуванні стабільного електорату. Організаційна лояльність членів і

симпатиків партії, спільні організаційні інтереси формують в результаті тривалість існування партії, є чимось на зразок її інстинкту самозбереження.

А. Панеб'янку, як і К. Янда, вважає, що зміни є тим глибшими, чим слабший процес інституалізації. Пропонує він, однак, інший спосіб концептуалізації даної категорії, за якого вона виступає як незалежна змінна. Переважно в цій якості інституалізація і цікавить А. Панеб'янку, який пропонує розрізняти партії за досягнутими рівнями інституалізації. З погляду вченого, аналіз інституалізації дає змогу передбачити не лише виникнення внутрішньопартійних груп, а й такий характер розвитку партій. Він впроваджує два виміри оцінки процесу інституалізації – рівень автономії партії стосовно політичного оточення і рівень системності.

Рівень автономії партії стосується контролю засобів, необхідних для функціонування партії як організації. Можуть вони залишатися цілком під контролем самої партії як організації або ж інших зовнішніх організацій. Автономія є низькою, коли ці засоби керовані і контрольовані зовнішньою організацією, такою, наприклад, як профспілки чи групи інтересу, які спонсорують повсякденну діяльність політичних партій, а особливо їхні виборчі кампанії. Автономія є високою, коли партія безпосередньо контролює процес розподілу цінностей з політичним оточенням. Йдеться тут про спосіб добування фінансових ресурсів і про підтримку на виборах визначених соціальних груп. Володіючи достатнім організаційним та фінансовим потенціалом, партія в стані проіснувати, незважаючи на неприхильне політичне оточення. Переорієнтація мети і засобів дає змогу відновити втрачені позиції. Легше цього досягнути тоді, коли існує розумна незалежність внутрішньопартійного процесу прийняття рішень від впливів зовнішніх організацій. Якщо в процесі добування партією необхідних політичних засобів (виборчої підтримки) з'являються ланки посередництва і їх належить трактувати як рівноправних партнерів у переговорах, тоді маємо справу з обмеженням її

автономії відносно політичного середовища. Лейбористські партії у Великобританії чи в Норвегії є узалежненими від фінансових засобів, які надавалися профспілковими організаціями, а загалом приєднання робітничого середовища до соціал-демократичних партій було б неможливим без посередництва цих останніх. Партійна організація, яка має малу автономію мінімальною мірою контролює політичне середовище, в котрому діє. В результаті вона повинна скоріше сама адаптуватися до нього (пасивна адаптація), а не намагатися його переробити. Значна автономія, навпаки, означає здатність до активної адаптації чи ініціювання процесів, що відбуваються на політичній арені. Партійну автономію стосовно політичного середовища належить трактувати як процес. На одному полюсі може знаходитись ідеальний тип, який характеризується повною автономією чи повною інституалізацією; на другому – можемо помістити партії, що мають дуже малу автономію стосовно політичного середовища, узалежені фінансово від груп інтересу. Є вони швидше контрольованими через організації “спонсорів” партії, а в процесі внутрішньопартійних переговорів всі партнери мають близьке значення, групи інтересів мають часто вплив на формування виборчих списків. У цьому випадку спостерігаємо низький рівень інституалізації. Між цими двома ідеальними варіантами знаходиться багато інших проміжних.

Рівень системності партії належить до рівня внутрішньої організаційної згуртованості політичної партії. Системність є низькою коли загальні ланки внутрішньої структури, організовані в межах її субгрупи, посідають значну автономію, особливо коли йдеться про свободу використання політичних засобів чи масштаб впливу на внутрішньопартійний процес ухвалення рішень. Системність є високою, коли існує централізований контроль над політичними засобами, які залишаються в підпорядкуванні партії. Це гарантує значний ступінь взаємної залежності між всезагальними ланками структури партії. Чим вищий її рівень, тим вища концентрація процесу прийняття рішень в руках “центру”.

Можна прийняти, що низький рівень інституалізації партій означає, що маємо справу з добре організованими внутрішніми групами. У випадку мінімального рівня інституалізації політичної партії з'являються в її лавах досконало організовані, цілі автономні фракції (ознака, що характеризує організаційну еволюцію більшості християнсько-демократичних партій). В результаті наступає розширення процесу прийняття рішень, який характеризується гострою конкуренцією груп лідерів. Ці два випадки інституалізації пов'язані між собою. Низький рівень системності зумовлює малу автономію партії стосовно політичного середовища і навпаки.

Отже, оцінка рівня інституалізації конкретної партії може бути результатом, принаймні, п'яти чинників:

1. Ступінь розвитку центральної позапарламентської організації (бюрократичного апарату партії). Високо зінституціалізована партія володіє розбудованим центральним бюрократичним апаратом, який контролює локальні об'єднання. Є це організацією збюрократизованою і централізованою. Консервативна партія Великобританії, соціал-демократи Австрії та Швеції є організаціями більш зінституціалізованими в цих державах, ніж інші партії і тому вони традиційно володіють потужним центральним бюрократичним апаратом.

2. Ступінь гомогенності організаційних структур того самого ієрархічного рівня. У інституціалізованих партіях усі регіональні об'єднання в масштабах всієї держави організовані в однаковий спосіб. Статус партії регулює масштаби та форми активності територіальних одиниць, створюючи єдиний уклад взаємних зв'язків як на горизонтальному, так і на вертикальному рівнях. Кожне з регіональних об'єднань (того самого рівня) виконує ті ж ролі стосовно "центру", використовуючи визначені ланки структури територіального поділу як бази політичної активності. В Голландії, наприклад, всі зареєстровані партії мають триступеневу організаційну структуру: місцеві організації, які відіграють

особливу роль при доборі кандидатів на загальних виборах, середня ланка, чи провінційні організації, відповідальні насамперед за підготовку і керівництво виборчою компанією, національна організація чи виконком – конгрес партії, відповідальні за вироблення загальнонаціональної політики партії.

3. Спосіб фінансування партії. Зінституалізовані організації регулярно отримують фінансові засоби з різних джерел. Та множина джерел фінансових надходжень партії є гарантією обмеження зовнішніх впливів.

4. Зв'язок партії з дочірніми організаціями. Високо зінституалізовані партії підпорядковують собі зовнішні організації (наприклад, профспілки). В слабо зінституалізованих партіях зовнішні організації або не відіграють значної політичної ролі або їх взагалі не має. Може, однак, скластися ситуація, коли сама партія (наприклад, Лейбористська партія Великобританії) є узалежненою від організації інтересу (профспілок).

5. Існування закритої чи відкритої моделі партії. За закритої моделі партії автономія її стосовно політичного середовища збільшується, а водночас зростає і масштаб інституалізації. А за відкритої моделі автономія партії зменшується, і відповідно зменшується рівень її інституалізації.

4. 10. 2. Історична еволюція законодавства про політичні партії. З правового погляду інституалізація партії означає визнання її конституційних функцій у межах існуючої політичної системи. Може це знайти своє відображення в конституційних, законодавчих та актах виконавчої влади. Загалом правове регулювання діяльності політичних партій існує досить недавно і тому ще недостатньо розвинене. У сучасному світі переважає часткова й епізодична правова регламентація проблем партійного життя і бере вона свій початок лише з ХХ ст. Регламентація

діяльності політичних партій за допомогою правових норм отримала в науці назву правової інституалізації партій.

Аж до кінця XIX ст. право не реагувало на існування і діяльність політичних партій, за винятком загальних законів, які стосувалися права на об'єднання, а також кримінальних положень, які переслідували змовницьку діяльність проти держави. Отже, першою сферою правового регулювання виступили партії, діяльність яких визнавалася як антидержавна. На початку XIX ст. такі норми знаходимо в правових актах англосаксонських держав, а вже згодом з'являються вони і в інших європейських державах (Франції, Німеччині, Австрії). Найяскравішим їх вираженням було антисоціалістичне законодавство епохи Бісмарка в Німеччині.

Крім цих репресивних положень, діяльність політичних партій залишалася поза увагою законодавства. Пояснювалось це індивідуалістським характером тодішньої держави та права – регламентували вони діяльність громадян та інших інституцій. Решта ж, що існували поза тим, належали до сфери соціології, а не права. Було це сферою реалізації приватної ініціативи громадян, в яку тодішнє право не втручалось (за винятком, карних законів). Такий підхід домінував ще до початку XX ст. у більшості країн.

Однак, згодом ситуація змінюється. Спочатку предметом правової регламентації стають партійні фракції в парламентах. Характер їхньої діяльності регулюється регламентами парламентів, виборчими законами. Рідко трапляються спроби правового регулювання інших видів діяльності політичних партій. Регламентація діяльності політичних партій у парламенті полягала у допущенні існування парламентських груп, що об'єднували депутатів зі спільними політичними поглядами. Тим самим вони визнавалися в правовий спосіб. За депутатськими групами також визнавалося право участі у формуванні керівних органів парламенту, подання депутатських звернень тощо. Однак парламентські фракції трактуються в нормах права відокремлено,

поза зв'язком між депутатською фракцією і відповідною політичною організацією. Винятком може бути хіба що чехословацьке законодавство 1920 р., яке містило норму, за якою втрата парламентарем членства в партії вела до втрати ним депутатського мандату. У більшості ж правових актів депутат парламенту трактується як представник цілого народу, а не політичної партії.

У виборчому законодавстві з'являються норми про право партій формувати список кандидатів, хоча існує вона поруч з нормою про подібне право і для груп виборців.

У США правовій регламентації підлягають не лише виборчі права політичної партії, але також і внутрішньопартійна організація. Є це реакцією на величезну корупцію, яка мала місце в американських політичних партіях і домінування злочинних угруповань у процесі висунення кандидатів. Законодавство встановлювало правові норми, які мали забезпечувати демократію при виборі кандидатів на попередніх виборах (праймеріз).

Специфічне правове регулювання діяльності політичних партій запроваджують фашистські режими. Встановлюють вони правовий режим однопартійності і надають правлячій партії ряд державних функцій.

Новий етап правової регламентації діяльності партій розпочинається після Другої світової війни. Він характеризується загальним визнанням домінуючої ролі політичних партій і прийняттям концепції багатопартійної держави. Багато післявоєнних, демократичних конституцій надають політичним партіям конституційний статус. Основний закон Німеччини, Конституція Італії та V Республіка у Франції, іспанська Конституція 1978 р., португальська Конституція 1976 р., грецька Конституція 1975 р. вміщують статті про політичні партії.

Конституція Італії першою надала політичним партіям

конституційний статус. Стаття 49 говорить, що “всі громадяни мають право вільно об’єднуватись у партії за допомогою демократичних методів для захисту своїх інтересів”. Це достатньо невиразне формулювання було наслідком компромісу між різними політичними силами, які, проте, не втрачали спільного бачення демократії. Було воно спрямоване проти зростання впливу комуністичної партії. У 1958 р. Комуністична партія Франції стала об’єктом звинувачень у порушенні демократичних принципів, записаних в Конституції. Стаття 21 Основного закону Німеччини теж констатує, що політичні партії “мають відповідні демократичні принципи”.

Найчастіше предметом правового регулювання є виборча діяльність політичних партій. Рідкісними є випадки існування спеціальних законів про політичні партії чи щось на зразок права про політичні партії, як це має місце в Німеччині та Туреччині. Тому при аналізі сучасного партійного життя слід виходити швидше з практики, ніж з правових положень, що її регламентують.

4. 10. 3. *Правова інституалізація політичних партій.*
Політичні партії в нормах права. Виникнення політичних партій часто пов’язане з цілим рядом формальних вимог, які залежать від прийнятої в державі концепції легалізації діяльності політичних партій. Характер політичного режиму суттєво визначає і характер ставлення до існуючих в його межах політичних партій. Ставлення до політичних партій (у тім числі в нормах права) є іншим у демократичних правових державах, ніж в авторитарних.

У сучасних державах ліберальної демократії існує виразна тенденція до конституційного визначення ролі та місця політичних партій у суспільстві. Прикладами тут можуть слугувати конституції Франції, Іспанії, Німеччини, Італії, Польщі. Найчастіше в

конституціях регламентується мета створення політичних партій. Найобмеженішим поняття партії було в конституції V Республіки у Франції. Згідно зі ст. 4 конституції ФРН 1958 р., “партії і політичні угруповання сприяють волевиявленню виборців. Вони вільно засновуються і проводять свою діяльність. Вони мають поважати принципи національного суверенітету та демократії”. У ст. 6 конституції Іспанії 1978 р. наголошується, що “політичні партії виражають політичний плюралізм, приймаючи участь у формуванні і вираженні волі народу і є засадничим інструментом політичної участі”. У ст. 49 конституції Італії 1947 р. зазначається: “Всі громадяни мають право вільного об’єднання в політичні партії з метою впливу демократичними методами на формування політики народом”. Подібна норма є і в конституції Польщі 1997 р. (ст. 11).

Іншою важливою конституційною умовою є положення про те, що партії не можуть виражати волю більшості населення. Ст. 49 конституції Італії не відносить партії до “*per se*”. (“Всі громадяни мають право об’єднуватись...”). Основний закон Німеччини декларує, що партії бундестагу не мають політичної монополії.

Загалом у конституціях містяться лише загальні норми, які гарантують свободу створення та діяльності політичних партій. Інші ж аспекти діяльності політичних партій регулюються переважно спеціальними законами про політичні партії або про громадські об’єднання, а також іншими нормативними актами (наприклад, австрійський закон від 2.07.1975 р. про виборчу кампанію політичних партій).

Загалом правова регламентація діяльності політичних партій є явищем досить новим і ще не достатньо розвиненим. Хоча виразним є бажання законодавців до регулювання цієї сфери. Про це свідчать прийняті останнім часом у багатьох державах окремі закони про політичні партії (1969 р. такі закони прийняті у Фінляндії та Німеччині, 1978 р. в Іспанії, 1990 р. в Болгарії, 1997 р. в Польщі).

Свобода створення партії та її обмеження. Делегалізація політичних партій. Базовою свободою сучасних демократій є право на створення політичних партій. У конституціях Німеччини, Італії, Франції, Іспанії, Португалії це право чітко сформульоване окремою статтею. Ст. 21 конституції ФРН декларує “право на вільне створення партії”, ст.6 конституції Іспанії проголошує, що “їх створення і діяльність є вільними в рамках Конституції і законів”, ст. 47 конституції Португалії констатує, що “свобода об’єднань включає в себе право на створення і приналежність до політичних партій і угруповань”, а ст. 49 конституції Італії гарантує, що “всі громадяни мають право вільного об’єднання в партії”. В інших конституціях це право впливає із загальної норми про свободу об’єднань. Це означає, що створення політичної партії не може залежати від попередньої згоди будь-якого державного органу і якщо право держави і вимагає певної реєстрації партії, то має це суто інформаційний характер.

Ці норми не вимагають жодних умов при створенні партії, не містять визначення поняття партії. Лише участь партії в певних політичних діях, таких, наприклад, як вибори була певним чином обумовлена. Саме поняття існування свободи створення політичних партій є правовою основою багатопартійної політичної системи, навіть якщо про неї і ніде в правових актах не йдеться.

Щодо прийнятої в державі процедури легалізації політичних партій то загалом розрізняють три її різновиди: дозвільна система; адміністративна система; реєстраційна система.

Дозвільна система полягає в тому, що відповідний державний орган видає дозвіл на діяльність партії, якщо вона відповідає приписам закону, що регулює діяльність політичних партій. Відповідне рішення цей орган приймає самостійно. Відмова в отриманні такого дозволу є остаточною і не підлягає оскарженню. Така система не практикується в демократичних правових державах (хіба лише у виняткових випадках, наприклад під час

війни).

Адміністративна система має місце в ситуації, коли відповідні державні органи здійснюють адміністративний контроль за діяльністю політичних партій. Діяльність політичних партій у такому випадку є достатньо регламентованою, що ускладнює можливість повноцінного виконання своїх функцій.

Реєстраційна система полягає у визнанні повної свободи виникнення і діяльності політичних партій, які після виконання певних формальностей реєструються і в такий спосіб визнаються державою. Відмова у реєстрації може мати місце лише у випадках, передбачених законом і може бути оскаржена в судовому порядку. Остаточне рішення приймає Верховний або Конституційний суд.

У більшості демократичних країн прийнятою є реєстраційна система легалізації партій. Формальні вимоги, яких слід дотримуватися при реєстрації партій є досить різноманітними. Переважно полягають вони у поданні інформації стосовно назви партії, адреси її керівних органів, прізвищ та адрес осіб, які входять до керівних органів партії, а також статуту партії і списку осіб, які підтримують створення партії (в різних державах їхня кількість є різною, наприклад у Польщі – 1000 підписів, в Фінляндії – 5000).

У конституціях деяких країн вписані негативні положення щодо діяльності політичних партій, тобто міститься перелік дій, які не можуть реалізовуватися партіями, або за які вони будуть переслідуватися державою. До таких дій законодавець відносить дії, які створюють загрозу існуючому конституційному ладу, територіальній цілісності, пропаганду війни та насильства, розпалювання етнічної, расової, релігійної ненависті, дії, які порушують конституційні права громадян. Переслідується також використання партіями у своїх програмах закликів до встановлення тоталітарного, фашистського чи комуністичного режиму або формування ними підпільних структур. Такі норми містяться в конституціях Хорватії, Польщі, України.

У деяких випадках обмеження є більш-менш умовними (наприклад, у ст. 4 конституції Франції 1958 р. декларується, що партії повинні “поважати принципи незалежності та демократії”). У Франції держава має стійкі “республіканські традиції” щодо політичних партій, які є ворогами “республіканської форми правління”. Ці заборони діють сто-совно утворень, які “є джерелом дезінтеграції (національної) території” і “республіканської форми правління”. Ці заборони санкціоновані не лише законом 1901 р., а й новим законом від 10 січня 1936 р., виданим у час боротьби проти ультраправих груп. Ці закони спричинилися до розвалу багатьох політичних угруповань – асоціацій, рухів та різного роду партій. На їхній основі уряди забороняли діяльність крайніх правих чи крайніх лівих, обмежували діяльність національних, місцевих рухів по всій Франції.

Щодо Німеччини, то в ст. 21 Основного закону закріплено положення щодо заборони екстремістських партій: “ті партії, які, згідно зі своїми гаслами та взаєминами членів, намагаються підірвати основи вільного і демократичного порядку, повалити чи поставити під сумнів існування ФРН, є антиконституційними”. Федеральний конституційний суд є уповноваженим щодо вирішення питання неконституційності політичних партій. Федеральний уряд Німеччини двічі забороняв політичні партії: 19 листопада 1951 р. монархічно-соціалістичну партію, а 22 листопада того ж року – комуністичну партію. Щодо першої, то вирок був виконаний досить швидко (23 жовтня 1952 р.), однак щодо компартії вирок затримувався як процедурними баталіями, так і незгодою частини членів суду. Вирок був остаточно виголошений 17 серпня 1956 р. в документі на 300 сторінках.

З часом, коли існування компартії більше не розцінювали як загрозу державі, в жовтні 1961р. було створено нову комуністичну партію. Для того, щоб не порушувати рішення Конституційного суду, партія отримала назву “Deutsche Kommunistische Partei” (“Німецька комуністична партія”). Статут партії теж був складений

таким чином, щоб не порушувати вироку суду 1956 р. Крайні праві також відродились наприкінці 50-х рр. Однак жодна з цих партій не мала успіху на виборах. Вибух расизму і бандитизму підняв знову питання про заборону діяльності політичних організацій. У 1992 р. одна з ультраправих груп – Національний фронт – була заборонена.

Європейські політичні системи тією чи іншою мірою стимулюють боротьбу політичних партій за свою демократичність, а також відкидають партії, які не “вписуються” в існуючу політичну систему.

Чинне законодавство може забороняти певного характеру збори, вимагати дозволу на розвішення плакатів тощо. Часто кримінальні кодекси встановлюють сувору відповідальність за так звані політичні злочини – спробу повалення існуючого ладу. На основі цієї норми можна здійснювати кримінальне переслідування певного роду політичної діяльності. У деяких країнах існують також обмеження, що дають можливість розпускати політичну партію, забороняти її діяльність. Набувають вони найрізноманітніших форм і мають різне обґрунтування в різних країнах. Найчастіше ця норма виписана в законах про об’єднання громадян. Зазначається у них, що діє в державі заборона на створення та діяльність об’єднань, які суперечать закону і становляють загрозу для держави, або які закликають громадян до непокори чи застосовують силу для досягнення своїх політичних цілей. На такій основі у Франції 1936 р. розпущено ряд фашистських організацій, 1939 р. визнано нелегальною діяльність Французької комуністичної партії. Ця норма найчастіше сьогодні використовується для заборони діяльності фашистських та комуністичних політичних партій у Латинській Америці та деяких державах Азії. Однак, загалом випадки існування правових норм, що дозволяють делегалізацію діяльності політичної партії є рідкісними. У Європі єдиним таким документом був закон Чехословацької республіки від 25.10.1933 р. Тільки право фашистських держав містило норми, що давали можливість

розпускати політичні партії.

Після Другої світової війни ця норма з'являється значно частіше, в тому числі і в конституціях. У своїй основі зумовлено це історичним досвідом існування фашистських партій і спрямоване на захист держави від різного роду недемократичних організацій (фашистських, неофашистських, терористичних, расистських, екстремістських). Приписи, що дають змогу розпускати антидемократичні організації з'являються в конституціях Італії, Німеччини, Туреччини (з 1960 р.)

Запит про розпуск партії вносить федеральний уряд, але вирок виносить Конституційний суд. Рішення про делегалізацію є остаточним і веде до розпуску партії, конфіскації її майна. Одночасно члени парламенту від певної політичної організації втрачають свої депутатські мандати. Забороняється також створення організацій з іншою назвою, але для того, щоб продовжувати діяльність забороненої партії.

У законодавстві Туреччини зазначається, що політична партія, яка не керується у своїй діяльності принципами демократії, буде назавжди заборонена. Літом 1971 р. Конституційний суд Туреччини заборонив діяльність Курдської робітничої партії.

На практиці можуть існувати ще багато інших форм, що обмежують свободу створення та діяльності політичних партій.

У 1960 р. декретом президента Сукарно в Індонезії впроваджено офіційний контроль за діяльністю політичних партій. Партії зобов'язувалися представити президентові статuti, списки членів, списки споріднених організацій, дані про фінанси партії. І лише після відповідної перевірки він видавав право на офіційну діяльність політичної партії, він також зберігав за собою право звернутися про заборону діяльності політичної партії до Верховного суду.

У 1965 р. військовий режим Гастело Бранко в Бразилії заборонив та розпустив усі політичні партії і дозволив існування тільки тих партій, ініціатива створення яких виходила від парламентарів. Право на створення політичного блоку мали 120 депутатів і 20 сенаторів бразильського конгресу, які протягом 45 днів з дня виходу закону виступлять з даною ініціативою. Виходячи з кількості бразильського парламенту, в державі утворилося два політичні блоки – правлячий та опозиційний.

У 1950 р. США прийняли закон Мак Карті, спрямований на обмеження діяльності комуністичної партії. Він зобов'язував комуністичні організації реєструватися. Це ж стосувалося лідерів та членів партії. Закон забороняв членам цих організацій обіймати державні та інші важливі посади. Однак, до офіційної заборони діяльності Комуністичної партії США не дійшло.

Правове регулювання організаційної будови партій. Тривалий час питання внутрішньої організації та діяльності політичних партій не були предметом правового регулювання. Вважалося, що якщо створення партії є законним, а діяльність політичної партії є справою вільних ініціатив громадян, то право не може і не повинно втручатися в цю діяльність. Самі політичні партії теж виступали проти правового регулювання їхньої діяльності, захищаючи свою внутрішню свободу та автономію. У міжвоєнний період утвердилося переконання, що правова регламентація внутрішньої діяльності політичних партій має антидемократичний характер і є загрозою демократії та свободи.

Досвід фашизму, який довів, якою небезпечною для демократії може бути лояльність до фашистської партії, заперечив ці тези. Звідси виразна тенденція в багатьох державах, особливо тих, що постраждали від фашизму, до правового забезпечення демократичності внутрішньопартійного життя.

З'являються окремі правові акти, які регулюють діяльність і

організацію політичних партій. Уперше такі нормативні акти з'являються у Франції. У Німеччині вони з'явилися лише 1967 р., 1956 р. – в Аргентині, 1965 р. – в Туреччині. В Італії далі проєктів таких законів справа не пішла. У Німеччині боротьба за цей закон тривала майже 10 років (з 1949 р.). В інших державах таких правових актів не існує. Пов'язано це також з теоретичною складністю написання такого закону.

У законі Німеччини партія трактується як організація-посередник між державою і громадянами. Закон також визначає критерії, яким вона повинна відповідати – повинна бути тривало існуючою організацією, яка постійно бере участь у виборах. Якщо організація протягом шести років не бере участі у виборах, вона втрачає характер політичної організації.

Закон визнає всі партії рівними з однаковими правами участі у виборчій кампанії, користування засобами масової інформації, а також, пропорційно до набраних на парламентських виборах голосів, фінансової підтримки з боку держави. У законі зазначається, що партія повинна дотримуватися приписів конституції та законів і творити демократичну організаційну структуру.

Закон вимагає від партій регулярного проведення партійних з'їздів (не рідше одного разу на два роки), виборності керівних органів партії, встановлює процедуру розпуску місцевих організацій та виключення з партії. Законом гарантується можливість судового оскарження рішень вищих керівних органів партії. Визначаються умови, за яких політична партія може бути розпущена.

У США такого розвинутого законодавства, яке стосується внутрішньої організації партій не існує. Існують правові акти, які регламентують лише порядок виборчого процесу, що здійснюється політичними партіями.

Найдалі в правовому регулюванні діяльності політичних партій пішли фашистські держави.

Правове регулювання фінансової діяльності партій. Основний закон Німеччини вимагає, щоб партії звітували перед громадськістю про джерела своїх коштів. Щороку пре-зидент німецького бундестагу публікує звіти партій, в яких має бути підтверджена кожна окрема пожертва на їхні потреби, починаючи від 20 000 німецьких марок і вище.

До того ж законодавець виходить з того, що партії в конкурентній боротьбі за виборців повинні мати рівні шанси. Тому вони одержують додаткові субсидії (т. зв. від-шкодування витрат, пов'язаних з передвиборчою боротьбою), розмір яких залежить від набраної кількості голосів. Це має на меті дати змогу навіть бідним партіям витримувати конкуренцію з боку великих і сильних у фінансовому відношенні партій. Окрім того, сувора звітність про доходи має на меті запобігти тому, щоб вони не потрапили в залежність від окремих осіб, фірм чи груп, які підтримують ці партії своїми пожертвами.

Потрібно, однак, зауважити, що фінансування державою витрат, пов'язаних з виборами, в багатьох викликає заперечення. Багато громадян вважають, що активна участь у діяльності будь-якої партії або активна підтримка однієї з них є особистою справою, яка не повинна фінансуватися за рахунок інших платників податків. На їхній погляд, партії та громадяни, які їх активно підтримують, повинні самі віднайти кошти, необхідні для проведення передвиборчих кампаній. З іншого боку, громадяни, що роблять цим організаціям грошові пожертви, мають зовсім незначні податкові пільги. Бо за партіями, на відміну від добродійних чи спортивних організацій, не визнається так звана суспільна корисність. Це призвело до того, що партії дедалі частіше намагалися шукати інших, незаконних шляхів фінансування. Так, приміром, членські внески у християн-демократів відповідають

річній частці відшкодування витрат, пов'язаних з передвиборчою боротьбою. У невеликих партіях, наприклад зелених, сума цих відшкодованих витрат більш ніж удвічі перевищує суму їхніх доходів від членських внесків.

Правове регулювання виборчої функції партій.

Висування кандидатів. У сучасній демократії головна роль у процесі висунення кандидатів належить політичним партіям. Цим правом володіють також і самі виборці (від кількох осіб, як у Великобританії, до кількох сот, так як у скандинавських державах). Переважно процес висунення кандидатів пов'язаний з грошовою заставою, яка не відшкодовується в разі, якщо кандидат не здобуде відповідної кількості голосів на свою користь. У деяких нормативних актах право висунення кандидатів пов'язується з чисельністю політичної партії. Чим демократичнішою є держава, тим нижчою є норма чисельності для політичної партії. В країнах Латинської Америки організації повинні налічувати не менше ніж 10 тис. членів, щоб отримати право висунення кандидатів. Прикладами найповнішого регулювання діяльності партій у процесі висунення кандидатів є США та Німеччина.

Закон Німеччини встановлює, що висунення кандидатів до федерального парламенту (бундестагу) може здійснюватися лише політичними партіями. Розподіл місць у парламенті відбувається лише між тими політичними партіями, які пройшли 5 % виборчий бар'єр (у Швеції – 4 %). У такий спосіб законодавець суттєво впливає на формування партійної системи держави, фактично дискримінуючи малі політичні партії.

Правові норми, що стосуються процесу висунення кандидатів у США містяться в конституції та законах штатів. Федеральні закони тут є нечисленними. Закони штатів ви-значають перелік організацій, які мають право висувати кандидатів (через механізм

збирання підписів за кандидата) – це повинні бути тривало існуючі організації, що мають свій статут. Законодавство регулює порядок висунення кандидатів (правибори), а характер голосування визначає конвенція делегатів. У деяких штатах практикується процедура проведення т. зв. закритих правиборів, тобто вибори кандидатів здійснюють лише ті, хто попередньо задекларував себе як член даної партії (у відкритих правиборах можуть брати участь всі громадяни за бажанням). У тих штатах, де існує процедура проведення закритих правиборів, законодавець вимагає від їхніх учасників визначитися з партійною приналежністю, яка не може бути змінена протягом певного часу, дає змогу їм голосувати на партійних конвенціях лише за свого кандидата. Ця норма досить часто критикується з точки зору порушення принципу таємниці голосування. Американське законодавство про правибори є унікальним і ніде більше в світі не має подібних аналогів

Фінансування виборів. Крім регулювання процесу висунення кандидатів, законодавство також регламентує порядок фінансування виборчої кампанії. Законодавство деяких держав (США, Великобританії) встановлює обмеження коштів виборів визначаючи максимальні суми, які можуть бути пожертвовані одним жертводавцем і величину виборчого фонду. Законодавство США від 1933 р. (закон Хатха) встановлює, що жодний загальнонаціональний виборчий комітет не може витратити на виборчу кампанію більше, ніж 3 млн доларів, а пожертви від громадян не можуть перевищувати 5 тис. доларів.

У Німеччині та Швеції виборча кампанія ведеться за кошти державного бюджету, оскільки вважається, що в цій частині партії виконують важливу суспільну функцію, гарантовану конституцією. Видаються кошти партіям пропорційно кількості голосів, отриманих ними на попередніх виборах. Ці кошти можуть отримати лише ті партії, які здобули встановлений мінімум голосів на попередніх виборах.

У Швеції за кошти державного бюджету оплачуються видатки на агітаційні матеріали. В 1964 р. державне фінансування отримали молодіжні організації партій (крім ко-муністів), в 1965 р. – канцелярії парламентських фракцій, а з грудня 1965 р. відбуваються постійні виплати на діяльність політичних партій (спочатку на утримання збиткових партійних видань). Кошти ці виділялися парламентським партіям, а також і тим, що набрали 2 % голосів виборців. Сума субвенцій є пропорційною кількості депутатських мандатів партії. У 1969 р. подібні закони були прийняті в Фінляндії, а у 1970 р. – в Норвегії.

У законодавствах Німеччини та Туреччини існує норма, яка зобов'язує політичні партії складати щорічні публічні звіти про свою фінансову діяльність.

Виборча кампанія. Третім важливим елементом виборчого процесу, який становить предмет правового регулювання, є сама виборча кампанія. У Франції держава бере на себе оплату кожній партії кількох друкованих афіш та певної кількості брошур. У більшості держав законодавчо закріплено право рівного доступу політичних партій до радіо та телебачення пропорційно до результатів попередніх виборів, у США існує норма про рівний розподіл теле- і радіоефіру. Доступ безпартійних кандидатів до засобів масової інформації, звичайно, правовими актами не регулюється.

Правове регулювання партійного керівництва. У ділянці партійного керівництва добре розвиненого правового регулювання не існує. Частіше предметом правового регулювання є парламентська діяльність партій. У ХІХ ст. законодавці стояли на позиції, що депутат репрезентує цілий народ і не може бути будь-ким керований. У ХХ ст. регламенти парламентів визнають факт існування парламентських фракцій, але ніде не пов'язують їх з діяльністю існуючих поза парламентом політичних партій.

Парламентські регламенти, встановлюючи право депутатів на об'єднання у фракції, визначають ряд прав та привілей депутатів. До них належить право представництва в керівних органах парламенту, в парламентських комісіях, які часто формуються за пропорційним принципом. Визначається мінімальна кількість підписів депутатів для складання депутатського запиту. Регламент визначає чисельність депутатів для створення та існування парламентської фракції. Інколи регламент містить норми щодо формування різного роду узгоджувальних органів – таких, приміром, як рада старійшин, керівників фракцій тощо. Певна кількість депутатів мають право звертатися з поданням до Конституційного суду (в Німеччині 1/3 складу бундестагу), у Швейцарії мають право виступити з ініціативою проведення загальнонародного референдуму.

Що ж стосується партійного керівництва, то це є результатом політичної традиції, а не правового регулювання. Єдиним прикладом правового регулювання цього виду діяльності є заборона 1963 р. в Аргентині обирати депутатів-комуністів на відповідні посади виконавчої влади.

4. 10. 4. Правове регулювання діяльності партій у фашистських та постколоніальних державах. У фашистських державах діяльність політичних партій заборонена, а самі партії розпускаються. Інституалізація партії у фашистській системі здійснюється в напрямі перетворення монопартії у партію-державу. Відбувається конституційне вросання партії в державу. Вождь партії є главою держави, керівником уряду, подібна унія стосується і цілого ряду інших посад у державному та партійному апаратах. Партія стає частиною державного апарату, а тому на неї поширюються норми державного права.

Головними правовими актами, які стосувалися партійної діяльності Німеччини 30-х років були закони від 1.12.1933 р. “Про забезпечення єдності партії та держави” та закон від 1.09.1934 р. “Про главу держави Німецька Республіка”. Крім того існували різного роду розпорядження Гітлера. Для Італії основним правовим актом у процесі правової інституалізації партії був закон про Велику фашистську раду від 9.12.1928 р., який надавав їй цілий ряд важливих державних функцій і легітимізував поєднання посади вождя партії і керівника уряду. Особливість правової інституалізації монопартії полягає в поступовому позбавленні її ознак власне політичної партії і надання державних функцій. Для монопартій не характерна розвинена організаційна структура, принцип виборності, де-мократичності.

Подібною була і роль фашистської партії у франкістській Іспанії. Декретом від 1937 р. Фаланга була визнана єдиною політичною партією, її керівним органам делегувалося ряд публічних функцій.

Навпаки, у Португалії за режиму Салазара монопартія ніколи не була організована за фашистським зразком, через що португальський режим не мав класичного фашистського характеру.

У державах, які визволилися від колоніального гніту також має місце процес правової інституалізації політичних партій, в тому числі на рівні конституцій. Однак, роль правових актів у цих державах загалом є, звичайно, незначною, багато з них так і залишаються на папері.

Суттю правових норм у країнах Африки (як і в Бірмі) є конституційне закріплення однопартійності, заборона діяльності інших політичних партій. Однак така однопартійність відрізняється від однопартійності фашистського типу. Як монопартія вона виконує ряд державних функцій. У деяких державах вона має юридично закріплену прерогативу висунення кандидата в президенти чи міністрів.

4. 10. 5. *Легітимація політичних партій.* Процес інституалізації політичних партій нерозривно пов'язаний з процесом їхньої легітимації. Моніка та Джейн Шарлот ви-сунули таку тезу: повна легітимність членів організації є невід'ємним компонентом кожної організації, її престижу та можливості повноцінного існування. Партії, як і інші утворення, для того, щоб ефективно діяти, потребують підтримки. Процес досягнення партією відчутної підтримки є складним і досить повільним. Фактично, досить багато партій так і не отримують її і в кінцевому підсумку розпадаються. Золотим ключиком успіху для партій, що лише формуються, є отримання максимальної підтримки якомога швидше. І найкращим способом для цього є легітимація партії. Загалом виділяють два рівні легітимації політичних партій – “знизу” і “зверху”.

Легітимація “знизу”. Багато партій, як відомо, виникають з так званих попередніх груп підтримки (наприклад, профспілкові чи конфесійні групи). Це так званий природний процес узаконення партій. Таким чином утворилося більшість західних партій як лівого, так і правого спрямування. З іншого боку, процес узаконення може відбуватися і тоді, коли цілі партії суперечать бажанням народу чи його більшості. Партійні лідери, займаючи нестабільне положення, можуть використати державний апарат з метою підтримки партій, які вони створюють. Таке можливе лише за умови, що “батьківська пар-тія” є головною в державі. Така примусова політика може бути зумовлена впливом окремих груп, класів, родів. Процес легітимації партій природним шляхом є можливим лише за підтримки їх етнічними, релігійними, родовими чи клановими групами.

Родові партії. Цей тип суспільної легітимності допомагав становленню багатьох партій в минулому. Саме на родовій основі були створені торі та вігі в Англії. Таку ж еволюцію пройшли найдавніші консервативні та ліберальні партії інших європейських країн. Партії такого типу були побудовані за принципом васалізму, маючи чітку структуру васал-піддані. Таким чином піддані зі своїми сім’ями та слугами формували партію свого васала. Головним принципом побудови партії розглядалась відданість лідеру. Такий спосіб легітимації партій сьогодні можна зустріти в окремих країнах Третього світу.

Етнічні партії. Окремі етнічні групи для захисту своїх інтересів створюють свої політичні партії. Етнічні меншини відіграли певну роль у формуванні багатьох партій в Європі і країнах, що розвиваються.

Релігійні партії. Церква також досить часто в історії виступала чинником суспільної легітимації. Це стосується у першу чергу так званих релігійних партій. Так, християнські чи мусульманські партії є досить поширеним явищем у світі. Звичайно, церкви

заснують свої партії там, де вони є досить сильними, але не домінуючими. Коли церква домінує в суспільстві, їй немає потреби відстоювати свої позиції. Партії, утворені церквою, процвітають там, де інші суспільні групи не мають сильних утворень, чи коли їхні інтереси є ворожими церкві.

Так, християнські партії завоювали в континентальній Європі ширшу підтримку, ніж у Великобританії чи Скандинавії. Це сталося тому, що католицька церква є тут впливовішою, а частково через те, що її переслідували.

Класові партії. Класові партії є, мабуть, одним з найбільш відомих типів партій, що утворилися природним шляхом у Західній Європі і багатьох колишніх європейських колоніях. Розвиток класових партій в Європі пов'язаний з поширенням робітничого класу, що виник тут як наслідок процесу індустріалізації. І, навпаки, в країнах, де цього явища не існувало, рідко з'являлися класові партії природним шляхом. Соціалістичні та комуністичні партії виникли за умов особливої соціальної структури суспільства.

Класові партії рідко стають сильними, коли інші етнічні групи здатні сформувати сильні угруповання. В Канаді і США, наприклад, є досить сильними етнічні та церковні партії, тому тут і зазнали поразки соціалістичні партії. В Західній Європі, в Ірландії, де сформувалися сильні релігійні партії та в Швейцарії, де поширення набули етнічні партії, вплив соціалістичних партій теж був незначним.

Коли партії не мають підтримки однієї з вищеперелічених груп, вони, звичайно, залишаються нечисленними і також можуть бути такими своєрідними сателітами більших партій, які дають їм можливість існувати з певних тактичних причин. Їхня доля є різною: деякі самі себе утримують довший час, інші мають успіх певний час, а згодом зникають.

Кланові партії. Цей тип партії є достатньо специфічним типом

політичних об'єднань, що виникають, здебільшого, в країнах з квазідемократичною системою. У цих країнах боротьба за контроль над владою ведеться, зазвичай, між кланово-олігархічними групами, що зосереджують у своїх руках значні фінансові, інформаційні та адміністративні ресурси, які спрямовують у політиці на підтримку партій, які вони контролюють. Не є це партії в їх класичному розумінні, швидше подібні вони на групи інтересів чи клієнти. Об'єднують вони людей не ідеологічними чи світоглядними мотивами, а можливістю отримання особистої вигоди (матеріальної чи іншої винагороди). Не є вони, звичайно, тривало існуючими партіями, а щезають зі зникненням кланово-олігархічного об'єднання, інтереси якого представляють. Для певного типу країн вони є одним із різновидів суспільної легітимації.

Легітимація “зверху”. Уряд часто використовує партії з метою досягнення своїх цілей, які можуть суперечити інтересам суспільства. Звичайно, ці партії потребують особливої підтримки для існування та проведення своєї політики, підтримки з боку держави і проводять свою політику примусовим шляхом. Досить часто їх очолюють харизматичні лідери. Ці партії часто асоціюються з якоюсь ідеєю: національною, етнічною, релігійною чи навіть класовою. Така структура властива авторитарно-елітарним партіям комуністичного типу. Звичайно, групи підтримки цих партій є досить малими.

Партії авторитарного типу мають успіх, коли їх підтримують родові чи етнічні групи. Масові партії підтримують нові інституалізовані групи, зокрема, бюрократію.

У всіх цих випадках головною метою партій є їхня здатність навчити людей підтримувати існуючий політичний режим. Проте, це рідко вдається, адже загальне ставлення рідко змінюється. Чим більше люди хочуть відійти від чинних норм і чим частіше вони проводять політику проти існуючих суспільних груп, тим більше

вони зазнають труднощів у зміцненні своїх партій.

Деякі партії, сформовані “зверху”, були більш ефективними для досягнення поставленої мети, та навіть вони не можуть мати успіху тривалий час. Крах комуністичної системи – яскраве цьому підтвердження.

4. 10. 6. Суспільне визнання (лояльність). Основною формою підтримки політичних партій завжди було і залишається суспільне визнання (лояльність), тобто ставлення до них звичайних членів суспільства. На ранніх етапах історичного розвитку ставлення до політичних партій було вкрай негативним. Для роялістських торі партій були винахід-ливими і непатріотичними. Джеймс Медісон відчував, що фракції будуть такими шкідливими для державного устрою, що потрібно буде створити федеральний уряд, вільний від їхнього впливу. М. Острогорський вважав партію тріумфом приватного інтересу над суспільним. Р. Міхельс називав партії отрутою демократії.

Слово “партія” інколи розглядають у негативному значенні, мотивуючи це тим, що особи, які об’єднуються для виявлення волі народу, часто використовують надану їм владу у своїх цілях. Особливо негативне ставлення до партій відзначається наприкінці ХІХ ст., коли партії розглядалися як угруповання, які зовсім не виражали інтересів більшості, а лише роз’єднували народ, відчужували громадян від політичного життя. Вони були своєрідним символом занепаду політичного життя, загрозою виникнення громадянської війни. Слова “фракція”, “партія” розглядалися як синоніми до слова “битва”. Од-нак, незважаючи на все це, в останні роки ХІХ ст. в країнах Європи дійшли висновку, що існування партій, громадських організацій, рухів та інших форм громадської самодіяльності є необхідною умовою демократизації суспільства.

Проте і сьогодні партії та політики не мають особливої

популярності. Ця тенденція більшою чи меншою мірою відчутна скрізь. З цієї причини треба звернути увагу на фактори, які об'єктивно цьому сприяють.

Насамперед, потрібно мати на увазі феномен надмірних запитів та вимог до політики.

Часто політичного характеру набувають абсолютно всі вимоги, які громадяни висувають державі і виконання яких очікують. Завищені суспільні очікування і сподівання генерують глибоке суспільне невдоволення політикою, а провина найчастіше покладається на політичну партію. Коли вимоги до політики, якими б вони не були, не можуть бути задоволені, за це відповідає політична партія. Це і є результатом надмірних вимог та очікувань від політики та її акторів.

Сьогодні політика змушена пояснювати людям досить значну кількість складних проблем суспільного життя. Крім того, у суспільстві, орієнтованому на досягненні кращих результатів, політика також оцінюється цими мірками. Проте, як вимірювати успіх у політиці? Професійні політики та депутати переважно дуже ретельні люди. Те, скільки вони встигають зробити протягом одного тижня у парламенті, виборчому окрузі, в комітетах, органах влади та інших місцях вражає, однак громадськість майже не помічає цієї роботи і аж ніяк не ставиться до неї з повагою. Напевно, упередження проти всієї політики та її діячів є надто глибоким. Це сумний факт, адже не визнається і не оцінюється належно та суспільна праця, яка має суттєве значення для вдосконалення стану суспільних справ.

За причину цього може правити ще й те, що громадянин сприймає політику лише частково. Його сприйняття дуже суб'єктивне. Політика для пересічного громадянина – тільки дрібна частка його життя. Звичайний громадянин не хоче бути надмірно політизованим, тому й відсутній інтерес до широкого і всебічного

сприйняття політики. Громадянам заважає те, що їм не подобається, не зрозуміле, дратує їх. Це можна спостерігати під час дискусій у парламенті. Справедливо, що дебати ці не завжди ведуться коректно, за правилами культури політичних суперечок. Однак сьогодні не можна не помітити, що більшість населення політичні дискусії розглядає в занадто негативному світлі: вважається, що той, хто полемізує, заважає нормальній роботі, а не те, що політичні дебати необхідні для досягнення рішень та компромісів.

Конкуренція між політичними діячами, які прагнуть досягти певного успіху, не оцінюється з тією неупередженістю, яка робить можливим справжнє змагання для виявлення кращого кандидата на відповідну посаду. З'являється підозра про відтирання чи напад, несолідарне або нелояльне ставлення до когось. Всі партії потребують персональних альтернатив. Політика робиться політиками. Відкрите змагання між людьми, таке, що відповідає правилам політичної етики, є абсолютно необхідним. Політиці та партіям потрібний широкий прошарок лідерів, які ними стають лише у змаганні. Ця група необхідна, бо потреба у політичному керівництві існує завжди і на різних рівнях. Вона приваблива ще й тому, що з політичним керівництвом пов'язані влада, вплив і визнання, а також, мабуть, і критика, й можливість втрати впливу, успіху.

Часто партії підлягають критиці через те, що вони демонструють низьку компетентність при прийнятті рішень. Їм закидають те, що при доборі кадрів не виявляються ґрунтовність та відповідальність. Посадові особи втратили контакт з суспільством, провадять свою діяльність без належного контролю з боку громадськості. Про партії складається враження, ніби вони всемогутні і тому у все втручаються. Це стосується формування суспільного життя, так само, як і інших сфер, де партії з більшими зусиллями можуть виявити активність. Прикладом можуть бути засоби масової інформації, суди. Партії надто схильні до

екстенсивного втручання до царини, важливої для їхніх публічних дій, що створює загрозу незалежності іншим важливим інститутам.

Можна ще наводити численні претензії стосовно політиків та політичних партій яким вони служать і, значною мірою, вони є справедливими, однак, суть проблеми полягає в тому, що сьогодні саме інститут політичних партій є тим соціально-політичним феноменом, який об'єктивно сприяє демократизації суспільства. Це диктується самою суттю політичних партій, що не раз було доведено історичною практикою. Не помічати цього, ігнорувати чи піддавати сумніву – означає боротися проти демократичного розвитку суспільства.

Звичайно, що політики та політичні партії повинні перебувати під контролем громадськості, але цей контроль повинен бути неупередженим, кваліфікованим і спрямованим на суспільний поступ.

Запитання і завдання

1. Що слугує за критерій визначення політичних угруповань як політичних партій?
2. Які найважливіші елементи політичних партій виділяє К. Джанда?
3. Який елемент політичних партій виокремлює як основний М. Дюверже? Яким є його розуміння цього елемента?
4. Чим політична партія відрізняється від протопартії, клієнтели, монопартії?
5. Які фактори впливають на організаційну структуру партій?
6. Як поділяються партії залежно від їхньої організаційної будови?
7. У чому полягає особливість організаційної будови американських партій? Чим вона зумовлена?
8. Якою є організаційна структура європейських політичних

партій?

9. Що робить партію демократичною?

10. Дайте характеристику дослідженням проблем внутрішньопартійної демократії. Назвіть два основних підходи до її інтерпретації.

11. Які основні характеристики визначення рівня внутріпартійної демократії?

12. Які критерії визначення рівня залученості партії?

13. Дослідження рівня членства в партіях і їхні результати.

14. Теоретичні проблеми вступу і виходу з партії.

15. Дослідження проблеми участі в партійній діяльності і їхні результати.

16. Якими є визначальні стимули участі членів партії у партійній діяльності?

17. Що розуміється під узгодженістю партії. Які її складові?

18. Які фактори впливають на згуртованість партії?

19. Які існують типи фракційності? Фактори, що її зумовлюють.

20. Назвіть фактори, які обмежують автономію партій.

21. Фінансова автономія партій. Джерела фінансування партій.

22. Державне фінансування партій і його соціальні наслідки.

23. Як впливає тип партійного членства на автономію партії?

24. Домінуюча коаліція і автономність партії.

25. Назвіть способи визначення місця партій на ліво-правій шкалі.

26. Які особливості проблемної орієнтації політичних партій на сучасному етапі? В чому суть теорії “нової політики”?

27. Політичний спектр та його конфігурація. Основні характеристики лівих та правих політичних цінностей.

28. Який елемент політичних партій є визначальним у марксистській методології? Чому?

29. Назвіть чинники, які дають змогу визначити класовість політичних партій.

30. Соціально-економічні розколи – причини появи політичних партій.

31. Назвіть чинники, які впливають на соціальну єдність партії.

32. Які явища в житті партій відображає теорія “замороження” і “розмороження” партійних систем?
33. Фактори, що визначають соціальну базу партій.
34. Які існують базові положення та відмінності у програмах політичних партій?
35. Які функції партійних програм?
36. Специфіка співвідношення між партійною програмою і партійним лідерством.
37. У чому полягає різниця між партіями залежно від прагнень партії, центру їх звернення?
38. Чим визначається стратегія партій? Які існують види стратегій?
39. Типи виборчих стратегій партій.
40. Чинники, які впливають на електоральний успіх партій.
41. Класифікація партій за їх місцем у системі влади.
42. Місце і роль опозиційних партій у здійсненні політичного керівництва.
43. Специфіка впливу партійної програми на діяльність правлячої партії.
44. Назвіть чинники, що визначають рівень інституалізації політичних партій.
45. Суть та способи легітимації політичних партій.
46. Правова інституалізація політичних партій.

Реферати та повідомлення

1. Лінії соціально-політичного розмежування – основа партійного поділу.
2. Залізний закон олігархії Р. Міхельса.
3. М. Острогорський про організацію американських партій.

Література

Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория // Современная сравнительная политология: Хрестоматия.- М., 1997.

Дюверже М. Структура партий // Политические партии.- М., 2000.

Литвин В. Ліві, праві, центр // Політика і час, 1992, № 4.

Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час, 1992, № 1.

Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог, 1990, № 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18.

Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова Політика, 2000, № 2.

Острогорский М. Я. Демократия и политические партии.-М., 1997.

Примуш М. Політичні партії та їх фінансова діяльність // Нова політика, 2000, № 2.

Дмитриев Ю. Нужен ли закон о партиях // Перспективы, 1991, № 2.

Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру “Генеза”, 1995, № 2.

Конституции и Конституционные акты Союза ССР (1922-1936). Сб. док. / Под ред. И. П. Трайнина.- М., 1940.

Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых

демократий // Полис, 1995, № 2.

Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Консерватизм. Націоналізм. Правопорядок і революція // Політологічні читання, 1993, № 4.

Петро Н. Путь к многопартийности и законность // Общественные науки и современность, 1992, № 3.

Примуш М. Правова інституалізація політичних партій // Нова політика, 1999, № 6.

Рябов С. Партія політична // Політологічні читання, 1994, № 3.

Скочиляс Л. Механізми партійної інституалізації політичних інтересів на рівні влади // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку: Зб. наук. праць.- Львів, 1998.

Сьтин А. Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки, 1990, № 12.

Тізенгаузен фон В. Партії: Програми й особистості // Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.- К., 1993.

Тізенгаузен фон В. Партії: Внутрішня організація та керівні органи // Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.- К., 1993.

Тізенгаузен фон В. Партії: Законодавчі межі діяльності та фінансування // Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.- К., 1993.

Хесс Х. Практическая работа в Социал-демократической партии: Справочник.- К., 2000.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи // Студії політологічного центру “Гене́за”, 1995, № 5.

Шведа Ю. Проблема фінансування діяльності політичних партій: міжнародний досвід та українська практика // *Analitika*, 2002, № 7.

5. ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про функції партій і їхню типологію;
- про функцію формування політичних цілей та завдань;
- про функцію артикуляції та інтеграції соціальних інтересів;
- про функцію політичної ідентифікації;
- про функцію мобілізації мас;
- про виборчу функцію;
- про функцію зв'язку та керівництва;
- про функції партій в недемократичних та постколоніальних державах.

Основні поняття

функції партій, виражені і приховані функції, функція “босизму”, трибунна функція, партійна лояльність, праймеріз.

5. 1. Визначення функцій партій та їх типологія

Поняття “функції партій” є центральним елементом теорії політичних партій. Функції, які виконують політичні партії в політичній системі суспільства дають нам уявлення про генезу політичних партій, їхній тип. З іншого боку, сам факт виникнення політичних партій свідчить про наявність у соціальному та політичному житті певних потреб, які не могли бути реалізовані попередніми політичними інститутами.

Під функцією політичної партії ми розуміємо завдання, які виконує політична партія в політичній системі даної держави. Йдеться, насамперед, про ті завдання, які виконують лише (або переважно) політичні партії.

До того ж треба розрізняти функції партій, які закладені в певних нормативних актах, що регулюють діяльність політичних

партій, і фактичні функції, які виконують політичні партії. У даному випадку суто юридичний підхід тут не є достатнім.

Політичні партії можуть виконувати непередбачені законом функції і не виконувати формалізованих функцій, або виконувати їх у специфічний спосіб. У кожному разі, аналізуючи діяльність політичних партій, ми завжди порівнюємо здійснювані функції з тими, що їх партія як політична організація повинна виконувати.

Водночас, потрібно зазначити, що деякі з цих функцій властиві не лише політичним партіям, однак політичні партії виконують їх найефективніше. Реалізація важливих політичних функцій є головною метою створення і діяльності політичних партій.

3. Нейманн стверджує, що найбільш загальною функцією політичних партій є посередництво між народом і державною владою. Дають вони людям можливість впливу на владу, а правлячій еліті – можливість здійснювати вплив на населення. Г. Лейпхольц вважає, що без політичних партій у сучасній демократії населення не мало б можливості політичної діяльності. Політичні партії дають людям таку можливість. Це найбільш загальні визначення функцій політичних партій в суспільстві.

Дослідження функцій політичних партій здавна привертають увагу науковців. Сьогодні виділяють кілька підходів до цієї проблеми. Активізація в США у 60-х роках функціонального (Р. К. Мертон) та системного (Д. Істон) підходів представила політичні партії в новому світлі, помістивши їх у суспільну систему і дала можливість проаналізувати численні функції, які вони виконують в межах цієї системи. Р. Мертон пропонує розрізняти виражені і приховані функції політичних партій.

Виражені функції – об'єктивні наслідки, які сприяють пристосуванню чи адаптації системи і яких бажають і прагнуть всі її члени. Приховані функції – відповідно ті, яких не розуміють і яких не бажають.

5. 1. 1. Виражені функції. На думку Р. Ж. Шварценберга, можна окреслити три типи виражених функцій, які звичайно пов'язуються з діяльністю однодумців: формування громадської думки, добір політичних лідерів та їхня соціалізація.

Формування громадської думки. Політичні партії, особливо в конкурентних системах, відіграють основну роль у кодифікації й розвитку легальної боротьби за владу. На-самперед вони виконують так звану програмуючу функцію (Л. Епштейн), пропонуючи виборцям і кандидатам перелік можливих варіантів, серед яких вони можуть зробити свій свідомий вибір. У цій якості вони виступають основними силами, які беруть участь у політичних дебатах і таким чином сприяють політизації вибору, який раніше залежав від особистої політичної спрямованості або специфічних місцевих політичних умов.

Добір політичних лідерів. У переважній більшості країн західної демократії політичні партії беруть активну участь, а іноді навіть монополізують добір кандидатів, які будуть запропоновані виборцям і, можливо, посядуть місця в уряді. У більшості сучасних партій, згідно з більш-менш гласними процедурами, лідери і кандидати визначаються на з'їздах чи загальнонаціональних конференціях, в яких безпосередньо чи опосередковано беруть участь члени партії. Тут можливе співіснування двох видів політичних "потоків"; наприклад, поруч з класичним висхідним потоком, який давав змогу політичному діячеві використовувати виборчі мандати, щоб потім перебратися до верхніх ешелонів влади (парламентського, міністерського), розвинувся і низхідний потік, який відкриває можливість високопоставленим чиновникам використовувати свій міністерський статус для участі у виборах. М. Дюверже справедливо зауважив, що добір політичних діячів серед однодумців допоміг виправити недоліки, властиві політичній олігархії, замінивши керівну еліту, яка завдячувала своїм становищем спадковому чи майновому положенню, новою елітою, яка вийшла з усіх суспільних верств. Система однодумців аж ніяк

не подолала олігархічну форму, якої важко уникнути, але вона її оздоровила і зробила більш демократичною.

Соціалізація політичних лідерів. Насамперед партії піклуються обраними від них депутатами: з одного боку, організовуючи їх всередині парламентської однорідної групи, а з іншого, підтримуючи постійний зв'язок між парламентською групою та виборцями для роз'яснення їм поведінки і вибору тактики їхніми представниками. Така тематична та інституційна опіка над депутатами може набувати різних форм. Партії, що отримали славу “непохитних”, зобов'язують своїх парламентарів суворо дотримуватися дисципліни під час голосувань. “Гнучкі” ж партії, навпаки, надають своїм обранцям свободу у маневруванні. Більшість сучасних партій, крім американських, незалежно від того, консервативні вони чи прогресивні, прагнуть до більшої жорсткості і вимагають від своїх обранців більшої дисциплінованості у проведенні лінії, визначеної партією.

5. 1. 2. Приховані функції. За визначенням Р. Мертона, дії політичних однодумців, крім очевидних і бажаних наслідків, можуть мати і мимовільні чи небажані. З цього приводу слід згадати про два класичні дослідження: Р. Мертона, присвячене механізму підтримки у США, і Ж. Лаво – комуністичним ідеям у Франції.

Функція “босизму”. Політичні партії США традиційно розглядаються як досить прості “машини”, які починають більш-менш ефективно діяти під час виборчої кампанії. Втім, за Р. Мертоном, “машина” та її “водій” (“бос”) виконують й інші функції, які несправедливо ігноруються: по-перше, “машина” виконує функцію соціальної допомоги. У надрах суспільства, яке стає все більш абстрактним і безособовим, цей механізм дає змогу підтримувати безпосередній контакт між виборчими агентами і мешканцями конкретних кварталів; по-друге, “машина”, виконує функцію економічної підтримки, наприклад, вона клопоче перед

владою про задоволення потреб бізнесменів чи комерсантів; по-третє, “машина” здійснює функцію соціального просування – допомагає людям, що належать до окремих груп, поставлених у невикладні умови через економічні та етнічні причини, зайняти більш вигідні позиції в суспільстві.

Трибунна функція. Ж. Лаво в практичній історичній та суспільній діяльності Французької комуністичної партії зумів окреслити мимовільне здійснення нею двох об’єктивно стабілізуючих функцій: перша є трибунною функцією, спрямованою на захист і представництво плебейських верств французького суспільства. ФКП використала з користю для себе деякі історичні події, а також переважно аристократичний характер французького соціалізму, монополізувавши політичне і символічне представництво робітничого класу. Таким чином вона об’єктивно сприяла інтеграції тих суспільних верств, які традиційно були виключені з системи і об’єктивно консолідувала систему, спрямовуючи революційний ентузіазм маргінальних елементів на більш обмежені вимоги, сумісні з загальною рівновагою суспільства.

Наступною є функція політичної зміни, яка зорієнтувала стратегію комуністів на мирну участь у здійсненні влади. Це призвело ФКП до необхідності визнати, з одного боку, республіканські процедури і звички (вибори, представницькі інституції, конституційні норми), зрештою, вона визнавала законність інституцій V Республіки; з іншого боку, і це основне, принципи та цінності ліберальної демократії, яку вона віднині відокремлює від її буржуазних коренів, визнаючи їхні власні якості.

Тут необхідно також згадати дослідження історика А. Крігель, присвячене французьким комуністам, яке висвітлює функцію соціалізації та окультурення еліти, що вийшла з робітничого середовища, яку виконувала ФКП, особливо на початку свого

існування.

Крім функціонального та системного підходів існують й інші класифікації функцій політичних партій. Загалом у науковій літературі їх поділяють на дві великі групи:

- функції політичних партій *sensu largo* (в широкому значенні),
- функції політичних партій *sensu stricto* (у вузькому значенні).

Перший підхід визначає найбільш загальні функції політичних партій, які випливають з їхньої природи та місця в політичній системі. До таких функцій найчастіше відносять функції артикуляції соціальних потреб, політичного рекрутування, виборчу та функцію керівництва.

Другий підхід функції політичних партій визначає як функції достатньо спеціалізованих утворень, а тому і розглядає їх достатньо детально та скрупульозно. До таких функцій відносять такі:

- формування в державі правлячої еліти;
- легалізація існуючої в державі влади, мирного врегулювання існуючих суспільних суперечностей;
- формування громадської думки;
- формування певної політичної доктрини і програми;
- забезпечення зв'язку між правлячою елітою і масами;
- інтеграція суспільства;
- формування загальних основ політичної системи, її складових елементів.

Кожна із зазначених функцій може мати ще свій внутрішній поділ. Наприклад, у рамках виборчої функції виділяють функцію формування політичної програми і вибору кандидатів. У функції управління виділяють функцію керівництва державними органами і функцію контролю уряду тощо.

Дещо інакше класифікують функції політичних партій американські дослідники, що визначається особливостями американської партійної системи. К. Мерріам, Х. Косселл, Р. Волл, Р. Бінсток виокремлюють такі функції американських партій:

- зв'язок між народом і державою;
- селекція кандидатів на публічні посади;
- формування громадської думки;
- соціалізація суспільства;
- керівництво урядом чи критика його.

Однак, треба розуміти, що будь-яка класифікація є лише більш-менш вдалою спробою узагальнення реальності, а всяке узагальнення, як відомо, лише наближається до реальності.

Більшість дослідників при цьому особливо наголошують, що функції політичних партій у демократичній та авторитарній політичних системах є різними. В авторитарних політичних системах політичні партії насамперед допомагають правлячій еліті керувати населенням, створюють канали зв'язку та форми впливу на громадську думку. В авторитарних та фашистських системах партії замінюючи державу, виконують функцію управління. Виборча функція партій у цих системах, в класичному її розумінні, відсутня, оскільки відсутні самі вільні вибори. Специфічними є функції партій і в постколоніальних та перехідних державах.

Отже, політичні партії в основі своєї діяльності виконують значну кількість функцій, через визначення яких і вдається зрозуміти місце та роль політичних партій у сучасному політичному житті. Загалом усіх їх можна згрупувати у три групи функцій – соціальні, державно-публічні та організаційні.

Соціальні функції полягають у тому, що політичні партії більшою чи меншою мірою пов'язані з соціальною структурою суспільства, прагнуть до завоювання певного відсотка голосів виборців, які дають змогу їм увійти до складу парламенту і взяти

участь у процедурах формування відповідальних урядів.

Державно-публічні функції пов'язані з місцем партії у парламентсько-урядових взаєминах.

Організаційні функції – це ті, які партія реалізує в ході своєї діяльності як різновид організації.

Зупинимося детальніше на характеристиці окремих найважливіших функцій політичних партій.

5. 2. Функції політичних партій – площини їхньої активності

5. 2. 1. Функція формування політичних цілей та завдань. Основним завданням, яке ставлять перед собою усі політичні партії, є формування політичних поглядів не лише своїх членів, а якомога більшої кількості населення, яке партія хоче привернути до числа своїх прихильників. У деяких класифікаціях ця функція визначається як основна і найважливіша. У такий спосіб партія прагне сформувати готовність населення, симпатиків партії до діяльності згідно з партійною ідеологією та партійними директивами. Ця функція політичної партії безпосередньо пов'язана з пропагандистською функцією. У суспільстві політичні партії є лише одним з інститутів, що виконують цю функцію. Поряд з ними її виконують такі інституції як: церква, групи інтересів, культурні товариства та інші.

Серед партій існують такі, які формують політичну думку проти існуючого суспільно-політичного ладу (антисистемні партії). Такою була роль соціал-демократичних партій, що виникали у ХІХ ст. і такою є роль сучасних комуністичних партій у буржуазних державах. Партії ці ніби формують контрсистему політичного виховання населення. Для тих партій, які націлені насамперед на

позапарламентську діяльність, ця функція є головною. Подібною є роль національно-визвольних партій, які виконують виховну функцію через нерозвиненість спеціалізованих державних інституцій і які перебувають в опозиції до панівної політичної ідеології та культури.

У сучасних буржуазних державах, крім комуністичних і соціалістичних партій, ще християнсько-демократичні партії роблять наголос на цій функції, намагаючись виховати населення відповідно до християнських цінностей. Інші партії трактують цю функцію як підготовку до здійснення виборчої функції.

5. 2. 2. Функція артикуляції та інтеграції соціальних інтересів. У своїй діяльності кожна партія прагне виявлення і формування змісту інтересів тієї соціальної групи, на яку вона зорієнтована найбільше – власне цей процес і називається процесом артикуляції соціального інтересу. Формування класової свідомості та усвідомлення своїх соціальних інтересів є суттю цієї функції політичної партії.

У традиційній науці функцію інтеграції інтересів політичної партії представляють як прагнення репрезентації загального добра над егоїстичними інтересами окремих соці-альних груп. У сучасній політичній соціології вважається, що завданням партії є поєднання інтересів різних груп і створення на цій основі певного синтезу чи суспільного компромісу.

Мета груп інтересів полягає у представництві власне партикулярних і групових інтересів, а політична партія повинна провести певне вирівнювання між цими прагненнями, спричинити гармонізацію цих різноманітних, часто суперечливих інтересів. Американські автори мають тенденцію до розуміння ролі партії як посередника, звідки і йде порів-няння партії з порожньою пляшкою, яку групи інтересів наповнюють певним споживчим змістом. Однак, насправді ці стосунки є значно складнішими.

Без сумніву, кожна партія здійснює інтеграційну діяльність, намагаючись зорганізувати групи особливих інтересів навколо загальних інтересів, спільних для них усіх проблем. Незважаючи на те, що самі групи інтересів теж здійснюють певну інтеграційну діяльність (наприклад, Британська федерація промисловців інтегрує підприємців), саме партія намагається і прагне інтегрувати різні інтереси (соціальні, господарські) навколо певних, спільних для них, політичних цілей. Політичні цілі є тією найбільш загальною площиною, яка допомагає знайти загальне порозуміння, шляхи взаємної інтеграції.

Водночас, розглядаючи інтеграційну діяльність політичних партій, не можна забувати і того факту, що інтеграція здійснюється на основі певного соціального розуміння завдань та інтересів, а тому загалом є обмеженою. Факт існування багатопартійності вказує на те, що інтеграційні можливості окремих політичних партій не можуть бути загальними, всеохопними.

Буржуазні політичні партії мають на меті зінтегрувати населення на підтримку існуючого соціально-політичного ладу, а революційні партії, навпаки, намагаються інтегрувати населення проти нього.

Способи, за допомогою яких політичні партії здійснюють артикуляцію й інтеграцію соціальних інтересів, щоб на цій основі формувати політичні цілі та завдання, не можна охарактеризувати чітко та однозначно. Реалізації цієї функції служать найрізноманітніші засоби: партійна преса, агітація, навчання партійних активістів, масові заходи тощо.

Сучасна соціологічна література, однак, вказує на тенденції в індустріальних суспільствах, які заважають здійсненню цієї функції партій. Такі явища, як падіння інтересу до політики, вплив засобів масової інформації, централізація та комерціалізація щоденного життя, послаблюють виховну діяльність партії навіть там, де її вплив був традиційно сильним.

Особливим видом формування громадської думки політичною партією, який сприяє артикуляції та інтеграції інтересів, є створення виборчої програми як програми спільної діяльності членів та симпатиків партії.

Перенесення соціальних потреб у політичні гасла та вимоги називають ще експресивною функцією політичних партій.

5. 2. 3. Функція політичної ідентифікації. Політичні партії є важливим джерелом політичної ідентичності (самобутності) громадян. Вони дають громадянам можливість ідентифікувати свою політичну орієнтацію, визначити свої симпатії у масі різнорідних політичних цінностей. Партії, як джерела політичної ідентичності, мають важливу здатність упроваджувати у світ політики всіх, хто має до неї відношення. Кандидати змінюються, війни починаються і закінчуються, політичні події поступаються місцем іншим, а політичні партії залишаються і розвиваються. Дві основні політичні партії США мають столітню історію, британським консерваторам також близько сотні років, основна партія Мексики має більше 70 років, британським лейбористам 50 років.

Для політично активних людей, з певною політичною ідентичністю партія є джерелом політичної єдності протягом всього їхнього життя. Партії можуть забезпечувати до-вготривалу ідентичність, коли партійна лояльність переходить від батьків до дітей.

Завдяки своїй організації та тиску на сумління людей, політичні партії володіють також унікальною властивістю – інституалізувати суспільні конфлікти.

5. 2. 4. Функція мобілізації мас. Політичні партії є тим чинником, який піднімає населення і приводить його насамперед на вибори. Цей процес особливо контролюється лідерами політичних партій. Через політичні партії політичні лідери поширюють свій

вплив на велику кількість людей, практично по всій території держави, сягаючи до найвіддаленіших її меж.

Крім виборів, політичні партії можуть служити знярядям мобілізації людей на подолання кризи, на підтримку чи заперечення існуючого режиму, з певною іншою метою. Коли, наприклад, президент Єгипту Анвар Саддат був убитий 1981 р. і його замінив Хосні Мубарек, більш ніж мільйон людей вийшло на демонстрацію в Каїрі щоб продемонструвати йому свою підтримку. Демонстрація була організована правлячою Національно-демократичною партією. Коли виникла загроза режиму правління генерала де Голля у Франції в результаті загального страйку 1969 р., організованого опозиційним Союзом демократів, голлістська партія організувала в Парижі масову демонстрацію прихильників режиму генерала. Партії можуть також мобілізувати населення проти правлячого ре-жиму. Партія Індійський національний конгрес, наприклад, організувала кампанію непокори колоніальному правлінню Британії. Коли нацистська Німеччина окупувала більшість країн Європи під час Другої світової війни, церква та політичні партії стали базою для Руху опору, оскільки лише вони мали структури, що об'єднували значну кількість людей на боротьбу. Сьогодні в багатьох країнах партії також є основою опозиції правлячому режиму.

5. 2. 5. *Виборча функція.* Виборча функція партії становить певну сукупність різноманітних форм діяльності політичної партії, яка не знає перерв, але здійснюється з різною інтенсивністю.

Виборча функція партії відіграє надзвичайно важливу роль у системі влади кожної демократичної держави. У межах цієї функції відбувається селекція політичної еліти, яка згодом буде мобілізована на управління державою. Нічого дивного, що навколо цієї сторони діяльності політичних партій постійно точиться дуже гостра політична боротьба і що ця функція політичної партії має

винятково важливе значення.

Така функція складається з двох частин: добору кандидатів та формування виборчої програми. Цих складових не можна повністю відокремлювати ані протиставляти одна одній. Вибори завжди пов'язані з добором кандидатів на державні посади, а не лише вибором програм. Одночасно кожен кандидат становить якусь програму чи політичний напрям. Крім цього, в процесі виборчої кампанії відбувається структуризація голосів виборців.

Добір кандидатів. Більшість політичних партій розпочинають свою виборчу діяльність з добору кандидатів. Слід зазначити, що спочатку у сфері добору кандидатів партії були одними з багатьох організацій, які займалися цією діяльністю, поряд із групами інтересів, виборчими комітетами, підприємницькими чи профспілковими організаціями. Однак, з часом вони почали домінувати у цьому процесі.

Суттєвою проблемою є питання про те, хто в межах політичної партії має право висувати кандидатів у депутати на виборах. Спочатку провідну роль у цьому відігравали самі парламентарі, парламентська фракція, а також місцеві виборчі комітети. Офіційне партійне рішення з цього приводу ухвалювало об'єднання парламентарів та партійних керівників (так званий кокус у США та віп у Англії) чи група місцевої знаті (нотаблі), яка визначала, хто має кандидувати у їхньому виборчому окрузі.

Загалом можна зазначити, що чим більше політична партія набуває ознак виборчої партії, тим менш стабільною в ній є процедура номінації кандидатів і тим більше різного роду неформальних закулісних процедур з'являється на етапі добору партією кандидатів. Навпаки ж, у масових партіях виступає чітка тенденція до врегулювання цієї процедури часто статутними нормами і рідше за допомогою правових норм.

Загалом можна виокремити чотири типи процесу добору

кандидатів: 1) неврегульований, спонтанний; 2) добір місцевими організаціями; 3) добір центральними органами; 4) добір членами партії. Однак така класифікація є, без сумніву, чисто теоретичною, а в житті не існує “чистих” типів процесу добору кандидатів.

Перший тип добору кандидатів має місце тоді, коли відсутні будь-які приписи стосовно його проведення. Відбувається він тоді як наслідок неформальних закулісних до-мовленостей між керівниками політичної партії, в результаті чого висунення кандидата здійснюється якоюсь групою діячів чи зацікавленою особою. Інколи пізніше має місце заява вищих органів партії, що надає висуванцям певного бренду, а часом і цього немає – вистачає відсутності офіційного протесту чи контркандидата. Приклади такого типу добору кандидатів можемо відшукати в партіях французьких радикалів, буржуазних пра-вих партіях.

Так, 1969 р. рішення про своє висунення в президенти Франції Жорж Помпиду повідомив особисто на прес-конференції. Згодом його кандидатуру підтримало правління со-ціалістичної партії Франції і рекомендувало парламентській фракції затвердити цю кандидатуру. Зрозуміло, що за даним типом добору важко судити про форму участі членів партії в цьому процесі: все вирішує партійна еліта, при чому в спосіб, який ніяк не врегульований.

Другий тип добору кандидатів є поширенішим і вважається демократичнішим. При ньому право висунення належить місцевим організаціям партії, які достатньо близькі партійним масам і краще знають регіональну специфіку і регіональні інтереси. Акт номінації кандидатів відбувається під безпосереднім контролем членів партії, а кандидати стають відповідальними перед політичними партіями. Найчастіше право номінації кандидатів мають ті партійні органи, діяльність яких охоплює чи відповідає території відповідного виборчого округу. Такий тип висунення кандидатів знаходимо в християнсько-демократичній партії Німеччини, соціалістичній та голлістській партії Франції, в британських та інших партіях. Надалі

ця процедура відбувається в умовах консультацій з центральними партійними органами, які часто мають право відхиляти запропоновану кандидатуру. Центральні органи партії, як правило, беруть активну участь у цьому процесі, але формальне висунення кандидата повинно відбуватися з ініціативи місцевих партійних організацій.

Третій тип добору протилежний попередньому і засвідчує панування централізму в партії. Визначення кандидатів здійснюється центральними органами партії. Демократичні політичні партії намагаються уникати настільки недемократичної процедури висунення кандидатів. Загалом вона характерна для фашистських партій, заснованих на засадах вождизму, а також партій з сильною авторитарною тенденцією. Так, у французькій голлістській партії кандидати, висунуті місцевими партійними організаціями, повинні прой-ти затвердження центральними органами.

Вплив центральних партійних органів не є таким потужним, коли йдеться про непевні мажоритарні округи, але дуже сильним при формуванні списку кандидатів від політичної партії. Це ж стосується процедури висунення кандидатів від партій до уряду чи на інші публічні посади.

Четвертий тип – добір кандидатів членами партії – на практиці трапляється дуже рідко, хоча й вважається найдемократичнішим. Добір кандидатів може набувати двох форм – безпосереднього вибору, як у партіях США, і опосередкованого вибору, який здійснюється спеціально для цього створеними партійними органами.

Безпосередній добір кандидатів широко застосовується лише в США і стосується в першу чергу виборів президента. Він отримав назву правиборів (праймеріз) і полягає у висуненні кандидата у президенти публічним, організованим державою голосуванням

прихильників даної партії.

Залежно від правових приписів, висунення кандидатів відбувається або групою виборців, або партійним керівництвом, або самовисуненням. У такий спосіб процес добору кандидатур є багатоступеневим: спочатку відбувається висунення кандидатів, пізніше їхня номінація на правиборах, і лише потім – офіційні вибори.

Спочатку в США практикувалася процедура добору кандидатів на спеціальних партійних з'їздах, однак вона відкривала надзвичайні можливості для зловживань. Щоб уникнути цього, з початку ХХ ст. в політичному житті США починає застосовуватися практика правиборів. Однак і зараз через систему пропаганди та агітації вплив партійних машин на цю процедуру є визначальним.

У системі опосередкованих виборів – через партійні з'їзди чи конференції – вплив рядових членів партії є більшим. Делегати таких з'їздів не мають імперативних мандатів і можуть голосувати за того з кандидатів, який їм більше імпонує. У Європі така система добору кандидатів трапляється надзвичайно рідко. Норвезька виборча норма 1920 р. приписувала політичним партіям висувати кандидатів на загальних зборах чи конференціях. Висунення через плебісцити всіх членів партії практикувалося в бельгійській християнсько-демократичній партії після Другої світової війни.

Значний вплив на процес висунення і добору кандидатів має виборча система. Звичайна пропорційна система дає можливість виборцям обирати ту чи іншу політичну партію, голосуючи за сформований політичною партією список, і не маючи можливості змінити його. У виборчій пропорційній системі з преференціями виборці можуть визначати місце кандидатів у партійному списку. У тих країнах, де застосовується мажоритарна виборча система з великими виборчими округами, вплив центральних органів незначний, більшого значення набуває особа популярного в даній

місцевості кандидата. У британській виборчій традиції значення має не стільки особа кандидата, скільки його партійна приналежність: для виборця важливо, кого підтримує близька йому політична партія.

Говорячи про добір та висунення партійних кандидатів, не можемо залишити поза увагою проблему впливу на цей процес груп інтересів. Звичайно, вони намагаються вплинути на процес добору кандидатів, що дає їм у майбутньому можливість лобіювання своїх інтересів. Нерідко ці групи пропонують підтримати власних кандидатів або тих з числа партійного керівництва, які мають з ними щільніші зв'язки. Вони користуються значними фінансовими ресурсами. Партійне керівництво часто готове прийняти таких кандидатів (вирішуючи в такий спосіб питання фінансування своїх виборчих кампаній) або підтримку цих груп інтересів на виборах (наприклад, профспілок, селян тощо).

Загалом же, на добір кандидатів переважно впливає партійна еліта.

Формування виборчої програми. Формування виборчої програми чи виборчої платформи завжди було невід'ємною складовою виборчого процесу. Кожний кандидат, що виступає перед виборцями, представляє їм своє розуміння ситуації і політичні плани.

Сформований 1834 р. виборчий маніфест Консервативної партії Великобританії (Tamsworth Manifesto) започаткував у світовій практиці офіційне звернення партії до виборців напередодні виборів. Документ мав пропагандистський характер і був засобом ідеологічного впливу на маси, способом консолідації їх навколо програми майбутньої діяльності партії.

Можна виокремити дві процедури формування виборчих платформ. Перша, характерна для класичних партій-комітетів,

залишає право опрацювання передвиборчої платформи окремим кандидатам. Партія загалом або не має своєї окремої програми, або її програма обмежується окремими передвиборчими гаслами. Це надає кандидатам значної свободи в трактуванні власної програми. Така ситуація відповідає типу партії слабо зорганізованої і об'єднаної навколо окремих популярних кандидатів. Така система характерна для американських партій (тут лише перед президентськими виборами партія формально затверджує виборчу програму). У реальності над своєю виборчою програмою більшою мірою працює сам кандидат і його виборчий штаб.

Другий тип цієї процедури – це формування виборчої програми партійним керівництвом і надання цьому процесу загальнопартійного характеру, який виконує, до того ж, ще й мобілізаційну функцію. На кандидатів від партії після прийняття цієї програми покладається обов'язок її пропагувати та інтерпретувати, не змінюючи її суті. Такий тип формування виборчої програми переважає у сучасних європейських партіях.

Там, де парламентські вибори ведуть ще й до виборів глави уряду, особлива роль у формуванні програми належить лідеру політичної партії. Така особлива роль партійного лідера зумовлена значним розвитком за останній час засобів масової інформації і перетворенням партійного лідера в символ партії. Це надає виборчому процесу певного надпартійного характеру.

Голосування за партію та її кандидатів автоматично означає підтримку їхньої виборчої програми. У такий спосіб через загальні вибори відбувається вираження формальної волі населення щодо подальшого розвитку суспільства. Власне у цьому і полягає одна з важливих функцій політичних партій – формулювання та вираження волі суверенного народу. Це є особливою соціальною функцією політичних партій, яка відрізняє їх від решти соціальних організацій.

Структуризація голосів виборців. Основним завданням партії в демократичних режимах є здобуття голосів виборців. Звичайно політичні партії застосовують різні виборчі стратегії, що значною мірою залежать від рівня їхніх політичних прагнень (аспірації). Кожна партія повинна виробити певну виборчу стратегію, спрямовану на збільшення кількості голосів, отриманих в ході виборчої кампанії. Така стратегія є свого роду товаром, який пропонується на виборчому ринку, програмна пропозиція, представлена масовому виборцю, перетворюється у пункт індивідуального виборчого рішення.

Виборча стратегія – це спосіб використання через тих, хто приймає рішення, для власних партійних цілей існуючих соціальних та політичних умов. Виборча стратегія спирається на визначену ідеологічну і програмну концепцію партії. Мобілізаційна діяльність партії має на меті слугувати насамперед створенню колективної самоідентифікації, пункту бачення та орієнтації членів чи симпатиків партії, що в кінцевому підсумку веде до структуризації виборців. На характер виборчої стратегії впливають не лише політичні прагнення, а й конкретні умови, в яких їм доводиться працювати. Може вона набувати характеру наступальної стратегії, коли партія намагається розширити масштаби своїх впливів і здобути підтримку виборців серед нових сегментів електорату. Оборонна стратегія націлена на збереження існуючого статус-кво і захист попереднього становища, коли йдеться про відсоток контрольованого електорату.

Принципово впливати на зміст виборчої стратегії може характер виборчого ринку, особливо такі його параметри, як ступінь організованості, відкритість, а також домінуючий стиль політичної конкуренції.

5. 2. 6. Функція зв'язку. Важливим аспектом діяльності політичних партій є забезпечення політичним лідерам серйозного каналу впливу на інших людей. Це важливий фактор політики ХХ

ст. Тими інституціями, які зв'язують лідерів із достатньо великою групою звичайних громадян, є політичні партії. З усіх організацій лише політичні партії роблять це постійно. У зв'язку з цим, вони мають можливість достатньо широко пропагувати думку політичних лідерів у масах. Це справді створює чудовий канал комунікації, який дає можливість контролювати діяльність як лідерів, так і громадян. Саме це робить партію універсальним механізмом сучасної політики.

Як форма контролю над лідерами партія важлива у всіх видах держав. Лідери партії володіють багатьма видами заохочення – призначенням на різні партійні посади, підтримкою при висуненні у вигідні округи тощо. Лідери використовують ці стимули залежно від поведінки людей на виборах, при голосуванні. Сем Рейбен, який довго був лідером Демократичної партії в Палаті представників Конгресу США, застерігав нових членів: “Підеш вперед – залишишся один”. Це є принципом успіху в парламентській кар’єрі – дотримуватися чинних правил. У Британській Палаті представників партійні організації дотримуються такої дисципліни при голосуванні, що діяльність окремих парламентарів стає несуттєвою. Цей канал контролю є достатньо ефективним у Західній Європі та в інших частинах світу, де існують парламентські методи реалізації політики.

Згідно з К. Лоусоном, “політична партія є організацією яка трактує як сенс свого існування створення цілої низки центрів, які творять ланцюг зв'язків, які йдуть від виборців через кандидатів і виборчий процес до державних службовців. Цей “ланцюг зв'язків” може набувати визначених форм залежно від того який тип партійної лояльності домінує серед виборчих мас і які очікування він формує перед політичними партіями”.

У цьому “ланцюгу зв'язків” партія виступає як:

а) ланка участі, за посередництвом якої громадяни можуть

брати участь у процесі творення політики, в тому числі сформованої на парламентсько-урядовому рівні. Зв'язок громадянина з партією може ґрунтуватись на вимозі, що очікує він від неї насамперед у ролі ефективного каналу, який робить можливим його участь у процесі прийняття рішень. Йдеться про можливість політичної відповідальності партійних репрезентантів, які виконують публічні функції у внутрішньопартійній діяльності. Вплив членів та симпатиків партії на зміст виборчої програми, а також на процес висунення та підтримку кандидатів можна визнати за вступну і кінцеву фази наступного – здійснення політичної відповідальності партійних депутатів, які будуть обрані у державні структури;

б) ланка виборча. Факт участі партії в даній ролі можна трактувати як аспект процесу участі громадян у політиці, хоча, без сумніву, участь у виборах і акт голосування – це прояви “мінімального рівня” участі. У такому випадку політична партія стає не лише виразником постулату створення демократії участі, а швидше гарантує стабілізацію виборчої демократії. Центральну роль у процесі формування виборчої ідентичності партії, відіграє партійна еліта. Її нинішні представники на різних рівнях внутрішньопартійної активності, звичайно приймають рішення про перебіг процесу висунення кандидатів на відповідні посади і контролюють пізніше їхню діяльність, а також представників державного апарату. Представники державного апарату оцінюють чи їхня діяльність відповідає лінії партії. Хоча і партія може мати сильну підтримку в суспільних структурах, однак саме еліти приймають рішення і контролюють весь виборчий процес;

в) ланка клієнтелістична. Партія завжди природно намагається відділити частину суспільства і перетворити її у свою стабільну клієнтелу, не схильну до інших сторонніх впливів. Формуються зв'язки, які можна назвати виборчим клієнтелізмом. Виборець може використати свій голос як інструмент тиску на партію (її представників) в напрямі отримання певної користі для себе, а тоді

виникає механізм взаємної залежності і контролю суб'єктів цього політичного зв'язку (патрон-клієнт). Цей тип зв'язку формує на боці виборця визначені сподівання відповідно до його преференційних рішень, вираженням чого стає його політичний акт підтримки конкретної партії та її програми. З'являється при цьому своєрідний солідарний зв'язок, заснований на факті очікування взаємних вигод. Справа оформляється на національному рівні, а політичні обіцянки набувають абстрактного, програмного характеру. Народжується тоді клієнтелізм глобального масштабу. Початком його виникнення може стати певна соціальна група, яка очікує конкретних сатисфакцій в час, коли колективний патрон, чи то політична партія, посідає політичну від-повідальність за функціонування державного апарату. Цей глобальний вимір клієнтелізму є очевидним в самій концепції соціополітичних поділів, які сприймаються як виборчий союз з конкретною суспільною групою. Натомість за лояльність до партії в час голосування соціальна група та її представники очікують, що партія реалізує обіцянки, викладені нею у виборчій програмі.

Представлені типи зв'язків – це ідеальні моделі і на практиці жодна з партій не обмежується використанням лише одного з них. Звичайно, випрацьовується структура ланок, яка є комбінацією двох чи трьох типів зв'язків. Демократичні партії, пов'язані з представницькою системою виступають, насамперед, як ланки виборчі, однак застосовують і використовують багато інших рішень і механізмів, характерних для двох інших типів (партисіпітарного та клієнтелістичного).

Але ця функція проявляється і в державах з непарламентськими методами правління. В однопартійних системах партії також виступають механізмом, за допомогою якого державний апарат здійснює контроль над своїми лідерами. Особливо пильний контроль встановлює партія за діяльністю армії, де обійняти вищі військові посади можуть лише члени партії. Партії також можуть використовуватися як важливий канал для контролю над масами.

Це більш властиво авторитарним режимам, де застосовуються форми безпо-середнього контролю за поведінкою людей. Особливою проблемою авторитарного режиму є контроль за інтелектуальною діяльністю, яка, як достатньо самостійна, може становити серйозну небезпеку правлячій еліті. Тому такою необхідною є присутність партійних представників на керівних посадах у письменницьких організаціях, наукових та на-вчальних закладах, творчих спілках, засобах масової інформації. Держава повинна здійснювати постійний контроль за тим, що громадяни думають та говорять. Це було звичною практикою комуністичних держав, військових диктатур, фашистських режимів.

5. 2. 7. Функція керівництва. Функція керівництва може бути реалізована партією у подвійному сенсі. У буквальному розумінні вона означає, що партія самостійно чи в коаліції з іншими партіями здійснює керівництво державою шляхом опанування державних органів. Ширше під партійним керівництвом розуміється опосередкований вплив партій на органи, що ухвалюють рішення. У цьому другому значенні терміна доцільно вести мову про контроль над урядом, а не про керівництво ним. Досить часто в таку ситуацію потрапляють партії, які програли на виборах і знаходяться в опозиції. Така форма використовувалася за умов конституційної монархії чи президентської республіки, коли уряд формував монарх чи президент, а партії мали на нього опосередкований вплив.

Що стосується першої функції, то з нею все зрозуміло – партія, яка здобула підтримку на виборах (самостійно чи в коаліції) здійснює функцію керівництва. Сумнів викликає застосування визначення “керівництво” щодо діяльності опозиційних партій. Чи не належить цю діяльність відокремити від функцій керівництва і виділити її в самостійний вид діяльності? Більшість дослідників цього процесу трактують опозиційну діяльність як частину процесу керівництва.

У демократичній політичній системі процес управління розуміють як конкурентну боротьбу різних політичних сил, з яких одна в даний час виконує керівництво державою, а інша критикує і контролює органи влади. Функція керівництва в такому розумінні є невіддільною від функції опозиції – контролю та критики. Отже, процес керівництва – це не лише саме керівництво, а й керівництво разом з контролем з боку опозиції. Опозиційні партії впливають на рішення, які ухвалює політичне керівництво, намагаючись уточнити їхній зміст чи, принаймні, спосіб виконання.

Таке розуміння опозиційної діяльності не стосується діяльності антисистемних політичних партій, які беруть участь у виборах, але у своїй подальшій парламентській діяльності стоять на позиції тотальної критики уряду. Так було з комуністичними партіями у 30-ті роки. Не маючи можливості участі в буржуазних урядах, комуністи трактували парламент лише як трибуну для публічної критики капіталістичної системи.

Партійне керівництво державою. Керівництво державою від самого початку було головною метою кожної політичної партії. Протягом тривалого часу мали вони в тому конкурента в особі монарха і призначуваного ним уряду. Після Першої світової війни у більшості держав світу цього конкурента вдалося усунути і партії, за невеликими винятками, стали єдиними і безпосередніми виконавцями державної влади.

З правового погляду безпосередніми виразниками влади в державі є вищі державні органи, яким належить право ухвалення політичних рішень і призначення виконавчої влади. З цієї точки зору можна твердити, що політична влада належить політичним партіям, оскільки саме вони призначають своїх людей у певні органи. Однак, справедливе загалом положення виглядає дещо спрощено. По-перше, треба мати на увазі, хто саме в межах партії

приймає рішення і, по-друге, сама політична партія теж перебуває під впливом інших організацій, груп інтересів, які активно впливають на процес ухвалення рішень. Керівництво партії іноді буває цілком залежним від зовнішньої групи в прийнятті рішень: армії, організації підприємців, церкви, профспілок – вплив якої може бути надзвичайно сильним.

Наступною проблемою партійного керівництва є проблема взаємин між державними службовцями і політичною партією, що їх рекомендувала на ці посади. Значною мірою це залежить від типу організаційної структури партії, типу політичної системи (інакше в парламентській, інакше в президентській). Не останню роль відіграють і особисті стосунки. Однак, загалом можна підсумувати, що загальною є тенденція делегування у вищі державні органи людей з партійного керівництва. Якщо провідники партії безпосередньо обіймають найвищі державні посади в державі, це свідчить про те, що партія бере участь у керівництві державою. Якщо ж партія не делегує своїх провідників до влади, це значить, що вона уникає повної відповідальності за процес керівництва.

У сучасних демократичних державах особливо виразною є тенденція до “захоплення” партійними лідерами ключових посад у виконавчих органах; загалом парламент вважається менш поважним органом, часто він трактується як політична школа для майбутніх партійних керівників. Зростання значущості виконавчої влади свідчить про місце цієї гілки влади у політичній системі суспільства. В деяких парламентських системах – Великобританії, Німеччині, Австрії, Японії, Скандинавських країнах – керівники партій, що здобули більшість на парламентських виборах, очолюють уряди, стають прем’єр-міністрами. В класичній президентській системі, наприклад, у США, країнах Латинської Америки, керівник партії, що перемагає, стає президентом. Найближчі соратники лідера, члени партійного керівництва, займають інші важливі посади в уряді чи президентській адміністрації.

У системі коаліційного керівництва питання про те, яка з партій обійме посаду прем'єр-міністра уряду, і розподіл міністерських портфелів є головним політичним питанням.

Існують і певні винятки. Так, у Франції з часів голлістських партій керівник партії, звичайно, займає посаду президента республіки, але водночас перестає бути офіційним лідером партії. Функції керівника партії тоді виконує генеральний секретар партії, який швидше є адміністратором партії, ніж її лідером. Однак реально провідником партії залишається президент, якому належить право прийняття остаточних партійних рішень. Такою була система правління за генерала де Голля та Ж. Помпиду.

Інший тип відхилень від загального правила спостерігаємо в Італії та Японії, деяких французьких партіях, де існує кілька конкуруючих угруповань та лідерів. Прем'єром стає лідер домінуючого крила партії чи парламентської фракції, але він не трактується як лідер партії.

Однак у кожному окремому випадку ситуація у відносинах між владою і правлячою партією є достатньо специфічною. Варто згадати хоча б досвід правління в Німеччині К. Аденауера, який, особливо на початку свого правління, фактично одноосібно керував як державою, так і партією, так і його наступника Л. Ерхарда, який керував державою за наявності достатньо серйозної опозиції проти себе в своїй же партії.

Опануванням центрального виконавчого апарату лише розпочинається процес опанування державної влади правлячою партією. Далі він поширюється на інші суспільно важливі ланки державного управління, в тому числі і на державні органи на місцях. Незважаючи на розмови про безпартійність державного апарату, загальною є тенденція до того, щоб у державний апарат прийшли люди, максимально лояльні та віддані правлячій партії. Особливо яскраво це видно на прикладі Франції, де президент сам

призначає префектів.

Опанування ключових посад у державному апараті є лише початком державного керівництва партії, необхідно ще, щоб ці люди забезпечували реалізацію політики партії, щоб партія визначала політику держави, дбала про зміст державних рішень. Залежить це значною мірою від того, якою є сама партія. Якщо виграє партія-комітет зі слабкою організацією та дисципліною, то тоді складно говорити, що лінія партії є над окремими політиками. Не існує тоді єдиної партійної лінії та партійної програми, немає організації, яка б слідкувала за її реалізацією. Існує група близьких один до одного політиків, їхніх команд та клієнтів, які в постійних дискусіях між собою приймають рішення стосовно державної політики. Вислів “партія керує державою” у цьому випадку має дуже символічне значення. Партія не є потужною і стабільною політичною силою, яка стоїть “поза” державними органами і керує їхньою діяльністю. Більшою мірою цю роль виконують групи інтересів, які конкурують між собою за впливи на прийняття державних рішень. При такому типі державного управління керівництво належить швидше групі політиків, які займають важливі посади, ніж партії як політичній інституції. Такий тип партійного керівництва спостерігався у більшості країн Європи в ХІХ ст., а також сьогодні в США та країнах Латинської Америки. Подібною була роль партії у Франції у період V Республіки. Зводилась вона до підтримки президента і його рішень. Політичну лінію визначав президент зі своїми радниками та призначеним ним же прем'єром.

У масових партіях з розвиненою організаційною структурою і суворою внутрішньою дисципліною справа виглядає по-іншому. В цьому випадку партія існує як щось ві-докремлене від групи провідних політиків. Існують вищі органи партії, не завжди персонально ідентичні зі складом кабінету чи парламентською фракцією, є статут партії та її програма, працює організований партійний апарат та місцеві осередки, з'їзди партії, з якими

керівництво партії змушене рахуватися. Саме вони і стежать за виконанням лінії партії.

Характер лінії партії визначається характером партійного керівництва – у парламентських партіях лінію партії визначає парламентська фракція, у позапарламентських – партія визначає парламентську діяльність фракції. Так, зокрема, правління християнсько-демократичної партії Італії чи її з'їзд визначає кандидатуру прем'єра, політику уряду, право на коаліційну угоду. Рішення керівних органів партій у Німеччині, Австрії чи Бельгії визначають характер урядової коаліції (лівоцентристська чи правоцентристська), її програму і навіть розподіляють міністерські портфелі.

Наприклад, ХХХ з'їзд Французької робітничої партії 1947 р. розглядав питання про квотум довіри щодо тодішнього соціалістичного прем'єра. Правління Об'єднання фран-цузького народу в липні 1952 р. порушило питання про дисципліну голосування членів партії. Питання діяльності уряду та парламентської фракції часто стає предметом розгляду керівних органів комуністичних партій. За такої структури партії поняття безпосереднього партійного керівництва державою набуває більшого сенсу.

Роль опозиційної партії. Усі політичні партії в парламентській системі беруть участь у виборах для того, щоб виграти. Однак з-поміж усіх учасників виборчих змагань переможцем виходить лише одна партія або коаліція партій. Партії, які програли на виборах і не ввійшли до урядової коаліції, не беруть участі в процесі державного керівництва безпосередньо – вони виконують функції опозиції.

Роль опозиції в парламентській системі трактується як явище тимчасове. Опозиційні партії завжди мають надію (і не

безпідставну) що їм вдасться або здобути перемогу на наступних виборах або ввійти до складу правлячої коаліції. Така можливість відіграє важливу роль у діяльності партії в стані опозиції.

Опозиційну діяльність партії можна поділити на дві частини: перша – це підготовка до наступних виборів і друга – співучасть у здійсненні керівництва державою.

Підготовка до наступних парламентських виборів є головним завданням опозиційної партії. Реалізується це завдання відразу ж після закінчення попередньої виборчої кампанії і ведеться перманентно до початку наступної. Є це загалом гостра і безкомпромісна критика правлячої партії, поєднана з пропагандою власної програми. Спрощена схема цієї діяльності виглядає так: “Усе, що робить правляча партія, є поганим і лише “наша партія” може знайти справжні ліки від усіх існуючих проблем”. Незважаючи на демагогічний характер, такий вид діяльності сприяє реалізації основної мети політичної партії – приходу до влади.

Водночас опозиційна партія намагається здійснювати керівний вплив на поточну діяльність уряду. Хоч вона у процесі ухвалення політичних рішень відіграє меншу, ніж правляча партія, роль. Її голос не має вирішального значення, але відповідний вплив на процес прийняття рішень має місце. Це свідчить про те, що навіть перебуваючи в опозиції, політична партія однаково є співучасником процесу керівництва державою.

Навіть ті політичні партії (комуністичні в буржуазних парламентах), які, здавалося, цілком усунуті від співучасті у керівництві державою, об’єктивно в ньому беруть участь. Так, голосування Французької комуністичної партії проти проекту Європейського оборонного союзу не дало йому можливості набути чинності. Голосів комуністів не рахують при призначенні прем’єра, але від їхньої позиції може залежати результат вотуму довіри

уряду. Значення парламентської опозиції є тим вагомішим, чим менша перевага правлячої більшості.

Так само позапарламентська опозиційна діяльність не може бути повністю виключена з процесу керівництва державою (навіть тотально опозиційна), більше чи менше, вона впливає на ухвалення політичних рішень правлячою партією чи коаліцією. Тут варто згадати масові маніфестації, походи, акції протесту чи підтримки, мітинги та страйки, які завжди є в арсеналі опозиційних сил і які можуть зумовити навіть політичну кризу чи відставку правлячого кабінету. Вуличні акції гітлерівських молодиків, похід “чорних сорочок” Муссоліні на Рим – яскраві приклади масового впливу крайніх правих опозиційних сил на державну політику.

Отже, жодна з існуючих політичних партій, навіть найбільш антисистемна та опозиційна, не перестає впливати на політику держави і таким чином, хоч опосередковано, брати участь у керівництві державою.

5.3. Функції партій у недемократичних і постколоніальних державах

Під недемократичними системами розуміють такі політичні устрої, в яких ліквідовані основні демократичні права, такі як право на об'єднання або вільні демократичні вибори. Колись до таких режимів зачисляли деспотичні монархії. Сьогодні до їх числа належать фашистські, напівфашистські, військові диктатури. Найбільшу кількість таких держав сьогодні маємо в країнах Латинської Америки.

Існують серед них такі диктатури, за яких діяльність політичних партій заборонена. Влада в цих державах належить адміністративному апарату, військовим та поліції. Однак, у більшості недемократичних режимів діяльність політичних партій

у визначених межах допускається.

У цій групі держав виділяють дві ситуації: у першому випадку існує правляча монопартія і не існує інших, легальних чи нелегальних партій, або вони не відіграють жодної ролі в політичному житті; у другому випадку в недемократичному устрої існують легальні чи нелегальні партії, які мають значний суспільний вплив.

Існування легальних опозиційних партій у недемократичних режимах є явищем рідкісним. Зазвичай, недемократичні політичні режими ліквідовують легальну опозицію. У початковий період режиму легальна опозиція може ще існувати (у фашистській Італії 1922-1926 рр., більшовицькій Росії 20-х років). Але згодом вона ліквідується.

Опозиційні партії, легальні чи нелегальні, в недемократичній системі націлені на повалення існуючого політичного устрою, але оскільки в легальний спосіб зробити цього вони не можуть, то виборча функція для них не є істотною. Легальні партії часто є осередками інтелектуального опору режиму і для суспільства виступають лише символом демократичних можливостей здійснення влади. Дуже часто вони слугують лише прикриттям для нелегальних радикальних організацій руху опору режиму.

Партії ж, які ведуть підпільну боротьбу з існуючим політичним режимом, готуються або до перевороту, або до революції. Звичайно, вони прагнуть не зміни уряду, а зміни всього суспільного устрою. Прикладом такого типу організацій є партія російських більшовиків.

Діяльність монопартії за недемократичного режиму також має специфічні ознаки. Найчастіше вона заміняє державу. Типовим прикладом тут є гітлерівська Німеччина, більшовицька Росія, де діяльність усіх інших партій була заборонена.

Теоретично монопартія може виконувати обидві основні функції політичних партій – виборчу та функцію керівництва. Виборча функція стосується діяльності парламенту, вибори до якого і забезпечує монопартія. Насправді ж парламент у недемократичних режимах нічого не вирішує. Є це, звичайно, також імітацією виборчої функції монопартією. Партія в недемократичних режимах виконує у відповідному сенсі функцію добору еліти оскільки саме через партію відбувається рекрутування на відповідні державні посади. Звичайно, це не єдиний, але досить важливий, канал формування правлячої еліти режиму.

Інші функції в умовах недемократичного режиму монопартія виконує подібно, як і в демократичних режимах. Насамперед вона реалізує функцію керівництва, призначаючи своїх представників на керівні державні посади. У реалізації цієї функції монопартія випереджає політичні партії в демократичних державах. Монопартія намагається повністю опанувати весь державний апарат, не залишаючи жодних сфер поза своїм впливом (судочинство, армію, науку). Більшість посад у державному апараті, навіть другорядних, залишаються зарезервованими для членів монопартії.

У деяких диктаторських системах, особливо в устроях класичного фашизму (Італія, Німеччина), спостерігаємо ще одну особливість – партійні організації стають одержавленими і виконують державні функції, хоча одночасно і не втрачають свого партійного характеру. Велика фашистська рада в Італії стала найвищим державним органом. Державні функції перебирають на себе військові формування. Так було в Німеччині з СС, яка початково була внутрішньопартійним формуванням, а потім трансформувалася в державну поліцію. Подібне сталося і з політичною поліцією в Італії. Звичайні межі між державним та партійним апаратом стираються, державну владу перебирає на себе монопартія.

У специфічний спосіб тоталітарні партії реалізують і інтеграційну функцію – здійснюючи контроль над всіма сферами життя суспільства і громадянина, включно з його сімейним, приватним, інтимним життям. Вони організують систему, в якій в інтересах справи всі доносять один на одного, навіть на найближчих родичів. Бойовики партії готові до самосуду в ім'я “справедливості”. Зокрема, так звана “ніч довгих ножів” та “кришталева ніч” у Німеччині є тому яскравими прикладами.

Завданням партії стає виховання людини, беззастережно відданої вождеві та владі. Є це специфічним способом реалізації функції інтеграції та мобілізації населення. Партія з інструменту виховання перетворюється на знаряддя деморалізації та страху, інструмент поневолення суспільства.

Певні специфічні функції виконують політичні партії в постколоніальних державах. У першу чергу вони стосуються як мети, так і характеру їхньої діяльності. На відміну від політичних партій розвинених держав, основними функціями партій у постколоніальних країнах є інтеграційна, мобілізаційна. Це не означає, що ці партії не виконують виборчої функції чи функції керівництва, однак після здобуття незалежності та приходу до влади ці функції політичних партій відходять в постколоніальних державах (на відміну від розвинених демократичних країн) на другий план, що часто пов'язано з фактом переходу цих держав у розряд однопартійних систем. У багатьох державах Африки (Гана, Кенія, Марокко) взагалі довгий час вибори не проводились. Пояснюється це частково і тим, що у багатьох слаборозвинених державах партії не виконували власне політичних функцій і не служили розвитку демократії. Дуже часто вони активізували сепаратистські тенденції, етнічні та релігійні конфлікти. До цього потрібно також додати високу безграмотність населення та суто технічні проблеми (складання списків виборців та труднощі комунікації).

У державах, де існує однопартійна система, вибори набувають швидше характеру мобілізації населення на підтримку правлячого режиму, ніж справжньої політичної конкуренції і добору кандидатів. Тому власне інтеграційна та мобілізаційна функції для цих партій є визначальними.

Під інтеграційною функцією слід розуміти діяльність, спрямовану на ліквідацію існуючих племінних, мовних, релігійних суперечностей. Тут партія виступає головно інструментом виховання мас. Партія формує в населення почуття національної єдності, культивує і підтримує його шляхом загальнонаціональної пропаганди та агітації, політичного виховання, різного роду загальнонаціональних акцій.

Що стосується мобілізаційної функції, то вона виконує важливу роль і в модернізації соціальних відносин у цих державах. Руйнуючи старі архаїчні структури, партія виходить на їхнє місце як новий соціальний інститут, що займається опікою над населенням, порушує і намагається вирішувати місцеві проблеми. Здійснює вона важливі акції в галузі освіти, культури, господарського життя. Партійна робота тут ведеться як боротьба з безграмотністю, племінними пережитками, за рівноправність жінок. Наприклад, у Гвінеї партія виступила проти багатоженства і викупу за жінок.

Запитання і завдання

1. Назвіть головні підходи до визначення функцій партій.
2. Які функції партій належать до виражених і які до прихованих?
3. Які з функцій партій мають соціальний, державно-публічний і організаційний характер?
4. Охарактеризуйте функцію формування політичних цілей та завдань. Як поділяються політичні партії за характером

реалізації цієї функції?

5. Якими способами реалізується функція артикуляції та інтеграції соціальних інтересів? Чим відрізняються політичні партії від груп інтересів?

6. Партії, як джерела ідентичності. Партійна лояльність.

7. На виконання яких завдань мобілізують населення політичні партії?

8. Яка функція політичних партій вважається головною в демократичних системах? Назвіть етапи її реалізації.

9. Які існують способи добору кандидатів? Які фактори впливають на добір кандидатів?

10. Які існують процедури формування виборчих програм?

11. Що таке структуризація голосів виборців?

12. Політичні партії як “ланцюги зв’язків”. Функція зв’язку.

13. Функція керівництва і особливості її реалізації.

14. У чому полягає роль опозиційної партії в здійсненні керівництва державою?

15. У чому полягають особливості функцій партій у недемократичних системах?

16. Як реалізують свої функції політичні партії в постколоніальних державах?

Реферати та повідомлення

1. Політичні партії в тоталітарних режимах.

2. Політичні партії в постколоніальних державах.

3. Політичні партії в перехідних суспільствах.

Література

Андреев С. С. Политическое управление и политическое руководство // Социально-политические науки, 1992, № 5.

Базів В. Інструмент влади: порівняльний аналіз походження і функціонування політичних партій у тоталітарній та

демократичній політичних системах.- Львів, 1999.

Бурлацкий Ф., Галкин А. Социология. Политология. Международные отношения.- М., 1974.

Вятр Е. Социология политических отношений.- М., 1979.

Городецкая И. Е. Великобритания: избиратели, выборы, партии. 1945-1970.- М., 1974.

Гордон Л. Н., Плискевич Н. М. Развилки и ловушки переходного периода // Полис, 1994, № 4.

Даль Р. А. Пути перехода к демократии // Политика, 1991, № 10.

Даниленко В. Н. Политические партии и буржуазное государство.- М., 1984.

Джилас М. Лицо тоталитаризма.- М., 1992.

Евдокимов В. Б. Партии в политической системе буржуазного общества.- Свердловск, 1990.

Желев Ж. Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська та соціологічна думка, 1991, № 1.

Злобин В. И. Какая партия нужна пролетариату? (Из истории создания пролетарской партии в России) // Вестник Московского университета. Сер.12. Соц.-полит. исслед., 1990, № 6.

Ковлер А. И. Франция: партии и избиратели.- М., 1984.

Клямкин И. Посткоммунистическая демократия и ее особенности в России // Полис, 1993, №2.

Линц Х. Х. Крушение демократических режимов. Кризис, разрушение и восстановление равновесия // Проблемы Восточной Европы, 1993, № 39-40.

Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы.- М., 1905.

Орлов А. Г. Политическая система стран Латинской Америки.- М., 1982.

Піча В. М., Стеблич Б. А. Політичні партії у політичній системі суспільства: Навчальний посібник.- Львів, 1994.

Политические партии США в новейшее время / Под. ред. Н. В. Сивачева.- М., 1982.

Прозоров Ю. Б. Партии в переходных обществах (латиноамериканский опыт) // Полис, 1994, № 4.

Рассен Б. Практика и теория большевизма.- М., 1991.

Рябов С. Партія політична // Політол. читання, 1994, № 3.

Сартори Дж. Вертикальная демократия (Меньшинства и элиты. Полиархия в ее нормативном определении) // Полис, 1992, № 4.

Тихомиров В. И. Партия апартеида: социально-политическая революция националистической партии ЮАР.- М., 1987.

Холмская М. Р. О многопартийности в странах СНГ // Государство и право, 1992, № 9.

Шати́ро И. Введение в типологию либерализма // Полис, 1994, № 3.

Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм.- К., 1993.

Шварценберг Р. Ж. Политическая социология: В 3-х ч.- М., 1992.

Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика, 1998, № 5.

Шведа Ю. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже // Нова політика, 1996, № 4-5.

Энтин Л.М. Политические системы развивающихся стран: государство и политические партии в странах Азии и Африки. - М., 1978.

6. ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про суть, моделі, принципи та типи партійного керівництва;
- про фактори, які визначають характер партійного керівництва;
- про “соціологічний закон Дюверже”;
- про партійні коаліції і їх типи, теорію коаліцій;
- про теорію “кризи партійного керівництва”.

Основні поняття

партійне керівництво, соціологічний закон Дюверже, партійна коаліція, виборча коаліція, парламентська коаліція, урядова коаліція, ініціативні партії, доповнюючі партії, теорія коаліцій, мінімально виграшні коаліції, максимально закриті коаліції, партії-обгортки, комплементарні партії, буферні партії, балансуєчі партії, партії-крила.

***

За твердженням Р. Катца, центральною функцією партій у демократичній політичній системі є функція керівництва та політичної відповідальності за процес керівництва. Якщо інші функції можуть реалізовуватися й іншими суспільними організаціями, то виключне право на здійснення легітимної державної влади належить лише політичним партіям. Кожна партія, не обмежуючись лише політичним впливом на владу, намагається взяти безпосередню участь у її здійсненні. Ця функція є достатньо складною для аналізу і важливою для розуміння сучасного демократичного політичного процесу через що заслуговує на окремий розгляд.

У конкурентній політичній системі політичні партії відіграють важливу роль у діяльності як уряду, так і опозиції. Ці внутрішньоурядові ролі партій відрізняються в кожній країні. Вони чітко представлені в парламентській системі британського типу, але вони також є і в США та в інших країнах.

У керівництві урядом партії відповідають за організацію законодавчого процесу і втілення урядом виборчої програми партії. У цьому випадку вони повинні координувати свою діяльність з представниками уряду (чи президентською адміністрацією). Партія може здійснювати керівництво сама або в коаліції з іншими. У обох випадках вона займається визначенням діяльності головних урядових структур, внутрішньою і позаурядовою партійною координацією.

Опозиційна діяльність є також функцією керівництва партії у конкурентній політичній системі. За альтернативної двопартійної системи головне завдання другої партії – усунути правлячу партію й посісти її місце.

За багатопартійної системи роль опозиційної партії є скромніша – вона намагається заволодіти частиною урядових посад. У будь-якому випадку менша партія, для того щоб функціонувати взагалі як політична партія, повинна впливати на уряд з перспективою заміни урядових кадрів у майбутньому. Якщо вона не шукає цієї заміни, її роль не відрізняється від ролі групи інтересу.

6. 1. Суть поняття “партійне керівництво”

У науковій літературі загально визнаним є положення про те, що сучасні політичні системи, які вважаються демократичними, засновані на партійному керівництві. Поняття демократії пов’язане з процесом, який гарантує появу людей, які здійснюють публічні функції завдяки перемозі певної політичної партії на загальних

виборах. Можна уявити собі також і вибори непартійні, однак у сучасній практиці необхідною умовою появи демократичного правління є поява конкурентної партійної системи. На підставі цього

Р. Катц стверджує, що партійне керівництво є синонімом представницької демократії. Однак треба зазначити, що йдеться про ситуацію, за якої партії виступають справжніми носіями політичної влади.

Загалом принцип партійного керівництва означає, що:

1) в межах політичної системи існує конкурентна партійна система, яка є результатом існування свободи створення і діяльності політичних партій. Ця конкурентна модель системи пов'язана з цінностями ліберальної демократії чи, як вважає Дж. Смітт, є механізмом, що її наповнює;

2) конкурентна партійна система інститує свободу політичного вибору здійснюваного в межах суспільства та право опозиції пропонувати альтернативні рішення;

3) результатом партійної конкуренції є те, що переможець переймає цілковитий контроль над процесом керівництва (часто необхідним є формування партійних коаліцій, хоча традиційний принцип партійного керівництва насамперед акцентує увагу на формуванні однопартійного керівництва);

4) створена в такий спосіб влада має демократичну легітимність. Процес прийняття рішень контролюється політичною партією (чи партіями), яка спирається на волю масового суверена, висловлену ним у виборчій кампанії;

5) державна влада є відповідальною перед суспільством, бо виникла завдяки організованим у політичні партії суспільним групам, які пройшли свою апробацію через участь у загальних виборах;

б) існує група політиків, лояльних до партії і відповідальних перед електоратом, яка займає особливе місце в процесі суспільно-політичних переговорів та прийнятті рішень.

Ці принципи існування партійного керівництва стосуються демократичного оточення партійної системи і мають загальний та системний характер. Більшість політологів, які підтримують принцип партійного керівництва в контексті теорії демократії вважають, що модель партійного керівництва уможливорює існування перед суспільством політично відповідального уряду через те що в ньому беруть участь представники партії, які так само, як і партія, своїм становищем завдячують виборам.

Переносячи цей аналіз на рівень партійної системи, слід визнати необхідність дотримання додаткових умов, які сприяють стабілізації переговорного процесу між політичними партіями як основного чинника у формуванні державної політики. Йдеться про те, щоб:

а) всі політичні рішення затверджувалися партійними політиками, обраними на конкурентних виборах, або іншими особами, відповідальними перед ними. Лояльність до певної партії як актуального суб'єкта державної влади повинна існувати в межах бюрократичного апарату та інших публічних чи псевдо-публічних інститутів;

б) напрям політики держави визначається правлячою партією, якщо вона формує однопартійний уряд, чи групою партій, які беруть участь у формуванні коаліційного уряду;

в) партія (партії) займають найважливіші посади в публічній адміністрації, а підлеглі пройшли процес добору через визначені внутрішньопартійні та міжпартійні процедури.

Отже, традиційна (англосаксонська) концепція партійного керівництва, яка вважає, що лише однопартійні уряди (типу

британського) гарантують повну реалізацію ідеї домінування партійного стилю здійснення політики в державі, була повністю відкинута європейською політичною традицією. Тут більша увага акцентується на тому, що робить партія, отримуючи статус правлячої, а не на тому, в який спосіб вона обрана і чи володіє абсолютною більшістю в парламенті.

6. 1. 1. Чинники, що визначають характер партійного керівництва. Дж. Пасквіно відзначає три види політичних інституцій, важливих для появи і стабілізації партійного керівництва – тип виборчої системи, структура парламенту та тип політичного режиму.

Тип виборчої системи. Теза про те, що правдиве партійне керівництво може існувати лише у мажоритарній виборчій системі, сформульована М. Дюверже, отримала назву соціологічного закону. Він стверджує, що мажоритарна виборча система породжує двопартійну систему, яка сприяє інституалізації принципу партійного керівництва, а пропорційна система – багатопартійну систему, яка ускладнює його реалізацію.

На думку М. Дюверже, в системах більшості функціонує:

а) механічний ефект виборчого права, який полягає в тому, що всі партії, які беруть участь у виборах, за винятком двох найсильніших, є перманентно підпрезентаційними;

б) психологічний ефект виборчого права, який полягає у тому, що виборці схильні голосувати за найсильніші партії побоюючись втрати своїх голосів.

Однак очевидно, що характер зв'язків між двома типами систем є значно складнішим, ніж про це говорить М. Дюверже. Крім цього більшість політологів звертають особливу увагу на тип партійної системи, коли йдеться про стабільні демократії. В результаті виборча система постає перед нами у демократичному політичному

укладі швидше як наслідок, ніж як причина. Мажоритарна виборча система звичайно стабілізує та продовжує існування вже існуючої двопартійної конкуренції, але її не можна розглядати як виключне джерело двопартійності, а відтак і стабілізатора партійного керівництва.

І хоча соціологічний закон М. Дюверже зазнав значної критики, однак очевидно, що загальна тенденція, яку він відзначив, існує. Підтверджують це порівняльні дослідження виборчих і партійних систем країн ліберальної демократії. Наприклад, із 30 країн з мажоритарною виборчою системою 21 країна має двопартійну систему, 2 – систему домінуючої партії, в одній кандидати в парламент номінуються без участі партій і лише в 6 державах існує багатопартійна система. Водночас із 20 держав, які використовують пропорційну виборчу систему, 15 – мають багатопартійну систему, 3 – двопартійну, 2 – систему домінуючої партії. Про характер співвідношення виборчої і партійної систем свідчить наведена нижче таблиця.

Виборчі та партійні системи в ліберально-демократичних державах

Держави мажоритарними виборчими системами	з	Держави пропорційними виборчими системами	з	Тип партійної системи
Австралія				Двопартійна
		Австрія		Багатопартійна
Багами				Двопартійна
Барбадос				Двопартійна
		Бельгія		Багатопартійна
Великобританія				Двопартійна
		Данія		Багатопартійна

	Голландія	Багатопартійна
	Ізраїль	Багатопартійна
Індія		Домінуючої партії
	Ірландія	Багатопартійна
Італія		Багатопартійна
Канада		Багатопартійна
	Люксембург	Багатопартійна
Малайзія		Багатопартійна
	Мальта	Двопартійна
	Мексика	Домінуючої партії
	Німеччина	Багатопартійна
	Норвегія	Багатопартійна
Нова Зеландія		Двопартійна
Сінгапур		Домінуючої партії
США		Двопартійна
	Фінляндія	Багатопартійна
Франція		Багатопартійна
	Шрі-Ланка	Двопартійна
	Швейцарія	Багатопартійна
	Швеція	Багатопартійна
	Японія	Домінуючої партії

Виборчі системи зумовлюють явище надпрезентації (коли партії отримують більше мандатів, ніж подано за них голосів) і підпрезентації (коли партії отримують менше мандатів, ніж подано за них голосів).

Дж. Сарторі та М. Шугарт поділяють виборчі системи на слабкі та сильні. Обидва автори як основний критерій своєї класифікації застосовували ступінь впливу виборчої системи на виборців. Слабка виборча система не застосовує спеціальних елементів збільшення диспропорції в процесі боротьби за депутатські мандати, сильна ж їх використовує. Мажоритарна виборча система, без сумніву, належить до категорії сильних.

Частина з-поміж пропорційних систем теж належить до цієї категорії, особливо ті, які застосовують формулу де Хондта: малі виборчі округи та високий прохідний бар'єр (наприклад, в Іспанії, Греції, Португалії). Виборчі системи, які застосовують формулу Сен-Лаге: великі виборчі округи та низький прохідний бар'єр – належать до категорії слабких виборчих систем. Саме в цьому контексті треба розглядати процес становлення принципу партійного керівництва і його межі. Сильні системи застосовують маніпуляційний вплив на виборців, а також на перебіг та характер міжпартійної конкуренції, уможливаючи стабілізацію сильнішої версії партійного керівництва. По-перше, сильна система обмежує сам вибір, підштовхуючи виборців до усвідомлення необхідності підтримки сильнішої політичної партії з метою виграшу в міжпартійній конкуренції. Таким чином страх перед втратою свого голосу стає основним мотивом, який визначає симпатії виборців. По-друге, не заохочує малі партії до участі у міжпартійній боротьбі, оскільки шанси її потрапити до парламенту мінімальні. По-третє, сильні виборчі системи ускладнюють зміну партійної системи. Слабкі системи не виключають можливості стабілізації партійного керівництва, однак, як правило, виникає слабша його версія.

Структура парламенту. Звичайно, процес формування сильного партійного керівництва чи його стабілізація пов'язаний з функціонуванням однопалатних (однокамерних) парламентів. Якщо існує вища (чи друга) палата парламенту, то втрата нею реальних впливів не ускладнює перебігу процесу прийняття рішень і не створює загрози для стабільності партійного керівництва (наприклад, палата лордів у Великобританії). Якщо маємо справу з сильним типом партійного керівництва, то шанси існування реального бікамералізму (двопалатності) зменшуються. Існування організаційно сильних партій, які мають значну підтримку виборців гарантує створення достатньої системи зв'язків між двома палатами і появою партійного керівництва. Буде цей процес, однак, менш ефективним у випадку бікамералізму (процес прийняття

рішень затягується, а здатність партії нав'язати своє рішення двом палатам є обмеженою, що можна прослідкувати на прикладі Німеччини).

Тип політичного режиму. На думку Дж. Пасквіно, взаємини парламент – виконавча влада “є вирішальними для функціонування будь-якої форми партійного керівництва”. Йдеться про дві проблеми: спосіб формування виконавчої влади та її повноваження. Є вони відмінними у межах президентської та парламентської системи правління. Варта зазначити, що президентська форма правління дуже відрізняється від моделі партійного керівництва. Відрізняється вона виразним домінуванням виконавчих структур над партійними. Загалом можна стверджувати, що президентська форма правління не сприяє і навіть обмежує стабілізацію механізму партійного керівництва через обмеження міжпартійної конкуренції. Прикладами такого типу є політичні системи Франції, Фінляндії та Португалії. У Франції конституція з 1958 р. гарантує президентові багато прав, але істотно його позицію визначають два чинники: існування позаконституційних конвентів та зв'язок між президентською та парламентською більшістю. Це зумовлює формування в країні політики, яку прийнято називати “двірцевою” (court politics). Так звані президентські партії є механізмом допомоги президентові в отриманні підтримки виборців на президентських виборах. Діяльність уряду є джерелом патронату з боку держави, а сам президент володіє майже монархічними правами. Оскільки президентські партії сприяли перемозі президента у Франції (голістська партія), то сенсом їхнього існування стала саме ця функція. Були це організації, які мали на меті представляти інтереси певних груп еліт і це відсунуло на другий план проблему їхньої програмної ідентичності. Однак, французька система – це лише псевдопрезидентська система. На практиці президент може домінувати так довго, як довго президентська партія матиме більшість у парламенті. Якщо вона втрачає більшість, то система набуває типово парламентських ознак. Вибори 1986р. на короткий час спричинили відділення

президентської меншості від парламентської більшості (cohabitation), а вибори 1993 р. перевернули цей уклад і продовжили його (другий етап cohabitation). Так само у Португалії в 1974-1982 рр. важко говорити про існування партійного керівництва через існування тут двох інституцій: правління президента і так званої Революційної ради (військового органу). І лише у першій половині 70-х років почалася консолідація партійної системи і парламентаризація політичного режиму.

Парламентська форма правління пов'язана з існуванням колегіальної відповідальності тих, хто здійснює керівництво (це може застосовуватися через квотум недовіри чи за підтримки уряду парламентською більшістю). Найдосконалішим механізмом реалізації цієї відповідальності є політичні партії.

Треба також пам'ятати, що за даної форми правління прем'єр володіє правом на розпуск парламенту. Сама лише загроза застосування цього права дисциплінує парламентську більшість і є зброєю проти опозиції. У ситуації парламентської кризи партія (лідери) можуть створити в такий спосіб нову більшість через повторні вибори. У парламентських системах уряд та опозиція є виразними показниками громадської думки, висловленої населенням на виборах, а факт існування партійного керівництва є фактом їхньої відповідальності перед виборцями.

Політичні системи, які засновані на парламентській формі правління і мають однопалатний парламент, створений на підставі виборчої системи звичайної більшості, – це найоптимальніший політичний уклад, який гарантує появу та стабільність існування партійного керівництва. Другою крайністю є політична система, яка поєднує президентське правління з двопалатним парламентом, де кожна з палат має приблизно однакові чи подібні повноваження (так званий симетричний бікамералізм), який застосовує пропорційну виборчу систему без прохідного бар'єра. Між тими крайнощами існує чимало проміжних форм.

6. 2. Типи партійного керівництва

Здобуття представництва в парламенті відкриває перед партією можливість безпосередньої участі в ухваленні державних рішень. Отже, найближчою метою партії стає здобуття нею певних визначених публічних посад, а перспективною – забезпечення впливу на зміст державної політики. Політичні партії як державно-політичні осередки пропонують визначену коаліційну стратегію або каталог політичних умов і вимог, які визначають основи міжпартійних стосунків. Стосується це насамперед багатопартійних систем, в яких урядові кабінети мають, звичайно, коаліційний характер. У двопартійних системах, а часами і в багатопартійних (Іспанія, Греція, Швеція, Норвегія чи Данія) формуються однопартійні уряди, що контролюють абсолютну більшість мандатів у парламенті. Однак у більшості держав, де існують багатопартійні системи, партії, які досягли успіху на виборах, обирають стратегію, спрямовану на максималізацію користі у процесі формування коаліційного кабінету. Звичайно, це означає бажання отримати максимальну кількість міністерських посад, а також і посаду глави уряду. Однак, партійні лідери можуть прагнути контролю над конкретними міністерствами як способу реалізації своїх програмних засад, важливих з точки зору зазначеної раніше виборчої стратегії. Тому коаліційна стратегія передбачає спробу винагороди шляхом отримання контролю над певним міністерством. Таким чином у коаліційних переговорах з'являється новий чинник – проблемна мотивація партнерів, які беруть у них участь. У такий спосіб реалізується програмна мета партій. Передбачають вони програмну стратегію, в якій визначені конкретні проблемні питання, розв'язання котрих повинно бути однією з цілей діяльності коаліційного уряду. Очевидно, що розмір і важливість цих завдань стають предметом міжпартійних переговорів. В ідеологічно споріднених партіях політика добору особливих партійних завдань може взагалі не з'явитися або відіграє незначну роль. У цій ситуації програмна стратегія може набути максималістського і наступального характеру. Навпаки, у партійній

конфігурації з ідеологічними відмінностями необхідність пошуку програмного консенсусу відкриває шлях до адаптації тих вимог, які є суперечливими, коли йдеться про остаточну форму програми політики коаліційного уряду.

Враховуючи способи формування партіями уряду можна виокремити три типи партійного керівництва: однопартійне, коаліційне, домінуюче.

Однопартійне керівництво. Цей тип партійного керівництва здебільшого з'являється в умовах існування біполярної структури партійної конкуренції, де домінують дві великі партії (двопартійність). Класичним прикладом цього типу є Великобританія. Виборці визначають не лише партійний склад парламенту, силу існуючих в ньому фракцій, але опосередковано і склад наступного уряду та його лідера. Правляча партія користується майже необмеженими засобами, які гарантують впровадження її програми в життя. З подібним механізмом можна зустрітися також і в системах, відмінних від класичної двопартійності, хоча і приналежних до категорії систем з біполярною конкуренцією. В Норвегії та Швеції в 70-80-х роках з'явилася система двоблокової конкуренції між соціалістичними та несціалістичними силами. Партійна система Німеччини та Австрії називається модифікованою двопартійною системою (або дві з половиною партії). Трансформація політичної системи Франції в 70-х роках наблизила її до двоблокової політичної системи. Політичні системи Іспанії, Греції та Італії після 1994 р. також еволюціонізують у напрямі "біполярного конкурентного укладу" (конкуренція двох партій чи партійних коаліцій), що збільшує можливість формування однопартійного керівництва.

Коаліційне керівництво. За даного типу партійного керівництва на виборах жодна з партій (чи домінуюча коаліція) не здобуває парламентської більшості, необхідної для формування однопартійного уряду. Жодна з партій не домінує, бо існує багато

політичних сил, які опонують владі. Успіх партії на виборах ще не означає автоматичної її участі в правлячому уряді. Урядові коаліції швидше формуються за підсумками виборів, ніж у ході виборчої кампанії. Керівник уряду також призначається за підсумками виборів. Уряд і його програма визначаються в результаті міжпартійних домовленостей. Типовим прикладом цього типу партійного керівництва є Данія.

Домінуюче керівництво. Цей тип партійного керівництва передбачає наявність партії, яка відіграє домінуючу роль в процесі міжпартійних переговорів з приводу формування правлячої коаліції – так званої ініціативної партії. Звичайно, це партія, яка контролює в парламенті найбільшу кількість мандатів. Склад партійної коаліції, політична програма (ліва чи права) можуть змінюватися, однак ініціативна партія залишається основою для наступних міжпартійних переговорів. Без її участі міжпартійні домовленості неможливі, а відтак неможливе і формування уряду. Часто обрання глави уряду є також наслідком міжпартійних домовленостей (часом і внутрішньопартійних, як у випадку з Італією) найчастіше після виборів.

6. 3. Партійні коаліції

У політичному житті партії дуже часто змушені вдаватися до співпраці між собою, формуючи різного роду партійні коаліції. Сам термін “коаліція” означає об’єднання, спілку, блок. Походить він від латинського слова *coalescere*, що означає “рости разом”. А. Раппапорт вважає, що “коаліція це угода двох чи більше акторів, які прийняли рішення кооперуватися між собою з метою максималізації власної користі”. Партійна коаліція є вибором такої партійної конфігурації, яка, спираючись на існуючі можливості та умо-ви, в найбільш оптимальний спосіб служить реалізації поставленої мети.

Політичні партії, які беруть участь у формуванні партійної

коаліції, ризикують в межах міжпартійної конфігурації втратити свою ідентичність, однак переконання, що остаточний результат принесе більше користі, у них переважає. У суспільствах, які характеризуються високим рівнем фрагментаризації, політична еліта може застосовувати стратегії конфронтації або кооперації. Згідно з А. Лійпхартом, коопераційна діяльність характерна переважно для консенсусних демократій.

Найчастіше вживаним поділом партійних коаліцій є поділ на основі кількості їх учасників – на двопартійні і багатопартійні. Залежно від розміру партії, які формують партійну коаліцію, вони поділяються на коаліції великих партій, малих і середніх. Залежно від мети формування коаліції вони поділяються на виборчі (для спільної участі у виборах), тимчасові (для досягнення якихось тимчасових цілей), а найчастіше формують вони парламентські коаліції (для формування і діяльності уряду або опозиції йому).

Виборчі коаліції. Формування виборчих коаліцій належить до числа найважливіших виборчих стратегій політичних партій. При формуванні виборчих коаліцій політичні партії виходять з того, що спільно вони досягнуть кращих результатів, ніж окремо. Учасники коаліції прагнуть об'єднанням своїх зусиль і ресурсів досягти такої нової якості, яка б давала їм можливість зібрати більшу кількість голосів виборців, ніж коли вони збирають їх окремо. У зв'язку з цим виборчі коаліції поділяються на: адитивні, субадитивні, суперадитивні.

До адитивних коаліцій належать виборчі, які отримують таку підтримку виборців, яка рівна сумі підтримки кожного окремого учасника коаліції. Коаліції, що отримують меншу підтримку називаються субадитивними, а ті коаліції, які отримують більшу сумарну підтримку називаються суперадитивними.

Перший тип коаліцій найчастіше пов'язаний з об'єднанням споріднених партій, які борються на виборах за підтримку одного і

того ж виборчого сегмента. Їхнє об'єднання не призводить до втрати ними своєї ідентичності, а тому не відбувається відпливу підтримки до інших політичних угруповань.

Другий тип коаліцій – коли характер коаліції не відповідає очікуванням виборців. Це відбувається переважно тоді, коли в межах коаліції задіяні такі політичні актори, які порушують програмну цілісність та ідентичність об'єднання, що призводить до відпливу від нього різних виборчих сегментів, які не вважають цю коаліцію своєю.

Третій тип коаліції означає, що її учасники зуміли зберегти свій електорат. До того ж додалися голоси тих, хто підтримує сам факт об'єднання політичних сил. Крім того, спрацьовує психологічний ефект, описаний М. Дюверже, – виборці охочіше голосують за сильніших учасників виборчих змагань. Сам факт порозуміння між політичними силами є явищем для суспільства позитивним оскільки засвідчує здатність еліт до гармонізації своїх стосунків заради суспільної користі. З правового погляду політичні партії можуть брати участь у виборах як: партійні коаліції, передвиборчі блоки, окремі партії. У кожному окремому випадку законодавець передбачає інші формальні вимоги до суб'єкта виборчого процесу, що теж може бути певним застереженням для формування виборчих коаліцій.

Парламентські коаліції. Коаліції, які створюють партії для забезпечення своєї парламентської діяльності називаються парламентськими. На практиці існує кілька типів парламентських коаліцій:

- 1) коаліція як результат розпорошення партій;
- 2) коаліція в біполярному укладі партій;
- 3) коаліція в умовах домінуючої партії, яка виступає у двох виглядах: а) проти домінуючої партії; б) коаліція домінуючої партії.

Більшість учених зазначають, що “золотий вік” багатопартійного парламентаризму вже відійшов і після Другої світової війни ми маємо справу з партійними коаліціями, які формуються в умовах розпорошення політичних сил. Сучасними прикладами коаліцій такого типу виступають партійні коаліції Голландії, Бельгії, Фінляндії, Данії. Партійна коаліція формується тут швидше за підсумками виборів, ніж перед виборами. Жодна з політичних партій не домінує. Електоральний успіх основних партій впливає на її шанси потрапити до складу правлячої коаліції не суттєво. Рішення про це є результатом післявиборчих міжпартійних переговорів.

Коаліція в умовах біполярного укладу політичних сил з’являється за двопартійності. Великобританія є класичним прикладом такого типу. З подібною схемою можна зустрітися і поза двопартійними системами.

Досвід показує, що домінування партії в політичному житті відбувається тоді, коли: 1) партія на кількох парламентських виборах здобуває поспіль більше 40 % депутатських мандатів; 2) більше ніж на 20 % випереджає своїх конкурентів. Трапляються також випадки, коли партія має незначне переважання, але залишається тривалий час правлячою, використовуючи поляризацію партійної системи.

Аналіз конкретних систем цього типу дає підстави для виокремлення трьох різних укладів однопартійного домінування:

1) партія здійснює державне керівництво одноосібно на основі абсолютної переваги в парламенті, а коли це не вдається, то намагається запровадити дострокові вибори. Прикладом домінування такого типу є правління Японської ліберально-демократичної партії, яке триває з 1958 р.;

2) якщо парламентське представництво партії не дає їй можливості одноосібно здійснювати державне керівництво і може

призвести до втрати влади, то вона намагається організувати коаліцію зі своїм домінуванням. Прикладом цього типу домінування було домінування соціал-демократів у Швеції та Норвегії;

3) немає абсолютного домінування, а тому партія намагається залучити до державного управління представників опозиційних сил, що дезінтегрує опозицію. Прикладом цього типу домінування є ситуація у Польщі, яка склалася після виборів 1993 р. (домінування Союзу демократичної лівиці).

Прикладом коаліції, спрямованої проти домінуючої партії, може бути досвід формування правих коаліцій проти правління соціал-демократів у Скандинавських країнах. Однак, звичайно, така конфігурація міжпартійного змагання призводить до перетворення її у двоблокову модель.

Урядові коаліції. Загалом парламентську демократію можна охарактеризувати як лад, який за своєю суттю полягає у формуванні населенням правлячих команд через механізм виборів. На практиці, однак, лише двопартійна система є найбільш наближеною до парламентської моделі демократії. Обидві великі партії мають можливість виграти на виборах і сформувати уряд або перейти до нього в опозицію. В ситуації, коли державне управління здійснюється через механізм партійних коаліцій, зникає безпосередній зв'язок між виборчим актом і складом правлячих команд. Як показують підрахунки, в третині випадків уряди меншості формують далеко не ті партії, які здобули найбільшу підтримку на виборах. Більше половини урядів формують коаліції більшості та меншості, склад яких за однакових результатів виборів може бути різноманітним. Часто програмні та коаліційні зміни цих партій є зовсім неочікуваними для виборців.

Парламентські коаліції, які мають на меті формування уряду, складаються за таких умов: 1) наявності вільної конкуренції

політичних сил, за якої вони намагаються отримати максимальний доступ до влади, але неспроможні здійснювати її самостійно; 2) розпорошення політичних сил, яке виражається у тому, що жодна партія і жодний політичний блок не спроможні отримати абсолютну перевагу; 3) поляризації політичних сил у парламенті на тлі бажання одних партій сформувати блок більшості з метою залучення інших до співучасті у здійсненні влади.

Формування правлячої коаліції вимагає від її учасників дотримання таких умов: а) пошуку основними політичними блоками природних союзників для спільного формування парламентської більшості; б) порозуміння між союзниками стосовно основних напрямів та цілей майбутньої діяльності; в) розподіл посад у коаліційному уряді та узгодження програми його діяльності.

6. 4. Теорія коаліцій

У літературі існує чимало моделей пояснення процедури формування коаліцій. Ефективне пояснення цього процесу пропонує теорія ігор. Серед інших теоретичних концепцій, що намагаються пояснити формування коаліцій, є т. зв. теорія мінімально вигратних коаліцій і теорія максимально закритих коаліцій.

6. 4. 1. Теорія мінімально вигратних коаліцій. Ця теорія трапляється найчастіше серед пояснень процесу побудови коаліцій. Виходить вона з того, що основним мотивом діяльності політиків є бажання здобути максимальну кількість публічних посад і становить це мету “саму в собі”. Теорія намагається визначити конфігурацію партійної системи. Вигратною коаліцією визнається та, яка контролює більшість місць у парламенті, а мінімальною – та, у складі якої не було партії (партій), які не є обов’язковими для досягнення цієї більшості.

Автори цієї теорії – Дж. фон Нейманн і О. Моргенштерн, запропонували представити процес формування правлячих коаліцій як гру зі значною, але постійною кількістю гравців. Головною метою коаліції є створення найсильнішої команди гравців, здатної здобути перемогу і поділити її результати між переможцями. Поведінка учасників гри залежить від їхньої здатності задовольнитися частковою перемогою, оскільки ті, хто бажає отримати все, обмежують свої шанси і прирікають себе на поразку. Учасники гри, зрозуміло, не бажають ділитися результатами своєї перемоги з більшою кількістю учасників, ніж це потрібно для перемоги. Для отримання перемоги гравцям потрібна більшість у парламенті, яка може бути сформована в різних конфігураціях. Зі збільшенням кількості учасників правлячої коаліції частка кожного з них у розподілі результатів перемоги зменшується. Тому ідеальними є ті коаліції, які дають можливість здобувати парламентську більшість меншою кількістю учасників. Це і є мінімально вирашні коаліції.

Автор так званої теорії торгів Н. Лейзерсон звернув увагу на те, що в процесі формування коаліції домінує найсильніша політична сила. Якщо партія-переможець не здобуває абсолютної більшості в парламенті, то вона може її здобути за допомогою одного чи двох союзників. Партії-переможці при цьому змушені будуть поступитися частиною своїх результатів на користь союзників. Таким чином партії-переможці зацікавлені у торгах з меншою кількістю їхніх учасників, які можуть забезпечити їй бажаний результат за мінімальних поступок в максимально короткий термін. Однак, на практиці ця теорія часто не спрацьовує з огляду на невисоку схильність сильних партій до компромісів.

В. Гамсон і В. Рікер стверджують, що за звичайних умов переважають ті варіанти коаліції, які об'єднують мінімальну кількість учасників і дають мінімальну перевагу при формуванні парламентської більшості. Називають вони її коаліцією мінімального розміру. Порівняно з мінімально вирашною

коаліцією тут обов'язковою умовою є наявність мінімально можливої кількості мандатів, які дають можливість формувати (чи контролювати) парламентську більшість.

Деякі автори твердять про недостатність лише кількісного обрахунку при формуванні правлячих коаліцій. Вони справедливо зазначають, що великі партії готові до формування коаліцій не з усіма політичними силами і частіше готові зайняти позицію лідера опозиції, ніж учасника нестабільного уряду. Р. Аксельрод пропонує при формуванні коаліцій звертати увагу на ідеологічну дистанцію між партіями, що її формують. Він зауважує, що найуспішнішими є ті коаліції, між якими ідеологічна дистанція мінімальна (скажімо, партії однієї ідеологічної сім'ї). Такий тип коаліції отримав назву мінімально наближеної коаліції.

6. 4. 2. Теорія максимально закритих коаліцій. Ця теорія виходить з припущення, що всі міжпартійні союзи засновані на ідеологічній спільності. Коаліція формується лише тоді, коли її учасники мають спільні ідеологічні погляди, подібні програмні цілі, позитивно налаштовані щодо головних ціннісних орієнтацій своїх партнерів, спираються на попередні традиції спільного формування коаліційних кабінетів. У зв'язку з цим коаліції поділяються на ліві, праві, центристські, лівоцентристські, правоцентристські. Водночас відомо що ідейно близькі політичні сили завжди конкурують між собою за завоювання подібного електорату. На практиці це ставить ідейно близькі партії перед вибором – чи шукати порозуміння між собою і скористатися частковою перемогою, чи конфронтувати з тим, щоб “перехопити” електорат і витіснити конкурентів зі сцени міжпартійного змагання. Якщо вони обирають перше, то вдаються до формування коаліцій. Подібного характеру коаліції називаються закритими.

Умови, на яких формуються такі коаліції, є такими: 1) коаліція повинна формуватися на ідейних засадах, які є найприйнятнішими для більшості її учасників; 2) жоден з варіантів відкритої коаліції

не може мати для її учасників більшої цінності, ніж політика закриття коаліції. При формуванні такого типу коаліції провідна роль належить тим партіям, без яких не можливе формування парламентської більшості. Йдеться про партії, які мають не лише значне парламентське представництво, а й певну політичну орієнтацію. Найчастіше такими партіями є центристські партії.

При формуванні парламентських коаліцій важливе значення мають також малі партії, які Д. Ремі назвав партіями-обгортками. Він розрізняв чотири типи таких партій: 1) комплементарні партії, які найчастіше розташовані на краях коаліції і їхній вихід з неї не створює загрози існуванню самої коаліції; 2) буферні партії, які найчастіше перебувають у центрі коаліції (хоча вони не обов'язково центристські). Їхній вихід з коаліції може спричинити її дестабілізацію; 3) балансуючі партії, які найчастіше перебувають у центрі політичної системи і на краю коаліції. Їхній вихід зі складу коаліції може спричинити її дезінтеграцію. Крім того, ці партії можуть стати учасниками ідеологічно неальтернативної коаліції; 4) партії-крила, які перебувають на краях як коаліції, так і політичного життя. Вихід з коаліції такої партії спричиняє розпад однієї коаліції і формування нової, ідеологічно альтернативної попередній.

6. 5. Теорія “кризи партійного керівництва” та її інтерпретації

Багато дослідників, які займаються демократіями Західної Європи, досить часто використовують тезу про кризу партійного керівництва.

Перший тип аргументів, що мають на меті підтвердити факт існування кризи партійного керівництва можна назвати виборчими. Йдеться про переоформлення взаємних зв'язків, які налагоджуються між партіями та електоратом. Трансформація моделі партії означає, що виборча партія перестає ефективно

виконувати свої функції, а особливо мобілізаційну. У такому разі послаблюється її зв'язок з електоратом, він стає менш структурованим, менш послідовним у своїх політичних симпатіях. Це очевидно повинно впливати на стабільність державної влади. Центральним аргументом стає явище зміни виборчої лояльності електорату. Зменшення рівня лояльності повинно свідчити про кризу стабільних партій. З'являються сумніви стосовно того, чи зростання розміру змінності виборчих уподобань доводять тезу про кризу партійного керівництва. Величина цього індексу зростає, але не драматично, особливо в ситуації, коли в Західній Європі не існує сильних антисистемних партій. Тому складно говорити про дестабілізацію політичної системи. Водночас зауважено, що змінність виборчих настроїв безпосередньо стосується індивідуальних партій, але в межах того ж самого ідеологічного блоку (лівий чи правий). Є це, звичайно, внутрішньоблокова плинність виборчих уподобань (наприклад, у рамках лівих партій), і рідко коли міжблокова (наприклад, зміщення симпатій від лівих партій до виразно правих).

Другий тип аргументів з'являється у 70-х роках, внаслідок зауваженого соціологами явища інфантильності громадян до політичних механізмів ліберальної демократії. Р. Рос пише про громадянську інфантильність (що можна було б представити як відвернення суспільства від політичної активності), відзначаючи те, що вона безпосередньо спрямована проти конкретної державної влади (яка спирається на певну партійну формулу), але не порушує легітимації політичної системи. Складно однозначно визначити джерела цього явища. Може це, наприклад, означати, що західне суспільство досягнуло певного відносно високого рівня економічної безпеки і через те значна його частина “перенеслася” у приватну сферу. Поява так званої центристської політики зробила дуже подібними одна до одної політичні партії, навіть якщо одна з них перебуває при владі. Зміна ціннісних орієнтацій та поява “нової політики” – це виразні симптоми політичної активності нових післявоєнних генерацій. Політичні партії не лише не зникли,

але з'явилися їхні нові типи (наприклад, екологічні). Західні суспільства стоять на порозі нового конфлікту – боротьби матеріальних цінностей з постматеріальними. Сьогоднішня вісь політичної боротьби – це два взаємопов'язані виміри: традиційний уклад ліві-праві, який спирається на соціально-економічні лінії поділу та новий конфлікт між традиційними та ін-новаційними суспільними цінностями. У обох випадках роль політичних партій висувається на перший план.

Третій тип аргументів спирається на так звану концепцію притягання влади. Згідно з нею, криза партійного керівництва державою є результатом постійно існуючої здатності груп інтересів втягувати державу у відповідальність за реалізацію їхніх партикулярних інтересів. З'являється важка збюрократизована машина, яка сама стає групою інтересу. Спостерігається фактично явище “переміщення” керівництва державою, пов'язане з існуванням так званого соціально-демократичного консенсусу: державний апарат, що формувався на підставі партійних механізмів, повинен був здійснювати функцію соціального забезпечення суспільства, що знаходить своє найповніше вираження в концепції держави добробуту. Є це можливим за постійного економічного зростання. Економічна криза зменшує фінансові надходження, необхідні для фінансування соціальної держави. У цій ситуації не можуть бути вирішені всі прагнення груп інтересів, що зумовлює загострення процесу міжпартійної конкуренції і негативно позначається насамперед на партії, відповідальній за функціонування державного апарату. Симпатії суспільства до неї зменшуються, але це не означає, що ставиться під сумнів сама ідея партійного керівництва. Зменшення підтримки соціал-демократичних партій, наприклад, у Швеції чи Норвегії означає лише квотум недовіри витратній моделі суспільного консенсусу. В результаті реальною стає альтернатива блоку консервативних партій, яка закладає нову модель соціальної орієнтації держави. У 70-х роках в деяких державах Західної Європи (наприклад, у Норвегії, Швеції, Голландії та

Великобританії) спостерігаємо нове загострення суперечностей по осі ліві-праві. Правоцентристський блок у відповідь на новий суспільний виклик жертвує процесом “обтяження” державного апарату та ініціює процес обмеження бюрократичних структур.

У четвертому типі аргументів зосереджено увагу на зменшенні ролі партій у механізмі прийняття рішень на користь інших організацій (наприклад, груп інтересу). Безпосереднім результатом цього може бути виникнення тривалих структур та процедур, які дають змогу обходити партійні канали, що є загрозою для інститутів представницької демократії. У результаті партія може втратити контроль над процесом прийняття рішень. Корпоративізм пропонує заміну партійних механізмів схемою порозуміння між двома централізованими групами інтересу: бізнесом та профспілками. Виникає багато урядових та позаурядових агенцій, в яких засідають представники домінуючої групи інтересу, і це власне вони ухвалюють рішення (партії ж мають слугувати лише механізмом перенесення цих рішень до парламенту та виступати механізмом їхньої акцептації). У Австрії та Швейцарії (у 70-х роках, а також у Німеччині, і ще раніше в Швеції) мав місце такий процес ерозії контрольних функцій політичних партій. Є це альтернативна партійному керівництву політична структура. З’являється однак проблема універсальності та тривалості такого типу змін. У 70-х роках у Великобританії, Німеччині чи Голландії корпоративні процеси були стримані. Питання полягає також у тому, чи треба цей процес розглядати як універсальну формулу, альтернативну плюралістичному механізму здійснення влади.

Г. Лехмбруч відкидає, наприклад, тезу, що корпоративний процес ухвалення рішень замінить парламентські механізми, які спираються на партійне керівництво. Він вважає, що з’явиться щось на зразок функціонального поділу праці між двома підсистемами. Політичні партії сконцентрують свою увагу на виборчих та парламентських процесах, пе-рекладаючи відповідальність за економічні процеси на корпоративістську

підсистему, яка охоплює групи інтересу та органи адміністрації. В результаті виникнуть дві функціонально спеціалізовані сфери політичної активності. Багато авторів, які займаються функціонуванням корпоративістського механізму, вважають, що він не може замінити партійної системи та партійного керівництва, бо відразу ж з'являється ціла низка проблем, з якими може впоратися лише механізм міжпартійних переговорів. Багато авторів відзначають також обмежені можливості корпоративістського механізму у багатьох політичних сферах (наприклад, побудову консенсусу). Для Г. Лехмбруча ці дві підсистеми є автономними і взаємно стабілізуючими. Питання про те, чи є вони новою моделлю політичних взаємин, справді альтернативною плюралістичній, залишається відкритим. У Австрії та Швейцарії вони стали звичним явищем політичного життя, в Німеччині відігравали певну роль у 70-х роках, у Швеції та Норвегії корпоративний механізм був і залишається інституційною гарантією існування держави суспільного добробуту. Такий досвід не має нічого спільного з італійським, французьким, іспанським чи голландським досвідом. У багатьох країнах корпоративні уклади зумовили появу економічних криз, хіба окреме дослідження конкретних держав і оцінка придатності корпоративних механізмів у діючих там механізмах функціонування соціальної системи дасть відповідь на поставлене питання. Тоді лише можна буде щось конкретно сказати про реальність небезпеки заміни партійного керівництва корпоративними механізмами.

Певною альтернативою партійному керівництву є форми безпосередньої демократії, в Швейцарії, що дає суспільству можливість безпосередньо впливати на процес ухвалення рішень, а модель референдумкратія може, принаймні, теоретично визнавати, що громадянин здатний безпосередньо формувати політику держави. На практиці, однак, виявляється, що референдум має дорадче значення, а ініціатива громадськості самостійно виникає дуже рідко. Надзвичайно мала кількість законів приймаються саме

таким чином. Це власне парламент, а не виборці під час голосування ухвалюють більшість правових рішень. Існування у Швейцарії великих коаліцій – це спосіб ліквідації руйнівних наслідків існування елементів безпосередньої демократії в межах централізованої політичної системи. Можливість застосування цих інструментів зумовлює те, що парламентська більшість може зазнати поразки при загальнонародному голосуванні. Для мінімізації цього ризику формується коаліція, яка охоплює широке коло політичних партій та груп інтересів (т. зв. магічна формула), яка може ефективно впливати на результати референдуму чи на процес суспільних ініціатив. Співпраця усіх партій (принаймні чотирьох основних) стає системою стабілізації цілої політичної системи, а консенсусні механізми повинні до мінімуму обмежити елементи відкритої боротьби в межах референдумкратії.

Політичні партії загалом відіграють поважну роль у парламентських дебатах, але водночас і в позапарламентських переговорах. Представляють вони ширші інтереси, ніж групи бізнесу, а також незорганізовані сегменти суспільства. Це є істотним, оскільки ефективність консенсусного процесу ухвалення рішень залежить від стану агрегації інтересів. Отже, питання про кризу партійного керівництва має сьогодні швидше теоретичний, аніж практичний характер.

Запитання і завдання

1. Які визначальні засади принципу партійного керівництва ?
2. Які існують моделі реалізації принципу партійного керівництва?

Від чого залежить тип партійного керівництва?

3. Як впливає тип виборчої системи на характер партійного керівництва?
4. Як впливає структура парламенту на характер партійного

керівництва?

5. Форми правління і тип партійного керівництва.
6. Назвіть існуючі типи партійного керівництва.
7. Які існують види партійних коаліцій?
8. Що таке виборча коаліція і які її види?
9. Які є види парламентських коаліцій?
10. Урядові коаліції та умови їх формування?
11. Теорія коаліцій та її різновиди.
12. Яка роль малих партій у формуванні партійних коаліцій?
13. У чому суть теорії кризи партійного керівництва? Її інтерпретація.

Реферати та повідомлення

1. Опозиція та її роль у керівництві державою.
2. Виборчі системи та їхні політичні наслідки.
3. А. Лійпхарт про моделі політичного керівництва.
4. Проблеми і труднощі політичного керівництва у перехідний період.

Література

Аверьянов В. Б. Организация аппарата государственного управления (структурно-функциональный аспект).- К., 1985.

Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие.- М., 1990.

Адамо Г. ХДС/ ХСС сущность и политика.- М., 1978.

Андреев С. С. Политическое управление и политическое руководство // Социально-политические науки, 1992, № 5.

Батенко Т. Анатомія опозиції (європейський контекст) // Українські варіанти, 1998, № 3-4.

Вятр Е. Социология политических отношений.- М., 1979.

Даниленко В. Н. Политические партии и буржуазное государство.- М., 1984.

Дюверже М. Партийное руководство // Политические партии.- М., 2000. *Зиллер Ж.* Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз.- К., 1997.

Избирательные системы и партии в буржуазном обществе / Отв. ред. В. Туманов, И. Вайль.- М., 1979.

Кермонн Ж. Л. Западные политические режимы.- Париж, 1986.

Клямкин И. Посткоммунистическая демократия и ее особенности в России // Полис, 1993, № 2.

Левин И. Б. О реформе избирательн. системы в Италии // Полис, 1993, № 3.

Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Полис, 1995, № 2.

Линц Х. Х. Крушение демократических режимов. Кризис, разрушение и восстановление равновесия // Проблемы Восточной Европы, 1993, № 39-40.

Надаис А. Выбор избирательных систем // Полис, 1993, № 3.

Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та уряд у демократичному суспільстві // Нова політика, 2000, № 1.

Острогорский М. Я. Демократия и политические партии.- М., 1997.

Политическая система Великобритании.- М., 1984.

Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Керівн. авт. кол. В. Полохало.- К., 1995.

Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1-2.- К., 1994.

Поппер К. Демократія и народоправие // Політика, 1991, № 10.

Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии / Под ред. Г. Шахназарова.- М., 1982.

Современный капитализм: Критический анализ буржуазных политологических концепций / Отв. ред. С. Гаджиев.- М., 1988.

Социально-политические теории современной буржуазной идеологии: Критический анализ / Отв. ред. Р. Яновский.- М., 1981.

Согрин В. Становление демократии. История политической системы США // Наука и жизнь, 1990, № 6.

Сытин А. Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки, 1990, № 12.

Токвиль А. Про демократію в Америці.- К., 1999.

Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм.- К., 1993.

Шварценберг Р. Ж. Политическая социология: В 3-х ч.- М., 1992.

Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада: Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии // Полис, 1991, № 2.

7. ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про головні підходи до типології партій;
- про головні типи і види політичних партій;
- про джерела і напрями трансформації партій;
- про класифікацію політичних партій.

Основні поняття

партії патронажу, партії інтересу, світоглядні партії, партії репрезентації, інтеграційні партії, кадрові партії, масові партії, партії виборців, національно-визвольні партії, транзитні партії, партія-комітет, партія-громада, народні партії, революційні партії, фашистські партії, великі (малі) партії, маргінальні партії, партія-петля, відірвані партії, істотні (неістотні) партії, потенціал шантажу партії, потенціал коаліційності партії, парламентські (позапарламентські) партії, антисистемні (просистемні) партії, протестні партії, іде-ологічні (прагматичні) партії.

7. 1. Головні підходи до типології політичних партій

За всієї складності проблем, пов'язаних із класифікацією політичних партій, без неї неможливо обійтися при розгляді цього суспільного феномену. “Завдання методичної класифікації виступає сьогодні як найважливіше; в політичних науках неможливий жодний рух вперед, доки їх дослідження зберігатимуть атомізований характер”, – писав з цього приводу М. Дюверже. Однак, здійснюючи класифікацію політичних партій, завжди потрібно мати на увазі, що вона має лише допоміжний характер, намагається впорядкувати певні явища, не змінюючи дійсність, і ніколи до кінця не відповідає елементам цієї дійсності. Типи партій є певними спрощеннями – жодна партія не відповідає цілком прийнятій класифікації, не повністю вписується у тип, до якого її віднесли дослідники.

У літературі типологія партій переважає їхню класифікацію. Типологія визначає найхарактерніші для партії цього роду чи епохи ознаки, не охоплюючи всіх партій і всіх відмінностей між ними. Класифікація передбачає комплексний багатовимірний поділ, у якому б знайшли відповідне своє місце всі партії, кожна зі своїми особливими властивостями. Типологія і класифікація доповнюють одна одну, типологія ніби становить синтез класифікації, взятий з певного погляду.

Існує чимало різноманітних типологій політичних партій, але не всі є визнаними і придатними для використання. Найвідомішими є три головні типології – Макса Вебера, Моріса Дюверже, Зігмунда Нейманна.

М. Вебер сформував дві окремі, незалежні одна від одної типології. Згідно з першою політичні партії можна поділити на партії патронажу, партії інтересу, чи класові партії та світоглядні партії. Перші – це такі партії, які формуються для того, щоб отримати владу і заповнити представниками власного штабу різноманітні адміністративні посади. Другі – це партії, свідомо зорієнтовані на реалізацію інтересів певного класу чи соціальної верстви. Треті – це партії, які служать певній ідеології чи світогляду. Водночас М. Вебер зазначав, що на практиці важко чітко виокремити одні партії від інших. З ча-сом різниця між партіями першого та другого типу фактично стерлась і тепер залишилась дворівнева класифікація політичних партій – партії інтересу і світоглядні партії.

Друга типологія М. Вебера стосувалася історичної генези партій. Він виокремлював партії знаті – як керовані непрофесійними лідерами угруповання, які спираються на сла-бкі та нетривкі зв'язки, а також масові партії – засновані на чіткій організації і на власному сталому бюрократичному апараті. Перший тип партій існував у XVIII і XIX ст., а з поширенням загального виборчого права, стабілізацією демократії з'являються

масові партії. Однак, ця класифікація достатньо загальна і відображає еволюцію політичних об'єднань дуже схематично.

З. Нейманн у своїй типології політичних партій розрізняє “партії репрезентації”, в яких маса членів обмежується лише участю у виборах, а діяльність партії здійснюється “невеликою групою політиків”, а також “інтеграційні партії”, які характеризуються активним залученням мас до партійного життя. Як абсолютно інтеграційні партії, які спираються у своїй діяльності на військову організацію і намагаються встановити монопольний контроль над владою, З. Нейманн наводить фашистські партії.

Відомий американський політолог Дж. Сарторі, не вдаючись до розробки окремої класифікації політичних партій (об'єкт його дослідження – партійні системи), теж поділяє політичні партії за ступенем репрезентативності на істотні та неістотні. До перших він зачисляє ті партії, які мають можливість впливати на характер та конфігурацію партійної системи. До числа таких він відносить партії, що володіють коаліційним потенціалом та здатністю здійснювати політичний шантаж (т. зв. тест репрезентативності). Неістотні партії – це партії, які формують лише тло партійної конкуренції. Якщо до істотних партій Дж. Сарторі переважно зачисляє великі за розмірами партії, то дослідження Дж. Смітта доводять, що істотними можуть бути і малі партії. Заслуга Дж. Сарторі у формуванні теорії політичних партій полягає ще й у тому, що він вводить у класифікацію політичних партій поняття “ідеологічної дистанції” між партіями і дає розгорнену характеристику анти- і просистемним партіям.

Третю, найбільш досконалу типологію політичних партій запропонував французький соціолог М. Дюверже. Основним критерієм його типології є організаційна будова партій. Партія є спільнотою зі специфічною організацією. Сучасні політичні партії визначаються меншою мірою своїми програмами чи групами своїх прихильників, ніж типом своєї організації. “В природі організації

сучасних політичних партій їх суть розкривається повніше, ніж у їхніх програмах чи в класовому складі: партія є спільнотою на базі певної специфічної структури. Сучасні політичні партії характеризуються передусім їх анатомією”.

З цього погляду М. Дюверже пропонує дві різні типології. З одного боку він вирізняє спеціалізовані (зорієнтовані лише на політичний бік життя людини) партії від тоталітарних, які охоплюють всю сутність життя громадян, підпорядковуючи його повністю служінню інтересам певної ідеї.

Друга типологія побудована на організаційних відмінностях між партіями. Тут М. Дюверже розрізняє два основні типи партій – кадрові та масові. Кадрові партії – це партії зі слабкою організаційною структурою, типу виборчих комітетів. У межах цього типу партій виділяють дві форми – американські та європейські. Серед масових партій М. Дюверже виділяє три види партій, які відрізняються організаційною структурою – партії, що спираються на територіальну організацію (соціал-демократи), і партії, які спираються на осередки в закладах, організаціях, підприємствах (комуністичні партії), а також змілітаризовані (фашистські) партії. До посередніх партій М. Дюверже зачислює партії-федерації (лейбористські чи партії-рухи країн, що розвиваються).

Отже, своєю класифікацією М. Дюверже поклав край спонтанним класифікаціям політичних партій, які існували раніше і базувалися на несуттєвих критеріях. Однак схема класифікації партій М. Дюверже виявилася також далекою від досконалості. Зрештою, як писав сам М. Дюверже, “схема, про яку йдеться, є надзвичайно загальною та наближеною – вона визначає швидше тенденції, ніж реальні відмінності”.

У 70-х роках К. Джанда разом з Д. Кінгом виділили 19 основних гіпотез, сформульованих у роботах М. Дюверже і

перевірили їхню достовірність на основі порівняльних досліджень із залученням відомостей про більш ніж 100 партій різних країн світу (т. зв. проект Джанди). В результаті 12 із сформульованих М. Дюверже гіпотез отримали статистичне підтвердження, зокрема концепція партійної ідеології (лівизни). Із 12 гіпотез, які знайшли своє підтвердження, 11 передбачали лівизну як фактор безпосередньої чи опосередкованої причинності виникнення сучасних політичних партій. Отже, роль ідеології в теорії М. Дюверже чітко простежується. Як видно з проведених досліджень, ідеологія (лівизна) виступила головною причиною організаційних особливостей партій практично у всіх сформульованих М. Дюверже гіпотезах. Загалом для лівих партій характерне більш глибоке сприйняття членами партії її доктрини, більша організаційна складність і більша централізація влади. Це відбувається через те, що ліві партії є провідниками суспільних змін, а значить їм потрібна більш строга організація, ніж для захисту існуючого ладу.

Теоретичні положення М. Дюверже тепер суттєво впливають на вивчення політичних партій. Однак, на думку багатьох сучасних політологів, класифікація М. Дюверже сьогодні потребує оновлення. Зокрема, вона не дає змоги чітко визначити змішані чи складні форми політичних угруповань. Так, існують деякі кадрові партії, яким властиві ознаки масових партій. Зокрема, американські партії не без підстав вважають кадровими партіями, однак через політику босизму вони теж здійснюють відносно керівництво виборцями і таким чином наближаються до масових партій. Це ж стосується і британської консервативної партії, яка запозичує у масової партії дедалі більше ознак, зокрема, відносну цілісність структур, абсолютну слухняність, якої вона вимагає від своїх обранців, а також значення, якого віднедавна надає ідеологічній роботі. Окрім того, існують також масові партії, які поступово перетворюються на кадрові, оскільки втрачають початкову енергію і зменшуються кількісно, об'єднуються навколо негнучкого і застиглому апарату, існують лише за посередництвом структур, які

впливають на результати виборів старими методами. Так, скажімо, Французька соціалістична партія, хоч і походила з масової партії, заснованої Жаном Жоресом, перетворилася фактично на кадрову. Отже, в сучасній партійній системі існують партії, які, за класифікацією М. Дюверже, не можна віднести ні до кадрових, ні до масових.

Ця обставина змусила Ж. Шарло 1971 р. до двох типів партій, сформульованих М. Дюверже, додати третій тип – партію виборців.

А. Вільдавскі (1959) дорікає М. Дюверже за те, що його класифікація асоціюється з одномірним трактуванням історії: кадрова партія історично виражає інтелектуальну гегемонію аристократичних та буржуазних класів, у той час, як масова партія, навпаки, виражає політичні інтереси знедолених груп суспільства. Вона видається еволюціоністською, передбачаючи повільну, але незворотну трансформацію масових партій у кадрові.

Це твердження містить дві помилки: з одного боку, кадрові партії і не думають зникати, могутність консервативних та ліберальних партій у більшості західних демократичних країн, навпаки, засвідчує їхню життєздатність, водночас, масові партії все більше відчують на собі результати змін у соціальній структурі сучасного суспільства. Їхній вплив у суспільстві зменшується або розмивається, оскільки претензія на представництво робітничого класу сьогодні вже не має того значення що раніше, а поліпшення становища робітників, відносно вирівнювання умов життя зменшує цінність політики протесту.

На думку сучасного американського соціолога М. Ольсона, така еволюція цілком зрозуміла. Масові партії, спрямовані на протест, виникають у такий історичний період (XIX ст.), коли для досягнення вимог робітників необхідне створення колективної організації. При пом'якшенні соціальної нерівності і посиленні соціальної мобільності у XX ст. зменшується необхідність

колективної стратегії і зростає значення індивідуальних дій.

Дж. Помпер намагався розглядати політичні партії як такі, що відрізняються своїми цілями (об'єднані та коаліційні), характером діяльності (інструментальні та експресивні) і широтою охоплення (елітарні та масові). Хоча визначені концептуальні межі дозволили вченому виділити вісім основних типів партій, запропонована класифікація, однак, не відображає всієї різноманітності політичних партій, що існують у світі.

Зміни в традиційній класифікації привели багатьох західних політологів (серед них О. Кірчхеймера у США та Ж. Шарло у Франції) до висновку про докорінну зміну сучасної мотивації лояльності до політичних партій у розвинених суспільствах. Основна тенденція в партійному будівництві сьогодні спрямована на заснування виборчих партій або партій для всіх (catch-all party). З одного боку, йдеться швидше про партії виборців, аніж про партії активістів, з іншого – йдеться більше про партії-об'єднання, аніж про класові партії. Кожна сучасна партія намагається створити і зміцнити свої зв'язки з групами найрізноманітніших соціальних інтересів.

Загострення боротьби за владу перетворює сучасні партії, незалежно від їхньої ідеологічної спрямованості, у могутні централізовані “машини”, повністю зорієнтовані на підтримку якомога більшої кількості виборців. Усе це підкреслює поступову трансформацію великих західних партій у політичні підприємства, сповнені рішучості нагромаджувати максимум ресурсів, щоб контролювати політичну владу.

7. 2. Типологія політичних партій

Типологія політичних партій, запропонована М. Дюверже, заснована на так званому структурному критерії, використання

якого дає можливість об'єднувати різні політичні партії в окремі типи. За цими критеріями розглядаються функціональні і організаційні ознаки, характерні лише для певного типу політичних партій. Йдеться про функції політичних партій стосовно не існуючого ладу, чи політичної системи, а того середовища, яке вона репрезентує.

Партія може обмежуватися лише організацією виборів, виконувати функції виборчого комітету, але може бути і багатофункціональною організацією. У першому випадку вона не повинна мати розвиненої та сталої організаційної будови, у другому – організаційний розвиток партії є обов'язковою умовою її багатофункціональності. Є це особливим поєднанням функцій партії з їхніми організаційними засадами, що дає підстави твердити про відповідний тип політичної партії. Загалом, відповідно до зазначеного критерію, М. Дюверже поділяв політичні партії на два типи – кадрові та масові.

Значна частина проблем, пов'язаних з класифікацією політичних партій, відпадає, коли вдається до детальнішого поділу масових та кадрових партій. Кожний із зазначених типів партій має свої види, які дуже виразно зумовлені історично та соціально-політично. У цьому зв'язку розрізняють такі види партій: партії-комітети, партії-громади, народні партії, революційні та фашистські партії. До цього переліку слід також додати національно-визвольні та транзитні партії як особливі різновиди політичних партій, які через нерозвиненість не потрапляють до цієї класифікації.

Партії-комітети є кадровими партіями, в той час як партії-громади, народні, революційні і фашистські партії є класичними масовими партіями. Зупинимось детальніше на характеристиці кожного з зазначених типів партій.

7. 2. 1. Типи політичних партій

Кадрова партія. Історично кадрові партії є першим інституційним різновидом політичного представництва, який має цілий ряд особливостей. Поняття кадрової партії вживається у двох значеннях. Дуже часто під кадровою партією розуміють таку, яка мобілізує невеликий процент виборців. Масові ж партії – це партії, які мобілізують на свою підтримку значний відсоток виборців.

За визначенням М. Дюверже, поділ політичних партій на кадрові та масові не має жодного зв'язку з чисельністю партії. Різниця між ними полягає насамперед у типі їхньої організації. Кадрові партії це насамперед партії впливових людей. Ці імениті люди прив'язані до своєї місцевості, де їх добре знають особисто і де вони можуть розраховувати на виборчу і політичну підтримку; саме вони є основою партії, в якій практично відсутні керівні діячі і борці.

По-друге, йдеться про гнучке об'єднання місцевих осередків. Первинним осередком організації є комітет виборчого округу чи району. Зв'язок між місцевими комітетами і центральними структурами, зокрема парламентською фракцією, нетривкий і непостійний. Парламентська група є вищою за своїм статусом, ніж місцеві комітети, які залишаються малорозвиненими. Обранці мають велику свободу при голосуванні. І нарешті, діяльність партії, переважно виборча, тобто спрямована виключно на досягнення успіху на виборах і повністю пасивна в період між виборчими кампаніями.

По-третє, йдеться про слабоідеологізовані партії. Кадрові партії звичайно не займаються розробкою доктрин, а у своїй діяльності послуговуються прагматизмом, спрямованим на збереження і збільшення виборчого капіталу.

На думку М. Дюверже, цей перший тип прихильницьких організацій є політично обґрунтований і, природно, має перевагу

над корпоративними чи ліберальними партіями.

Масова партія. Визначальні ознаки масових партій прямо протилежні до тих, якими характеризуються кадрові партії. Це вже не партії іменитих людей, а партії борців, зорієнтовані більше на вербування членів, ніж на мобілізацію виборців. Вони сильно структуровані та ієрархізовані, в них вже з'являється постійний апарат, тобто партійні функціонери, оплачувані партією, які повністю присвячують весь свій час керівництву нею та її розвитку; викристалізовується актив, тобто значна кількість членів партії, згідних частину свого вільного часу присвятити розробці й реалізації партійних програм; нарешті, це партії, які ґрунтуються на сильній культурі участі, які вимагають від своїх членів пристрасності й лояльності. Саме в масових партіях поступово виробився набір технологій (за висловом М. Оферле) для формування та підтримки у членів партії високого почуття гордості за приналежність до партії і відданості її ідеям (підготовка і залучення до роботи, пропагандистські кампанії, агітація, підкреслена ритуалізація з'їздів, свят тощо).

На думку М. Дюверже, цей другий тип прихильницької організації переважно поширюється серед робітничих партій. Це пояснюється тим, що робітники перебувають на нижчому суспільному щаблі, який характеризував у другій половині XIX ст. знедолені групи і примушував їх об'єднуватися в сильні організації, щоб протистояти природній гегемонії імущих.

Різниця між цими двома класифікаціями не є абсолютною і критерії ці бувають дуже близькими. Можлива ситуація, за якої партія мобілізує невеликий відсоток своїх виборців, але має розвинену організаційну структуру, як у типових масових партіях, наприклад, Японська соціалістична партія.

Найскладнішою проблемою класифікації цих партій є проблема членства. У історичному сенсі аж до початку XX ст. між поняттями

“член партії” та “симпатик партії” не було різниці. У першому й другому випадках за критерій, що прив’язував громадян до політичної партії, вважали або декларацію симпатії, або голосування за кандидатів партії на виборах. Жодна партія першого та другого етапу не знала формального акту вступу в партію або прийняття в партію. Така практика існувала або в таємних організаціях, або у масонів.

Практику формалізованого вступу в партію і процедуру формального прийняття в члени партії започаткували соціал-демократичні партії. Поступово її перейняли інші партії. Однак у багатьох з них для вступу достатньо було акту односторонньої згоди і купівлі членського квитка, а окремої процедури прийняття в партію не було.

В американських партіях значення термінів “член партії” та “виборець” не відрізняються. Партії ці не займаються пошуком членів партії, не видають партійних квитків, не збирають внесків, не проводять зборів членів партії – їхньою метою є лише пошук виборців. Трактуються вони як організації без формального членства. Щоправда, в деяких штатах США перед праймеріз існує процедура повідомлення партійної приналежності, але з огляду на те, що реєстрацію проводять державні органи і що в ній можуть брати участь усі громадяни, вона не має організаційних наслідків.

Водночас існують політичні партії, в яких, попри наявність формального членства, систематична робота з членами партії не ведеться. У італійській християнсько-демократичній партії членство оформляється після купівлі громадянином членського квитка. За такого підходу немає жодної різниці між членом партії і безпартійним, який на виборах декларує свою прихильність до партії.

Отже, розглядаючи, масові партії, ми не можемо оперувати лише кількістю формальних членів партії, слід вести мову про

чисельність партійних активістів та про організаційну структуру партії. Партії, які спираються на систему організованих місцевих осередків, є масовими партіями, а партії, в яких немає сталих і виразно визначених місцевих осередків, є кадровими партіями. У багатьох кадрових партіях існують платні партійні функціонери, хоча не вони є основною ознакою цього типу партій. Для кадрових партій важливим є співвідношення між кількістю членів партії та кількістю виборців. Для масових партій важливою є її організаційна структура.

Незважаючи на спільність походження, у своєму розвитку масові партії змогли набути найрізноманітніших форм. Тут можна розрізнити три основні моделі масових партій, які мають свої особливості: соціал-демократична, комуністична або лєнінська і фашистська. До них можна зачислити також деякі християнсько-демократичні партії (т. зв. народні партії). Неробітничі партії рідко коли мають структуру масових партій. Більшість буржуазних партій мають кадровий характер.

Однак потреби масової демократизації, зумовлені активізацією широких соціальних верств, змушують всі політичні партії вдосконалювати свою організацію, щоб мати можливість контролювати і постійно впливати на найбільшу кількість членів партії. Ось чому більшість сучасних партій трансформувалися в історично новий тип політичних партій – партії виборців.

Партія виборців. Партії цього типу ще називають партіями для всіх (catch-all party). Вони виникають як механізм, що має на меті поєднати широкі маси виборців з робітничого та дрібнобуржуазного середовища з існуючою системою буржуазної демократії, що стає можливим внаслідок зростання загального життєвого рівня населення.

Основною метою партії є не збільшення кількості своїх членів, а здобуття голосів виборців. Однак сьогодні для досягнення цього

завдання вже не достатньо функціонування виборчих комітетів, як це мало місце у ХІХ ст. Сучасна виборча партія для досягнення своїх цілей повинна мати відповідний апарат, що керує діяльністю партії та здійснює пропагандистсько-агітаційну роботу. Тому її організаційна структура є розвиненішою, ніж структура партії-комітету, але ще не такою, як партії-громади. Часто партійний апарат повністю фаховий і здійснює функції менеджерів виборчої кампанії.

Прагнення отримати підтримку виборців змушує партію здійснювати пропагандистсько-агітаційну діяльність на зразок партії-громади. Запозичує вона в робітничої партії типові техніки масової обробки свідомості – мітинги, маніфестації, пікніки тощо. Проводить навчання партійних керівників і навіть створює близькі до партії громадські організації, однак робиться це в менших масштабах, ніж у партіях-громадах.

Ознаки партій масового та виборчого типів

Масова партія	Партія виборців
Головний партійний апарат, партійна бюрократія виконує політико-адміністративні функції.	Центральна роль належить професійній еліті, експертам.
Організація базується на фіксованому членстві і характеризується сильними вертикальними зв'язками.	Організація зі слабкими вертикальними зв'язками.
Звертається до електорату, використовуючи певну ідеологію (електорат приналежності).	Звертається до електорату через звернення до його поглядів (електорат думки).
Домінують лідери, вибрані на основі внутрішньопартійних	Домінують представники партії, які виконують

процедур. Існує сильне колегіальне керівництво.	публічні функції. Явище персоналізації виборчого звернення.
Джерелом фінансування є членські внески та дотації від зацікавлених організацій.	Джерелом фінансування є публічні фонди та дотації “зовнішніх” груп інтересів.
Партія робить акцент на ідеології.	Партія зосереджує увагу на розв’язанні певних проблем.
Модель кар’єри – ріст через основні етапи в межах партійної структури.	Модель кар’єри – раптова поява серед партійної еліти, що може бути результатом зростання значення конкретної групи інтересу.

Виборчим цілям підпорядковуються ідейно-програмні засади діяльності партії. Йдеться про те, щоб основні програмні принципи партії привертали увагу максимальної кількості виборців, нікого не відштовхували, давали кожній суспільній групі можливість віднайти щось привабливе для себе. Програма зазнає частих змін залежно від обставин. Часто різні частини програми є різними для інших середовищ. Конкуренція кількох виборчих партій в одній країні приводить до стирання програмно-ідеологічних відмінностей між ними. Виборча боротьба набуває швидше характеру змагання двох команд, ніж двох політичних концепцій.

Виборчі партії – це сучасні буржуазні партії. У цьому напрямі з 70-х років XIX ст. розвивається британська консервативна партія, голлістська партія у Франції, обидві пар-тії США, німецька ХДС/ХСС. Можна також стверджувати, що в цьому напрямі розвиваються деякі соціал-демократичні партії (наприклад, соціалістична партія Австрії чи соціал-демократи Німеччини).

Як підсумок, спробуємо порівняти основні ознаки, які визначають моделі масових та виборчих партій, запропоновані А. Панеб'янко. Він співставив характер внутрішньопартійних зв'язків, спосіб обрання лідерів, джерела фінансування, ставлення до ідеології, тип домінуючої виборчої лояльності, модель кар'єри.

Національно-визвольна партія. Національно-визвольні партії – це партії, що функціонують у постколоніальних державах Третього світу. Виникають вони переважно в країнах після здобуття незалежності. Відомий дослідник цього типу партій Т. Ходгкін вирізняє три їхні форми: 1) партія-конгрес – широка організація, заснована на федеративних принципах, керована центральним керівництвом. Є вона організацією націоналістичною, яка бореться за незалежність і бере свій початок від Індійського національного конгресу. Характерна така форма для початкового етапу розвитку національно-визвольних партій; 2) "partia sensu stricto" (класичний тип партії), яка має демократичну програму та організаційну структуру. Ставить вона собі виборчі цілі, діє легально і в конкуренції з іншими партіями, подібна до європейських партій. Цей тип партій більшою мірою поширений в Азії, в Африці трапляється дуже рідко; 3) революційний фронт – організація, яка виступає в революційних ситуаціях, коли метою діяльності є як боротьба за національне визволення, так і боротьба за радикальні соціально-політичні зміни. Фронт є масовою, централізованою та дисциплінованою організацією. Його цілі звичайно значно ширші ніж просто політичні. Більшість національно-визвольних партій набувають саме такої форми.

У західній літературі трапляється також поділ національно-визвольних партій на революційно-централістські і прагматично-плюралістичні, що відповідає другому і третьому типам партій у Т. Ходгкіна. Марксисты пропонують класифікувати національно-визвольні партії на марксистські (комуністичні), революційно-народні та передбуржуазні.

Усі ці партії є справді масовими зі специфічною ідеологією, яка становить поєднання соціального солідаризму з антимонопольними, антиімперіалістичними гаслами. Такого типу ідеологія, яка до того ж спирається на місцеві традиції, дає змогу партіям виконувати інтеграційні функції, оскільки головним їхнім завданням є формування нової нації.

Транзитна партія. Поняття “транзитна партія” стосується політичних партій держав перехідного періоду з ще не усталеною соціальною, політичною, а відтак і партійною системою. Переважно до цієї класифікації відносять партії країн, що перебувають на етапі переходу від різних форм авторитаризму (чи тоталітаризму) до плюралістичної демократії. Цей термін вживають здебільшого для визначення політичних партій, які виникли останнім часом на хвилі демократизації в колишніх авторитарних державах Латинської Америки, Східної Європи та державах – колишніх республіках Радянського Союзу.

Ці новостворені партії відрізняються від політичних партій країн з тривало існуючою демократією. Вони мають ознаки політичних рухів чи політичних коаліцій, з одного боку, і риси класичних політичних партій, з іншого, часто є конгломератом різнорідних інтересів та груп, політичних напрямів, об’єднаних в одне ціле дуже загальною спільною метою (наприклад, боротьба за незалежність чи демократію). Між тим, їхня зорієнтованість на досягнення влади (чи участь у її здійсненні), наявність відповідної політичної платформи, партійних атрибутів (символів, лозунгів), рекрутування членської бази надає їм ознак класичної політичної партії. Як і класичні політичні партії, вони створюють власні організаційні структури, борються за власну партійну ідентичність і сприятливі умови для партійної діяльності (передовсім на законодавчому рівні).

Загалом можна виділити три форми транзитних політичних партій. Перша становить широке об’єднання типу парасолькової

структури чи народного фронту, виникнення якого найчастіше пов'язане з першими демократичними виборами. Виконують вони завдання максимальної мобілізації підтримки населення на свою користь і протиставлення тим політичним силам, які виступають на підтримку попереднього режиму. Їхня організаційна будова є досить нечіткою і слабозвиненою. Такими були Громадянський форум у Чехословаччині, “Солідарність” у Польщі, “Саюдіс” у Прибалтиці. Другою формою транзитних партій виступають оновлені правлячі партії попередніх політичних режимів. Зрозумівши безперспективність захисту збанкрутілого режиму, вони часто змінюють свої назви, корегують програми і, спираючись на ще вцілілу організаційну структуру та інертність виборців, виступають політичною альтернативою прихильникам радикальних суспільних змін. Такою була, наприклад, партія Демократичного соціалізму в Німеччині, Соціал-демократична партія Польщі, Угорська демократична партія, націонал-комуністи Прибалтійських республік СРСР. Третя форма транзитних партій – це етнічні партії, які захищають інтереси певних етнічних груп, що зазнавали чи можуть зазнавати утисків від етнічної більшості (наприклад, Словацька національна партія – партія угорської меншини). Цей тип партій є найновішим у класифікації політичних партій, а тому менше вивченим.

7. 2. 2. Різновиди політичних партій

Партія-комітет. Партіями-комітетами були всі неробітничі партії ХІХ ст., і лише у кінці століття деякі з них трансформуються у виборчі партії. У своєму класичному вигляді партія-комітет – це веберівська партія знаті (*notabli*), організована для обмежених потреб цензового виборчого права.

Діяльність партії спирається на працю активістів з числа місцевої знаті, які створюють місцеві комітети, а також парламентську фракцію. Однак, у межах цих партій з'являються вже платні функціонери (виборчі агенти). Поза парламентською

діяльністю партія займається лише виборами, а після них ніби зникає. Партія виступає спеціалізованим виборчим інструментом існуючої еліти, який повинен забезпечити їй підтримку на виборах. Для реалізації інших цілей партія не потрібна.

Партія-комітет – це типова партія правлячого класу, насамперед центристська чи права. Вона не знає інституту членства, членських внесків, а живе за рахунок виборчих дотацій багатих симпатиків. Діяльність партії не регламентується чітко статутом. Немає тут також серйозного центрального керівництва – місцеві партійні комітети достатньо самостійні. Замість центрального керівництва є кілька партійних лідерів, які представляють свої власні погляди і спираються на власні ресурси. Неформальні товариські зустрічі замінюють засідання партійного керівництва.

Цей тип партії є децентралізованою організацією. Провідну роль у ній відіграє парламентар, а не парламентська фракція, яка загалом слабо організована і дисциплінована.

З плином часу протягом ХХ ст. зі зростанням конкуренції з боку дисциплінованих робітничих партій партії-комітети змушені були також зміцнювати свої організації і роз-ширювати можливість впливу на маси виборців. Партії-комітети починають створювати свої постійні місцеві організації, різного роду організації при партії, видають пропагандистську літературу, починають регулярно проводити з'їзди, надаючи їм щораз більш організованого характеру. Реалізація цих змін у кінцевому підсумку приводить їх до зміни типу партії – вони перетворюються у виборчі партії.

До партій-комітетів можна зачислити ліберальних демократів у Японії, радикалів у Франції, американські партії. У США поширення телебачення, яке бере на себе функцію джерела політичної інформації і виборчої агітації, уможливило діяльність американських партій як партій-комітетів. Тут вистачало невеликих виборчих штабів замість розвиненої організаційної

структури. Політичне життя США обмежувало діяльність політичних партій лише виборчою кампанією, що теж зумовлювало їхній кадровий характер. У тому ж напрямі впливала на формування структури американських партій і панівна політична культура індивідуалізму.

Партія-громада. Другий історичний тип партії, що виникає у позавиборчих цілях отримав у літературі назву партії-громади. Їхнім основним завданням є перетворення партійної організації в добре інтегрований колектив, здатний до ефективної і відданої реалізації цілей, визначених партійним керівництвом. Цей тип партії виростає з потреб робітничого класу і особливих умов його існування наприкінці XIX ст.

Для тогочасного робітника партія була і церквою, і навчальним закладом, шансом для особистої кар'єри й інструментом політичної влади. Партія опікується робітником і його родиною, створюючи йому певне соціальне середовище. Під егідою партії функціонують спортивні, культурно-просвітницькі організації, читальні, каси взаємодопомоги, жіночі гуртки, дитячі організації тощо, що робить зв'язок члена партії з організацією щільнішим, ніж в інших партіях. Така специфічна організація зумовлювалась особливою місією соціал-демократичних партій – організацією робітників у свідомий своїх інтересів соціальний клас. Тому просвітницька, виховна та ідеологічна діяльність були найважливішими для цього виду партій. Участь у виборах була далеко не основним їхнім завданням. Важливу роль партія приділяла боротьбі за поліпшення умов праці та побуту робітників через організації профспілок.

Виникнення такого виду партій саме в робітничому середовищі має своє логічне пояснення. Робітники, як жодна інша соціальна верства, працюють і проживають у великій та організованій спільноті. Їхній низький освітній та культурний рівень, відсутність достатніх фінансових ресурсів створюють суспільну потребу в існуванні організацій такого типу. Буржуазні партії ніколи не

досягали такого рівня інтеграції своїх членів. Певний досвід у цьому напрямі мали лише християнсько-демократичні партії на ранніх етапах свого розвитку. Такий тип політичної організації був характерний також і для комуністичних партій, однак більшовицька (ленінська) модель комуністичної партії відрізняється від соціал-демократичної.

Зростання життєвого рівня робітничого класу після Другої світової війни зумовлює послаблення цих, колись таких міцних, зв'язків, хоча остаточно вони не зникають і є міцнішими, ніж в інших партіях. Однак і тут на перший план все більше починає виходити виборча функція партії.

Партія-громада була не лише певною формою інтеграції партійних мас, а й специфічною моделлю партійної організації. Прикладом партії такого типу була Соціал-демократична партія Німеччини на початку свого існування. Згодом вона трансформувалася у справжню масову партію соціал-демократичного зразка.

Народна партія. Партія цього типу подібна за своєю структурою до партії-громади, але намагається об'єднувати навколо себе людей переважно на основі неідеологічних (наприклад, релігійних) цінностей. Тому цей тип характерний насамперед для християнсько-демократичних партій, особливо на ранніх етапах їхнього розвитку. Класичним прикладом цього типу виступає Християнсько-демократичний союз (ХДС) Німеччини, виникнення якого диктувалося необхідністю подолання залишків ідеології та практики гітлерівського націонал-соціалізму, консолідацією населення на побудову демократичної Німеччини.

Створений 1945 р. ХДС відображає уявлення про партію, що спирається не на інтереси окремих соціальних груп, а на всі верстви населення. ХДС став християнською народною партією, в яку об'єдналися католики та євангелісти, між якими тривалий час

точилися політичні суперечки.

Своїх прибічників партія спочатку об'єднала не стільки консервативною чи реформаторською програмою, скільки наголошенням на християнських принципах, думкою про політичне та конфесійне об'єднання (мабуть, найважливіший елемент у повоєнний час), виразним дистанціюванням від націонал-соціалізму. У цьому плані нова партія сягнула за межі традиційної партійної схеми. На відміну від чітко окреслених світоглядних партій, вона не належала ані до правого, ані до лівого блоку. ХДС розпочав свій шлях як народна партія – інтеграційна партія центру.

Конрад Аденауер, перший голова ХДС і перший федеральний канцлер Німеччини (1949-1963), так описав ситуацію 1945 р.: “Поширилося переконання, що тільки велика партія, яка має свій фундамент у західноєвропейському світогляді та в принципах християнської етики, буде здатною виконати необхідне завдання просвітити народ, відновити процвітання та звести міцну дамбу проти комуністично-атеїстичної диктатури... Лише велика партія, яка охоплює всі верстви нашого населення, могла відбудувати зруйновану Німеччину, що опинилася на дні. До неї мали належати працедавці й робітники, селяни, середні підприємці, службовці, інтелігенція, північне й південне населення, люди, силою вигнані з батьківщини та біженці. Етичні засади, що стали засадами ХДС, мали надійну міць і гнучкість, потрібні для того, щоб подолати й згладити природну атмосферу напруги всередині великої партії”.

Отже, було засновано ХДС, який під проводом таких видатних лідерів, як К. Аденауер та Л. Ерхард, досяг найбільших успіхів серед партій Німеччини. Політика, побудована на принципах християнської відповідальності, стала головною передумовою цього успіху.

Що характеризує народну партію? Спочатку треба підкреслити

претензію народної партії на об'єднання в собі широкого спектру інтересів, потреб та запитів суспільства. До неї належать представники різних груп, верств, релігій, спілок та об'єднань. Усі вони гуртуються на базі певних етнічних, матеріальних та політичних цінностей. Їхні специфічні інтереси відмінні. Попри великі розбіжності, напруга пом'якшується шляхом інтеграції та компромісу. Як справжня народна партія ХДС довів: для того, щоб успішно управляти країною протягом багатьох років, необхідно бути спроможним не лише залучити широкі маси виборців, а й об'єднати різні інтереси й продемонструвати згуртованість та політичну дієздатність.

Досвід післявоєнної Німеччини яскраво підтверджує той факт, що народна партія може виникнути та існувати лише там, де народ сам бере активну участь у громадських справах. Для цього передусім необхідно створити необхідні умови: достатні конституційні межі, виборче і партійне законодавство, що дає простір для політичних дій, також певний стан партійних справ. З цього погляду народні партії становлять повчальний та гідний наслідування взірець.

Революційна партія. Революційна партія є різновидом масової партії. Партії цього виду не є зорієнтованими ні на участь у виборах, ні на виховання та організацію певних соціальних верств. Їхнє основне завдання – підготовка та проведення революції (звідси і назва).

В основі партій цього виду лежить модель більшовицької (ленінської) партії, характерні ознаки якої були сформульовані В. Леніним в праці “Що робити?” (1902 р.). В. Ленін визначає такі принципи революційної партії:

– з одного боку, потреби підпільної боротьби проти царського режиму диктували необхідність тісної централізованої структури. Це суворо централізована та ієрархізована організація, керована за

допомогою “залізної дисципліни”, дебати в ній були суворо кодифіковані (так званий принцип демократичного централізму);

– з іншого боку, партія мала становити групу, частково відокремлену від решти суспільства, якщо вона хотіла уникнути сповзання до тред-юніонізму чи парламентаризму. Вона забезпечує абсолютну перевагу апарату над своїми ланками в суспільстві: профспілками, парламентарями, тощо.

Революційна партія є, звичайно, елітарною організацією – вона об’єднує певну меншість професійних революціонерів і аж ніяк не прагне стати неформальним конгломератом. Є вона також місіонерською організацією, покликаною передусім просвітити пролетаріат і зорганізувати його для майбутньої пролетарської революції.

Ця сепаратистська концепція партії значною мірою надихалася згубним прикладом західних соціал-демократичних партій, які, пустивши розгалуження у всьому суспільстві, зрештою інтегрувалися буржуазним суспільством.

Однак цю концепцію не прийняли навіть у рядах робітничого руху. Так, у Німеччині видатний діяч соціал-демократичної партії Роза Люксембург рішуче критикувала цю бланкістську та мілітаристську концепцію партії, вбачаючи в ній авторитарну корупцію соціалістичної ідеології.

Проте в Росії, організована в такий спосіб РСДРП(б) досягла своєї мети і у жовтні 1917 р. захопила владу шляхом революції.

Фашистська партія. Фашистські партії є різновидом масових партій, які у своїй діяльності спираються переважно на військову структуру. Є вони партіями політичної інтеграції – намагаються керувати всіма сферами суспільного життя, а також вимагають від своїх членів тотального підпорядкування ідеї, організовані по-військовому, з військовою дисципліною та ієрархією. Члени

фашистських угруповань носили військову уніформу з відповідними відзнаками рангу її власника. Військові паради, факельні походи, марші були невід’ємними атрибутами партійного життя. У політичній боротьбі робилась ставка на силу. Відповідно до ідеології фашизму, партія є вибраною елітою, її члени повинні відрізнятися особливими рисами – расовою чистотою, відданістю фюреру, традиціям. Тому деякі автори називають її “партія вірних” або “партія-закон”.

Соціальну основу фашистської партії становили здекласовані елементи, люмпен-пролетаріат, демобілізовані і безробітні – комбатанти Першої світової війни. Водночас фашистські партії отримали суттєву фінансову підтримку від великої буржуазії якій імпонував їхній антикомунізм. Плебейське чи дрібноміщанське походження більшості фашистських лідерів відрізняє їх від виборчих партій.

Навколо партії створюється ряд спеціальних організацій – жіночі, молодіжні, спортивні, дитячі.

Отже, для фашистських партій характерними були такі ознаки як військова організація, вождизм, сувора дисципліна та ієрархія, тотальне підпорядкування ідеї. Типовими прикладами фашистських партій була гітлерівська націонал-соціалістична робітничка партія, фашистські партії Італії та Іспанії.

Однак, варто додати, що після приходу до влади партії фашистського типу часто відіграють роль, аналогічну ролі комуністичних партій у контролі над масами і керівництві суспільним життям. Після перемоги фашистських партій діяльність інших партій забороняється, вони стають монопартиями зливаючись з державою. І фашистська, і комуністична партії виступають різновидами тоталітарних партій.

7.3. Джерела та напрями трансформації партій

Аналізуючи причини, що зумовлюють зміни у структурі політичних партій, слід трактувати їх передусім як результат впливу суспільного оточення. Зміни у політичному середовищі спричиняють зміни структури та функцій політичних партій.

М. Вебер називав масовий тип партій “дітьми демократії”, продуктом загального виборчого права і необхідності залучення та організації мас на виборах. Розвиток масових партій був істотним, принаймні з двох позицій.

По-перше, сучасна політична демократія виникла як наслідок організації партій масової мобілізації. М. Дюверже пов’язує їхнє виникнення з процесом розширення демократичних прав організацій. Запровадження загального виборчого права зумовило заміну моделі кадрової партії масовою партією, організованою на основі розвиненої територіальної структури. Ця якісна трансформація відбувається насамперед з лівими партіями (соціалістичними, а пізніше комуністичними). Лідери великих суспільних груп, що репрезентують, зазвичай, ліві програми, сформували політичні партії поза парламентом як інструмент, що давав змогу мобілізувати та зорганізувати прихильників, спочатку на основі вимоги щодо можливості їхньої участі у виборах, а згодом з метою організації цієї форми політичної участі як більш ефективної в сенсі досягнення поставлених цілей. Це змусило політичну еліту, організовану в межах парламенту, яка репрезентувала праву політичну програму, відкорегувати попередню стратегію ведення виборчої кампанії в напрямі адаптації її до процесу розширення виборчого права. Тому загалом процес реорганізації правих партій відбувався в напрямі адаптації моделі масової партії і її більшої відкритості стосовно масового виборця.

По-друге, результатом організаційних можливостей партії нового типу був поступовий процес стабілізації масового

електорату. Певні його сегменти (наприклад, робітничий клас чи релігійний електорат) залишилися виокремленими, відшуковуючи власну політичну ідентичність. У такий спосіб масові партії стали інструментом структуризації політичних, а надто виборчих інтересів. В результаті ми мали справу з формуванням тривалої партійної лояльності, а наслідком існування масових політичних партій стало формування ситуаційного вибору у стабільну партійну ідентичність.

Масові партії, маючи значну суспільну підтримку, опанували виборчий ринок, стабілізували партійну систему. Дж. Сарторі стверджував, що “критичним чинником, який змінює природу партійної системи і спричиняє структурну її консолідацію, стала поява масової партії”.

Отже, у фазі консолідації західноєвропейських демократичних політичних режимів панівним типом політичної організації стають масові партії, які приходять на зміну кадровим.

У 60-х роках відомий дослідник еволюції партійних систем Західної Європи О. Кірчхеймер сформулював тезу про появу партії нового типу – виборчої. Масові партії, згідно з його теорією, були лише першим етапом організаційної еволюції на шляху створення виборчих агенств, близьких до американських партій. Він передбачав, що процес поступової “електоралізації” політичних партій, особливо соціал-демократичних і християнсько-демократичних, змусить інші об’єднання до прийняття подібної політичної стратегії, оскільки в такий спосіб вони зможуть продовжити своє існування на виборчому ринку, який ставав щораз більш відкритим та конкурентним.

Спробуємо викласти основні положення самої концепції, а також взяти до уваги фактичні зміни, зареєстровані в окремих політичних партіях, виразниках цієї нової стратегії політичного суперництва.

Основним пунктом їхньої виборчої підтримки є вже не лише і виключно конкретна суспільна група, а так званий народний електорат. Виборча підтримка тепер скеровувалася до ширшого кола суспільства, а результатом має бути успіх на виборах та відповідальність за державну політику. Партії нового типу намагаються “згладити” групову само-ідентичність. Існування традиційних виборчих союзів стає неефективним, зважаючи на процес переоформлення соціальної структури постіндустріального суспільства та нові правила політичної гри. Зменшення робітничого класу, виникнення нового середнього класу, не зорганізованого політично і відкритого як для лівих, так і правих впливів, “які-сна” зміна системи суспільних вартостей чи “європеїзація” національних політичних систем це лише деякі з чинників, що вплинули на ідеологічний характер політичних партій та їхню парламентсько-урядову діяльність. Ключем до політичного успіху та утримання конкурентноспроможності стає здобуття голосів “нового середнього класу”, який у Західній Європі становить близько 67 % активного населення і позбавлений виразної партійної орієнтації. Кожна з усталених політичних партій намагається реалізовувати змішану виборчу стратегію, яка уможлиблює водночас як підтримку традиційних соціальних груп, так і здобуття нового електорату, особливо представників нового середнього класу.

Партії ці меншою мірою зацікавлені в реалізації експресивної функції. Принципова їхня мета – прагнення до здобуття влади – не змінилася, однак змінилися інструменти, якими вони користуються. Колективна стратегія ідеологічної поляризації, спрямована на підкреслення групової самобутності, не забезпечує вже політичного успіху. Це особливо відчули ліві та релігійні партії (у результаті занепаду робітничого класу та процесу секуляризації суспільства). Виборчі стратегії повинні набути більш наступального характеру, оскільки йдеться про нові голоси виборців, традиційна група підтримки вже не гарантує успіху на виборах.

Сучасні політичні партії втратили здатність структуризації

електорату. Адресатом їх виборчого змагання є не представник визначеної соціальної групи, який крім того є ще й членом партії, що орієнтований на відповідні цінності, а добре поінформований і підготовлений виборець. Цей перший надавав підтримку, визнаючи відповідну ідеологію, підтверджуючи на виборах факт приналежності до визначеного політичного спектру, другий починає вибирати, керуючись визначеними програмними питаннями, які йому близькі. Партії втратили здатність ефективного заглиблення в суспільство і контроль над визначеними соціальними групами. Зв'язок партії з виборцем спирається значною мірою на схему програмної ідентифікації і щораз частіше підставою для індивідуальних партійних преференцій виступають конкретні політичні проблеми, визначені у виборчій програмі партії. Можна дійти, принаймні, двох висновків, які випливають з факту оформлення нової схеми партійної лояльності. По-перше, виборці стали схильними до частішої зміни підтримки партій, що однак не означає радикальної зміни ідеологічної орієнтації, їхня підтримка партії може виявитись нетривалою і випадковою. По-друге, партії, адаптуючись до нового політичного середовища, спричинилися до відкриття виборчого ринку, почали змагатися в його межах, використовуючи зіндивідуалізовані наступальні стратегії, перестали бути представниками лише визначених сегментів електорату. Відкриття виборчого ринку зробило партії більш сприятливими до кон'юнктурних змін у рамках електорату, роблячи виборчу кампанію ареною фактичної конфронтації пропозицій з очікуваннями виборців. Це і було ключем до політичного успіху.

У виборчих партіях щораз меншу роль відіграє членство. Існування розвинених локальних структур і місцевих активістів гарантувало партії доступ у найвіддаленіші кутки країни. Інститут партійного членства був дуже ефективним способом перенесення партійного впливу на локальний рівень. У час електронних ЗМІ таким чином розбудований апарат партії є непридатним, а, крім того, може обмежувати свободу діяльності політичних еліт.

Членські внески перестали бути основним джерелом фінансування політичних партій. Партійні еліти знаходять сильну підтримку в групах інтересів (часто не пов'язаних з партією формальними зв'язками), що допомагає у фінансуванні виборчої кампанії й водночас є способом утримання близьких стосунків з конкретними групами електорату.

У сучасних партіях спостерігаємо часткове повернення до кадрової моделі партії. Це насамперед означає, що центральну роль у них відіграють спеціалізовані групи політиків та професійні керівники або експерти з конкретних проблем. Професіоналізація партій є природним наслідком їхнього виходу в сферу високої технології, оскільки сучасна політика й процедури управління складним державним апаратом вимагають спеціальної підготовки. Партія як організація, що об'єднує професіоналів, починає діяти на певній дистанції від її членів та виборців. Можна вважати, що більшість електорату погодилося з цим явищем, очікуючи від партії лише професіоналізму в управлінні державою.

Поряд з професіоналізацією діяльності виникає явище зміцнення організаційних засад керівництва групи лідерів (персоналізація влади). Партія щораз частіше використовує особистість лідера як важливий елемент у виборчій кампанії. Наприклад, Християнські демократи Німеччини використовували позиції канцлера К. Аденауера, консервативна партія Великобританії у 70-х роках об'єдналась навколо М. Тетчер.

Принциповою метою діяльності партії стає доступ до різнорідних приватних інтересів. Групи інтересів, становлячи досконалу організаційну машину і безпосередньо кон-тролюючи визначені сегменти суспільства, стають для партії істотним джерелом добування голосів виборців. Результатом цього є зростання залежності виборчої партії від груп інтересу.

С. Волінетц намагався заперечити теорію О. Кірчхеймера. Він

вважає, що якщо відбувається поступове виштовхування через виборчі організації партій, які не здатні були адаптуватись до нових правил політичної гри, то фрагментація партійних систем повинна зменшитись. Виборча партія, як досконалий інструмент політичної конкуренції, повинна забирати голоси виборців від інших партій. Однак лише в ФРН, Франції та Австрії С. Волінетц спостерігав падіння виборчої фрагментації, що могло б означати, що з'явилися справді виборчі партії, які стабілізували міжпартійну конкуренцію за рахунок інших. У багатьох інших державах або з'явилися нові партії (зростання фрагментації), змінюючи характер попереднього змагання (наприклад, у Данії, Голландії чи Бельгії), або традиційні класові партії домінували загалом, спираючись на зміни попередньої організаційної формули (наприклад, у Швейцарії). Чи тоді пропозиція О. Кірчхеймера позбавлена ознак універсальності? Чи, можливо, сценарій виборчих партій можна застосовувати лише для вибраних держав Західної Європи?

Правильність поглядів О. Кірчхеймера стосовно змін, що наступають як у межах самої моделі партії так і в її політичному оточенні не викликає сумнівів. Його оптимізм однак щодо того, що майбутнє належить новому типу виборчих партій і лише такого характеру еволюція може забезпечити партії стабільне місце у політичній системі, був передчасним. Досліджував він, насамперед, партії Німеччини, Великобританії, Італії та Франції, виключаючи з розгляду так звані малі демократії (Голландія чи Бельгія), а також скандинавські держави. Якщо прийняти, що стратегії виборчих партій є наслідком падіння лояльності виборців стосовно масових партій, то не зрозуміло, чому власне ці демократії не були включені для порівняльного аналізу. У скандинавських державах цей феномен повинен тоді набувати найвиразніших форм

Дж. Сміт, приймаючи положення О. Кірчхеймера, вважає, однак, що його сценарій трансформації моделей партії йде надто далеко. Існуючі у державах Західної Європи так звані народні партії, на його думку, є практичною версією виборчої моделі. Є

вони масовими, еластичними та поміркованими політичними партіями, які займають лівоцентристську чи правоцентристську позиції на осі ліві-праві (наприклад, СДПН чи ХДС). Здобуваючи, звичайно, 30 % чи більше голосів виборців, спираються вони на більш тривку базу підтримки, але використовують виборчу технологію, характерну для виборчих партій. Ключем до їхньої перемоги є виборці, які ще не визначилися, часто позапартійні і зацікавлені конкретними практичними проблемами. Партія постійно повинна боротися за відновлення і зміцнення своєї бази підтримки. Якщо це їй не вдається, вона зазнає на виборах поразки. Народні партії поєднують у собі ознаки організаційної моделі масової та виборчої партії. Є це виразним симптомом того, що прогноз О. Кірчхеймера про те, що сучасні політичні партії будуть розвиватися в напрямі виборчої моделі не знайшов на практиці цілковитого підтвердження.

Видається, однак, що категорія масової чи виборчої партії є певними ідеальними типами, і очевидно тяжко було б назвати конкретну партію, яка б повністю відповідала цьому типу. Найчастіше на практиці трапляється комбінація ознак обидвох типів партій. Може це бути результатом хоча б специфічної організаційної історії партії.

Ознаки, що характеризують сучасні виборчі партії повинні розглядатися, насамперед, у зв'язку із загальними тенденціями, які виокремлювалися в західноєвропейській політиці, починаючи з кінця 60-х років, і мали, без сумніву, вагомий вплив на еволюцію політичних партій. Конкретні політичні партії можуть, навпаки, відрізнитись між собою, коли йдеться про ступінь участі у трансформаційних процесах. Готують вони політичну стратегію беручи до уваги контекст у якому їм доводиться змагатися (контекст суспільний та інституційний), і згідно з цим можуть обережно вибирати аспект масовості чи аспект електоралізму. Умови політичної конкуренції можуть змусити конкретну партію до швидкої трансформації виборчої а також парламентсько-

урядової самоідентичності, і це впливає на функціонування цілої партійної системи. Однак, звичайно, партії дуже неохоче вдаються до змін організаційного плану і тому багато структурних ознак, типових для моделі масової партії, залишаються. Проблеми “масовості”, “виборності” чи “професіоналізації” партії можна розглядати не лише в контексті загальних сфер активності партій як інституцій, в яких конфігурація та присутність традиційних і модерністських ознак може бути відмінною, а в значно ширшому суспільно-історичному контексті.

У 70-х роках у партійних системах було помітним явище, яке отримало назву “розмерзання” партійних систем і було пов’язане з дестабілізацією масових партій, а також з дестабілізацією виборчих коаліцій (слабшає зв’язок між соціальними групами та політичними партіями). У багатьох партійних системах (наприклад, датській, голландській чи бельгійській) зміна попередньої системи та ерозія виборчої поведінки були, між іншим, результатом появи нової категорії партій – т. зв. малих партій.

Розпад традиційних соціальних систем змінив характер політичної конкуренції. Вона стає відкритішою, сильні партії повинні конкурувати за голоси виборців не лише між собою, але також і з малими партіями. Зміна соціальної структури спричинила те, що малі партії певною мірою набули коаліційного потенціалу чи потенціалу політичного шантажу, якими вони раніше не володіли. Партія Центру та ліберальна партія “Демократи’70” в Голландії, після певних успіхів на виборах, не перейшли бар’єру репрезентації (“Демократи’70” зникла 1983 р.). Дещо кращим є становище радикальних лівих партій, але й вони ніколи не можуть бути певними стосовно подолання бар’єру репрезентації (наприклад, комуністи 1946 р. здобули 10,6 % голосів, а 1986 р. – лише 0,6 %, що значно нижче бар’єру репрезентації).

Також щодо малих партій концепція істотності партії Дж. Сарторі повинна бути розв’язана у ширшому політичному

контексті, в межах не лише партійної, а й політичної системи загалом та обов'язкових для неї основ політичної гри.

А. Панеб'янку вважає, що трансформація партійної моделі означає процес деінституалізації чи зменшення автономії нових партій стосовно політичного середовища. Одні називають це кризою, інші твердять про несприятливе соціальне оточення, деградування позицій партій у політичній боротьбі.

Епоха масових партій завершилася, і це незаперечний факт. Домінують сьогодні виборчі партії. Однак, чи варто це явище розглядати в категоріях політичного регресу. Від традиційного способу мислення треба відійти. П. Маєр вважає, що “партія яка діє в стилі виборчої може бути фактичною нормою, в той час коли більш закрита та солідарна масова партія може бути явищем перехідним”. Такий напрям думок також представляє А. Піццорно, стверджуючи, “якщо та гіпотеза є правдивою (якщо партії масової інтеграції з'являються в результаті глибоких соціальних змін, в результаті тиску нових типів інтересів, що входять у рамки політичної системи), то масові партії є перехідним феноменом. З'являються вони для гарантії контролю процесу входження нових соціальних груп у рамки політичної системи і стають непотрібними, коли це входження, як і контроль, стають зреалізованими”. Отже можна припустити, що масові партії були типовими для політичного плюралізму, але лише для його першої “креаційної” фази, коли ці нові колективні актори були допущені до процесу здійснення політичної влади в межах представницької політичної системи.

Стабілізація політичної системи несе з собою послаблення політичних партій як інституту. Постає, однак, запитання чи та еволюція моделі партії є лише фазою переходу від організації масової до виборчої, чи є це симптомом кризи партій.

7. 4. Класифікація політичних партій

7. 4. 1. Класифікація партій за їхньою величиною

Великі та малі партії. Найпростішою класифікацією, яка досить часто застосовується для характеристики політичних партій, є їхній поділ на великі та малі. Рівень виборчої підтримки чи кількість контрольованих партією мандатів у парламенті, служать основою для такої класифікації. Вплив великих партій (на виборах чи у парламенті) на систему взаємних міжпартійних стосунків є іншим, ніж малих. Отже, настає диференціація ролей, які виконують окремі партії. Можна одразу ж визнати, що великі партії становлять важливий елемент як виборчої, так і парламентських партійних систем. Проблема виникає тоді, коли мова заходить про так звані малі партії. Вони можуть брати участь у виборах, становити частину виборчої партійної системи, однак – з різних причин – не мають можливості увійти до складу парламенту, чи, як це називає М. Педерсен, перейти поріг репрезентації.

Виділяють дві групи малих партій: ті, які становлять тільки елемент виборчої партійної системи, і ті, які є співтворцями цієї системи. Політичне значення останніх, без сумніву, є більшим, ніж перших, якщо вони можуть стати елементом конфігурації сил, що визначають зміст та напрям політики держави. Однак, у межах цієї системи не всі малі партії мають однакову вагу. Йдеться про визначення об'єктивної межі, яка не лише визначає "розмір" партії, але додатково вказує на роль, яку вона відіграє у конкретній партійній, а часом навіть і у політичній системі. З'являється додатковий поріг, який партія повинна переступити у своєму організаційному розвитку, щоб брати участь у процесі конкуренції на найвищому рівні.

У 60-х роках досить часто вважали, що т. зв. малі партії є

перехідним феноменом, який не має суттєвого політичного значення. Однак, у 70-х роках, коли стабільні перед тим партійні системи почали зазнавати трансформації (розмерзання), в літературі щораз більше почали приділяти уваги новоствореним малим партіям. Дає це підстави твердити про певний мобілізаційний потенціал малих партій, які привертають до себе увагу частини електорату і виражають його інтереси поза загальноприйнятою системою політичної конкуренції. Г. Герцог намагається оцінити значення малих партій у ширшому контексті, заявляючи, що відсутність коаліційного потенціалу чи потенціалу шантажу (що безпосередньо стосується основ функціонування партійної системи) загалом не позбавляє їх впливу на політичну систему. Вони можуть мати мобілізаційний потенціал, який можна спостерігати у двох площинах. По-перше, малі партії беруть участь не стільки у політичному, скільки в загальносоціальному процесі переговорів з приводу норм і засад політичної гри. Вони пропонують нові ідеї чи програмні питання, які можуть одержати підтримку частини суспільства, привертаючи увагу засобів масової інформації. Як результат, зростає зацікавленість конкретною політичною партією та її виборчою платформою, наслідком чого може стати здобуття нею місць у парламенті. Деякі автори трактують малі партії як інструменти, що допомагають визначати риси та масштаби політичної культури правлячої еліти. Нова виборча пропозиція, яка одержує підтримку певних соціальних груп, автоматично стає дуже цікавою для сильних партій, які часто адаптують їх до своїх політичних програм. У такий спосіб матеріальна підтримка партійної конкуренції розширюється і не лише в традиційній системі ліві-праві. Часто ініціаторами цих перестановок стають малі партії, які дестабілізують систему, щоб у такий спосіб стабілізувати її на вищому рівні. Отже, з погляду стабільних партій, нові угруповання набувають істотних переваг, хоча б лише у виборчій та соціальній площинах. По-друге, малі партії, функціонуючи поза формальною системою політичної конкуренції, діють як її своєрідний клапан, дуже чутливо реагуючи на настрої соціального протесту чи незадоволення. Тому стан

істотності визначається, насамперед, виборцями. Частина електорату зовсім не повинна ідентифікуватись з однією із стабільних партій і, в результаті, втікати від політики у приватну сферу чи користуватись нестандартними проявами політичної поведінки. Партії протесту, потрапляючи зі своєю програмою власне до цих соціальних груп, соціалізують їх спочатку у межі партії, а з часом – у межі і самої політичної системи. У результаті виборча база системи розширюється, оскільки сегменти суспільства, що ігнорувалися стабільними партіями, знаходять дорогу через малі партії до процесу ухвалення політичних рішень.

Які партії потрібно, однак, називати малими? Які критерії при цьому треба застосовувати (кількісні чи якісні)? Врешті, найістотнішою проблемою є проблема, як належить трактувати нові категорії партій на тлі аналізу національних партійних систем та в порівняльному аналізі? У політичній літературі міститься кілька визначень малих партій.

С. Маїр пропонує кількісний підхід до визначення малих партій. Він є прихильником тези, що термін “мала партія” є функцією її величини. Говорячи про величину партії, він керується, насамперед, критерієм виборчої підтримки партії. Малими він називає ті партії, які отримують від 1 до 15 % голосів виборців та беруть участь щонайменше у трьох (не обов’язково поспіль) виборчих кампаніях. Таким чином партії визначаються як великі чи малі на підставі оцінки їхніх виборчих досягнень.

Дж. Сарторі вважає, що процес визначення порогу істотності малих партій, повинен спиратися на оцінку: 1) місця, яке вона займає у системі міжпартійної конкуренції; 2) ролі, яку вона відіграє у процесі управління (формування кабінетів) чи творення опозиції; 3) впливу на зміну основ, що визначають стратегію діяльності партійної системи.

Визначення категорії малих партій – це процес, який базується

на тезі, що сам термін “мала” передбачає наявність існування партії великої (чи більшої). Дж. Сміт, пропонуючи цю відносну гіпотезу, відкидає можливість поверхневого визначення критеріїв, які визначають межі даного поняття. Мала партія може бути визнана за таку у контексті певної партійної системи, але може мати зовсім інші властивості в іншій системі партійного змагання. У його інтерпретації наголос робиться на ролі малих партій у структурно різних типах партійних систем.

Однак, певна оцінка значення малих партій може бути результатом виразного окреслення типу партії, з якою маємо справу у конкретному випадку. Дж. Сміт вирізняє три категорії малих партій: маргінальні, партії-петлі, відірвані партії.

Маргінальні партії. Вони знаходяться на краях (справа чи зліва) партійної системи поза головними осередками, навколо яких точиться міжпартійна боротьба. Це можуть бути дуже сильні виборчі партії, але з обмеженим коаліційним потенціалом та потенціалом шантажу. Взагалі вони є просто додатком до сильних правих чи лівих партій, проявляють виразну схильність (програмну чи ідеологічну) до могутніх сусідів, намагаючись при цьому зберігати свою політичну самобутність. Маргінальність малих партій є фактом як їхньої політичної природи – досить крайнє програмне розв’язання, яке відрізняється від головного напряму виборчої конкуренції, – так і їхнього становища стосовно інших сильних партій. Прикладами маргінальних правих партій є датська Прогресивна партія та Національний фронт у Франції. Інші партії трактують їх як гіршу версію політичного актора. Це ізольовані у межах партійної системи партії, хоча в обох випадках їм важко відмовити у ознаках істотності (зокрема, коаліційного потенціалу). Особливо це видно в ситуації датської партії. У 70-х роках вона стала легітимним учасником парламентської конкуренції та потенційним союзником блоку консервативних партій. Хоча її поведінка у парламенті може свідчити про стабільність кабінетів (наприклад, у Данії вони повинні опиратися на змінні більшості, які

утворюються в конкретних парламентських дебатах), а крім того датська Прогресивна партія здобула близько 16 % виборчих голосів (1979 р. – 11 %, а 1988 – 9 %), однак, з часом вона опинилася поза процесом коаліційних переговорів. Загалом спостерігаємо падіння ролі лівих маргінальних партій (лівіше соціал-демократичних). Деякі з них зберегли значний коаліційний потенціал (наприклад, Фінське ліве угруповання, грецькі комуністи, ліві партії Швеції), брали участь або в урядових коаліціях, або надавали парламентську підтримку урядам меншості.

Партія-петля. Такі партії функціонують у центрі системи ліві-праві, групуючись між сильними політичними партіями. Їхній коаліційний потенціал буде особливо великим тоді, коли вони стають партнером, вартим прихильності як лівих, так і правих. Політична роль цих партій може зростати до таких розмірів, що вони здатні будуть вільно пересуватися з правоцентристських до лівоцентристських коаліцій. Вони можуть сприяти створенню коаліцій, а також руйнувати їх. У цьому контексті може з'явитися два варіанти. По-перше, може існувати одна партія-петля (яка називається третя партія), яка діє, наче маятник. Її коаліційний потенціал буде найбільшим, якщо жодна з великих партій не спроможна здобути парламентську більшість самостійно. Однак, можливості тре-тьої партії у коаліційних переговорах обмежуються, коли вона не спроможна здобути центристської позиції в межах системи. По-друге, у центрі може існувати більше ніж дві партії-петлі й тоді їхня роль зменшується. Вони не виконують тоді функцій маятника, хоча й надалі володіють коаліційним потенціалом. У цьому контексті правдоподібним результатом змагання стає двоблокова система, а обидві партії стають звичайними малими партіями. Партія вільних демократів у Німеччині є типовою третьою партією (партією-маятником). У Данії, наприклад, існує кілька партій-петель (радикальні ліберали, центристські демократи та християнські демократи), що значною мірою ускладнює процес коаліційних переговорів.

Відірвані партії. Вживаючи це визначення Дж. Сміт прагнув підкреслити, що йдеться про ті партії, які ухиляються від участі в основному напрямі міжпартійної боротьби (наприклад, у соціоекономічних взаєминах у системі ліві-праві). Звичайно, їхні виборчі заклики скеровані до окремої соціальної групи, наприклад, етнічної чи регіональної мен-шини. Колись факт їхнього відірвання може сприяти залученню їх до урядових коаліцій, особливо, коли представлений ними соціополітичний поділ охоплює значний рівень політичної важливості (наприклад, у Бельгії Валлонський союз брав участь у двох кабінетах, які створювалися у 70-х роках, а Фламандська народна спілка – у трьох). Сепаратні прагнення певних етнічних груп (наприклад, басків в Іспанії) можуть призвести до повного “відірвання” партій, що їх представляють. Однак, наприклад, Народна партія Південного Тіролю в Італії чи шведська Народна партія у Фінляндії є зінтегрованими у межах політичної системи, а остання брала участь у формуванні 25 коаліційних кабінетів, хоча висунула лише одного прем’єра.

Інший вид “відірвання” можуть представляти партії пов’язані з так званою “ною політикою”. Деякі з них свідомо відхиляються від основного напрямку політичної конкуренції (ліві-праві), через що стають безпосереднім викликом для стабільних партій як на виборчому, так і на ідеологічному рівні (наприклад, зелені в Німеччині, Австрії та Фінляндії). Водночас антисистемні комуністичні партії можна зарахувати до категорії “відірваних” угруповань, які виступають проти ліберального узаконення політичної системи, створюючи зовсім нову вісь конкуренції: партії просистемні проти антисистемних.

Дж. Прідхам, як і Дж. Сміт, вважає за необхідне запровадити “системну” оцінку ролі малих партій, однак свої висновки не обмежує лише партійними структурами. У нього критерієм віднесення стає ціла соціальна і політична система, у межах якої

діють ці партії. Конкретніше, його цікавлять три типи зв'язків: держава і партія, партія та суспільство, а також відносини між самими партіями. Дж. Прідхам, досліджуючи малі партії Італії, доходить висновку, що вони є, насамперед, інституційними акторами (відносини держава-партія є тут провідними) і, меншою мірою, соціальними силами (які мобілізують чи контролюють певну частину суспільства (відносини партія-суспільство)). Це повинно було б вплинути на їхню роль у політичній системі, коли участь у міжпартійних переговорах стала для них гарантією існування. Меншою мірою вони були зацікавлені у переоформленні характеру домінуючих суспільних чи інституційних зв'язків у межах суспільства, а також партійної системи. Однак, у 90-х роках ситуація щодо малих партій змінилася досить радикально. Партії зелених, наприклад, у Німеччині, Швейцарії чи Швеції – це, насамперед, соціальні сили, а лише згодом у них з'являються інституційні амбіції (очевидно, що їхнє існування у національних парламентах є вагомою підставою для визнання їх за істотні партії).

7.4.2. Класифікація партій за рівнем репрезентативності

Істотні та неістотні партії. Залежно від ступеня впливу політичних партій на партійну та політичну системи, їх можна поділити на партії з високим рівнем репрезентативності (істотні) та партії з низьким рівнем репрезентативності (неістотні). Цей критерій класифікації політичних партій запропонував та розробив відомий дослідник партійних систем Дж. Сарторі. Істотність політичної партії означає, що вона є важливою для функціонування цілої партійної системи і має потенційну можливість зміни її характеру та пряму розвитку. Дж. Сарторі виділяв два альтернативні способи класифікації партій (два тести репрезентативності), які

визначають істотність політичних партій (поріг репрезентативності) – коаліційний потенціал партії та потенціал політичного шантажу.

Партія вважається неістотною, якщо ніколи не брала участі або не розглядалася як потенційний партнер у процесі коаліційних переговорів. І навпаки, вона буде визнана істотною, без огляду на її величину, якщо перебуває в позиції, що уможлиблює її вплив на конфігурацію однієї з урядових коаліцій. Ця теза має певне обмеження. Стосується вона лише просистемних партій, які можуть бути залучені до процесу формування партійної коаліції. Сильні партії, що залишаються в постійній опозиції до політичної системи, згідно з концепцією Дж. Сарторі, не є предметом розгляду (наприклад, комуністичні партії в Італії і Франції, які в 50-60-х роках отримували близько 1/4 виборчих голосів, але не були учасниками жодної урядової коаліції).

Серед істотних партій цього типу окремо виділяють ініціативні партії, які більшою чи меншою мірою виконують роль провідної політичної сили у процесі коаліційних переговорів, та доповнювальні, коаліційний потенціал яких слабший, ніж перших, а тому вони змушені приставати на їхні пропозиції. У обидвох випадках оцінка статусу політичних партій спирається на критерій позиції, яку вона займає у коаліційних переговорах. Йдеться не стільки про потенціал конкретної партії, скільки про фактичну здатність впливати на формування коаліційних урядів. Як ініціативні так і доповнювальні партії можуть використовувати так звані надлишок істотності, що, звичайно, є результатом їхніх близьких зв'язків із зовнішніми організаціями (наприклад, профспілками, церквою, президентом). Виступ такого зовнішнього “спонсора”, який є важливим у процесі поширення політичних цінностей, у певний спосіб вирізняє політичну партію, особливо в коаліційних переговорах. Однак, часто малі партії схильні до перевищення своєї істотності. Сильні ж партії швидше будуть уникати аргументу виступу зовнішнього спонсора та утримання з

ним щільніших зв'язків, оскільки це може призвести до обмеження їхньої організації автономії.

Дж. Сарторі стверджує, що визнання антисистемних партій (через відсутності у них коаліційного потенціалу) за неістотні було б нерозумним, а тому вводить наступну характеристику у класифікації істотності (ступеня репрезентативності) політичних партій – потенціал політичного шантажу партії. Відповідно до цього тесту, статусу істотності набудуть також антисистемні партії, але лише тоді, коли їхнє існування чи поведінка впливають на характер конкуренції просистемних партій. З метою виявлення такого впливу належить оцінити чи присутність антисистемних партій мала вплив на зміну політичної стратегії інших угруповань, особливо “сусідських”. Може виявитись, що близькість антисистемної партії змусить близьке угруповання шукати електорат ближче центру системи і зумовить його просування власне у цьому напрямі. У результаті ця близькість може впливати на проникнення угруповання у лівоцентристську (чи правоцентристську) коаліцію і зменшення гостроти політичного виклику. Без сумніву, цей процес може впливати і на зміну тактики виборчої поведінки просистемних партій.

Дж. Сарторі, визначаючи поняття потенціалу політичного шантажу, враховував тільки критерій величини антисистемної партії. Потенціалом політичного шантажу володіють лише сильні антисистемні партії.

У розумінні Дж. Сарторі, партія є істотною, якщо стосовно неї можна застосувати одну з двох описаних вище умов. Правда, він трактує їх як альтернативні положення, тоді як Дж. Сміт не бачить підстав для такого типу обмежень, вважаючи, що обидва положення слід поєднувати. Партія може бути потенційним партнером у коаліційних переговорах, але одночасно може бути небезпечною для просистемних партій. Пропозиція Дж. Сарторі має практичне значення тоді, коли ми хочемо відрізнити партії, які

відіграють істотну роль у партійній системі від тих, які становлять лише тло політичної конкуренції. На практиці, спираючись на ці два критерії, можемо сказати дещо більше про політичні партії, які формують відповідну партійну систему.

7. 4. 3. Класифікація партій за походженням

Парламентські та позапарламентські партії. Цей тип класифікації політичних партій належить М. Дюверже. Він поділяє їх на партії внутрішнього походження (парламентські) та партії зовнішнього походження (позапарламентські) – це так звана генетична модель походження політичних партій. У першому випадку маємо справу з утворенням партії з парламентської групи, навколо якої формуються виборчі комітети на місцях. Другий тип партії створюється поза парламентськими фракціями навколо місцевих комітетів.

Однак загалом, такий поділ є достатньо умовним. Класифікація ця має певне значення, насамперед, для вивчення історичної еволюції політичних партій. Буржуазні партії виникали переважно як парламентсько-виборчі, в той час, коли робітничі – як партії зовнішнього походження, на базі профспілок чи інших робітничих організацій. Але ця тенденція не є загальною.

У сучасний період можемо спостерігати виникнення буржуазних партій із груп інтересів (наприклад, з селянських профспілок у Швеції чи Норвегії). З'являється також третя група партій, яка формується внаслідок розколу раніше існуючих партій.

Спосіб виникнення політичної партії загалом не суттєво впливає на її наступну діяльність. Наприклад, Лейбористська партія Великобританії, що формувалася як позапарламентська, стає типовою парламентською партією, тоді як Консервативна партія, яка виникла як парламентська, розвиває свою позапарламентську структуру та діяльність.

Спосіб формування політичних партій не особливо впливає також на характер ідеології політичних партій. Серед партій парламентського походження є консервативні та ліберальні партії, обидві американські партії, деякі соціалістичні та католицькі партії, а серед партій зовнішнього походження, крім лейбористської, існують християнські партії, які походять з релігійних організацій, ряд консервативних партій Бельгії, Скандинавських держав, фашистські партії, які виникають з об'єднань колишніх комбатантів, ветеранських організацій.

За М. Дюверже, існує відповідний зв'язок між способом формування партії та її організаційною структурою. Для партій зовнішнього походження характерні вища дисципліна та централізація, ніж для парламентських партій. Правда, це положення слід застосовувати швидше до політичних партій ХІХ ст., ніж до сучасних. Наприклад, британська Консервативна партія є сьогодні досить централізованою і дисциплінованою, а християнські партії зовнішнього походження мають досить ліберальну і децентралізовану організаційну структуру.

7. 4. 4. Класифікація партій за організаційним критерієм

Партії фахового і територіального типу. Характер первинних організацій партії може виступати одним із критеріїв їхньої класифікації. З цього погляду первинні організації партії поділяються на засновані за фаховим і за територіальним принципом. Більшість сучасних партій мають організаційну структуру, організовану за територіальним принципом. Комуністичні партії мають первинні організації, які засновуються за фаховим принципом на підприємствах, установах, навчальних закладах.

Частина політичних партій створюють лише вертикальний рівень зв'язків між первинними організаціями та центральними органами, а деякі допускають існування певних зв'язків і структур

горизонтальних – між самими первинними організаціями (наприклад, регіональні організації італійської християнсько-демократичної партії). Вертикальна структура зв'язків між первинними організаціями забезпечує більшу монолітність партії і застосовується сьогодні в організаційній структурі більшості сучасних політичних партій, за винятком хіба що партії радикалів у Франції, яка зберігає давню структуру клубів.

Централізовані та децентралізовані партії. У загальному вигляді централізація партії означає зосередження влади в руках загальнонаціональних керівних органів за одночасного зменшення самостійності низових територіальних організацій. Децентралізація, навпаки, означає провідну роль низових організацій при ухваленні політичних рішень. Такий тип партії трапляється лише в партіях-комітетах у ХІХ ст.

Як приклад децентралізованого типу політичної партії М. Дюверже подає французьку соціалістичну партію, в якій основним органом прийняття політичних рішень зі значною автономією була департаментська федерація. Прикладом централізованої партії для нього була британська Консервативна партія.

Для більшості соціал-демократичних та буржуазних партій типовою є середня організація – між централізованою і децентралізованою. Прикладом організації такого типу може бути Італійська християнсько-демократична партія.

Особливим зразком децентралізації є федеративна структура партії, яка найчастіше характерна для федеративних держав. Загальнонаціональна партія складається з місцевих організацій, які мають високий ступінь самостійності. Центральне керівництво партії складається з представників місцевих організацій, які представлені пропорційно до чисельності організації. Таку організаційну структуру має Християнсько-демократичний союз у Німеччині, обидві американські партії, швейцарські партії та

Австрійська лейбо-ристська партія.

Особливу форму децентралізації презентує Австрійська народна партія, яка об'єднує окремі організації – селянську, урядовців та промисловців, позиції яких представлені в центральних органах партії. Подібну будову має Революційно-інституційна партія Мексики, католицька партія Бельгії. Такий тип організаційної структури М. Дюверже називав соціальною децентралізацією, а партії такого типу – посередніми.

М. Дюверже також відзначає можливість так званої ідеологічної децентралізації, яка допускає існування ідейно-програмних відмінностей і відповідних фракцій та платформ всередині партії. Загалом кожна партія намагається бути ідеологічно однорідною, однак лише комуністичні партії вороже ставляться до ідеологічних розбіжностей всередині партії. Інші ж партії досить толерантні до цієї тенденції. У статуті італійської християнсько-демократичної партії є норма, за якою третина місць у центральних органах партії повинна належати організованій меншості. Фракційність допускається і в організаційній структурі ліберально-демократичної партії Японії.

Особливим прикладом такої фракційності може бути наявність таємних союзів всередині партії. Наприклад, Союз братів у Національній партії ПАР, а також Національна ліга (згодом Охорона) у польських ендеків.

Серйозну централізацію мають комуністичні партії, діяльність яких базується на принципах так званого демократичного централізму, та фашистські партії, діяльність яких заснована на військовій дисципліні.

Партії демократичного та недемократичного типу керівництва. Кожна з описаних раніше організаційних структур може бути демократичною та недемократичною. Це значною мірою залежить від характеру зв'язків між членами партії та її

керівництвом. Демократичні партії – це такі, в яких керівництво обирається і контролюється партійними масами. Недемократична структура партії – це така, за якої керівництво є незалежним від партійних мас і засноване на принципах вождизму. Прикладом цього є фашистські партії. Донедавна процедура обрання лідера Консервативної партії Великобританії чи американських партій невеликою групою впливових партійних діячів також була недемократичною. Однак, останнім часом суттєво зросла роль у цьому процесі як парламентської фракції, так і партійного з'їзду.

Партії одноосібного та колегіального типу керівництва. До першого типу належать фашистські партії на чолі з фюрером, комуністичні, на чолі з вождем. До другого типу належать партії, найвищим партійним органом яких є з'їзд, що обирає керівний орган – комітет. Цей тип керівництва трапляється найчастіше, причому незалежно від ідеологічного напрямку партії. Колегіальне керівництво не виключає факту існування інституту лідера партії (лідер, перший секретар), але він загалом є лише провідником колегіального органу, обраним і відповідальним перед ним. Однак на практиці можливі різно-манітні комбінації цих двох типів партійного керівництва.

Наприклад, перша голлістська партія у Франції (Об'єднання в підтримку Республіки), згідно з статутом, керувалася її головою – генералом де Голлем. Голова партії призначав генерального секретаря партії і її виконавчий комітет. Це становило одноосібну тенденцію в керівництві партії. Однак формально голова партії обирався щорічним з'їздом, який, згідно зі статутом партії, був найвищим партійним органом. Він же затверджував програму діяльності партії.

Подібний стиль керівництва спостерігаємо і в британській консервативній партії та американських партіях. Лідер Консервативної партії Великобританії та президент США є необмеженими керівниками партій. Вони визначають її політику,

ухвалюють рішення, і немає жодного формального механізму, який би цьому перешкодив. При лідері партії існують й інші органи, які вважаються також керівними – парламентська фракція, щорічна конференція. Лідер партії не є її вождем, він не має влади над партією, а лише керує нею. У американських політичних партіях лідер є президентом або лідером парламентської опозиції.

Немає окремих статутних приписів, які б давали змогу змінити лідера партії, але на практиці сильна внутрішньопартійна опозиція може змусити лідера відмовитися від своєї посади.

Насправді, на практиці немає одноосібного чи колегіального керівництва. Навіть у фашистських партіях лідер прислухається до думки свого найближчого оточення. Відомі приклади одноосібного керівництва в колегіальних партіях, наприклад, К. Аденауер у ХДС Німеччини. Визначну роль відіграють керівники партій в японських партіях, австралійській ліберальній партії.

Партії парламентського та позапарламентського типу керівництва. Другим можливим поділом партій згідно з критерієм типу керівництва є різниця між партіями парламентського та позапарламентського керівництва.

Якщо дослівно трактувати цей критерій стосовно існуючих політичних партій, то, очевидно, що до партій парламентського керівництва ми зачислили б невелику кількість партій – Великобританію та держави Британської Співдружності (Австралія, Нова Зеландія). Лише в цих партіях – в статуті чи на основі традицій – бачимо виразну перевагу парламентської фракції у керівництві партією. У інших партіях керівництво партією, право ухвалювати рішення мають окремі (від парламентської фракції) органи, тому їх треба зачисляти до партій з позапарламентським керівництвом. Однак, такий поділ був би надто спрощеним з огляду хоча б на те, що у позапарламентському керівництві партією є також парламентарі. Подібна ситуація типова для всіх великих

політичних партій, які мають своє парламентське представництво.

Істотне те, чи в керівництві партією парламентарі відіграють домінуючу роль, якою була політична кар'єра партійних керівників. З одного боку, парламентар – кандидат у міністри, а з іншого – місцевий партійний функціонер, який займався організацією щоденного партійного життя – репрезентують два окремі типи партійного керівництва. Перший – тип гнучкого, схильного до компромісів політика, другий – тип принципового, безкомпромісного революціонера. Хоча, звичайно, це не завжди так. Різниця між цими двома типами існує і, поза сумнівом, відіграє певну роль у політичному житті.

Коли політична організація є сильною, тоді парламентська діяльність вважається допоміжною формою реалізації політичних цілей партії, тоді парламентарі підпорядковані партійним функціонерам. Навпаки, партії, в яких переважає парламентське правління, є виборчими партіями, а партійна організація тоді виконує лише виборчі функції і слугує парламентській фракції. Ці дві відмінні концепції партії та її функцій суттєво впливають на формування стилю партійного керівництва.

Потреби та умови виборчої кампанії, а потім парламентської діяльності схиляють до більшої гнучкості та компромісів. Партія, яка не бере участі в урядовій діяльності, приречена на занепад – виборці відвернуться від неї. Умовою існування такої партії є праця в уряді, і це, своєю чергою, впливає на стиль партійного керівництва. Прикладом тут може бути перша голлістська партія – Об'єднання в підтримку Республіки – яка, незважаючи на значну популярність, не брала участі у формуванні уряду і скоро зазнала краху.

Навпаки, партія, яка має позапарламентські цілі, репрезентує соціальні інтереси, має сильну підтримку в розвиненій організації, не так сильно залежить від успіху на виборах. Вона не зобов'язана

за всяку ціну дбати про успіх на виборах і участь в уряді. Положення партії досить часто залежить саме від її принциповості стосовно інтересів тієї соціальної верстви, яку вона репрезентує. Прикладом тут можуть слугувати комуністичні партії, особливо італійська та французька, сила і життєвість яких не залежать від результатів виборів.

Партії безпосереднього та опосередкованого членства. Існує також поділ політичних партій залежно від інституту партійного членства – на партії безпосереднього (інди-відуального) і опосередкованого (колективного) членства. Більшість сучасних політичних партій – це партії безпосереднього членства, коли члени партії належать до однієї з її первинних організацій. Існує також багато партій і з опосередкованим типом членства – наприклад, британська лейбористська партія, лейбористська партія Норвегії, бельгійська католицька партія. Членами партій тут є симпатички та колективні члени (профспілки, релігійні, громадські організації).

Принцип опосередкованого членства реалізується двома шляхами: 1) якщо хтось з членів профспілки, яка була колективним членом політичної партії, не хотів належати до партії, він повинен був написати про це заяву, і з нього не стягувалися партійні внески (contracting out); 2) кожний член профспілки повинен був написати індивідуальну заяву про вступ у партію (contracting in), і тільки тоді він ставав членом партії. Коли 1927 р. за-конодавчо була запроваджена друга система визначення членства (contracting in), чисельність Лейбористської партії скоротилася на третину, а коли 1946 р. знову відновили попередню систему обліку членів, її чисельність досягла попереднього рівня.

Однак, в цілому ряді партій практикується як індивідуальне, так і колективне членство. Так, у партії британських лейбористів, яку підтримують британські тред-юніони, налічується близько 800 тис. індивідуальних членів. Проблема ж полягає у тому, яка саме

частина членів партії – індивідуальні чи колективні члени – визначають її політику.

Спочатку в партіях зовнішнього походження партійне керівництво рекрутувалося з числа керівників колективних членів (наприклад, профспілок). Однак, з часом ця практика змінюється на користь фахових партійних функціонерів.

Британська лейбористська партія і Норвезька партія праці допускають як колективне, так і індивідуальне членство, тоді як бельгійська християнсько-соціальна партія є лише федерацією колективних членів (католицьких профспілок, селянських католицьких профспілок, міських католицьких організацій) так само, як і Австрійська народна партія, яка складалася з профспілки селян, профспілки урядовців і об'єднання промисловців.

7. 4. 5. Класифікація партій на підставі класового критерію

Робітничі, селянські, дрібнобуржуазні, буржуазні партії. Марксистська наука відзначає важливість класового підходу до типології політичних партій, а також акцентує увагу на місці та ролі політичних партій у політичній системі. Під класовістю розуміють соціальний склад членів партії чи виборців, які за неї голосують.

Відповідно до першого критерію, політичні партії можна поділити на робітничі, селянські, дрібнобуржуазні і партії великої буржуазії. Потрібно окремо говорити про пере-важання тієї чи іншої соціальної верстви, оскільки не існує соціально однорідних партій. Можна також дискутувати про те, до якої із зазначених груп слід зачислити партії країн, що розвиваються, з нерозвинутою соціальною структурою. Водночас у багатьох високорозвинених країнах можна знайти такі політичні партії, які не мають виразної переваги якоїсь однієї соціальної верстви. Такою є, наприклад, Демократична партія США, Соціал-демократична партія Німеччини, які складаються як з представників середнього класу,

так і з робітників. Саме таким партіям надають перевагу розчаровані прихильники консервативних та ліберальних партій.

У результаті, згідно класового критерію, політичні партії можна поділити на п'ять категорій: 1) робітничі; 2) селянські; 3) дрібнобуржуазні; 4) партії великої буржуазії; 5) народно-дрібнобуржуазні.

При такій класифікації до робітничих партій зачисляють комуністичні та більшість соціал-демократичних партій. Більшість християнсько-демократичних партій в Європі належать до категорії дрібнобуржуазних партій. Партії великої буржуазії існували лише в ХІХ ст.

Революційні, реформістські, консервативні, реакційні партії. Іншим важливим елементом класової класифікації політичних партій є їхній поділ у відповідності до характеру діяльності партій. З цього погляду політичні партії можна поділити на революційні, реформістські, консервативні та реакційні. Під революційними розуміють партії, що прагнуть негайної і докорінної зміни існуючого устрою шляхом революції. Реформістські партії виступають за поступові, еволюційні зміни, запровадження їх шляхом реформ. Під консервативними партіями слід розуміти партії, які обстоюють існуючий суспільно-політичний лад, незалежно від того, на ґрунті якої ідеології вони стоять. Під реакційними партіями розуміються такі, які борються за відновлення попереднього суспільно-політичного устрою.

До революційних партій зачисляють комуністичні партії та інші радикальні ліві угруповання. До 1917 р. до цієї категорії належали також більшість соціалістичних та соціал-демократичних партій. До консервативних партій належить більшість християнсько-демократичних партій, консервативні, ліберальні та американські партії. Фашистські партії належать до групи реакційних партій. Категорії ці не мають жодного ідеологічного забарвлення, а

стосуються лише ставлення політичних партій до існуючого суспільно-політичного устрою та їхніх функцій стосовно певного ладу.

У літературі деколи можна натрапити на дещо іншу класифікацію політичних партій за класовим критерієм: робітничі партії – революційні і реформістські; дрібнобуржуазні – революційні, реформістські, консервативні; великої буржуазії – консервативні, реакційні.

7. 4. 6. Класифікація партій за їхнім ставленням до політичної системи

Антисистемні та просистемні партії. У системах ліберальної демократії партії, які розташовуються в центрі (чи поблизу нього), чи ті, які простягаються від лівоцентризму до правоцентризму, переважно просистемні. Вони не пропонують радикальної політики і не є носіями радикальної ідеології. В основу ідеології цих партій покладено помірковані погляди, не виступають дані партії проти існуючої політичної системи. До просистемних партій можна віднести також партії лівих і правих, які з виборчих чи коаліційних поглядів не є відкритими для впливу центристських ідеологій. Оцінити підтримку партіями демократичних цінностей важко, їхні наміри не завжди прозорі. Певна просистемна діяльність може мати тактичний характер (наприклад, атмосфера загальної підтримки парламентської системи в Іспанії, де підтримка демократії була настільки вагомою, що проголошувати відкрито будь-які антисистемні гасла було б нерозумно). Про те, що партії є про- чи антисистемними, свідчить не лише аналіз програм чи факт участі в урядовій або парламентській коаліції. Важливим є ставлення до них інших політичних партій та соціальних груп.

Аналізуючи суть цього феномену, Дж. Сарторі запропонував два розуміння поняття антисистемності: вузьке та широке. Вузьке

розуміння антисистемності охоплює багато принципів та поглядів, які виключають окремі елементи чи тотальне неприйняття системи, їхньою спільною ознакою, на думку Дж.Сарторі є делегітимізуючий вплив на систему. Антисистемна партія є такою, що намагається розхитати законність існуючого режиму. Очікуваним сценарієм є криза законності, яка повинна спричинити заміну однієї політичної системи іншою, яку члени угруповання вважають кращою та ефективнішою. Маємо в такому випадку справу з появою ідеологічної опозиції існуючому політичному порядку та радикальний розрив тривалості суспільного розвитку.

Дж. Сарторі дотримується різниці між ідеологічною опозицією та протестом. Цей другий феномен пов'язаний швидше з широким розумінням антисистемності. Протестні угруповання (на відміну від антисистемних) прагнуть не радикальної зміни характеру політичної системи, а лише існуючих дотепер основ політичної гри. Це не є ідеологічною опозицією політичній системі як такий. Це суперечка довкола певних “операційних” засад, механізмів чи інституцій, які служать реалізації політичної концепції у конкретних соціальних умовах. Угруповання цього типу називаються партіями протесту.

Якщо істотних антисистемних партій (у вузькому розумінні) немає, то процес еволюції партійних систем, починаючи з 70-х років, підтверджує факт існування партій протесту. До цієї категорії можемо зачислити, наприклад, Прогресивну партію в Данії (антикорпораційні та антивельферистичні стратегії), Національний фронт у Франції (сильна антиемігрантська позиція), націоналістично-ліберальна Австрійська партія Свободи чи Ліга півночі в Італії (сепаратистські). Партії протесту зазвичай володіють значним мобілізаційним потенціалом, але ставлення до них як до угруповань антиконсенсусних (чи тих, що прагнуть заміни існуючого соціального консенсусу) ускладнюють їм пошук коаліційних партнерів.

У чому ж полягає відмінність антисистемної партії від партії протесту? Партія може приховувати свої правдиві цілі, а програмний еkleктизм додатково ускладнює можливість вироблення думки щодо їхніх політичних нахилів. Здається, що обидві групи партій відрізняються місцем, яке вони займають у просторі політичного змагання. Критерій делегітимізації дозволяє не лише відрізнити обидві групи партій, але є насамперед дієвим методом протиставлення антисистемних угруповань просистемним, а до цієї першої категорії належать партії протесту.

7. 4. 7. Класифікація партій на основі ідеологічного критерію

Ідеологічні та прагматичні партії. Досить часто політичні партії класифікують на основі ідеологічного критерію (доктринальних чи програмних відмінностей). “Більшість досліджень політичних партій пов’язана з аналізом їхніх доктрин. Така орієнтація впливає з ліберального уявлення про партію, в якому вона розглядається як ідеологічне об’єднання”, – зазначав М. Дюверже. З цього погляду треба говорити про відмінності між партіями залежно від того, яка ідеологія покладена в основу їхніх програмних документів і політичної діяльності. Чітка класифікація політичних партій на основі ідеологічного критерію є достатньо складною, оскільки учені використовують різні підходи до типології. Німецький соціолог К. Бейме на підставі цього критерію виокремлює партії ліберальні, радикальні, консервативні, селянські, соціал-демократичні, соціалістичні, комуністичні, регіональні, етнічні, крайні праві та екологічні. Однак, як зрештою пізніше зауважив сам автор цієї класифікації, чотири останні критерії важко віднести до числа класичних ідеологічних критеріїв. Дж. Штейнер розрізняє комуністичні, соціалістичні, ліберальні, консервативні, християнсько-демократичні, неофашистські, зелених і регіональні партії. Р. Хербут класифікує партії на соціалістичні, комуністичні, соціалістичні ліві партії, релігійні, аграрні, ліберальні, консервативні, ультраправі, екологічні. М.

Соболевський розрізняє партії комуністичні, соціалістичні, християнсько-демократичні, ліберальні, консервативні та фашистські. А. Ямруз зауважує, що в сучасних демократичних державах на практиці застосовується лише три доктринальні стереотипи – консервативний, ліберальний і соціал-демократичний. Посилається він при цьому на те, що саме ці партії спромоглися об'єднатися у міжнародні організації.

Даний поділ менш суттєвий для класової характеристики політичних партій, але тут теж можна виявити певну залежність. Найчастіше робітничі партії – це комуністичні та соціал-демократичні, буржуазні – консервативні, ліберальні, дрібнобуржуазні – християнсько-демократичні, лейбористські, злюмпенізовані – націоналістичні та фашистські.

Рівень ідеологічності політичних партій також може бути різним. Зазвичай, високий рівень ідеологічності властивий тоталітарним партіям і меншою мірою демократичним. Останнім часом ідеологічна ідентичність втрачає своє значення в діяльності політичних партій. Все частіше ідеологією сучасних партій виступає прагматизм чи популізм. У своїй політичній діяльності вони більшою мірою спираються на політичну практику, ніж на ідеологічні доктрини, які є в них досить загальними. Тому за цим критерієм партії прийнято поділяти на ідеологічні (партії сильної артикуляції) та прагматичні (партії слабкої артикуляції).

Запитання і завдання

1. Яке співвідношення між типологією та класифікацією партій? Їхнє значення для теорії партій.
2. Суть типології партій М. Вебера.
3. Типологія партій З. Нейманна.
4. Типологія партій М. Дюверже. Її значення в розвитку теорії партій.
5. О. Кірчхеймер і Ж. Шарло про новий тип партій.
6. Що таке тип партії? Які основні типи партій Ви знаєте?

7. Дайте порівняльну характеристику кадровим, масовим і виборчим партіям.
8. Які головні характеристики національно-визвольних партій?
9. Які головні характеристики транзитних партій?
10. Дайте характеристику основним різновидам партій.
11. Назвіть головні напрями трансформації політичних партій.
12. Які фактори зумовлюють трансформацію політичних партій?
13. Як класифікують партії за їхньою величиною? Що розуміти під величиною партії?
14. Які існують підходи до визначення поняття “мала партія”?
15. Як поділяються малі партії?
16. Як класифікуються партії за рівнем репрезентативності?
17. Що робить партію репрезентативною?
18. Класифікація партій за їхнім походженням.
19. Класифікація партій на підставі організаційного критерію.
20. Класифікація партій за класовим критерієм.
21. Класифікація партій на основі їхнього ставлення до політичної системи.
22. Яка різниця між антисистемними і протестними партіями?
23. Класифікація партій за їхнім ідеологічним критерієм.

Реферати та повідомлення

1. Особливості організації та діяльності політичних партій США.
2. Політичні партії Великобританії як приклади партій європейського типу.
3. Національно-визвольні партії та їх внесок у визвольну боротьбу проти системи колоніалізму.
4. Трансформація сучасних партій у країнах Східної Європи.

Література

Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна.- К., 1997.

Білоус А. Політичні об'єднання України.- К., 1993.

Бодуен Ж. Вступ до політології.- К., 1995.

Бурлацкий Ф., Галкин А. Социология. Политология. Международные отношения.- М., 1974.

Буржуазные партии и политическая борьба в странах Востока / Отв. ред. В. Ли.- М., 1987.

Даудерштадт М., Герроте А., Маркус Д. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі.- К., 2000.

Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория // Современная сравнительная политология: Хрестоматия.- М., 1997.

Дубина А. Что такое популизм? // Политика и время, 1992, № 3.

Желев Ж. Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська та соціологічна думка, 1991, № 1.

Зараменский И. Опьянение свободой. Опыт социально-политического анализа многопартийности // Диалог, 1990, № 15.

Злобин В. И. Какая партия нужна пролетариату? (Из истории создания пролетарской партии в России) // Вестник Московского университета. Сер.12. Соц.-полит. исслед., 1990, № 6.

Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру "Генеза", 1995, № 2.

Косарев А. П. Демократические партии в политической системе социализма.- Казань, 1987.

Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы.- М., 1905.

Марченко М. Н., Фарукишин М. Х. Буржуазные политические партии: социально-философский анализ.- М., 1987.

Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог, 1990, № 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18.

Моцелков Е. Н. Трансформация общественных структур в СССР и странах Восточной Европы как объект научного анализа // Вестник Московского Университета. Сер. 12. Соц.-полит. исслед., 1990, № 5.

Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та уряд у демократичному суспільстві // Нова політика, 2000, № 1.

Политические сдвиги в странах Запада (кон. 70-х-80-е гг.) / Отв. ред. С. Перегудов.- М., 1989.

Политические партии и демократия в постсоветской России / Под ред. Б. Орлова.- М., 1998.

Політичні партії України / За ред. В. М. Якушика.- К., 1996.

Прозоров Ю. Б. Партии в переходных обществах (латиноамериканский опыт) // Полис, 1994, № 4.

Рассен Б. Практика и теория большевизма.- М., 1991.

Рябов С. Партія політична // Політолог. читання, 1994, № 3.

Типология политических партий и партийных систем (обзор) // Политические системы буржуазных государств. Реф. сб.- М., 1980.

Тихомиров В. И. Партия апартеида: социально-политическая революция националистической партии ЮАР.- М., 1987.

Федосеев А. А. Политика как объект социологического исследования: Критика методологических основ современной буржуазной политологии.- Л., 1974.

Федосеев А. А. Современная американская буржуазная политология: Истоки, традиции, новации.- Л., 1989.

Холмская М. Р. О многопартийности в странах СНГ // Государство и право, 1992, № 9.

Шевцова Л. Ф. Союзнические партии в политической системе стран социализма.- М., 1978.

Якушик В. М. Проблеми теорії типологізації суспільного розвитку й держави // Політологічні читання, 1992, № 3.

Ярошенко В. Партии интересов // Новый мир, 1990, № 2.

8. ІДЕОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про роль ідеології в житті політичних партій;
- про ідеологію радикальних політичних об'єднань;
- про ідеологію центристських політичних партій;
- про ідеологію ліво-лібертальних політичних об'єднань;
- про сім'ї політичних партій.

Основні поняття

ідеологія, кінець ідеології, суспільно-політичні доктрини, радикалізм, традиціоналізм, фашизм, расизм, апартеїд, марксизм-ленінізм, економічний детермінізм, єврокомунізм, троцькізм, маоїзм, неомарксизм, нові ліві, теїзм, фундаменталізм, ісламізм, лібералізм, консерватизм, неоконсерватизм, лібертаризм, рейганізм, тетчеризм, християнська демократія, християнські принципи, соціал-демократія, демократичний соціалізм, ліберальний соціалізм, держава благоденства, лівий лібертаризм, екологізм (енвіроументалізм), зелений рух, фемінізм, рух суффражисток, сексизм, емансипація жінок, неофемінізм, соціальне партнерство статей, пацифізм, постіндустріалізм, антиглобалізм, сім'я політичних партій.

8. 1. Ідеологія та її роль у житті політичних партій

Ідеологія (від грецької – ідея, форма, вид, уявлення та логос – слово, поняття, вчен-ня) – система поглядів та ідей, в яких виражене відношення до існуючої дійсності. Термін “ідеологія” запровадив французький вчений та філософ, автор праці “Елементи ідеології”(1796) Антуан де Трасі.

Ідеологічні уявлення, боротьба між ними – це достатньо давнє явище. У XVII ст. з'являються провідні політико-ідеологічні течії,

частина з яких відчутно впливає на політичне життя і сьогодні. Прикладом цього може бути традиціоналізм, який виник у XVII ст. й існує сьогодні у вигляді класичного консерватизму.

У XVIII ст. з'являються початкові форми найбільш впливової ідеології сучасності – лібералізму, а в XIX ст. спектр політичних ідеологій поповнюється соціалістичною, анархістською, соціал-демократичною, марксистською, фашистською та іншими видами ідеологій. Процес формування політичних ідеологій триває і сьогодні, оскільки кожна політична подія, явище економічного, культурного життя можуть зумовити виникнення нової, стійкої чи тимчасової, ідеологічної течії.

Ідеологія може, і частіше всього є, інституційно оформлена у відповідних політичних (а також неполітичних) угрупованнях, союзах, об'єднаннях, партіях, які відстоюють її положення в політичному житті. Ідеологія та політика, як специфічні явища соціального життя людини, надзвичайно тісно пов'язані між собою. За своєю суттю політика є ідеологічною, оскільки характеризується прагненням управляти, контролювати і направляти заради певної ідеї ті чи інші соціальні сили та процеси.

Щоправда в сучасних демократичних державах провідним політичним стилем є не відданість певній ідеології, а швидше прагматизм. Демократичні політики не поспішають пов'язувати свої політичні позиції з певними ідеологічними принципами – їх більше приваблює можливість управління існуючими державами, ніж спроби їхньої докорінної зміни. Мало хто з сучасних політичних та державних діячів були б задоволені, якби їх назвали радикалами (наприклад, фашистами чи комуністами), а тому притримуються безпечнішого (у виборчому сенсі) політично нейтрального центру. У такій системі, як у США, цінності, на які орієнтується кожна з партій, настільки мало відрізняються між собою, що ідеологія відходить на другий план. Такі тенденції в науці отримали назву “кінця ідеології”.

У 1958 р. Д. Белл виступив з тезою про зменшення значення політичної боротьби як класового протистояння та формування загальнонародних партій. Однак поява в 70-х роках ідеологій нових лівих та нових правих призвели до її заперечення. Отже, поняття “ідеологія” залишається важливим елементом політичного життя, продовжує змінюватися та наповнюватися новим змістом. Слід розрізняти дещо зверхнє ставлення до ідеологій (типове для більшості практичних політиків) з відсутністю будь-яких ідей. Ключовим фактором тут є інтерпретація даного поняття.

У 1986 р. відомий дослідник політичних ідеологій К. Мак-Клін виділив 27 різних визначень поняття “ідеологія”. Загалом їх усіх можна об’єднати в кілька окремих напрямів. Школа К. Поппера трактує ідеологію як політичну думку, типову для тоталітарних рухів. Учений вважав, що будь-яка ідеологія – це всеохоплююча й замкнута система поглядів. Така система не тільки спрямована на всі політичні, соціальні й моральні аспекти життя під своїм кутом зору, але її практично неможливо розвінчати, тому що завжди знаходяться пояснення (з погляду цієї ідеології) на будь-які очевидні відхилення від того, що було обіцяно чи передбачено нею раніше.

Наприклад, для марксистів революція завжди неминуха, але коли вона не здійснюється, то це через те, що революцію зрадили її вожді, були неправильно потрактовані об’єктивні соціальні умови або капіталізм знайшов новий вихід із кризи. Отже, школа К. Поппера протиставляє ідеологію науковому мисленню, що оперує гіпотезами, які можуть бути доведені. Науковий підхід до соціальних питань полягає в розробці пояснення того, як діють ті чи інші фактори і в його перевірці, а не у створенні великої всеохоплюючої теорії, яка намагається дати відповіді на всі запитання. Правильність наукових гіпотез може бути доведена будь-якими двома особами доброї волі в світлі наявних доказів і буде змінюватися в світлі нових доказів.

Але для ухвалення політичних рішень люди повинні також

використовувати судження про цінності, які мають особливе значення для них і не базуються лише на доказах. Тому політичні нововведення базуються на консенсусі щодо цінностей і правильному поясненні причин та наслідків. Отже, соціальні зміни мають відбуватися шляхом поступового соціального проектування, а не шляхом побудови якоїсь загальної утопії на основі бездоказових принципів.

Часто поняття “ідеологія” вживається в значно ширшому розумінні – більш-менш цілісної системи політичних принципів, відмінної від іншої подібної системи. З цього погляду лібералізм, соціалізм і консерватизм трактуються як політичні ідеології. Марксистичні вживають це поняття для позначення основних ідей суспільства, які вони розглядають як такі, що відображають його систему виробництва. Наприклад, з цього погляду, лібералізм вважається ідеологією капіталістичної епохи, а комунізм ідеологією безкласового суспільства.

На важливій ролі ідеології у формуванні сучасних політичних партій наголошував у своєму дослідженні М. Дюверже. Це було підтверджено і рядом емпіричних порівняльних досліджень. Політичні ідеології, які відображають ставлення сучасних політичних об'єднань до існуючих соціально-політичних поділів, продовжують залишатися важливими індикаторами місця політичних партій на ліво-правій шкалі політичних цінностей. При цьому, однак, не можна не помічати, що в сучасній системі суспільно-політичних цінностей зароджується новий тип соціально-політичних поділів (матеріалізм – постматеріалізм), який формулює новий тип протистояння, а відтак і нових акторів політичної сцени (так звані партії “нової політики”). Не вписуються вони загалом у традиційну (ліво-праву) конфігурацію сучасної політичної системи, але поки що не можуть ні змінити її, ні суттєво вплинути на неї. Традиційне ідеологічне протистояння, яке оформилося на початку минулого століття, з певними модифікаціями продовжує домінувати і сьогодні в політичному

житті. А тому говорити про “кінець ідеології” передчасно.

На відміну від філософії та політичної теорії, які займаються вивченням суспільно-політичних явищ, політична ідеологія пов’язана, насамперед, з політичною поведінкою та діяльністю. Вона спонукає людей до політичних дій і є основою цієї діяльності.

Політична ідеологія розглядає такі основні проблеми:

- місце та роль громадянина в суспільстві;
- природу національного інтересу;
- відношення між громадянином і суспільною групою;
- характеристику політичної влади, її джерел та обмежень;
- визначення та оцінку суб’єктів політичної діяльності;
- сутність держави та її функції;
- цілі та механізми функціонування економічної підсистеми суспільства в сукупності з питаннями соціальної політики.

Нормативні судження з кожної з цих та деяких інших проблем і складають зміст сучасних політичних ідеологій. Тому ідеологія є системою цінностей, в яких визначені корінні інтереси нації, класу, групи, їхні позиції стосовно інших людей, класів, держав, історико-суспільного розвитку, інших ідеологій.

Як органічна складова політичної суб’єктності тієї чи іншої спільноти або групи інтересів, ідеологія втілюється у відповідних суспільно-політичних доктринах, які становлять ідейну основу платформ політичних партій і суспільно-політичних рухів. Функціональна роль суспільно-політичних доктрин полягає, насамперед у тому, що вони прагнуть перетворити ідеологію на інструмент політики, вони визначають політичний курс, стратегію і тактику, мету та способи її досягнення.

Вдаючись до класифікації політичних партій на основі ідеологічного критерію, треба також пам’ятати, що кожна політична партія має свою особисту історію та орієнтацію, а тому

будь-яка загальна класифікація є достатньо умовною. Специфіка групових інтересів і соціального контексту, в якому вони мають реалізовуватися, обумовлюють орієнтацію ідеології на якусь одну центральну ідею, яка відіграє у кожній ідеології системотворчу роль. Загалом, на основі ставлення до певної системи цінностей, виділяють три типи політичних ідеологій:

1. Ідеології, які захищають і вдосконалюють існуючу економічну, соціальну, духовну та політичну підсистеми. Такі ідеології називають консервативними ідеологіями.

2. Ідеології, які заперечують існуючу економічну, соціальну, духовну та політичну підсистеми й вимагають їхньої радикальної зміни. Їх називають радикальними або революційними.

3. Між цими двома групами звичайно існує досить широкий спектр політичних ідеологій, які різною мірою поєднують у собі ознаки перших двох груп. Їх називають реформістськими.

Кожна з цих трьох типів ідеологій використовує різні тактики для досягнення своєї мети, хоча загалом всі вони базуються на переконаннях, організації та примусі.

Окрім того, учені класифікують політичні ідеології залежно від особливостей системи цінностей, які сповідують їхні прихильники. За цією класифікацією розрізняють: лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм, націоналізм, расизм, соціал-демократизм, комунізм, анархо-синдикалізм, корпоративізм, сталінізм, фашизм, націонал-соціалізм, єврокомунізм, маоїзм, голізм тощо. Досить часто для спрощення виділяють ліву, праву та центристську ідеології.

За змістом і спрямованістю своїх головних ідей та цінностей ідеології бувають прогресивні й реакційні, демократичні й тоталітарні, релігійні й світські, за методами їхнього обґрунтування – раціональні й ірраціональні, за об'єктом впливу та методами поширення – універсальні та партикулярні.

М. Лавер і В. Хант, вивчаючи на основі ідеологічного критерію конфігурацію партійних систем країн Західної Європи, виділили три їх моделі:

1) модель Бенілюксу. До цієї моделі крім Бельгії, Голландії і Люксембургу відносять також Австрію та Німеччину. У цих партійних системах конкуренція відбувається між трьома сім'ями політичних партій – соціал-демократами, лібералами та християнськими демократами;

2) середземноморську модель. До цієї моделі належать Греція, Португалія, Іспанія, Франція, Італія та Ірландія. Для неї характерні біполярна конкуренція між соціал-демократичними і консервативними партіями. Порівняно з попередньою моделлю позиції лібералів тут є слабкими;

3) скандинавську модель. Має місце тут серйозна фрагментація та поляризація політичних партій. Конкуренція теж має біполярний, але двоблоковий характер. Блок лівих партій змагається за владу з правоцентристським. На відміну від попередньої моделі, ліберали та аграрії, беруть активну участь у формуванні коаліційних урядів.

8. 2. Ідеологія радикальних політичних об'єднань

Поняття “радикал” – достатньо невиразний політичний термін. Радикалами в політиці у свій час були переважно ультра-демократи, пізніше цей термін вживався до крайніх лівих. Проте сьогодні все частіше радикалізм став вимірюватися в інших категоріях. Радикалами називають ісламських фундаменталістів, радикальних феміністок, діячів Грінпісу і навіть англійських консерваторів – прихильників політики М. Тетчер. Зрозуміло, що їхні принципи дуже різняться між собою. Однак об'єднує всіх тенденція до негайного вирішення проблем за допомогою їх власного досить обмеженого арсеналу засобів. Вся складність існуючих соціальних проблем зводиться радикалами або до

Корану, або до патріархального домінування економічної кризи чи ринку, расового, класового чи статевого панування чи ще чогось. Ми розглянемо ці радикальні підходи на кількох прикладах, які найчастіше сьогодні зустрічаються в політичному житті.

8. 2. 1. Традиціоналізм. Традиціоналізм вважають однією з найдавніших ідеологічних течій сучасної політичної думки. Виникає він у XVII ст. і пов'язаний з творчістю таких мислителів як Ж. Боссюе (1627-1704) і Р. Фільмер (1610-1688). Головна ідея традиціоналізму – збереження монархічного ладу, а головні аргументи – посилення на Біблію. Найбільш повно ідеї традиціоналізму викладені у праці Ж. Боссюе “Політика, виведена із Святого Письма”. З часів Французької революції традиціоналізм у європейській політичній думці вважають праворадикальною політичною течією.

У європейських країнах епохи середньовіччя влада звичайно належала королю чи імператору, який був коронований Папою або уповноваженими на це єпископами. Це було сформульовано в політичній і теологічній доктрині двох мечів – цивільної (світської) і церковної влади, які підтримували одна одну і рахувалися із сферами взаємовпливу. Існував такий поділ влади, при якому церква керувала відносинами сім'ї та власності, збирала власні податки, а король мав вплив на призначення духовенства. Крім того, королівська адміністрація значною мірою складалася зі священнослужителів, а те, що церковна влада могла відлучити від церкви часом було грізнішою зброєю, ніж королівські армії. Тільки після виникнення сучасного поняття державного суверенітету (впровадженого Ж. Боденом в його праці “Республіка” 1576 р.) і особливо після того як протестантські королі (починаючи з Генріха VIII) у своїх державах підкорили християнську церкву світській владі, було розвинено більш радикальну ідею божественної влади короля (цезаризм, роялізм).

У той час, як парламент все частіше проголошував в Англії XVII ст. ідею загальнонародної держави, королів з династії Стюартів все більше приваблювала ідея, коли країна може мати лише одного монарха і влада його від Бога. У тих країнах, де були утворені республіки, відновлення монархічної влади стало візитною карткою антидемократичних та ультраконсервативних сил. У інших країнах, де зберігалася монархія, промонархічна позиція могла поєднуватися з більш поміркованою (як, приміром, у Німеччині XIX ст., де Бісмарк утворив політичне поєднання соціал-реформізму, націоналізму і монархізму).

Сьогодні цей напрям слабо розвинений у політичному житті й там, де існує монархія, є він швидше даниною історичній традиції, ніж політичною доктриною. Як не дивно, сучасний монархізм асоціюється з демократичними формами здійснення влади. Наприклад, Британська монархія, де питання про необхідність її існування стає час від часу питанням гострих політичних дебатів. Сьогодні серйозних політичних об'єднань, заснованих на ідеології монархізму, в політичному житті майже немає (1951 р. у Німеччині була заборонена діяльність праворадикальної монархічно-соціалістичної партії, а в Болгарії на парламентських виборах 2002 р. перемогу отримала національно-монархічна партія, очолювана нащадком королівської династії). Сьогодні традиціоналізм апелює до таких фундаментальних цінностей, як повага до авторитетів, суспільної ієрархії, дисципліни, моралі, обов'язків індивіда перед суспільством. Він закликає повернутися до традиційних основ суспільства: сім'ї, релігії, громади. У XVIII ст. традиціоналізм трансформується у класичний консерватизм.

8. 2. 2. Фашизм. Ідеологією, яка вважається найрадикальнішою правою ідеологією XX ст., виступає ідеологія нацизму чи фашизму (від лат. *fasio* - пучок, зв'язка). Ця суспільно-політична течія найбільш віддалена від демократичного центру оскільки відкрито заперечує ідею демократії і пріоритет загальнонародських цінностей. Історичними різновидами фашизму були італійський етатистський

(etat-держава) фашизм, німецький гітлерівський націонал-соціалізм (нацизм), іспанський фалангізм. Гітлерівська соціал-національна партія мала певні популістські риси, як видно з самої її назви, і фюрер вважався виразником справжніх інтересів німецького народу, представляючи їх повніше від будь-якого демократичного процесу. Капіталізм вони бачили як позбавлення євреями невід'ємних прав німецького народу. Держава вважалася втіленням загального блага і, безперечно, відповідала за економіку, систему освіти, соціальне та культурне життя. Фашизм проповідував ідею сильної, навіть безжалісної, влади, яка буде позбавлена "недоліків" ліберальної демократії. Найбільше фашисти наголошували на мобілізації німецького народу за допомогою сучасних технологій масового впливу (мітинги, факельні походи, партійні конгреси тощо). Фашисти заборонили страйки й інші форми захисту трудящими своїх інтересів. Створені ними профспілки стали формою контролю над робочою силою. Відбувається мілітаризація всіх сторін суспільного життя. Військові загони (скаудре в Італії, штурмовики та загони СС в Німеччині) повністю беруть під свій контроль суспільство. Насильство стає звичною практикою фашистського режиму.

Бажання виправити несправедливість, яку фашисти бачили в підписанні 1919 р. Версальського мирного договору і сильні націоналістичні почуття (які поділяли багато німців) вилилися в зловісну доктрину панівної арійської раси, яка становила спільність людей, об'єднаних однією кров'ю. Звідси брала свій початок ідея збереження чистоти крові та раси. Нації при цьому поділялися на нищі та вищі. Вища раса повинна була поширитися на схід і очиститися від інородних елементів, таких як цигани та євреї, а також знищити фізично чи розумово недосконалих представників власної раси. Спроба втілити цю доктрину в життя принесла загибель мільйонів людей у всьому світі.

Доктрина расової переваги визначала агресивність зовнішньої політики фашизму, яка була спрямована на створення

Середземноморської імперії в Муссоліні й тисячолітнього Третього рейху в Гітлера.

Основною працею, в якій були сформовані ідеї соціал-нацизму стала книга А. Гітлера “Mein Kampf” (“Моя Боротьба”). Погляди А. Гітлера загалом не відзначаються особливою оригінальністю і базуються на інтерпретації поглядів більш ранніх німецьких філософів. Зокрема, Г. Гегелю належить ідея сильної держави, її ролі у визначенні культури і впливі на діалектику історії, яка виправдовує війну сильнішої держави проти слабшої. А. Шопенгауер ставив бажання вище розуму, Ф. Ніцше вірив у можливість створення надлюдини, раси вищих людських істот. У поєднанні з ретельно відібраними науковими відкриттями про природній добір та природу поділу людства на раси, ці погляди лягли в основу ідеології соціал-нацизму, що знаходила значний відгук у політично нестабільних умовах Веймарської Німеччини.

На відміну від німецького, італійських фашизм, хоча й використовував ті ж причини соціального та політичного невдоволення, а також аналогічні методи здобуття влади – масові мітинги і вуличні сутички – набагато менше наголошувалося на расизмі. На противагу нацизму, притягальна сила вождя тут поєднувалася зі спробами створити корпоративну структуру представництва, в якій брали участь церква, армія, асоціації роботодавців і навіть робітничі синдикати. Незважаючи на певні відмінності, загалом для них були характерні чимало спільних ознак, що і дає підстави для об’єднання їх в одну ідеологію. Такими спільними ознаками є:

- культ сильної державної влади, на противагу слабосилому лібералізму;
- ідея вищості державних інтересів над інтересами особи;
- вождизм – сліпа віра в лідера (фюрера, дуче);
- нація і держава як найвища цінність і мета;
- нетерпимість до інакомислення;

- відверта ставка на силові методи досягнення мети (люди діла, а не слова);
- агресивні форми поведінки;
- провокування суспільної напруженості та здійснення підривних акцій.

Після поразки А. Гітлера у Другій світовій війні відкрита пропаганда фашистських чи нацистських ідей стала непопулярною і забороненою. Однак, расистські й крайньо націоналістичні настрої залишаються ознакою ультраправого напрямку й існують і сьогодні у вигляді так званого неонацистського руху (ескадрони смерті в Латинській Америці, Італійський соціальний рух, Республіканська та Націонал-демократична партія в Німеччині). Останніми, хто використовував близьку до фашистської символіку (свастика з трьома елементами), були представники Південно-Африканського руху “Брудербонд”, який захищав режим апартеїду. Південно-Африканський режим апартеїду можна вважати останньою сучасною фашистською державою з ідеологією, що базувалася на расизмі. Подібним був і сербський режим С. Мілошевича в колишній Югославії.

До сучасних різновидів фашизму належать: неонацизм, який ґрунтується на традиційній ідеології гітлерівського соціал-націоналізму; націонал-лібералізм, який терпиміше ставиться до індивідуалізму і автономії особи; неофашизм, де переважають ідеї патріотизму, народного ґрунту, природної держави з безжалісним урядом; комунофашизм, що висуває ідеї досягнення рівності та справедливості через насильницьке знищення демократії на підставі авторитету провідних класів або націй.

8. 2. 3. Марксизм-ленінізм. Прямою протилежністю фашизму вважають послідовників вчення Карла Маркса. Очевидним є те, що марксистки відрізняються радикальністю своїх переконань. І К. Маркс і Ф. Енгельс займали колективістську й спрямовану на конфлікт політичну позицію. Треба зазначити, що марксизм-

ленінізм – це не тільки теорія історії, але й політична програма дій. Як каже сам К. Маркс: “філософи тільки трактують світ, а завдання полягає в тому, щоб його змінити”.

У своїх теоретичних працях К. Маркс та Ф. Енгельс “перевернули діалектику Гегеля догори ногами”, визначивши капіталізм як один з кількох шаблів історії, який став гальмом суспільного розвитку і повинен поступитися місцем вищим етапам суспільного розвитку – соціалізму і комунізму. Рушійною силою суспільного прогресу вони вважають класову боротьбу, а пролетаріат – провідною верствою суспільства. Свою історичну місію – “могильника капіталізму”, пролетаріат виконає за допомогою свого бойового авангарду - комуністичної партії через встановлення диктатури пролетаріату. К. Маркс і Ф. Енгельс пропагували ідею поширення пролетарської революції в ряді країн і вірили у можливість створення так званих Сполучених Штатів Європи. Основним лозунгом міжнародної організації трудящих був лозунг “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”

У своїй фундаментальній праці “Капітал” К. Маркс критикує економічну теорію капіталізму як таку, яка заснована на експропріації власниками результатів найманої праці робітників (додаткової вартості). У зв’язку з цим, марксистами обстоюється гасло “експропріації експропріаторів”.

Вони приймають ідею логіки історії Г. Гегеля, але ідеологія, в їхньому розумінні, є відображенням матеріальних засобів виробництва, що лежать в її основі, а не абстрактно виявляє себе в ході історичного процесу (так званий економічний детермінізм). За словами Ф. Енгельса “вся попередня історія, за винятком її перших, примітивних шаблів, була історією класової боротьби, ці ворогуючі класи – завжди наслідок способів виробництва та обміну, тобто економічних умов їх часу. Економічна структура суспільства завжди ви-значає той базис, відштовхуючись від якого ми можемо дати певне пояснення всієї надбудови юридичних і політичних

інституцій, а також релігійних, філософських та інших ідей даного історичного періоду”.

Класова боротьба перестане бути рушійною силою історії тільки в майбутньому комуністичному суспільстві, коли будуть ліквідовані класи, що і є основним завданням комуністів.

Велика частина творчої спадщини марксизму була присвячена пропаганді міжнародного комуністичного руху, для якого К. Маркс і Ф. Енгельс написали програмний документ під назвою “Маніфест комуністичної партії”.

У ХХ ст. найбільш послідовними прихильниками К. Маркса і Ф. Енгельса були лідери Радянської Росії. Теоретичну розробку теорії марксизму в ХХ ст. взяв на себе Володимир Ілліч Ленін (Ульянов), а після його смерті Йосиф Сталін (Джугашвілі), які очолювали російську комуністичну партію, а також радянську державу.

К. Маркс та Ф. Енгельс передбачали соціалістичну революцію в найрозвиненіших капіталістичних країнах, де пролетаріат був найчисельнішим і найорганізованішим, яка повинна була відбутися за допомогою масових акцій організованих профспілками та демократичними організаціями. В. Ленін пристосував цю теорію до потреб змовницької революційної організації. Визнання представницької демократії означало б для більшовиків втрату влади (оскільки їх підтримувала лише невелика група робітників).

Для узаконення своєї монополії на владу, строгої ієрархії всередині партії були розроблені доктрини “диктатури пролетаріату” та “демократичного централізму”. В. Ленін звів марксистське розуміння диктатури пролетаріату до організованої гвардії пригноблених з метою знищення гнобителів і сформував принципи революційної партії “нового типу”. Справжньої демократії, на його думку, можна було досягнути лише шляхом ліквідації експлуататорської меншості. Всередині партії домінуюча позиція партійного керівництва мотивувалась їх більшим знанням

“наукової” доктрини й існуванням контрреволюційних елементів, що проникали в партію. Все це заклало ідейні основи масових репресій і так званих “чисток партії”, які набрали особливо широкого масштабу і жорстокості в період правління Й. Сталіна.

Очевидний успіх радянського режиму в побудові сильної індустріалізованої держави (з відсталої селянської Росії), яка спромоглася перемогти фашистську Німеччину, став поштовхом (в багатьох випадках за допомогою радянської армії) до відтворення радянського режиму в багатьох східно-європейських країнах, Китаї, на Далекому Сході, Азії, Кубі. Культ особи, який поступово сформувався в Радянському Союзі навколо “вождя народів” Й. Сталіна в багатьох країнах був відтворений відносно місцевих лідерів. Більшість з них заявляли, що створили власні, ідеологічно довершені, варіанти марксизму (китайський, в’єтнамський, кубинський тощо).

Як зазначав відомий американський письменник Д. Оруел, поняття якими орудували в країнах з тоталітарним марксистсько-ленінським режимом, ставали все більш відірваними від життя. Так, диктатуру називали демократією, дуже різку майнову нерівність – рівністю, репресії щодо національних рухів (як в Угорщині, Чехословаччині, Польщі) – інтернаціоналізмом. Для цих, так званих революційних режимів, насправді був характерний бюрократичний консерватизм, про який все частіше відгукувалися як про неефективний і лицемірний.

Позитивна роль у боротьбі з фашизмом, успіхи в економіці й заходи соціального характеру, а також безпосередня фінансова підтримка призвели до того, що в період між двома світовими війнами і в післявоєнний період європейські соціалісти почали ототожнювати себе з комуністами. Основні соціалістичні рухи в таких країнах як Франція та Італія залишилися в союзі з Москвою і продовжували вважати себе комуністами навіть в часи “холодної війни”. Однак все частіше західні марксистки починають займати

власні позиції, відмінні від ортодоксії марксизму-ленінізму і віддалятися від радянського режиму (ця політика отримала назву політики єврокомунізму). Зокрема, відбулася переоцінка ідеї безумовного економічного детермінізму в історії і найбільш виразно в Італії А. Грамші (1969 р.) наголосив на гуманістичних рисах ранніх творів К. Маркса, підкресливши важливу роль ідеології у функціонуванні сучасної держави.

Радикальніший відхід від сталінізму характерний для марксистських груп, що діяли під впливом Льва Троцького (троцькізм). У роки революції він був одним з найближчих соратників В. Леніна і займав посаду начальника штабу Червоної армії. Троцькізм проповідував ідею перманентної революції (стратегічною метою якої була перемога світової соціалістичної революції), мілітаризації економіки, одержавлення профспілок, концепцію героїчної особисті. Характерною особливістю троцькізму є фанатична віра у необхідність збройної боротьби з ворогами, бажання вирішувати всі проблеми силою. Після того як Й. Сталін вислав його з Радянського Союзу Л. Троцький оголосив, що керівництво компартії ревізувало основні положення марксизму і створило в СРСР новий клас експлуататорів – партійних апаратчиків. Філософською основою троцькізму був діалектичний та історичний матеріалізм, який Л. Троцький та його однодумці трактували досить оригінально. Після вбивства Л. Троцького ідеологія троцькізму продовжує поширюватися, зокрема в країнах Третього світу. Китайським різновидом троцькізму в 50-х роках стала ідеологія маоїзму.

З 20-х років у суспільно-політичній думці має місце явище, яке отримало назву неомарксизму. Під ним розуміють сукупність філософських течій, які тією чи іншою мірою спираються на філософське вчення К. Маркса й інтерпретують його в дусі інших ідейних традицій – неогегельянства, філософії життя, екзистенціалізму, неофрейдизму, структуралізму. В основу всіх цих підходів покладено методологічний принцип протиставлення

західного і східного марксизму.

Засновниками цього напрямку вважають Д. Лукача і К. Кроша, які при вивченні філософської спадщини К. Маркса розрізняють ранньогегельянський і пізній період його діяльності. У 30-40-х роках ця концепція розвивається в рамках так званої Франкфуртської школи. Її теоретики М. Хоркмаєр і Т. Адорно намагалися довести, що пролетаріат не здатний виконати своєї історичної місії – визволення людини – оскільки об'єктивно не міг вийти за межі тотального середовища, яке його оточувало. У 50-60-х роках з'являються такі форми неомарксизму як фрейдомарксизм (Е. Фромм, Г. Маркузе), екзистенційний марксизм (М. Мерло-Понті, Ж.-П. Сартр), феноменологічний марксизм (Е. Пачі, П. Піччоне). Всі вони намагаються виявити потенціал визволення людини, який на їхню думку захований в глибинних пластах людської індивідуальності. Свобода людини, на їхню думку, знаходить свій вияв у постійному запереченні об'єктивної дійсності, бунт і перманентне протистояння є єдиними формами існування свободи. Таке трактування марксизму дуже імпонувало лівоекстремістському рухові “нові ліві”, який найповніше себе виявив під час молодіжної революції у Франції 1968 р., а також у діяльності таких лівоекстремістських угруповань, як “Фракція Червоної армії” в Німеччині, “Червоні бригади” в Італії, “Сантендеро луміносо” в Перу, полпотівці в Камбоджі. В цілому ж неомарксизм швидше слід вважати певною тенденцією, що має поширення серед академічної ліволіберальної інтелігенції, яка не мала серйозного впливу на реальну політику.

8. 2. 4. Радикальний теїзм. Радикальне тлумачення Біблії щодо того, що бідні будуть мати землю і протестантський наголос на свободі совісті здійснили відчутний вплив на ліве крило англійської політичної традиції. Джон Бол, священник, який ще 1381 р. очолював селянське повстання, був одним з народних ватажків, який трактував Біблію радикальніше за ортодоксальну церкву. Дигери і левеллери в часи громадянської війни поста-вили під

сумнів не тільки загально визнану церкву, а й існуючу систему власності та політичного представництва. У Новому світі в таких колоніях, як Масачусетс і Коннектікут, у XVII ст. кількість членів християнської общини була майже такою ж, як кількість мешканців. Аналогічна ситуація виникла і в таких європейських містах, як Женева часів Кальвіна. Політичні процеси були невіддільними від тлумачення Біблії. Пізніше в історії Америки лідер мормонів Браем Янг вивів своїх людей за межі США, де вони могли спо-відувати свою релігію (включаючи полігамію) згідно Янгового трактування книги Мормонів. Отже, зрозуміло, що християнський фундаменталізм може бути впливовою політичною силою, якою він залишається до сьогоднішнього дня в США та деяких інших країнах.

Фундаменталізм – це точне, скрупульозне наслідування Біблії, Корану чи Талмуда. Це, звичайно, суто теологічна доктрина, а не віра в політичне верховенство церкви. Деякі фундаменталісти наполягають на суворому розмежуванні світських і релігійних проблем, але там, де їх більшість, таке розмежування переважно втратило практичне значення. Тим не менше, найдинамічнішим політико-релігійним рухом кінця XX ст. став не християнський, а ісламський фундаменталізм (ісламізм). Він спирається на те, що іслам – це не просто релігія, а цілісна соціально-політична система. Особливого поширення ісламізм набув після перемоги ісламської революції в Ірані 1979 р.

Суть проблеми полягає в тому, що іслам займає все вагоміше місце в житті країн Півдня. Іслам приваблює населення цих держав як релігія, яка дозволяє полігамію і, на відміну від християнства, не асоціюється з колишньою колоніальною владою. Тому в таких районах як південна Нігерія, де раніше домінували племінні релігії, іслам поширюється значно швидше ніж християнство, тоді як в країнах, які були історично мусульманськими, наприклад Єгипет, повернення до ісламу пов'язане з неприйняттям колоніальної спадщини. Отже зараз, в країнах Півдня, іслам виступає основною

альтернативою капіталізму та демократії. Іслам – не лише релігія, але й певні соціальні й культурні традиції, відмінні від традицій християнської Європи. Століття теологічних та мистецьких досягнень мають притягальну силу.

На Заході існує тенденція ототожнювати іслам з нетерпимістю, фанатизмом, тероризмом тощо. Таке ставлення сформувалося історично ще з часів європейсько-ісламського конфлікту періоду хрестових походів. Насправді для такого узагальнення існує не достатньо підстав. Ісламська доктрина толерантна стосовно євреїв та християн, вона відстоює ідею соціальної і політичної єдності всіх віруючих.

Про політичну ідею ісламу можна судити з того, як прагматичні політики, на зразок Саддама Хусейна в Іраку, звертаються до неї як до генеруючої політичної підтримки. Аятола Хомейні в Ірані дуже успішно розвінчав шаха як знаряддя в руках американського сатани за дозвіл вживання алкоголю, кока-коли, міні-спідниць і засудження полігамії. Він говорить про ісламський уряд як про уряд “пригноблених на землі”, апелюючи до Корану.

Хоч Коран і має деякі позитивні заповіді щодо економіки – аморальність процентів, обов’язок жертвувати бідним – їх виявилось важко ввести в сучасний економічний контекст. З Корану зрозуміло, що умматом (ісламською общиною) повинні керувати люди, які притримуються приписів Корану, що община повинна бути об’єднана, а її правителі мають прислухатись до голосу громади, проте нічого не сказано про конкретні політичні та релігійні інституції.

Дві головні ісламські традиції – шиїти і суніти давно розійшлися на ґрунті правонаступництва політичної влади (халіфату). Шиїти більшої ваги надають релігійній науці й Іранська конституція відводить їм більше місця, ніж іншим течіям ісламу. Взаємини між розвиненими традиціями Корану і сучасною державою є предметом

гострих дискусій в ісламських країнах.

Отже, загалом іслам показав себе ефективним засобом боротьби з західними впливами, але менш ефективним в побудові альтернативної моделі (економічної та політичної) та в політичному об'єднанні віруючих.

Там, де іслам стає державною ідеологією (Іран, Ірак), мають місце випадки порушення загальнодемократичних норм, прав людини і запровадження авторитарного правління. Деякі з учених навіть схильні ототожнювати ісламізм з фашизмом. Це обґрунтовується наявністю таких спільних рис:

- поєднання релігійного фундаменталізму з націоналізмом;
- антикомунізм і антикапіталізм;
- нетерпимість і політичний тероризм;
- утвердження переваги колективного над індивідуальним;
- заперечення свободи людини й інших ліберальних цінностей;
- особлива влада еліти та диктаторські методи правління;
- фанатизм і агресивність.

Однак, досвід Туреччини є яскравим прикладом успішного пристосування норм ісламу до демократичного правління і світської держави. Зростання фундаменталізму веде до серйозного протистояння між населенням на ґрунті міжконфесійних (Ліван, Судан, Ірландія) та внутріконфесійних суперечок (рух “Талібан” в Афганістані, рух “братів-мусульман” в Єгипті).

У багатьох сучасних державах мають місце спроби організації мусульманських політичних партій, однак, вони нечисленні і маловпливові, користуються переважно підтримкою вихідців з мусульманських держав.

8. 3. Ідеологія центристських політичних об'єднань

8. 3. 1. Лібералізм. Лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний) це така течія суспільно-політичної думки, яка визнає пріоритетність політичних і економічних прав особи в рамках, обмежених діяльністю законів, які розуміються як узагальнення природних прав і свобод цивілізованих людей.

Європейський лібералізм може справедливо пишатися своїм минулим та вважати, що західні демократії багато чим завдячують саме йому. Але саме через те, що ліберали розвинули основи свого вчення, не розширивши соціальної бази підтримки, їхня виборча сила дуже послабилась, хоча філософія лібералізму ще й досі пронизує інститути і програми навіть їхніх конкурентів.

Слово “ліберал” вперше з'явилося в Іспанії на початку XIX ст. Лібералами називали тут прихильників конституції 1812 р. Згодом дане поняття поширилося у Великобританії та Франції. У другій половині XIX ст. віги заснували Ліберальну партію, яка була достатньо потужною. У Франції ліберали стали впливовішими під час Липневої монархії та III Республіки. В Італії ліберали грали вирішальну роль у побудові об'єднаної Італійської держави.

Лібералізм можна розуміти в широкому і вузькому значенні. У широкому значенні під лібералізмом розуміють ідеї індивідуалізму і конституційного консенсусу, які сповідують більшість політичних партій в державах Євросоюзу і США та багатьох інших ліберальних демократіях. У вузькому значенні – це ідеологічна доктрина, якої притримується багато демократичних партій, на відміну від більш консервативних (християнсько-демократичних), які знаходяться правіше, і соціалістичних партій, які знаходяться лівіше. Є ще середнє значення цього терміна, що поширене в США, де людей, що належать до лівого крила двох основних партій часто називають лібералами, очікуючи від них прихильного ставлення до інтернаціоналізму, громадянських прав, збільшення втручання

уряду і витрат на соціальні потреби. У цьому значенні воно виступає синонімом віль-нодумства.

У розвитку лібералізму виділяють три етапи – класичний лібералізм (XVIII – XIX ст.), модернізований або перехідний лібералізм кінця XIX поч. XX ст. і сучасний соціальний лібералізм (неолібералізм). Перший етап характеризується введенням ідеї конституційної держави, заснованої на індивідуальних правах. Хороший приклад цього – Конституція США. Вона включає такі ідеї, як правління на основі згоди тих, ким правлять, правління як влада законів, а не людей та конституційні гарантії індивідуальних прав. Все це є проявом отриманої американськими колоніями спадщини британської парламентської конституційної традиції і поглядів “батьків-засновників” американської конституційної системи, які посилалися на Дж. Локка і на трактування британської конституції Ш. Монтеск’є (розподіл влади).

Ключові положення так званого класичного лібералізму такі: 1) абсолютна цінність людської особистості і природна (від народження) рівність усіх людей; 2) автономія індивідуальної волі; 3) сутнісна раціональність і порядність людини; 4) наявність невідчужуваних прав людини, таких як право на життя, свободу, власність; 5) створення держави на основі суспільного консенсусу з метою захисту природних прав людини; 6) договірний характер відносин між державою та громадянином; 7) верховенство закону; 8) обмеження об’єму та сфер діяльності держави; 9) захист особи від втручання держави в його приватне життя і свобода його діяльності (в рамках закону) у всіх сферах суспільної активності; 10) наявність вищих істин розуму, доступних індивідові, котрі повинні відігравати роль ціннісних орієнтирів у виборі між добром і злом, порядком і анархією.

У другій фазі філософи-ліберали XIX ст., такі як Бентам і Міллз, розвинули демократичні ідеї попередніх поколінь. Були прийняті капіталістичні доктрини вільної торгівлі і прагнення до

мінімального втручання держави на основі праць таких економістів як Адам Сміт і Давид Рікардо. У Англії і в інших країнах Європи лібералів розглядали як частину нової модернізованої промислової еліти на противагу консервативнішим (якщо не феодальним) землевласникам-джентрі. У XIX ст. в Європі і в Америці все більшого поширення набирають ліберальні ідеї необхідності проведення політичної реформи і впровадження загального виборчого права. У цей період формуються важливі інституційні положення лібералізму, які отримали назву системи конституціоналізму і стали основою практичної ліберальної політики. До їх числа належать: обмеження діяльності законодавців лише суворо регламентованою процедурою законотворчості, встановлення її меж з метою недопущення зазіхань на основні права та свободи громадян, правові механізми забезпечення відповідності процедури законодавства системі верховенства і правління закону.

Третя фаза розвитку лібералізму в сфері філософії позначена творчістю англійських ідеалістів. Основна їхня ідея полягає в тому, що держава існує для того, щоб гарантувати систему прав, яка дозволить індивідам досягти морального розвитку. Словами Т. Гріна “Держава гарантує права індивідів. Це форма якої набуває суспільство, щоб зберігати їх. Тільки володіючи правами можна реалізувати право індивіда робити щось корисне для загальної справи”. Але вони повинні реалізовуватися так, щоб не перешкоджати реалізації прав інших. Держава не може безпосередньо втручатися в громадянський рух, але повинна займатися усуненням перешкод для його формування. Т. Грін схвалює втручання держави для забезпечення розумного рівня охорони здоров’я, “житлових умов” і можливості використання права на власність. Леонардо Хобнаус дає чіткіше визначення політичного лібералізму як громадської, судової, особистої, соціальної, економічної, сімейної, расової, національної, міжнародної і політичної свободи. Далі він стверджує, що “повна свобода вимагає повної рівності і що податкова політика повинна

враховувати зароблений і незароблений прибуток і отриманий та успадкований капітал.”

Соціальний лібералізм ХХ ст. пов'язаний з політичною діяльністю таких відомих діячів як Ллойд Джордж, Кейнс і Беверідж. Ллойд Джорджа можна розглядати як практичного засновника соціального лібералізму. Він увів пенсії по старості і податок на спадщину – тобто програму соціального забезпечення і прогресивну податкову систему. Беверідж у документах коаліційного уряду висунув проект сучасної держави “загального благоденства”, в якій державні соціальні програми (страхування і т.д.) та оподаткування захистили б усіх громадян від чотирьох монстрів: невігластва, хвороб, ліні, хіті. Кейнс як економіст та урядовець відстоював необхідність втручання держави для забезпечення ефективної роботи капіталістичної економічної системи. У США в період між двома війнами адміністрація Рузвельта дотримувалася такої ж політики втручання держави в економіку та соціальне забезпечення громадян. У Європі не всі ліберальні та радикальні партії вступили в третю фазу лібералізму. Наприклад, ліві християнсько-демократичні рухи можуть розглядатися як такі, що в деяких питаннях ближчі до британських ліберальних демократів, ніж до їхніх номінальних союзників в інших державах.

Після Другої світової війни в більшості держав склався своєрідний ліберально-консервативний консенсус, в рамках якого класичний лібералізм втрачає ряд своїх рис. Він набирає більш практичного характеру, в його економічній частині переважають антикейнсіанські ідеї, які становлять основу теорії сучасного консерватизму. Соціальний лібералізм взаємодіє з лейборизмом в Англії і соціал-демократизмом на континенті, а також з різноманітними реформістськими течіями в США. Він сьогодні – важливий фактор перетворення держави із “нічного сторожа”, якою вона була у відповідності із ліберальною ідеологією в ХІХ ст., в державу загального добробуту.

Основними постулатами, на яких ґрунтується ідеологія лібералізму, є уявлення про первинність і природність індивідуальних прав, потреб та інтересів і на визнанні необхідності нормативного їх регулювання. Головною характеристикою ідеології лібералізму вважається ідея прогресивного розвитку шляхом реформ, чим вона і відрізняється від ідеології консерватизму. Ліберали розглядають розвиток як поступову еволюцію різних форм людської спільноти, починаючи від вільної особистості до ідеї громадянського суспільства.

Незважаючи на однотайність в загальних принципах, самі ліберали поділялись за методами, сферами та темпами реформ. Існували консервативні ліберали, чия метою був лише захист інтересів буржуазії, радикальні ліберали, ворожі до всіх форм монархії, які виділялися з республіканських рухів у Франції та Італії, антиклерикальні ліберали. Об'єднавшись в одній політичній формації чи розділившись на декілька партій з різними назвами, ліберальний рух завжди був послаблений за рахунок внутрішньої напруги та консерватизму. Сьогодні ліберальні партії в Європі роздроблені або послаблені, що, однак, не означає, що їхній вплив незначний. В ряді країн ліберальні партії є правлячими або є у складі урядових коаліцій. Свої зусилля вони намагаються координувати в рамках створеного у 1947 р. Ліберального Інтернаціоналу. До 19 партій-засновників, які ухвалили “Маніфест лібералів” пізніше приєдналося ще 13 партій, а також ряд партій країн Східної Європи. Вони мають серйозне представництво у Європарламенті.

8. 3. 2. Консерватизм. Консерватизм (від лат. *conservare* – зберігати) ідеологія, спрямована на захист традиційного укладу суспільного життя і його цінностей, заперечення необхідності будь-яких суспільних змін і народного волевиявлення.

Як окрема суспільно-політична течія, консерватизм формується у XVIII ст., що пов'язано з творчістю таких мислителів як Е. Берк,

Ж. де Местр, Л. де Бональд та інших. Е. Берк, зокрема, відкидає ідею Ж. Ж. Руссо про суспільний договір і відстоює традиційні інститути влади, Ж. де Местр, на противагу існуючому хаосу, виступає за релігійне впорядкування дійсності, Л. де Бональд розвиває думку про божественне походження монархії як найкращої форми суспільного устрою, яка відповідає сутнісним прагненням людини.

Поняття “консерватизм” з’явилося після Французької революції на початку XIX ст. У 1817 р. Ф. Шатобріан почав друкувати газету “Le Conservateur”, а у 1835 р. Роберт Піл проголосив свою декларацію “Консервативних принципів”, після чого торі стали називатися консервативною партією. Однак Великобританія є фактично єдиною країною, де консерватори вживають це слово для засвідчення своєї тотожності. У інших країнах консервативні течії приймають різноманітні назви.

Звичайно, у консерваторів в країнах з військовою диктатурою зовсім інші цінності та інститути, аніж у демократичній Англії чи США. Чітко окреслити консервативну ідеологію дуже важко, оскільки в політиці існує багато консервативних варіантів, які постійно розвиваються. Проте можна назвати деякі складові загальної консервативної доктрини. Песимізм щодо людської природи поєднується в ній з акцентом на законі та порядку, сильних збройних сил, націоналізмі та міцній сім’ї.

Після Французької революції один з класиків консерватизму Е. Берк (1729-1797) прагнув викликати підозру до раціоналістичного егалітаризму, а натомість прославити генія національної конституції. “Ми боїмося залишити людей жити і працювати кожного на його власному потенціалі розуму, бо думаємо, що цей капітал в кожного надто малий. Тому кожному краще скористатися загальним банком та капіталом народів і віків.” Держава, на його думку, є швидше партнером між поколіннями, між живими і мертвими, до яких треба ставитися з повагою. Багато тем, які Е.

Берк висвітлює дещо риторично та несистемно, були розвинені німецькими ідеалістами XIX ст., зокрема Г. Гегелем.

У Великобританії консерватори завжди підтримували монархію та церкву, в США символами неперервності традицій є національна та державна конституція, прапор, молитви в школах тощо. Консерватори в обох країнах завжди з підозрою ставилися до великих теорій держави і були прагматичними в здобутті політичної підтримки.

Загальна спрямованість консерватизму може бути проілюстрована такими рядками М. Оакешофта: “Для деяких людей “держава” це величезний резервуар з владою і це викликає в них мрії про те як можна її використати. У них є омріяні проекти різних розмірів, які вони щиро вважають корисними для людства. Тому вони схильні вважати державу інструментом “розпалювання пристрастей” і мистецтво політики повинне збурювати, запалювати і спрямовувати бажання. У консерваторів зовсім інша позиція в політиці – вводити в життя вже і так надто “пристрастних” людей помірність, стриманість, примиряти і заспокоювати, не роздмухувати полум’я бажань, а гасити його.”

Основними постулатами ідеології консерватизму були такі:

- уявлення про суспільство як про соціальний організм, який гармонійно функціонує;
- переконання, що справжній зміст людському існуванню надає не суспільно-політична активність, а християнська смиренність і покірність;
- ідея про те, що людина у своїх вчинках повинна керуватися не власними бажаннями та мотивами, а прийнятими в суспільстві законами та звичаями.

Прихильність до націоналізму, пріоритет прав нації є іншим

важливим компонентом консервативних течій. Коли обставини набувають досить трагічного характеру, консервативна націоналістична тенденція може переступати межі традиційних політичних поділів. У 1870 та 1914 роках фактично вся Франція стала націоналістичною. Поразка (як в Німеччині) поєднана з економічною кризою (як в Італії), деколи штовхає консерваторів до підтримки диктатури. Консервативна група досить різноманітна, тому цілком природно для них є підтримка твердої влади поміркованих, монархії та абсолютних форм влади (навіть диктаторських режимів). Загалом консерватизм відзначається прихильністю до існуючої влади, а також своєю стриманістю щодо загального виборчого права, яке він гальмував до початку ХХ ст. та інших суспільних змін.

У кожному суспільстві найчастіше більшість людей надають перевагу збереженню (а не зміні) цінностей та інститутів цього суспільства. Природно, що багатші члени суспільства, які досягли успіху, будуть швидше приймати головні цінності та інститути цього суспільства, ніж бідні і ті, що досягли меншого успіху.

Консерватизм характеризується не стільки постійною і різноманітною доктриною, скільки відповідним типом світосприйняття: песимізм і звідси потреба влади; недовіра до ідеї прогресу, хоча консерватори нерідко ставали зняряддям економічних та соціальних змін; прагматизм; захист інтересів, які вважаються основними; право на приватну власність і приватну ініціативу.

Загалом дослідники виділяють три різновиди консерватизму: традиціоналізм, лібертаризм і неоконсерватизм.

Перший різновид консерватизму акцентує на необхідності збереження соціальних порядків і моральних традицій часів класичного ринкового капіталізму (старих добрих часів). Представники цього напрямку скеровують увагу суспільства

насамперед до морально-етичних проблем, таких як аборти, наркоманія, ріст злочинності тощо. Вони закликають боротися з ними шляхом вивчення в школах релігії, заборони абортів, посиленням моральних устоїв деградуючого суспільства. У політичній практиці цей напрям представлений так званими новими релігійними правими (євангелісти), а також знаходить свої симпатії серед представників американського республіканізму (рейганізм).

Другий різновид консерватизму – лібертаризм – характеризується крайньою прихильністю до ідей необмеженої свободи індивіда. Ідеологами цього напрямку виступили Ф. Хаек, Дж. Роулс і Р. Позік. Вони визнавали пріоритет індивідуальних прав над колективними, трактували колективізм як шлях у рабство, виступали за перегляд основ суспільного договору з метою забезпечення природних прав індивіда, проти втручання держави в економічну сферу, вважали державу загального добробуту варіантом соціалізму. Однак, позиції крайнього індивідуалізму ХІХ ст. (з його гаслом: “кожний за себе”) виявились сьогодні слабо привабливими, а тому не здобули серйозної політичної підтримки.

Третій різновид консерватизму – неоконсерватизм – сучасний варіант класичного консерватизму. Він характеризується поєднанням базових цінностей притаманних ідеології лібералізму. Зокрема неоконсерватори перейняли від лібералів ідею суспільного розвитку, історичної, соціальної та політичної активності людини, демократизації, відійшли від елітарних та аристократичних поглядів на сучасну владу. Неоконсерватори також прийняли ідею необхідності державного втручання в економіку, але одночасно рішуче виступили проти політики державного капіталізму, ідеї усупільнення та націоналізації економіки. Порівняно з класичними консерваторами у неоконсерваторів сильнішими були акценти щодо впровадження механізмів ринку та приватизації не лише в сферах соціального забезпечення, але й в таких традиційно державних сферах як пошта, армія і навіть тюрми. Центральний

аргумент економічної політики сучасних консерваторів – нерентабельність соціалістичних методів господарювання. Розвиваючи ліберальну ідею самостійності особистості, здатної відповідати за себе і досягати успіху без сторонньої допомоги, неоконсерватори рішуче виступили проти патерналістської політики дер-жави-няньки і відчутно скоротили асигнування як на державний апарат, так і на соціальні гарантії громадянам. Цю доктрину втілював у своїй діяльності Президент США Р. Рейган, але найбільший вплив вона мала на діяльність консервативної адміністрації прем'єр-міністра Великобританії М. Тетчер (звідси і поняття “рейганоміка” та “тетчеризм”). Тетчеризм, враховуючи його індивідуалізм і підтримку демократичних виборів, прихильність ідеї вільного ринку, можна розглядати як різновид лібералізму. Однак, з консервативної традиції він зберігає відданість королівській владі, розвиває культ міцної сім'ї й недовіру до інтернаціоналізму (наприклад, щодо політичної інтеграції в межах Євросоюзу).

У країнах, де консерватизм виступає єдиною силою, невизначеності та суперечності узгоджуються всередині партії. Однак в країнах, де історичні обставини перешкоджають такому об'єднанню, консерватизм як ідеологічну позицію сповідують багато різних організацій, які часом ворогують між собою.

З часів Другої світової війни ідеологічні конфлікти між консервативними партіями послабились. Причина полягає в тому, що вони, за законом про загальне виборче право, змушені були “полювати” на свого виборця – середню та дрібну буржуазію. Багато робітників у Франції, Німеччині, Італії, США та Великобританії є прихильниками консерваторів, а тому партія змушена отримати та вберегти їхні голоси. Іншою причиною є те, що при відсутності фіксованої доктрини консерватизм схиляється до опортунізму, приймаючи кожного, хто може бути корисним.

8. 3. 3. Християнська демократія. У континентальній Європі помірковану позицію яку в Англії займають консерватори, посідають християнські демократи. Народження та розвиток християнсько-демократичних партій були спричинені існуванням ліберальних та радикальних партій, які становили пряму загрозу церкві та католикам.

Умови, за яких з'явилися християнсько-демократичні партії та сильний вплив церковної доктрини пояснюють ознаки їхньої ідеології та політики. Зокрема, у них ентузіазм щодо капіталізму компенсується зв'язком з сільськими виборцями і вірою церкви у взаємодопомогу і співчуття в соціальних питаннях. Наприклад, енцикліки католицької церкви ХХ ст. підкреслюють моральну гідність людей праці і їхнє право на участь в ухваленні рішень на своїх робочих місцях. Також вони пропагують ідею демократичної децентралізації влади.

У багатьох країнах зв'язок партії з профспілками дає підстави християнським демократам вважати себе швидше центристським, ніж правим рухом. Однак, “незважаючи на власні протести, зазначає М. Кашаглі, християнські демократи завжди становили собою консервативну партію. В минулому так було завдяки їхній історії та місцю. Зараз це є результатом їхньої соціальної бази та інтересів, які вони відстоюють.” Подібний феномен можна знайти під час правління Веймарської республіки в Німеччині (коли партія Центру служила притулком для багатьох католиків) та ІV Республіки у Франції. При цьому не треба забувати, що церква загалом вороже ставилася до формування політичних партій і демократії, яку всі папи до Лео XIII називали “однією з помилок нашого часу”.

Найсильніші християнсько-демократичні партії існують у тих країнах, де церква прийняла закон, згідно з яким вона жертвує своїми інтересами, що дає змогу практичним політикам розширити власну діяльність.

Християнсько-демократичні партії є не лише католицькими, складаються вони як з католиків так і протестантів. Та звичайно в католицьких країнах (Бельгія, Італія, Німеччина, Франція) християнські демократи мають найбільші впливи. У Голландії, Швейцарії, скандинавських країнах важливий вплив мають також протестантські партії. У Німеччині до ХДС належать протестанти, хоча користується він більшою підтримкою у католиків.

Отже, християнська демократія – це рух тих, хто за допомогою християнських принципів і демократичної техніки має на меті розв’язати ряд сучасних проблем, які є в компетенції вищих органів світської влади і поза її прямим контролем.

Ідеологічною основою сучасної християнської демократії є три християнські принципи – права людини (насамперед особисті), демократія (ліберальна демократія) та інтеграція (класове і міжнаціональне примирення через сильну християнсько-демократичну європейську інтеграцію).

Таким чином, християнська демократія поділяє консервативні цінності індивідуалізму, повагу до приватної власності, антикомунізм і незадоволення надто активним втручанням держави. Однак, на відміну від британських консерваторів, християнські демократи підтримують принцип консультивання між урядом, промисловцями, професійними спілками та іншими зацікавленими групами (так званий принцип “concertation”).

8. 3. 4. Соціал-демократія. Соціал-демократія як ідеологія робітничого класу виникає в кінці XIX – на початку XX ст. Ідеологічна основа соціал-демократії – доктрина демократичного соціалізму, основними лозунгами якої є свобода, справедливість та солідарність.

Під свободою розуміється можливість робити все, що не завдає шкоди іншим людям і не заборонено законом, справедливість – рівність життєвих можливостей для всіх громадян і турбота

суспільства про найменш забезпечених та непрацевдатних, солідарність – можливість для людини, яку внаслідок життєвих обставин спіткала невдача, розраховувати на допомогу суспільства й держави.

Вирішальною умовою утвердження демократичного соціалізму і його суттю соціал-демократи вважають справжню демократію у всіх сферах життя суспільства – політиці, економіці, соціальній сфері.

Політична демократія повинна забезпечити населенню реалізацію всіх його прав і свобод, гарантувати існування парламентської політичної системи, загальне виборче право, багатопартійність та право на опозицію, верховенство закону, реальну участь населення в управлінні суспільством.

Економічна демократія покликана створити таку економічну систему, яка б гарантувала використання національних багатств і ресурсів в інтересах всього суспільства, контроль суспільства над економікою, багатоманітність форм власності, існування ринкових механізмів при активній ролі держави у розвитку економіки, різноманітні форми участі населення в управлінні виробництвом як на національному так і на локальному рівнях.

Кінцева мета соціал-демократії – досягнення соціальної демократії, тобто максимальна реалізація всіх соціальних прав громадян (права на працю, відпочинок, освіту, лікування, житло, соціальне забезпечення), ліквідація всіх форм дискримінації та експлуатації людини, формування умов для вільного розвитку кожної особистості як передумови розвитку всього суспільства.

Цілі демократичного соціалізму, – вважають соціал-демократи, – повинні досягатися мирними, демократичними засобами, шляхом поступової еволюції суспільства, за допомогою реформ та класового співробітництва, в рамках і при підтримці демократичної держави. Завдяки соціальному партнерству соціал-демократи

продемонстрували на практиці свою перевагу над концепцією класової боротьби комуністів. Соціал-демократи за-перечують насильницькі методи та беззаконня. Держави, в яких вони перебували при владі (Австрія, Бельгія, Данія, Норвегія, Швеція), мають високий рівень економічного розвитку та соціальної захищеності громадян. Сучасний соціал-демократизм – це за своєю суттю ліберальний соціалізм, який дуже близький до соціального лібералізму.

Найвпливовіші позиції соціал-демократичних партій розповсюджені в країнах Західної Європи, яка є традиційним центром міжнародної соціал-демократії. У 70-х роках соціал-демократичні партії з'являються в країнах Латинської Америки, а в 80-х роках відновлюють свою діяльність у країнах Східної Європи і колишньому СРСР. Сьогодні у світі налічується більше 80 соціал-демократичних партій, загальна кількість їхніх членів становить більш ніж 17 млн чоловік. У багатьох європейських країнах, таких як Австрія, Німеччина, Франція, скандинавські країни вони мають статус правлячих партій і мобілізують значну кількість голосів виборців на свою підтримку. Діяльність соціал-демократичних партій координується Соціалістичним Інтернаціоналом.

У 80-ті роки багато соціал-демократичних партій зустрілися з певними труднощами у своїй діяльності – спостерігається зменшення їх членської бази та рівня виборчої підтримки, застарілими виявилися деякі доктринальні положення, що дало підстави деяким дослідникам говорити про кризу соціал-демократії. Однак дискусії, які у зв'язку з цим точилися в рядах соціал-демократії, дали змогу їй успішно подолати ці труднощі. Нові підходи щодо політики соціал-демократії були сформульовані в прийнятій у 1989 році Декларації принципів Соцінтерну.

Соціал-демократи активно виступили з лозунгами необхідності прискорення економічного розвитку, але при цьому наголошували, що не може він відбуватися внаслідок погіршення навколишнього

середовища. Визнаючи провідну роль ринку та конкуренції в економічних процесах, соціал-демократи при цьому зазначають, що ринок сам по собі не може вирішувати соціальні проблеми. Розв'язання цих проблем повинна взяти на себе держава (звідси концепція соціальної держави чи держави благоденства). Разом з тим зусилля держави повинні бути підтримані солідарними діями трудящих. Вони активно включають у свої програми вимоги феміністських, екологічних, пацифістських, антирасистських та інших громадських організацій та рухів.

У зовнішній політиці соціал-демократи традиційно виступають з позицій боротьби за зміцнення міжнародної безпеки та роззброєння, за європейську інтеграцію та допомогу країнам Третього світу.

8. 4. Ідеологія ліво-лібертальних об'єднань

Можна виділити три риси системного характеру, які визначають самоідентичність цієї групи партій:

1. В їхніх програмах наголошується на рівності прав, насамперед політичних, на охороні прав меншин, боротьбі за охорону навколишнього середовища, всезагальному роззброєнні, солідарності з країнами Третього світу, егалітаризмі. Партії ці пропонують електоратові так званий альтернативний стиль життя, заснований на ідеалі боротьби за якість соціального життя, найповнішим виразом якого є прагнення до розширення ринку участі громадян. Ці угруповання намагаються нав'язати політиці перелік ліберальних цінностей, які засновані на постулаті індивідуалізму, самореалізації й соціальної підприємливості чи реальної політичної участі. Їхні програми становлять лівий виклик для традиційного соціал-демократичного консенсусу і стилю управління політикою, побудованому на економічній безпеці, розвиненому державному апараті.

2. Процес інституалізації партії заснований на пріоритеті політичної участі, що знаходить свій вираз у процесі децентралізації їх внутрішньої структури, забезпечення територіальним організаціям значного рівня автономії, формування між ними горизонтальних зв'язків, що надає масам членів та симпатиків можливість здійснювати безпосередній вплив на формування політики. Саме екологічні партії, а також деякі ліво-соціалісти-чні партії можна окреслити як зовнішні угруповання (за класифікацією М. Дюверже), сформовані на підставі масових соціально-політичних рухів. На початковій фазі свого існування набирали вони характеру політичного виклику і пропонували свою програму як альтернативу загальноприйнятим політичним правилам. Виступаючи за включення пост-матеріальних норм в рамки прийнятого суспільного консенсусу, набрали вони з часом характеру угруповань мобілізаційного типу.

3. Партії ці адресують свій виборчий виклик до відповідного сегменту електорату. Це представники так званого нового середнього класу, що проживають у великих міських агломераціях, які сповідують постматеріальні цінності та ідентифікуються з лівою орієнтацією, освічені люди, молодь. Партії, що належать до цієї сім'ї вважаються лівими тому, що залишаються в опозиції до пануючої ринкової ортодоксії, котра диктує необхідність реалізації економічних цінностей та лібералізму, заперечують централізовану бюрократичну модель держави добробуту як частини післявоєнного соціал-демократичного консенсусу, котрий не визнає автономії одиниці перед державою, обмежує її партисіпітарні прагнення та унеможлиблює виникнення та функціонування об'єднань громадян.

8. 4. 1. Екологізм (енвіроументалізм). Проблема збереження навколишнього середовища стала одним із елементів практичної політики порівняно недавно (хоча ще на початку XIX ст. Уордсвот виступив проти прокладання залізниці в Озерний район, вважаючи що це матиме згубні наслідки для його існування, а Блейк говорив

про “сатанинські машини” промислової революції).

Зелений рух виник в Австралії у 1972 році, коли Об’єднана тасманська група включила проблеми захисту навколишнього середовища у свою передвиборчу програму. Місяцем пізніше в Новій Зеландії виникла перша загальнонаціональна партія зелених, яка отримала назву “Цінності”. У 1973 р., перша на європейському континенті партія зелених виникає у Великобританії. Однак, тільки за останній час партії зелених здобули представництво в європейських законодавчих органах і представили самостійну політичну програму. В 1983 р. партія зелених Німеччини здобула 28 місць на федеральних парламентських виборах. Це був перший приклад такого значного успіху зелених на виборах. У 1984 р. для координації діяльності зелених Європи виникає Координаційний комітет європейських партій зелених, який 1993 р. трансформувався у Європейську федерацію партій зелених. У 1989 р. партія зелених виникає в США (її кандидат Р. Найдер бере участь у президентських виборах 1996 та 2000 років), а також в інших країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

У багатьох європейських державах партії зелених здобули значну підтримку на виборах, мають свої парламентські фракції, а місцями входять і до складу правлячої коаліції (наприклад, в Німеччині), представлені у Європарламенті. Для координації своїх зусиль вони створили так званий Гуманістичний Інтернаціонал до складу якого крім зелених входить рух синіх, інші екологічні організації (такі як Грінпіс).

Зелений рух незвичний тим, що будує свій світогляд на основі наукової дисципліни. Екологія - це наука, що вивчає взаємозв’язок між людиною та навколишнім середовищем. З розвитком науки стала більш зрозумілою складна взаємозалежність між різними органічними видами на планеті, кліматичними та геологічними впливами. Розвиток промислової цивілізації показав, що людина, як ніколи раніше, змінює довкілля в дуже небезпечному напрямку.

На всесвітніх зустрічах на вищому рівні в Ріо 1992 р. та в Йоханесбургу 2002 р. політичні лідери зі всієї земної кулі серйозно обговорювали питання виснаження світових ресурсів (особливо енергоносіїв, які не відновлюються), феномен перегріву планети, небезпеку хімічного, біологічного та радіоактивного забруднення атмосфери та океанів, знищення багатьох видів рослин та тварин. Окремо на цій же зустрічі наголошувалося на проблемі демографічного вибуху і нерівномірного розподілу світових ресурсів між Північчю та Півднем, що є наслідком неконтрольованого промислового росту.

Всі групи зеленого руху бачать ці проблеми як життєво важливі, глобальні проблеми людства. Використання ресурсів постійно зростає, а екологічний стан планети погіршується. Практично всі питання, починаючи від приросту населення, типів промислових капіталовкладень та внутрішнього споживання, і закінчуючи туризмом, вони пропонують розглядати в світлі екології.

Учасників зеленого руху поділяють на романтиків та науковців. Основна ідея романтиків – це ідея повернення до природи через гомеопатію, вегетаріанство, натуралізм і розвиток сільських громад. Науковці застерігають, що якщо індустріалізація та споживання залишатимуться незмінними то екологічна катастрофа може стати реальністю. Щодо питання вирішення екологічних проблем, серед науковців існує дві течії – легкий антропоцентризм і глибока екологія. Перші наголошують на практичних проблемах і концентруються на їхньому вирішенні. Другі відстоюють ідею докорінної зміни ставлення людини до навколишнього середовища.

Цікавим прикладом глибокого екологічного підходу є теорія Джеймса Ловелока (1979). Згідно з нею Земля – це саморегулюючий організм, де живі істоти створили атмосферу, забезпечили родючість ґрунту, температуру, кисень тощо і самі залежать від них. Автор вважає, що порушення гармонійності екосфери знищить все живе, в тому числі й людину. Питання про

те, як розглядати цю доктрину – як наукову чи духовну – це спірне питання.

Як політична доктрина для інтелектуалів екологізм має великі переваги: вони стосуються практично всіх проблем, протиставляються багатьом сучасним загальноприйнятним поглядам, пропонують розуміння істини лише для вибраних і мають інтригуючий підтекст. У цьому розумінні екологізм можна розглядати як досить радикальну та опозиційну доктрину. З іншого боку, в утвердженні прав майбутніх поколінь, на противагу нинішньому, чути відгомін консервативних настроїв. На рівні практичної політики зелені сходяться з привабливими локальними рухами, підтримують те, що їм вигідно.

Різке загострення проблем навколишнього середовища зумовило радикалізацію екологічного руху і формування на його основі екстремістських угруповань, які виступають з лозунгами повної відмови від технічного прогресу.

8. 4. 2. Фемінізм. Усвідомлення необхідності політичних дій для досягнення рівних прав жінок має давню традицію. Ще Платон в античні часи передбачав участь жінок в уряді на рівних правах з чоловіками. В 1792 р. публіцистка Мері Волстоункрафт приводила аргументи на підтримку ідеї емансипації жінок. Першим ідейним маніфестом феміністського руху стала “Декларація прав жінки і громадянки” складена 1791 р. французькою письменницею Олімпією де Гуж. У цьому документі О. де Гуж поставила вимогу включити і жінок (“femmes”) в категорію повноправних громадян. Відтоді рух за рівні права жінок і чоловіків отримав назву феміністського руху.

На основі вражень від Великої Французької революції Ш. Фур’є писав: “Розширення прав жінок є загальним принципом соціального прогресу”. Боротьба за емансипацію (рівність) жінок стає невід’ємною частиною загальнодемократичного руху.

У XIX ст. головною вимогою феміністського руху була вимога надання жінкам рівних з чоловіками виборчих прав. Цей рух отримав назву “рух суфражисток” (від франц. “suffrage” – виборче право). На початку XX ст. жінки домоглися права голосу в деяких штатах США, а рух за виборчі права жінок став основною політичною проблемою Британії й радикали цього руху готові були до актів насильства та самогубств. Незважаючи на те, що фемінізм домогся загального виборчого права практично у всіх західних демократичних країнах, він залишається предметом широких політичних дискусій. Загалом феміністський рух є неорганізованим і різномірним. У науковій літературі розрізняють поняття жіночого руху та фемінізму. Під першим розуміють більш загальний соціальний рух за права жінок, а під другим – більш вузькі, радикальніші форми його прояву. Фемінізм також поділяють на соціалістичний та буржуазно-ліберальний. У рамках останнього виділяють три напрями – радикальний, поміркований та консервативний.

Радикальні феміністи розглядають цей рух як всеохоплюючу справу, яка повинна визначати ставлення людини до широкого кола питань, таких як структура адміністрації підприємств, кар’єра, професія, освіта, податки, особисте життя. Природа західного суспільства зіпсована агресивним, з жадобою наживи чоловічим типом зрілого віку, який підкорює своїй волі і експлуатує молодь та жінок (сексизм).

Помірковані феміністки вважають справедливими прагнення жінок до рівних політичних прав з чоловіками, оволодіння будь-якою професією (кар’єрою) без дискримінації й однакової платні за однакову роботу. Навіть серед консерваторів мало хто заперечує ідею рівності жінок.

Радикальні феміністки вважають, що їх поміркованіші сестри не бачать масштабів проблеми. Їхня стратегія і тактика дуже різні в різних групах. Феміністки марксистського напрямку слідом за Ф.

Енгельсом вважають, що експлуатація жінок – це частина капіталістичного феномену “резервної армії праці”. Капіталісти експлуатують низькокваліфіковану, низькооплачувану й часто зайняту не повний робочий день жіночу робочу силу для того, щоб організованіша й активніша чоловіча робоча сила перебувала постійно у мобілізованому стані. Справжня емансипація, на їхній погляд, можлива лише після перемоги пролетарської революції, яка знищить ці репресивні механізми (разом з буржуазною думкою, що сім’я – це власність чоловіка). Більшість радикальних феміністок зайняли подібну до анархістської позицію (Емма Голдман – їхній лідер) стосовно того, що революція має починатись в особистому житті тих, хто переконаний в її необхідності. “Особисте – це політичне!” – ось лозунг багатьох радикальних феміністок, які вважають, що централізоване і авторитарне нав’язування стилю життя є чоловічим стилем політики. Незначна меншість йде ще на крок далі, вважаючи, що чоловіки ніколи добровільно не віддадуть влади (жоден панівний клас не зробив цього добровільно), тому жінки можуть досягти свободи та рівності лише в окремих сепаратистських жіночих громадах.

Інші автори менш категоричні й вказують на те, що статевий поділ праці присутній і в багатьох некапіталістичних країнах, а статева нерівність пояснюється контролем чоловіків над розмноженням.

На сучасному етапі спостерігається трансформація основних положень феміністського руху. На відміну від класичного фемінізму, який розглядав чоловічий стандарт соціальної поведінки як універсальний і передбачав, що емансипована жінка буде вести себе так, як і чоловік, неоемфемінізм доводить, що рівноправність дає підстави жінці не копіювати стандарти чоловічої поведінки, а самовиражатись, жити своїм окремих, але рівним з чоловіками життям. Це положення покладене в основу сучасної концепції змішаного, а не сексуального поділу суспільства, теорію соціального партнерства статей.

Головними представниками сучасного феміністського руху – є автономні й слабоорганізовані групи, діяльність яких відповідає інтересам особистого та політичного положення їхніх учасників. І хоча сьогодні феміністський рух не становить окремої політичної сили, однак він продовжує здійснювати помітний вплив на діючих акторів політичного життя. Основні положення сучасного феміністського руху – рівність політичних можливостей жінок та чоловіків, паритетне представництво в органах влади й інших соціальних інститутах – інкорпорується в програми ряду впливових політичних партій.

У деяких країнах ідеї фемінізму достатньо відчутно вплинули на політику. Це насамперед стосується скандинавських держав. Наприклад, у шведському парламенті жінки становлять 40,4 % депутатського корпусу і 50 % членів уряду. У Норвегії серед парламентарів 39,4 % – жінки, у Фінляндії – 33 %. У Франції жінки становлять третину членів уряду. У ряді європейських країн для жінок встановлена спеціальна квота у виборчих списках (в Німеччині в ХДС/ХСС – 1/3).

8. 4. 3. *Пацифізм.* Пацифізм – рух борців за мир – становить сукупність добровільних груп та індивідів, які свідомо пов'язують свою діяльність з боротьбою проти військової загрози, мілітаризму, насильства як форми розв'язання конфліктів.

Засновниками цієї течії суспільно-політичної думки вважають Е. Роттердамського, який у своєму трактаті “Скарги світу” виступив проти мілітаризму та І. Канта, який у праці “До вічного миру” формулює основи так званого вічного миру між народами. Початок організаційного становлення пацифізму як політичного руху припадає на 20-30-ті роки ХІХ ст., коли виникають перші пацифістські організації.

Для пацифізму характерні надзвичайна неоднорідність його учасників, різноманітність форм діяльності. На початку ХІХ ст.

пацифізм розділився на два напрями – пацифістський і соціалістичний. У рамках останнього формуються комуністична і соціал-демократична течії. Значний внесок у розвиток пацифістського руху напередодні Першої світової війни зробив II Соціалістичний (особливо його Штутгартський (1907 р.) та Базельський (1912 р.) конгреси).

У другій половині 30-х років відбуваються важливі міжнародні конгреси та зустрічі, однак справжньої узгодженості дій прихильникам миру досягнути так і не вдалося. У той же час виникає і формується самостійний рух “федералістів світу”.

Після Другої світової війни пацифістський рух консолідується на демократичній антифашистській основі. У 1948 р. у Вроцлаві (Польща) відбувається Конгрес діячів культури на захист миру, в 1949 р. – I Світовий конгрес прихильників миру, який ухвалює Маніфест на захист миру. На II Світовому конгресі в Варшаві (1950 р.) створюється Всесвітня Рада Миру, яка ініціює кампанію спрямовану на підписання Стокгольмської відозви, що кваліфікує атомну війну як злочин проти людства.

У 50-ті роки шириться рух антиядерного пацифізму. Його ідейною основою став маніфест відомих вчених-ядерщиків Рассела-Ейнштейна-Жоліо-Кюрі (1955 р.). Тоді ж формується відомий Пагоушський рух. У другій половині 50-х років створюються масові антиядерні організації та коаліції, такі як британська Компанія за ядерне роззброєння (Сі-Енд-Ді), коаліція “Комітет ста”, західнонімецький комітет “Боротьба проти ядерної смерті”, італійська Рада боротьби за мир. Їхніми силами організовуються масові виступи в підтримку миру та роззброєння, такі як пасхальні марші, походи проти ядерної зброї, численні мітинги та маніфестації. У той же час найбільш радикальні противники насильства в молодіжному середовищі об’єднуються навколо нової течії, що отримала назву хіппі.

У 50-60-ті роки відбуваються масові виступи проти колоніальної війни Франції в Алжирі та військового втручання СРСР в Чехословаччину, у 70-ті рр. – проти війни США у В'єтнамі, у 80-ті рр. – проти введення радянських військ в Афганістан. Успіхом закінчилися масові антивоєнні акції проти нейтронної бомби та розміщення ракет середнього радіусу дії в Європі.

Масовий рух в підтримку миру знаходить своє втілення в міжнародній діяльності держав, що найповніше виразилося у так званому Гельсінському процесі, який започаткував постійно діючу Раду з питань безпеки і співробітництва в Європі, учасниками якої стали 33 європейські держави, а також США та Канада. З 1977 р. на основі виробленого Радою Заключного акту конгреси РБСЄ проходять регулярно.

У 80-ті роки відбувається трансформація пацифістського руху у напрямку підтримки позитивного миру, боротьби за виживання людства та біосфери, за без'ядерний, ненасильницький і безпечний світ. Всі ці виклики були почутими і внесеними на арену міжпартійної конкуренції партіями ліво-лібертіанської спрямованості.

8. 4. 4. Постіндустріалізм. Постіндустріалізм виступає ідеологічною і теоретичною основою сучасної теорії майбутнього, яка пов'язує його з подальшою орієнтацією на прогрес виробництва, науки та техніки і одночасно з новими парадигмами в гуманітарній та культурній сферах.

Теоретичною основою постіндустріалізму служать праці Д. Белла в яких він стверджує, що сучасні розвинуті суспільства перейшли з індустріальної фази свого розвитку в постіндустріальну, яка характеризується не стільки виробництвом товарів, скільки наданням послуг та інформації. Сучасні технології (насамперед у сфері комунікації), на думку прихильників даної теорії, ведуть до серйозних змін у характері політичних режимів, розвитку механізмів його динамічної стабілізації та модернізації,

зміцнення демократичних основ сучасного суспільства і його глобалізації.

На зміну стандартам якості життя індустріального суспільства, яке визначається як гра з природою приходять стандарти постіндустріального суспільства, яке вже є складнішою грою з індивідами. Для цього нового виміру якості життя визначальними стають постматеріальні цінності, такі як свобода, творчість, самореалізація, дозвілля, участь.

З різноманітних версій теорії постіндустріалізму можна виділити два основні його напрями – неотехнократичний та гуманітарно-екологічний. Перший напрям базується на визнанні особливої ролі новітніх технологій і наукової діяльності в контурах майбутнього суспільства, другий – акцентує свою увагу на підпорядкуванні науково-технічних чинників розвитку природи та людини.

У 80-ті роки починає домінувати думка про необхідність збалансованого підходу між цими двома напрямками. Акцентуючи увагу на необхідності розвитку новітніх технологій, які мають високу економічну рентабельність, не можна не звертати при цьому уваги на те, чи визначаються вони і такою ж екологічністю і соціальною комфортністю, чи ведуть в кінцевому підсумку до розширення свободи й самореалізації особистості, чи не виступають новим джерелом небезпек і гноблення.

Для постіндустріалізму характерне нове політичне мислення, яке характеризується пріоритетністю творення над руйнуванням, компромісу над конфронтацією, гуманізму над технократизмом, загальнолюдського над класовим чи національним. Суттєвим моментом в ідеології постіндустріалізму є ідея про взаємозв'язок процесів і явищ, які від-буваються в світі, про його загальну глобалізацію, а відтак і про необхідність взаємної відповідальності й солідарності.

На противагу ідеології постіндустріалізму існують і групи, які сповідують ідеологію антиглобалізму, акцентуючи увагу громадськості на негативних наслідках глобалізації для національної економіки і особливо культури. До числа таких об'єднань належать Глобальний рух народів (створений 1994 р. у Південній Мексиці з метою запобігання підписанню Північноамериканського договору про вільну торгівлю), Ruck Society (організація, заснована 1995 р. основним організатором акцій протесту Грінпісу М. Росселом, "ruck" – з англ. маса, натовп) та організація "Відродіть вулиці" (відзначилася тим, що на тривалий час блокувала вулиці великих міст для святкувань). Основними об'єктами їхніх нападок є різного роду міжнародні організації, такі як МВФ, Світовий банк, а також транснаціональні корпорації (такі як Мак Дональдс).

8. 5. Сім'ї політичних партій

Деякі з дослідників намагаються замінити термін "ідеологія" такими поняттями, як "політичний темперамент" або "інтелектуальна сім'я", але в науковій літературі вони не отримали визнання і широкого поширення.

Натомість в політологічній літературі для означення групи партій, які представляють виразну і окремішню ідеологічно-програмну самоідентичність існує так звана концепція сімей (родин) політичних партій. Процес виділення загальних типів політичних партій заснований, насамперед, на тій основі, що відрізняються вони між собою визначеною самоідентичністю, яка є результатом певного історичного процесу. Саме історичний контекст процесу формування політичних партій впливає на характер та зміст політичних стратегій, які вона використовує.

Концепція ця будується на трьох критеріях: генетичному, матеріальному та організаційному.

Генетичний критерій пов'язаний з появою спільних рис між партіями, які сформувались внаслідок однакового процесу інституалізації. Партії виникали та консолідувались у дуже подібних історичних умовах і щораз більше намагалися представляти інтереси визначених суспільних груп, політична еволюція яких у всіх країнах здійснювалася в подібний спосіб. Центральною віссю конфлікту став поділ на лівицю та правицю. Внаслідок цього сформувались дві великі сім'ї: лівих партій (соціал-демократи, соціалісти, ко-муністи) та правих партій (консерватори, ліберали, християнські демократи). Події 70-80-х років вплинули на трансформацію змісту, що криється за звичними категоріями лівих та правих, хоча сама суть конфлікту залишилася і нові типи партій, які виникли пізніше "підсилили" великі партійні сім'ї (наприклад, ліво-ліберальні партії належать до сім'ї лівих партій, а нові ультраправі партії – до сім'ї правих партій). Отже поділ на класову лівицю чи правицю, який сформувався у період оформлення і консолідації демократії, продовжує залишатися домінуючою і універсальною ознакою сучасних партійних систем і генетичним індикатором самоідентичності сімей політичних партій.

Матеріальний критерій тісно пов'язаний з генетичним. Політичні партії, які належать до генетичних сімей партій прагнуть реалізувати близькі пункти своїх програм. Це означає, що можна скласти перелік проблемних питань, які характеризують відповідний світогляд політичних партій – лівий чи правий, а в рамках кожної з партійних сімей – найбільш важливі питання, які виступають джерелом внутріблокового конфлікту і причиною виокремлення конкретних сімей.

Організаційний критерій пов'язаний зі створенням наднаціональних об'єднань, які стосуються подібних партій (наприклад, Соцінтерн, Ліберальний Інтернаціонал тощо). В рамках Європарламенту сформувались та існують наднаціональні політичні об'єднання, які охоплюють представників партійних

сімей. Інколи щодо них застосовують поняття “транснаціональні партії”.

Формування сімей політичних партій можна простежити на основі політичної структуризації Європейського парламенту. Виглядало воно так:

У 1953 р. в Європарламенті існувало три організовані групи політичних партій – група християнсько-демократичних партій, група європейських соціалістичних партій та група ліберальних партій;

У 1965 р. французькі голлісти об’єднуються з лібералами і формують Союз європейських демократів;

У 1973 р. Британська консервативна партія започатковує формування Європейської консервативної групи. Члени ірландської партії “Солдат Свободи” об’єднуються з Союзом європейських демократів під назвою Європейські прогресивні демократи. Тоді ж формується Комуністична група;

У 1976 р. Ліберальна група змінює свою назву на Групу лібералів та демократів;

У 1979 р. відбуваються перші прямі вибори до Європейського парламенту. Християнські демократи змінюють свою назву на Європейську народну партію. Європейська консервативна група трансформується у Європейську демократичну групу, яка пізніше об’єднується з Народною партією. Тоді ж формується група Технічної координації та захисту незалежних груп і членів;

У 1984 р. на базі французького Національного фронту та італійського Соціального руху формується група Європейських правих. Зелені та ліві об’єднуються з незалежними і формують так звану групу “Веселка”. Група лібералів та демократів перейменовується у Групу лібералів, демократів та реформістів.

Після приєднання до Європейських прогресивних демократів португальських соціал-демократів вона починає функціонувати під назвою Європейський демократичний альянс;

У 1989 р. з групи “Веселка” виділяється окрема Група зелених, формується Група об’єднаних лівих, відновлюють свою діяльність комуністичний та лівий альянси;

У 1994 р. на базі італійської партії “Вперед Італія!” формується група “Вперед Європа!”. Європейські праві змінюють свою назву на Європейський радикальний альянс. Група об’єднаних лівих бере собі назву – Європейські об’єднані ліві, формується група – Європа націй, а також група 27 неприєднаних членів;

У 1995 р. групи Об’єднана Європа та Європейський демократичний альянс об’єднуються і створюють групу Об’єднання для Європи;

У 1999 р. Європейська Народна партія змінює свою назву на Європейська народна партія (християнські демократи) та європейські демократи. Формується група Європейських демократів за різноманітність.

У сучасному Європарламенті загалом існує дев’ять так званих партійних клубів однак лише три з них функціонують як позапарламентські міжнародні організації, що користуються спільними фінансами, бюрократичним апаратом, спільними виборчими стратегіями. Йдеться про партії європейських соціалістів, об’єднання ліберальних партій та так звану Європейську народну партію – організаційне об’єднання християнсько-демократичних партій.

Запитання і завдання

1. У чому полягає суть поняття “ідеологія”? Які існують підходи до його розуміння?
2. Розкрийте взаємозв’язок ідеології та політики.
3. У чому полягає суть теорії “кінця ідеології”?
4. Які головні проблеми є предметом уваги ідеології?
5. Які існують головні типи ідеологій?
6. Які існують моделі конфігурації партійних систем на основі ідеологічного критерію?
7. У чому суть поняття радикалізм?
8. Дайте загальну характеристику ідеології традиціоналізму.
9. Назвіть головні положення та різновиди фашизму.
10. Назвіть головні положення марксизму-ленінізму.
11. Суть та різновиди неомарксизму.
12. Суть та різновиди лівого екстремізму.
13. Християнський та ісламський теїзм.
14. Теорія та практика ісламізму.
15. Лібералізм і його різновиди. Неолібералізм.
16. Консерватизм і його різновиди. Неоконсерватизм.
17. Засадничі основи християнської демократії. Християнські принципи.
18. Демократичний соціалізм – основа ідеології соціал-демократії.
19. Основні риси ліво-ліберальних об’єднань.
20. Екологізм – основа зеленого руху. Різновиди екологізму.
21. Жіночий рух і фемінізм. Течії феміністського руху.
22. Сексизм та теорія соціального партнерства статей.
23. Пацифізм та його витоки.
24. Постіндустріалізм – як ідеологія майбутнього суспільства.
25. Антиглобалізм як альтернатива постіндустріалізму.
26. Що розуміється під поняттям “сім’я політичних партій”? Наведіть приклади сучасних сімей політичних партій.

Реферати та повідомлення

1. Неолібералізм та неоконсерватизм. Спільні риси та відмінності.
2. Рейганізм та тетчеризм.
3. Соціал-демократичний консенсус: теорія та практика.
4. Фундаменталізм та тероризм.
5. Політична структуризація Європарламенту: історія та сучасність.

Література

Адамо Г. ХДС/ХСС сущность и политика.- М., 1978.

Актуальные проблемы социал-демократии.- М.: ИНИОН, 1991.

Алтухов В. Т. Обновление программы СДПГ // Социально-политические исследования, 1990, № 8.

Белл Д. Конец идеологии // Новое время, 1990, № 27.

Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма.- М., 1993.

Бова А. Лібералізм і консерватизм як основні політичні ідеології посттоталітарного суспільства // Молода Нація, 1997, № 6.

Борисова Т., Исакова И. Философия “зеленых”. Возможные пути развития общества // США, экономика, политика, идеология, 1991, № 4.

Булгаков С. И. Христианский социализм.- М., 1991.

В поисках равновесия: Экология в системе социальных и политических приоритетов.- М.,1992.

Валентинов Л. В. Наследники Ленина.- М., 1991.

Валькова Л. В. Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика.- М., 1987.

Вдовиченко Л. Н. Альтернативные движения в поисках альтернатив.- М., 1988.

Волкова Н. В. Популизм и консерватизм.- М., 1992.

“Восточноевропейский социализм”: становление режима, попытки его модификации, причины краха.- М., 1992.

Волкогонов Д. А. Ленин. Политический портрет.- М., 1994.

Волкогонов Д. А. Сталін. Політичний портрет.- К., 1989.

Воронкова В. Консерватизм // Політологічні читання, 1992, № 2.

Воронкова В. Лібералізм // Політологічні читання, 1992, № 2.

Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія // Віче, 1996, № 4.

Галкин А. Фашизм – его сущность, корни, признаки и формы проявления // Полис, 1995, № 2.

Гаврилишин Б. Походження людини та її ідеологій // Дороговкази в майбутнє. Доповідь Римському клубові.- К., 1993.

Гарбузов В. Н. Консерватизм: понятие и типология // Полис, 1995, № 4.

Голобуцький О., Кулик В. Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту.- К., 1995.

Джилас М. Лицо тоталитаризма.- М., 1992.

Дилигенский Г. Г. В поисках смысла и цели: Проблемы массового сознания современного капиталистического общества.- М., 1986.

Дубина А. Что такое популизм? // Политика и время, 1992, № 3.

Еко У. Ур-Фашизм // Сучасність, 1996, № 5.

Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 19.

Желев Ж. Закат тоталитарных систем // Политика, 1991, № 4.

Желев Ж. Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська та соціологічна думка, 1991, № 1.

Звелев В. И. Истоки сталинизма.- М., 1990.

Злобин В. И. Какая партия нужна пролетариату? (Из истории создания пролетарской партии в России) // Вестник Московского университета. Сер.12. Соц.-полит. исслед., 1990, № 6.

Змеев Б. М. Политическая идеология в странах тропической Африки: генезис и социальные функции.- Л., 1988.

Исаев С. А. Теология мира: Очерк протестантского модернизма.- М., 1991.

“Исламский фактор” в международных отношениях в Азии (70 – I пол. 80 гг.). Сб. статей / Отв. ред. Л. Полонская.- М., 1987.

Колодій А. Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і особи // Українські варіанти, 1997, № 2.

Кондратков Т. Р. Идеология. Политика. Война: Критика буржуазных, реформистских и ревизионистских концепций.- М., 1983.

Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития // Полис, 1995, № 4.

Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба.- М., 1991.

Кравченко И. И. Глобальные проблемы и глобальная политика. Ежегодник Северной ассоциации политических наук.- М., 1985.

Крапивин В. В. Формирование революционного сознания: (Проблемы и характерные черты в странах социалистической ориентации).- М., 1987.

Критика современных политологических и культурологических концепций общественного развития.- Л., 1986.

Лафонтен О. Социализм и новые социальные движения // Рабочий класс и современный мир, 1990, № 4.

Лакер У. Сущность фашизма // Проблемы Восточной Европы. № 47-48.

Лапина М. В., Лапин А. Г. Политика и идеология (К методологии исследования): Политика мира и развитие политических систем.- М., 1979.

Ли В. Ф. Социальная революция и власть в странах Востока (О проблемах и противоречиях некапиталистического переходного развития).- М., 1984.

Либерализм и демократия // Полис, 1994, № 3.

Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия. Введение.- К., 2000.

Макаренко В. П. Революция и власть.- Ростов-на-Дону, 1990.

“Манифест” шведских социал-демократов // За рубежом, 1989, № 37.

Маркс и современная политическая теория.- М., 1986.

Марксизм: про и контра.- М., 1992.

Маркузе Г. Одномерный человек.- М., 1993.

Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз.- К., 1997.

Мийон-Дельсон Ш. Политические идеи XX века.- М., 1995.

Миллер С., Потхофф Х. Краткая история СДПГ. 1848-1990.- К., 1990.

Мионов Д. А., Перцев А. В. Австромарксизм, позитивизм и рабочее движение.- Свердловск, 1990.

Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Диалог, 1990, № 9.

Новиков Г. Н. Де Голль, голлисты и голлизм // Новая и новейшая история, 1990, № 3.

Новоженова И. С. Французская социалистическая партия в 70-е гг.: Внутрипартийные течения / Отв. ред. Г. Дилигенский.- М., 1989.

Орлов Б. Социал-демократия Запада: ценности и ориентиры // Диалог, 1990, № 12.

Орлов Б. Социал-демократия и экономика // Вопросы экономики, 1990, № 2.

Осадчая И. М. Консерватизм против реформизма.- М., 1984.

Пияшева Л. Знамя его – свобода // Диалог, 1991, № 11.

Пияшева Л. И., Пинскер Б. С. Экономический неоконсерватизм: теория и международная политика.- М., 1988.

Полищук М. Л. В предверии натиска “третьей волны”: Контуры планетарной цивилизации и общественно-политической мысли Запада. -М., 1989.

Попов С. И. Буржуазная идеология на пороге XXI столетия.- М., 1988.

Пронякин Д. И. Анархизм: “Исторические” претензии и уроки истории.- Л., 1990.

Рассен Б. Практика и теория большевизма.- М., 1991.

Расы и расизм: История и современность.- М., 1991.

Рахимир П. Ю. Эволюция консерватизма в новое и новейшее время // Новая и новейшая история, 1990, № 1.

Религии мира: История и современность. Ежегодник, 1988.- М., 1990.

Савельева И. М. Альтернативный мир: модели и идеалы / Отв. ред. И. Гурьев.- М., 1990.

Скиба В. Й. Консерватизм – не лайливе слово // Віче, 1993, № 4.

Соргин В. В. Либерализм Запада XVII – XX веков.- М., 1995.

Современный консерватизм.- М., 1992.

Современный мир глазами “зеленых”.- М., 1987.

Социалистическое видение современности или современное видение социализма (обзор симпозиума) // Полис, 1994, № 5.

Социально-политические теории современной буржуазной идеологии: Критический анализ / Отв. ред. Р. Яновский. М., 1981.

Сталин И. В. Вопросы ленинизма.- М., 1947.

США: консервативная волна.- М., 1984.

Тихомиров В. И. Церковь и политическая борьба в Южной Африке.- М., 1990.

Тоффлер О. Третья волна.- М., 1992.

Троцкий Л. Д. К истории русской революции.- М., 1990.

Трудящиеся массы и антивоенное движение: О новых массовых демократических движениях в развитых капиталистических странах / Отв. ред. И. Пантин.- М., 1988.

Фомичев С. Р. Зеленые: взгляд изнутри // Политические исследования, 1992, № 1-2.

Фомичев С. Мыслить глобально, действовать локально. Интервью с сопредседателем Лиги зеленых партий // Общественные науки сегодня, 1993, № 2.

Худавердян В. Д. Современные альтернативные движения: Молодежь Запада и “новый” иррационализм.- М., 1986.

Чаликова В. Ліберали, ліберальне, лібералізм // Сучасність, 1993,

№ 3.

Чичерин Б. Различные виды либерализма // *Общественные науки и современность*, 1993, № 2.

Шапиро И. Введение в типологию либерализма // *Полис*, 1994, № 3.

Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм.- К., 1998.

Шведа Ю. Фемінізм як течія політичної думки та суспільно-політичний рух // *Perpetuum Studiens*, 2002, № 1.

Якушик В. М. Социал-реформизм в современном мире: идеология и практика.- К., 1990.

ЧАСТИНА II. ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

9. Партійна система. Типологія партійних систем

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про суть поняття “партійна система” і фактори, що визначають її конфігурацію;
- про засадничі основи типології партійних систем;
- про головні типології партійних систем.

Основні поняття

партійна система, конфігурація партійної системи, лінії соціально-політичного розмежування, теорія “замороження” партійних систем, конкурентні (неконкурентні) партійні системи, гегемонні та змінні партійні системи, ідеологічні та прагматичні партійні системи, центри змагання партійних систем, ідеологічна дистанція (ступінь поляризації).

9. 1. Суть поняття “партійна система”

Проблематиці партійних систем у науковій літературі приділяється багато уваги. Пояснюється це тим, що з’ясування суті цього питання дуже щільно пов’язане з проблемою державного та політичного устрою. Ця обставина, однак, не полегшує, а, швидше, ускладнює з’ясування суті зазначеного терміна.

У літературі можна знайти визначення партійної системи у широкому та вузькому значенні. У вузькому значенні під партійною системою розуміють взаємини між політичними партіями. У широкому – партійна система ототожнюється з політичною системою, оскільки партії є важливим засобом здійснення державної влади. З. Нейманн, вживаючи даний термін, не подає його чіткого визначення, підкреслюючи лише його зв’язок

із системою керівництва. Однак таке трактування поняття “партійна система” навряд чи виправдане з огляду на те, що політичні партії не є єдиними учасниками політичного життя, а партійна система – лише частина політичної системи.

Деякі автори обмежують поняття партійної системи лише зв'язками між самими політичними партіями, виключаючи з цієї сфери відносини між партіями та державою. Водночас важко погодитися з ототожненням партійної системи з державною владою. Очевидно, що поняття “партійна система” не охоплює такі соціальні інституції, як групи тиску, які також виступають достатньо активними учасниками політичного життя. Виконують вони інші функції і є елементом політичної системи.

Що стосується поняття “партійна система”, то у політичній теорії класичним вважається визначення, запропоноване М. Дюверже. Для нього партійна система – це форми та умови співіснування партій у певній державі. Отже, партійна система – це система відносин між політичними партіями.

Однак, партійна система це щось більше ніж просто сума конкуруючих на політичній арені партій. Саме зв'язки між політичними партіями визначають характер партійної системи як окремого політичного явища. Тому партійна система – це, з одного боку, статична конфігурація національних політичних партій на виборчому чи парламентському рівні, а з іншого – динамічний характер взаємних зв'язків між партіями, визначеними насамперед їх боротьбою за виборчі голоси та публічне становище в контексті можливості завоювання відповідальності за державну політику.

Партійна система, за М. Дюверже – це особливий тип взаємозв'язків між певними її ознаками, такими наприклад, як кількість партій, їх відносні розміри, домінуюча схема творення коаліції, географічна локалізація. Таким чином, М. Дюверже не лише згадує про динамічну систему взаємин між партіями, але

водночас відзначає кілька ознак цієї системи, що впливають на характер та спосіб формування конкурентних міжпартійних зв'язків.

Д. Рак вважає, що “партійна система не є звичайною сумою партій, людей, інституцій та форм активності. Це сукупність взаємин між політичними партіями в межах конкретного політичного режиму, що надає демократичним політичним партіям унікального значення”.

У розумінні Дж. Сарторі, “партійна система – це система взаємної діяльності, яка є результатом конкуренції поміж партіями. Вона спирається на взаємозалежності партій, на те, що кожна партія є функцією (у математичному розумінні) інших партій і реагує (в конкурентний спосіб чи ні) на поведінку інших політичних партій.

Отже поняття “партійна система” можна визначати як:

- конфігурацію політичних партій, які або конкурують, або співпрацюють між собою на підставі стабільних поглядів, що підлягають процесу інституалізації, визначають взаємні зв'язки між ними як на виборчій, так і на парламентській арені;

- систему взаємних зв'язків між партіями, які ухвалюють рішення з приводу існування самої системи;

- систему коопераційно-конкурентних зв'язків між партіями, принциповою метою яких є перенесення та реалізація суспільних інтересів у межах державного процесу ухвалення рішень;

- систему зв'язків, оформлених на різних політичних рівнях: виборчому, парламентському та організаційному.

Другий підхід розширює суть поняття партійної системи, застосовуючи його до відносин, які складаються як між партіями,

так і між іншими організаціями (групами інтересів) та державними органами.

Дефініція М. Дюверже партійної системи як системи відносин між політичними партіями передбачає щонайменше наявність двох політичних партій. У межах цього визначення важко знайти місце такому соціальному феномену, як однопартійна система. Однак, можна прийняти однопартійну систему як таку, яка не допускає існування інших партій.

Наступна проблема, що стосується цього поняття – це питання, чи всі політичні партії держави входять до складу партійної системи. Багато авторів вважають, що до партійної системи не належать ті партії, цілі та діяльність яких суперечать існуючій і визнаній іншими політичними партіями політичній системі, тобто йдеться про системність чи ан-тисистемність партії.

Якщо визначати партійну систему як систему зв'язків між існуючими політичними партіями, то серед них можна виділити окрему підсистему – партії, що підтримують існуючий устрій. Ці партії більш пов'язані між собою й існуючою владою, ніж інші партії. Часто вони створюють коаліції проти партій, що мають намір змінити існуючий політичний устрій (наприклад, коаліція правих партій проти Французької комуністичної партії в ІV Республіці). Отже, до партійної системи належать всі політичні партії, які діють у державі легально, незалежно від їхнього ставлення до певного устрою.

Легальний статус надзвичайно важливий для діяльності політичної партії. Він дає можливість для її існування і відкритої участі в політичному житті. Легально існуюча партія користується низкою прав, визнаних конституцією, і поки вона їх дотримується, вона толерується і владою. Іншою є ситуація стосовно нелегально існуючих партій. Навряд чи можна включати їх у поняття партійної системи – вони існують як групи тиску, здійснюючи відповідний

вплив на політичну систему ззовні, становлять частину політичної але не партійної системи.

Це прояснює місце сучасних комуністичних та фашистських партій у буржуазних системах. Навіть тоді, коли якась партія заперечує існуючий політичний устрій, виступає за насильницьке його повалення, це, однак, не виключає, її участі в партійній системі. Якщо ця партія достатньо впливова, регулярно бере участь у політичній діяльності, впливає на міжпартійні відносини, ми повинні її зачислити до складу партійної системи. В іншому випадку характеристика такої системи буде неповною.

9. 2. Фактори, що визначають конфігурацію партійної системи

Характер зв'язків, що налагоджуються між самими політичними партіями, з одного боку, та між партіями і владою, з іншого, визначають конфігурацію партійної системи в суспільстві.

На формування типу партійної системи, за визначенням М. Дюверже, впливає характер виборчої системи. Мажоритарна виборча система першого туру переважно формує двопартійну політичну систему, навпаки, пропорційна виборча система породжує багатопартійність. Це положення отримало назву “соціологічного закону Дюверже”.

На конфігурацію партійної системи суттєво впливає тип політичного режиму, традицій, що існують у державі, однак, як визнають більшість дослідників теорії партійних систем основним чинником, який визначає тип партійної системи, є домінуючі в суспільстві соціально-політичні поділи. Існування в державі різних однаково сильних соціальних конфліктів, які поділяють суспільство вздовж ліній розмежування і є соціальною основою формування багатопартійної політичної системи.

Відомий політолог, професор Каліфорнійського університету А. Лійпхарт, досліджуючи способи правління в сучасних демократичних державах світу, виділяє сім основних суперечностей, які визначають характер міжпартійної конкуренції, а відтак і конфігурацію всієї партійної системи: 1) у сфері соціально-економічних відносин; 2) релігійні; 3) культурно-етнічні; 4) між містом і селом; 5) щодо підтримки існуючого режиму; 6) у сфері міжнародної політики; 7) постіндустріальні. Всі ці соціально-політичні поділи суспільства (або лінії суспільного розмежування) більшою чи меншою мірою представлені в кожній з демократичних країн. Домінування котроїсь із перелічених суперечностей визначає специфіку існуючої в державі політичної системи. Найхарактернішими суперечностями серед існуючих є соціально-економічні. Ставлення до цього типу суперечностей значною мірою визначає місце політичної сили в політичному спектрі (на осі ліві-праві). Погляди представників партій лівої орієнтації на соціально-економічні проблеми відрізняються такими позиціями: 1) державна чи приватна власність на засоби виробництва є визначальною; 2) сильна чи слабка роль відводиться уряду в економічному плануванні; 3) підтримується чи заперечується перерозподіл багатства від багатих бідним; 4) розширюється чи зменшується державна соціальна допомога. За оцінками вченого соціально-економічні суперечності домінують у 84 % досліджених демократичних системах, всі ж інші трапляються у 16 % досліджених системах.

С. Ліпсет і С. Роккан трактували партійні системи, що формувалися у Західній Європі на зламі XIX та XX ст. як безпосередній продукт “впливу між двома фундаментальними процесами змін” – національною та індустріальною революціями. Чотири типи соціополітичних поділів становили основу, на якій формувалися партійні системи Західної Європи. Розуміння цього процесу було б, однак, неможливим без такого важливого додаткового чинника, що характеризує процес консолідації сучасних політичних систем, як виникнення і поширення

виборчого права.

Запровадження на початку ХХ ст. загального виборчого права означало появу на політичному ринку великої кількості нових виборців. Що цікаво, така раптова політизація загалом не означала, що “новоприбулі” стали автоматично доступними для існуючих політичних партій. Значна їх частина вже раніше зазнала соціалізуючих впливів організацій і з’являється на виборчому ринку вже як організована політико-соціальна група. Треба зауважити, що цей робітничий сегмент суспільства особливо скористався розширенням виборчого права. У Західній Європі процес поляризації суспільства, потрактований як ефект домінуючих конфліктів, що характеризують національний та індустріальний переломи, спричинилися до виникнення певних суспільних груп зі значним ступенем організації та володінням виразною груповою самоідентичністю. Новоутворені масові партії порушували перед структурованим суспільством, що підлягало процесові інституалізації, нові типи конфліктів.

У час розширення виборчого права домінував конфлікт експлуататор-експлуатований, крім цього він був відповідальним за визначення головної лінії політичного конфлікту в суспільстві. З часом політичні партії втягнули прихильників обох течій, стабілізуючи соціоекономічний поділ ліві-праві. Це означає, що масові партії активно брали участь в організації та стабілізації існуючих соціальних груп, зміцнюючи, за допомогою політичних інструментів, їхню суспільну відособленість, що практично спричинило повну мобілізацію доступного електорату. Наступні генерації підлягали соціалізації у межах існуючої вже організаційної структури, яка в державах Західної Європи (за винятком Ірла-ндії) спиралася на домінуючий соціоекономічний поділ.

Вивчаючи партійну систему 70-х років, названі вище автори стверджували, що вона відображає структуру соціополітичних

поділів, які існували вже півстоліття раніше. Автори припустили що “партійні альтернативи і, в багатьох випадках, партійні організації, є старшими, ніж більшість національного електорату”. Так сформувалася концепція “за-морожених партійних систем”, які не підлягають глибшим змінам від часу запровадження загального виборчого права у 20-х роках минулого століття. Р. Росе і Д. Урвін в опублікованих у 1970 р. дослідженнях підтвердили існування стану замороження партійних систем: “Від 1945 р. сила більшості партій у західному світі змінилася несуттєво”.

“Замороження” означає оформлення тривалих зв’язків між партіями та соціополітичними поділами, які виступають у межах суспільства. У класичній моделі індустріального суспільства це означає, що політична поляризація є відображенням класових конфліктів. На перший план висувається поділ робітники-роботодавці, який вказує на масштаби і форми підтримки, що приділяються партіям через електорат. Робітничий клас трактується партіями як природна база підтримки лівих партій або як сила, спрямована на зміни реформаторського характеру. Конфлікти, що з’являються в суспільстві природним способом відображають поляризацію вздовж лінії ліві-праві (конфлікт стосується питання власності та розподілу доходу). У межах суспільства утворюються та стабілізуються виразні форми партійної лояльності. Інституціоналізація зв’язків між партіями та профспілками чи церквою зміцнює процес партійної орієнтації електорату, роблячи його дуже тривалим та стійким до зовнішніх змін. Нові виборці соціалізуються в існуючу політичну систему.

Модель С. Ліпсета та С. Роккана наголошує на інституалізації заморожених структур соціополітичних поділів і формах партійної орієнтації електорату, які вони породжу-ють. Ця пропозиція не має суто статичного характеру. Форми ідентифікації популяції є наслідком історичного процесу суспільних та економічних змін.

Нові форми політичної ідентифікації розвинулися внаслідок

трансформації західного суспільства (національної та індустріальної революцій). Хоча структура цих поділів трактується як відносно тривала, їхнє політичне значення змінюється – погляди партійної конкуренції в межах політичної системи повинні еволюціонізувати. Послаблення значення, скажімо, релігійного конфлікту впливає на модифікацію характеру партії, яка його репрезентує. Вона змушена шукати підтримки серед інших сегментів суспільства, що пов'язано з її програмною переорієнтацією (наприклад, Австрійська народна партія – колишня релігійна). Партія також може намагатися інтегрувати різні релігійні групи, розширюючи в такий спосіб масштаби політичного впливу (наприклад, Християнсько-демократичний союз (ХДС) у Німеччині, Християнсько-демократична партія Голландії). Виникнення в Бельгії етнічних конфліктів змінило характер політичного суперництва і вплинуло на створення нових конституційних основ політичної гри.

Зв'язок між політичними партіями та соціополітичними поділами не можна трактувати в спосіб автоматичний. Політичні партії можуть виникнути як наслідок певного типу політичного конфлікту, але однаково підтвердженою виглядає гіпотеза, що можна в певний спосіб маніпулювати вже існуючими і навіть створити нові. Досвід Західної Європи підтверджує факт існування певної схеми. Масові партії залишилися завдяки суспільному поділу, щоб з часом набути автономного характеру, що дозволить їм виступати в ролі своєрідного стабілізатора традиційних ліній конфлікту і провідниками нових. Можна припустити, що політичні партії будуть намагатися використати вже існуючі суспільні поділи і для політичної їх активізації задля своїх власних інтересів. Можуть вони також підтримати і ті поділи, які зникають, надаючи їм нового програмного змісту, щоб у такий спосіб забезпечити необхідність подальшого свого існування. Робити це можуть лише істотні партії, які володіють організаційними, фінансовими та людськими ресурсами. Більше того, стабільні політичні партії в стані поглинути потенційно дестабілізуючі політичні питання,

обороняючись у такий спосіб перед появою нових соціополітичних поділів.

Цю останню здатність партійної системи досконало ілюструє приклад партій “нової політики”. Її прихильники відзначають появу нового поділу – конфлікту між прихильниками стабільного індустріального порядку (наголошують на традиційній системі економічних вартостей) та групами, що виступають за постматеріальні цінності. Р. Інглехарт пише про “тиху революцію”, яка закладає поступові зміни системи суспільних цінностей. Проблеми економічної безпеки, суспільного ладу та порядку перестають бути провідними політичними проблемами, а на перший план висувуються проблеми розширення політичної участі, можливості самореалізації чи лозунги, пов’язані з поліпшенням якості життя. Зміна системи суспільних цінностей пояснюється генераційними змінами, виникненням нового середнього класу і вищим освітнім рівнем населення. “Нова політика” – це не лише теза, що зумовлює появу нового виміру вартостей, але також існуюча в ній пропозиція взаємозв’язку матеріального / постматеріального виміру зі змінами, що відбуваються в системі поділів та способі їх політичної організації у зв’язку з виборчою переорієнтацією електорату.

Починаючи з кінця 70-х років багато дослідників партійних систем почали сумніватися в тезі про “замороження” партійних систем. Зокрема, було відзначено багато явищ, які свідчать про появу протилежного процесу, чи “розмороження” партійних систем. Це такі явища:

1) мобільність виборчих голосів, їх легке пересування, в результаті чого підтримка електоратом стабільних партій видається достатньо умовною і набуває ознак плинності;

2) зростання тієї категорії виборців, які приймають рішення в останню фазу виборчої кампанії;

3) поява так званих голосів протесту;

4) поява нових партій, що значно збільшує рівень фрагментації партійної системи та ускладнює процес коаліційних домовленостей.

Р. Інглехарт вважає, що в процесі політичної поляризації суспільства відбувається заміна класово зорієнтованих ліній поділу на погляди, які спираються на нову систему вартостей. Новий соціополітичний поділ, на думку Р. Інглехарта, повинен поступово замінити класичні суспільно-структурні поділи, наявні в моделі С. Ліпсета та С. Роккана.

Згідно з цією тезою, з'являється гіпотеза, яка повинна свідчити про безпосередній вплив нових суспільно-політичних поділів на зміни в партійній системі. Суспільство по-ляризується навколо конкретних проблемних питань, обидві матеріалістичні та постматеріалістичні системи цінностей порушують відмінні типи справ на політичній арені і намагаються зібрати навколо них найбільше прихильників. Домінує політичний конфлікт між силами, які наголошують на необхідності зростання економіки і так званою зеленою орієнтацією, яка наголошує на екологічних чи антиядерних проблемах. Сегменти суспільства найбільш схильні прийняти нову систему цінностей (новий середній клас, громадяни з високим рівнем освіти, післявоєнне покоління), підтримують нові партії або ті партії, що змінюють свою програмну орієнтацію і підкреслюють свою постматеріальну зорієнтованість. Сценарій, який пропонують прихильники “нової політики” дає змогу бачити в сучасних партійних системах нову якість, а визначальною їхньою ознакою по-винен стати розрив зі старими традиціями суспільних систем. Нові соціополітичні поділи повинні змінити політичні та організаційні форми їхнього прояву на політичній арені.

Однак, прискіпливіший погляд на партійні системи демонструє значний ступінь еволюційності їхнього розвитку. Багато стабільних

партій не лише існують, а й залишаються урядовими. Безліч партійних систем зазнали значних модифікацій, але без радикальної реструктуризації. З'явився ряд нових партій (наприклад, екологічні, ліво-лібертальні), однак їхній політичний вплив дуже обмежений. Партії зелених представлені в парламентах (наприклад, в Австрії, Бельгії, Фінляндії, Швейцарії), однак вони мають мало шансів на участь в урядових коаліціях. Деякі з них втратили представництво в законодавчих органах (наприклад, в Німеччині, Швейцарії). Хіба що в Італії можна говорити про феномен трансформації партійної системи після 1994 р. в контексті визначених змін у структурі домінуючих соціополітичних поділів.

Незважаючи на численні зміни в межах партійних систем (як, наприклад, у Данії в другій половині 70-х років, Бельгії чи Італії після 1994 р.), їх домінантною ознакою залишається наступність. Змінюється характер взаємин між громадянином та владою, зростає рівень освіти в суспільстві, очевидним є процес секуляризації, що спричиняє зміни соціальної структури електорату. Відбуваються також зміни в системі ціннісних орієнтацій, що обґрунтовує пропозиції, виголошені представниками теорії “нової політики”. Хіба що передчасною є теза про поступову заміну матеріальних цінностей постматеріальними.

Також спостерігаємо процес розширення сфери політичної зацікавленості громадян (наприклад, стосовно екологічних питань), однак це не свідчить про витіснення традиційного, економічного мислення на задній план. Якщо навіть приймемо тезу, що певні сегменти суспільства більш схильні підтримувати нові цінності, але творять вони потенційну базу для нового поділу в межах політичної системи, що однак не підтверджує думки про появу нового соціополітичного поділу. Партії, партійні системи, політичні еліти є дуже відірваними до суспільних змін. Новий конфлікт стосовно цінностей не знаходить безпосереднього інституційного вираження в структурі політичної конкуренції. В результаті його політичне значення та потенційно руйнівний вплив

на партійну систему обмежені.

У зв'язку з цим можна запропонувати кілька гіпотез розвитку соціально-політичних поділів і трансформації сучасних партійних систем.

Гіпотеза 1. Ми є свідками формування нового типу поділу суспільства (матеріальні цінності проти постматеріальних), який в майбутньому може стати базою і початком для нової політичної структури.

Гіпотеза 2. Нова система цінностей поступово стає характерною для постіндустріального суспільства, змінюючи його ставлення до політичного та соціального оточення. Однак, традиційна структура поділів є настільки еластичною, що може ввібрати після певних адаптаційних змін (наприклад, програмних чи організаційних) нові цінності і зробити їх частиною політичної боротьби (в тому числі виборчої). Це означає, що стабілізована і організаційно інституціоналізована структура соціополітичних поділів може розвиватися. Немов автоматично новий суспільний поділ стає більш усталізованим, ніж попередні, більше того, він сам стає знаряддям стабілізації, пропонуючи громадянам багато можливостей, які можуть бути інтегровані в соціальну та політичну системи.

Гіпотеза 3. Політичні партії з'явилися як результат різниці західних суспільств, підносячи існуючі соціальні поділи до рангу поділів соціополітичних. З часом, однак, вони стають суб'єктами, які живуть своїм власним політичним життям. Їхні мобілізаційні можливості вирости над конкретними поділами, опосередковано спричиняючи до стирання групових (класових) суперечностей. В контекст другої та третьої гіпотез вписується думка Дж. Смітта про те, що зміна соціополітичного поділу загалом не мусить спричиняти зміну партійної чи, тим паче, політичної системи.

9. 3. Соціально-політичні поділи

9. 3. 1. Суть поняття “соціально-політичний поділ”.

Соціально-політичний поділ (або лінії суспільного розмежування) – один із найважливіших факторів, який визначає характер партійної системи. Категорія “соціополітичний поділ” хоч і досить часто вживається в політологічній літературі, однак, є далеко неоднозначною. У західноєвропейській літературі також використовують термін *cleavege*, що загалом означає поділ, розлам. При цьому часто до нього додають означення “політичний”, “соціальний”, “структурний”.

Багато авторів вживають термін “соціальні поділи” для позначення всіляких розмежувань суспільства. До них належать конкретні суспільні групи, виокремлені на основі соціодемографічних критеріїв, таких як раса, релігія, освіта. Предметом дослідження при цьому стає структура конкретного суспільства, а точніше – динаміка його змін, які ведуть до змін політичних. З огляду на це політологів цікавлять насамперед ті соціальні зміни, які зумовлюють відповідні наслідки на політичній арені та істотно впливають на зміну домінуючого характеру міжпартійної конкуренції. Отже, йдеться лише про ті соціальні зміни, які мають визначальний вплив на політичні зміни.

Однак, коли відбувається стабілізація цих змін, то, звичайно, настає значна інерція і відпірність системи щодо соціальних впливів. Крім того, політична система може вибирати самостійно ті соціальні проблеми, яким вона надає політичного характеру. Особлива роль у цьому процесі належить партійній еліті. Соціальні поділи, концептуалізовані в категоріях групи, стають предметом політологічного аналізу, однак, лише як частина загальної проблеми соціально-політичних змін.

Досить часто в політологічних дослідженнях вживається і термін “політичний поділ”. Це вже суто політологічна категорія,

яка застосовується при аналізі різноманітних політичних проблем, що впливають на структуру політичної конкуренції та спосіб здійснення політики. Звичайно, характер і тривалість домінуючих політичних поділів визначає поведінка політичних еліт, зокрема партійної еліти. Прихильники такого політологічного підходу підкреслюють сильні автономні і творчі властивості політичної сфери в межах соціального оточення. Однак, здатність вибіркової політизації соціальної сфери має свої межі і політична система не може розвиватися абсолютно автономно поза логікою тих змін, які відбуваються в суспільстві. Г. Сйоблом пов'язує це поняття з процесом політизації чи лініями поділу, які є джерелом конфліктів та політичної конкуренції. Поділ існує на основі прийнятої системи цінностей і переконань, що спричиняє появу різних поглядів. Д. Істон зауважує, що дані поняття стосуються як системи цінностей та переконань, так і діяльності соціальних груп, а сам факт їхнього існування і є причиною політичного змагання. Г. Алмонд і С. Верба вважають існування соціально-політичних груп фундаментальною основою ліберальної демократії. “Відсутність у суспільстві структурованого поділу, вважають учені, зумовлює складність розуміння того як справді може функціонувати демократична політика. Якщо демократія заснована на виборі з-поміж існуючих альтернатив, то цей вибір повинен чогось стосуватися. Якби не було поділів, а суспільство не творило б опозиційних політичних груп, то ми б вважали, що політика не має жодного значення для спільноти і політичне змагання еліт не має суттєвого значення”.

Застосування категорії конфлікту до розуміння суті поняття “соціополітичний поділ” при аналізі соціальної структури призводить до спрощеного вживання таких понять, як “політичний поділ” чи “соціальний поділ”. Суть проблеми полягає в тому, що знаходиться вона десь посередині між двома основними способами ухвалення рішень, які застосовуються в соціології політики: з одного боку, способом, який визнає, що соціальна стратифікація не впливає на політичні інститути та політичну поведінку, а з іншого – способом, що трактує політичну діяльність як явище відносно

автономне, таке що впливає на структуру і характер соціальних змін. Категорія “соціополітичний поділ” є чимось на зразок синтезу обох способів, явищем, яке поєднує соціальну структуру з політико-інституційним укладом. У політологічному аналізі важливо оперувати аргументами обох сторін. Поєднання цих двох підходів – досить складна проблема, тому дуже часто всі, хто нею займається схильні до спрощення самої концепції – зведення цього поняття лише до понять “соціального поділу” або “політичного конфлікту”.

С. Бартоліні та П. Маєр вживають термін “соціополітичний поділ”, який розуміють як явище, що поєднує соціальну структуру суспільства з існуючим у ньому політичним устроєм. Обидва автори розрізняють три взаємопов’язані рівні цього явища – емпіричний, нормативний та організаційний.

Емпіричний рівень визначає соціальний (груповий) спосіб розгляду соціополітичного поділу. Йдеться про такий соціальний поділ, який ділить людей залежно від їхніх соціодемографічних характеристик (освіти, фаху, релігії, етнічної приналежності). Користуючись цими змінними, ми можемо виділити в межах суспільства окремі соціальні групи, які визначають його структуру. У такий спосіб соціальна база існуючого конфлікту визначається за допомогою поняття соціальної групи. Однак, сама соціальна група не ін-ституціоналізує ще самого соціополітичного поділу. Може при цьому з’ясуватися, що визначена соціальна група не формулює конкретних і настільки відокремлених інтересів, щоб на її основі дійти висновку про появу специфічного типу ідентичності. Така соціальна еkleктика не може існувати в сфері політики і в зв’язку з цим не може бути предметом розгляду політології. Факт визнання емпіричного рівня за істотний елемент поняття соціополітичного поділу вимагає виокремлення з цієї категорії усіх тих конфліктів, які стосуються лише сфери політики і не мають основи в груповій структурі суспільства (наприклад, проблеми розброєння, навколишнього середовища). Для них характерна нестабільність,

викликана кон'юнктурним підходом до даного типу конфліктів зі сторони політичних партій, які формують тимчасові й нетривкі виборчі коаліції.

Нормативний рівень. Певна група для того, щоб стати учасником соціального поділу, повинна стати свідомою своєї ідентичності, більше того, повинна бути готовою до діяльності, спрямованої на її збереження. Та групова ідентичність – це сума цінностей, переконань, способів поведінки чи навіть упереджень, які домінують у свідомості членів даної групи. Частиною процесу формування групової ідентичності є явище формування певних інтересів, реалізація яких вважається засадничою основою діяльності групи. Якщо ці інтереси набувають політичного характеру, а їхня реалізація пов'язана з владою, то соціальна група входить у сферу політичної конкуренції, а її суб'єктивна позиція набуває нової якості. Якщо соціальна група виступає монополістом на політичному ринку, тоді ми не будемо мати справи з соціополітичними поділами. Соціополітичний поділ означає, що повинно існувати щонайменше дві сторони конфлікту, діяльність кожної з яких створює реальну загрозу в боротьбі за розподіл політичної влади.

Певні соціальні групи, які мають власну ідентичність, можуть бути і не зацікавленими в політизації своїх групових інтересів. Не обов'язково це зумовлено їх монополістичним становищем, а швидше їхнім переконанням, що реалізація конкретних інтересів не вимагає їхнього втручання в публічний процес боротьби за владу, коли очікування членів групи мають відмінний від політичного (культурний, релігійний, фаховий) вимір. Наприклад, у скандинавських державах сформувалося глибоке суспільне переконання, що релігія є справою приватною і її не треба привносити в політику. Внаслідок цього в таких державах відсутні релігійні соціополітичні поділи. На процес політизації визначених питань може також помітно впливати стан потенційної загрози для соціальної групи.

Організаційний рівень. Обидва автори переконані, що процес оформлення певного соціополітичного поділу завершується організаційним оформленням. У такий спосіб він набуває інституційного вираження, а групові інтереси однієї зі сторін конфлікту набувають структурного характеру. Найістотнішим моментом у цьому процесі стає усвідомлення елітою групи того, що процес реалізації групових інтересів може відбуватися лише через контроль нею парламентсько-урядової сфери, де всі основні конфліктні інтереси суспільства оформляються у вигляді державної політики.

Оскільки сучасна політика трактується як наслідок соціальних процесів, які виражаються в структуризації політичної конкуренції, що має виразні ознаки партійної політики, то в кінцевому підсумку саме поява цього типу організації означає завершення процесу виникнення соціополітичних поділів.

С. Бартоліні і П. Маєр вважають, що термін “соціополітичний поділ” повинен засвідчувати існування поділів у межах політичної спільноти, які містять в собі та об’єднують усі три згадані вище рівні. Послугуючись їхніми дослідженнями можна визначити, що соціополітичний поділ – “це стабільний уклад поляризації політичної спільноти, в межах якого визначені соціальні групи здійснюють підтримку конкретних напрямів політики, а також політичних партій, які є їх представниками, тоді коли інші соціальні групи підтримують опозиційні політичні напрями і відповідні їм політичні партії”.

Отже, саме політичні партії виступають найбільш дієвим чинником політизації певних соціальних інтересів. Це не означає, що інші політичні організації (наприклад, групи інтересів) не можуть представляти визначеного соціополітичного поділу, однак саме вони, звичайно, виступають інституціями, що політично оформляють соціальний конфлікт. Якщо навіть інституційним вираженням соціополітичного поділу виступають позапартійні

організації то, звичайно, вони не мають належного політичного представництва.

Можна припустити існування достатньо простої формули: що лише ті соціополітичні поділи та проблемні питання мають визначальний характер, які поділяють істотні політичні партії в межах конкурентної партійної системи.

Еволюція соціополітичного поділу, його зміна чи трансформація можуть бути наслідком зміни структури суспільства, зміни характеру групової ідентичності чи зміни його організаційної структури. Може мати місце і збіг усіх цих трьох причин. Однак, зміна соціополітичного поділу загалом не повинна означати його ерозії чи заміни іншим. Тра-диційний соціополітичний поділ може бути способом існування політичної конкуренції, хоча його сучасний зміст суттєво відрізняється від початкового (наприклад, економічна сторона поділу ліві-праві). М. Франклін, Т. Маке і Х. Вален писали, що “соціополітичні поділи мають тенденцію до існування навіть тоді, коли об’єктивні умови, які спричинили їхнє виникнення, давно змінилися, а нові покоління соціалізуються в межах вже існуючих форм партійної лояльності, щільно пов’язаної з вже існуючими конкретними поділами”.

9. 3. 2. Соціально-політичні поділи на виборчій арені. Багато політологів вживають поняття поділів, розуміючи під ним будь-яку політичну проблему, яка викликає зацікавлення електорату і впливає на характер його голосування. Досить часто йдеться про ті проблеми, які з’являються лише в одних або в кількох виборах, а потім зникають. Деякі далі повторюються з певною частотою якщо виявляється, що соціальні очікування не задоволені. Тому можна погодитися, що однією з визначальних ознак соціополітичного поділу є його вплив на виборчу поведінку.

Прихильники чи противники конкретної політичної проблеми формують виборчі коаліції, які й реєструють факт їхньої

істотності у виборчому змаганні. Такою є, наприклад, проблема приєднання до Ради Європи в скандинавських країнах. Вона поляризує електорат і, очевидно, має вплив на індивідуальну поведінку виборців. В Ірландії ставлення до проблеми Ольстера з 80-х років є важливим у поляризації настроїв виборців. У Німеччині та Франції зростає частота загострення проблем, пов'язаних з громадською безпекою, а в Голландії – з громадянськими правами та свободами. Однак, усі ці проблеми становлять елемент ширшого ідеологічного змагання – протистояння між лівими та правими політичними цінностями. Вони самі не визначають нового соціополітичного поділу, але становлять матеріальний елемент вже існуючого.

Очевидно, що вживання в цих випадках терміна “соціополітичний поділ” не є обґрунтованим. Швидше за все тут йдеться про характеристику проблемних питань, які мають кон'юнктурний вплив на процес розподілу виборчої підтримки. Підтверджує це кілька ознак, які характеризують зв'язок виборчої поведінки з політичними партіями.

По-перше, ці питання досить часто мають перехідний характер і, як звичайно, не створюють стабільних форм поляризації електорату, а надто політичних партій.

По-друге, наслідком перехідного домінування конкретної проблеми є факт виникнення тимчасових виборчих коаліцій, які мають понадгруповий характер. Це означає, що конкретний сегмент електорату, який виступає як сторона конфлікту можна охарактеризувати за допомогою соціодемографічних характеристик (наприклад, віку, фаху, місця проживання).

По-третє, конкретне питання може складати матеріальну сторону домінуючого лівого чи правого напрямку і водночас можуть з'являтися виборчі коаліції, що підтримують існуючі соціополітичні поділи.

По-четверте, багато нових проблем виникають з появою нових партій, які часто виявляються організаціями не спроможними стабілізувати свої позиції на арені парламент-ського змагання. Не є вони істотними політичними партіями. Привнесення цих питань на виборчий ринок ще не означає, що вони стануть предметом парламентсько-урядової полеміки. Досить часто це залежить від стабільних угруповань, які перехоплюють ці нові проблеми і в такий спосіб розширюють свою програмну ідентичність, водночас збагачуючи проблематику політичної конкуренції.

9. 3. 3. Формування соціально-політичних поділів. Процеси демократизації в державах Західної Європи найповніше аналізували С. Ліпсет та С. Роккан. Цікавили їх переважно такі проблеми, як формування в певному регіоні системи соціально-політичних поділів, характер зв'язків між соціально-політичними поділами і політичними партіями та партійними системами. Проведені дослідження переконали їх у тому, що спосіб політичної та виборчої поведінки детермінований соціально-структурними чинниками. У цьому процесі важливими є істотні політичні партії, які структурують характер масової виборчої поведінки.

Обидва автори трактують факт появи соціополітичних поділів як наслідок двох революцій (соціальних зламів), які визначили темп і характер процесів модернізації і демо-кратизації Західної Європи – національної та індустріальної. Кожна з них створила відмінний тип поділів. Вони також відзначають два виміри цих поділів: територіальний та функціональний.

Національна революція спричинилася до оформлення і поглиблення *територіального конфлікту* між національно орієнтованою культурою, представленою політичною елітою, і державною бюрократією та регіональними меншинами (етнічними, мовними чи релігійними), які відчували небезпеку в цих доцентрових тенденціях (конфлікт центр-периферія). Цей конфлікт був типовим для фази формування національних держав. Однак, з

появою загального виборчого права ця суто територіальна опозиція поступово втрачає своє домінування.

Територіальний конфлікт неодноразово виявлявся в державотворчих процесах. У екстремальних ситуаціях він набував форм війни, переселень, чисток тощо. Розв'язання цього конфлікту веде до національної та територіальної консолідації і до формування таких політичних структур, які об'єднували регіональні середовища та уніфікували політичний процес. Розширення сфери управління державою, розвиток бюрократії та міжрегіональних зв'язків – чинники, що вплинули на появу нових форм ідентичності, які виходили за межі локальних структур. Неодноразово, однак, цей тип конфлікту ставав причиною розпаду територіальних структур (наприклад, мобілізація фермерів та селян у Норвегії та Швеції унеможливила існування унії між цими державами). Опір Великобританії призвів до війни в Ірландії і внаслідок цього до появи там республіки. У Бельгії та Іспанії територіально-культурний конфлікт не становив загрози для процесів формування націй, однак, не розв'язаний до кінця, він проявився значно пізніше у формі проблеми басків та каталонців в Іспанії та валлонців і фламандців у Бельгії.

Національна революція спричинила *конфлікт між державою та церквою*. Цей тип конфлікту стосувався, насамперед, проблеми контролю над системою освіти. У протестантських державах церква досить швидко стала агентом держави і загалом не протистояла процесу секуляризації освіти. По-іншому виглядала ця проблема в католицьких державах. Впровадження тут обов'язкової освіти під контролем держави зумовило супротив церкви, що призвело до появи партій соціального протесту, щільно пов'язаних з церквою організацією. Процерковні рухи мали на меті ізолювати вірних церкви від зовнішніх впливів. З'являються підтримувані церквою партії, профспілки, спортивні товариства, видавництва, газети та радіостанції. Процес цей отримав назву інституційної сегментації, а Голландія та Бельгія стали його

найяскравішими прикладами. В Голландії з'явилися так звані вертикальні структури, які охоплювали своїм впливом закриті соціальні групи, а також інституції та товариства, основною метою яких було забезпечення лояльності частини суспільства щодо церкви.

Конфесійна різноманітність призвела до виникнення окремих субкультур, які мали недопустити комунікацію між їх окремими представниками. У Голландії до 60-х років існувало три окремі субкультури – протестантська, католицька та світська (національно-ліберальна). У Бельгії виникає така ж католицька структура.

Індустріальна революція теж зумовила виникнення двох конфліктів: конфлікту між інтересами фермерів та міською буржуазією та конфлікту між робітниками та працедавцями. Ці поділи змусили суспільні групи визначитись зі своєю ідентичністю.

Конфлікт між містом і селом мав більш спокійний перебіг у Великобританії, ніж у континентальній Європі. У Великобританії спочатку він був представлений суперечкою між консервативною партією, яка виступала на підтримку аграріїв і ліберальною партією, яка презентувала інтереси міських бюргерів. Обидві сторони конфлікту проте дуже швидко досягли компромісу, в результаті чого відбулася консолідація національної еліти. Водночас спостерігається виразна класова поляризація електорату. У континентальній Європі цей тип поділу відіграв помітну роль довший час. У Бельгії, Голландії чи Франції він не набрав характеру міжпартійного конфлікту, в той час, як у скандинавських країнах набув ознак міжпартійного змагання. Крім виразних ознак територіального конфлікту, з'являються елементи економічної опозиції. Фермери, як сегмент економічного ринку, відчувають небезпеку зі сторони промислових структур. З'являється чимало аграрних груп інтересів, а також селянські партії. Незважаючи на програмне декларування того, що є вони ані соціалістичними, ані

буржуазними партіями, вони більше схилилися до співпраці з несоціалістичними партіями. Однак, навіть тоді, коли в скандинавських країнах почали домінувати робітничі партії, аграрні партії не були готовими до по-розуміння з буржуазними партіями, які виражали інтереси бізнесу. За винятком скандинавських держав, цей тип конфлікту не знайшов партійного оформлення. Інтереси фермерів були репрезентовані окремими групами інтересів або ввійшли до програм інших партій. Аграрні партії з'являються переважно там, де сильна культурна опозиція фермерських регіонів спричинилася до поглиблення і загострення вже існуючих економічних конфліктів.

У сучасній фазі індустріалізації в державах Західної Європи почали з'являтися організації робітничого класу. Центральною ареною політичної боротьби став ринок найманої праці, а домінуючим типом конфлікту – *конфлікт між інтересами приватних власників та інтересами найманих робітників*.

Для С. Ліпсета і С. Роккана засадничою основою, яка свідчить про характер взаємних зв'язків між організаціями, що представляють інтереси робітничого класу і стабільними елітами, була відкритість конкретного суспільства. У Європі ХІХ-ХХ ст. існували соціальні бар'єри, однак, різниця між державами в трактовці політичною елітою соціальних потреб робітничого класу була достатньо суттєвою. Це значною мірою впливає на розвиток політичних партій та профспілок.

О. Кірчхеймер аналізує цю проблему в категоріях політичної інтеграції, під якою розуміє здатність політичної системи до залучення в політичний процес тих соціальних груп, які знаходилися поза його межами. Йдеться тут не лише про процес політизації (участь у виборах), а й про здатність держави залучати до його участі в політичному житті всіх своїх громадян. У Великобританії та скандинавських країнах ставлення еліти до робітничого руху було дуже прагматичним і відкритим, тут ніколи

проти робітничого руху не практикувалися репресії та заборони. В Німеччині, Австрії, Франції та Італії цей конфлікт зумовив глибокі політичні поділи. Внаслідок репресивної діяльності держави щодо робітничого руху, партії та профспілки не були зацікавленими в інтеграції своїх членів в існуючу політичну систему. Вони творили власну соціальну підсистему, ізолюючи своїх прихильників від решти суспільства (з'являються сильно інтегровані структури, які отримали назву "soziale ghettoparteien"). Політичні партії, що є представниками інтересів робітничого класу, стають у такий спосіб антисистемними. Однак, після Другої світової війни спостерігається послаблення цього типу конфлікту і пов'язаної з ним ідеологічної напруги. Робітничі партії почали брати участь у процесі державного управління. В ряді держав вони беруть на себе відповідальність за державну політику, здобувши перемогу на загальних виборах.

9. 3. 4. Типи соціально-політичних поділів. На підставі висновків багатьох західноєвропейських політологів можна окреслити чотири основні соціально-політичні поділи, які становлять основні лінії політичних конфліктів. Оцінка їхньої важливості є, в певному сенсі, результатом суб'єктивної оцінки дослідника. Однак, таким об'єктивним чинником, який дає підстави говорити про важливість того чи іншого соціально-політичного поділу може виступати факт існування істотних політичних партій, які є виразниками інтересів сторін конфлікту. Якщо партія активно бере участь в урядових переговорах, має вплив на зміст державної політики і виступає як організаційне вираження конкретного соціально-політичного поділу то можна визнати даний поділ за політично важливий.

Соціоекономічний (класовий) поділ. Цей тип соціально-політичного поділу наявний в усіх демократичних політичних системах і найповніше відображається в структурі партійних систем. Вираженням такого типу поділу є конкуренція між партіями (блоками) лівиці та правиці. Однак, останнім часом

з'явилося чимало досліджень, які свідчать про зменшення впливу цього типу конфлікту на характер політичного змагання.

Послаблення впливу цього типу конфлікту може бути наслідком зменшення політичної ваги самого робітничого класу як бази підтримки лівих партій. Цей тип аргументів ґрунтується на факті демографічного зменшення чисельності робітничого класу, зайнятого у великій промисловості. Є це кількісною зміною, яка зумовлює якісні зміни в політичній сфері. Дж. Лане і Е. Ерссон, аналізуючи ці проблеми, послуговуються терміном “вимір індустріалізації”, який показує відсоток зайнятих у промисловості відносно всього-го працездатного населення. Вони стверджують, що в державах Західної Європи взаємна залежність між суспільним добробутом і ступенем індустріалізації слабне – зростання національного доходу щораз менше залежить від кількості зайнятих у сфері виробництва, більше – від нового середнього класу, зайнятого в сфері послуг.

У 90-х роках у 16 державах Західної Європи в промисловому секторі було зайнято приблизно 31 % працездатного населення (в 60-х роках - близько 42 %), тоді як у сфері послуг – близько 60 %. У сучасних державах Західної Європи мають місце відмінності в темпах і розмірах змін традиційної індустріальної структури суспільства. У Швейцарії, Бельгії, Великобританії та Голландії процес зменшення робітничого класу, зайнятого в великій промисловості, характеризується найвищою динамікою. В період 1960-1990 рр. промисловий сектор зменшився відповідно на 19,4, 19, 18,3 та 16 %. У Швеції, Норвегії та Данії процес цей був доволі помірним (становив близько 10%). У Фінляндії та Австрії темп зменшення зайнятих у промисловому секторі був найнижчим (0,9 та 3,5 %). У трьох скандинавських державах одночасно зареєстровано найвищий приріст працівників зайнятих у сфері послуг (у Швеції – на 25,2 %, Норвегії – на 23 %, Данії – на 22,1 %). Серед усіх країн Західної Європи лише в Греції та Португалії у сфері послуг було задіяно менше 50 % працездатного населення

(відповідно 46,2 та 44,2 %).

Другий тип аргументів підтверджує послаблення ролі робітничого класу як політично важливої соціальної групи. Йдеться вже про якісні зміни, найчастіше мова йде про обуржування робітничого класу, про стирання соціальних бар'єрів між класами. Внаслідок зростання життєвого рівня і прийняття робітничим класом стилю життя середнього класу стирається різниця між робітничим і новим середнім класом. Наступає ерозія ідентичності робітничого класу. Це впливає на результати виборчої поведінки цієї соціальної групи.

Зменшення значення класового поділу одночасно пов'язане зі зміною характеру й змісту політичної конкуренції. З'являються або нові політичні питання (наприклад, екологія), або традиційні конфлікти набувають нового змісту (наприклад, держава добробуту чи прагнення порядку та справедливості), що привертає увагу різних сегментів суспільства. Наслідком цього є послаблення традиційних суспільних зв'язків, які спиралися на фахову основу, залежали від рівня доходу чи соціального статусу. Поява все нових проблем (наприклад екологія) і їхня поступова політизація може привести до того, що громадянин, беручи участь у виборах, перестає керуватися почуттям групової приналежності чи ідеологічними цінностями. Більшість досліджень, які стосуються виборчої поведінки, стверджують, що громадяни при голосуванні щораз частіше на перший план висувають конкретні політичні питання та особу лідера.

Почуття приналежності до певної спільноти (наприклад, робітничого класу) може загалом залишатися стабільним, однак на політичній арені воно не набуває ідеологічного вираження. У подальшому воно може проявлятися в інших площинах поведінки (наприклад, у профспілковій боротьбі). Це може означати, що послаблюється ідеологічний та політичний зв'язок спільноти (суспільної групи) з певними політичними партіями.

Аргумент про послаблення цього поділу часто пов'язаний зі зміною ролі та функцій політичних партій (особливо лівих). С. Ліпсет у 60-х роках стверджував, що подібність лівої та правої ідеології на практиці означає розвиток нової ідеології консервативного соціалізму. Водночас А. Піззоро відзначав стирання програмних відмінностей між політичними партіями. Ідеологічну конвергенцію він трактує як явище циклічне. Після Першої світової війни спостерігалася тенденція до відокремлення партійних програм. Нові партії, соціалістичні та католицькі, намагалися в такий спосіб доводити свою ідентичність відносно вже стабільних політичних партій (консерваторів та лібералів). Однак, коли вони опинилися в орбіті влади, то почуття відокремленості почало їм заважати. Необхідність співпраці з іншими партіями і боротьба за голоси виборців змусили їх до зменшення акцентів щодо відмінностей. Для А. Піззоро визначальним аргументом цього процесу є їхня довготривала співпраця і відносна стабільність конфігурації партійної системи. Поява нових партій може означати тенденцію до пошуку нової ідентичності через підкреслення програмних відмінностей зі стабільними партіями. Циклічність означає, що з часом партійна система стабілізується і знову пануватиме процес конвергенції. О. Кірчхеймер пов'язує процес уподібнення партій з появою в 60-х роках нової партійної моделі – партій виборців (catch-all party).

Очевидним наслідком прагнення соціалістичних партій до здобуття влади була необхідність зміни попередніх, надто ортодоксальних умов, які унеможлилювали їм повне використання політичних засобів, які надавала демократична держава.

Перебування в опозиції відсувало ці партії від головної арени політичного змагання викликаючи в громадян сумніви щодо їхніх правдивих політичних намірів. Економічна кон'юнктура 50-60-х років дала можливість політичним елітам соціалістичних партій зрозуміти, що виконання лише функцій опозиції не допоможе їм

скористатися повоєнною стабілізацією і соціальною легітимацією політичної системи.

Представлених три рівні, в межах яких аналізується процес ослаблення класового поділу, між собою взаємно пов'язані. Спостерігається трансформація соціальної бази в напрямі стирання класової різниці. Ідеологічні та групові форми ідентичності втрачають свою силу та привабливість, а політичні партії стають виборчими агенціями. Однак, далі спостерігається існування виборчого змагання на осі ліві-праві. Економічні проблеми 70-80-х років спричинили поглиблення соціальних відмінностей, що призвело до зростання зацікавленості дослідників цим типом поділу. Якщо навіть зростання економіки робить можливим справедливий розподіл національного доходу між різними групами та класами, їхні економічні очікування все ж залишаються суб'єктивними. С. Ліпсет підкреслює, що доки певна група людей отримує більшу винагороду за інших та має вищий соціальний статус, доти люди відчуватимуть себе обділеними та скривдженими.

При цьому, однак, треба пам'ятати, що добробут і його розподіл значною мірою зумовлені політичними факторами. Цей факт може спричинити відмінності в економічній орієнтації правих та лівих партій, однак, у певних межах. Сьогодні будь-яка економічна політика повинна узгоджуватися з ідеєю держави добробуту, функцією охорони держави за одночасного дотримання встановлених ринком правил гри. Залежно від того, яка партія (чи партійна коаліція) здійснює владу, зміщуються акценти. Англійський неолібералізм не відкидає повністю опікунських та соціальних функцій держави, однак намагається акцентувати на залежності між можливістю їхнього виконання та рівнем економічного розвитку держави. Таку ж політику спостерігаємо в Норвегії чи в Швеції. У Австрії правляча соціал-демократична партія на перший план висуває лозунг повної зайнятості населення, однак не може не рахуватися з тим фактом, що це пов'язано із

більшою гос-подарською інтеграцією держави в Європейський Союз.

Після Першої світової війни в Західній Європі сформувався так званий соціал-демократичний консенсус. Західні суспільства прийняли той факт, що держава повинна взяти на себе відповідальність за добробут та економічну безпеку громадян. Внаслідок цього в політиці багатьох держав почали домінувати опікунські (велферівські) стратегії.

Виборчий успіх політичних партій значною мірою був пов'язаний із прийняттям соціал-демократичної орієнтації. Християнські партії швидко теж стали частиною цього суспільного консенсусу. Подібно до соціал-демократів, вони відкинули антикапіталістичну пропаганду й запровадили помірковану форму державного втручання в межах концепції соціально орієнтованої ринкової економіки. Консервативні партії теж схилилися до прагматичних стратегій (зберігаючи ідеологічне несприйняття державної експансії) і трактували державу добробуту, втручання держави як аргументи, які забезпечували перемогу на виборах. Більше того, беручи на себе відповідальність за державне управління, вони намагалися реалізовувати політику, близьку за своїм змістом до соціал-демократичного консенсусу. Таке уподібнення політичних партій мало цілком практичне пояснення.

Однак, з 70-х років консервативні партії та християнські демократи почали поступово повертатися до ліберальних основ політики. Соціал-демократи теж змушені були підійти до реалізації економічної політики за рецептами Кейнса. Було це зумовлено економічними кризами 70-80-х років, коли виявилось, що можливості втручання держави в ринкові відносини досить обмежені. Не лише консервативні партії прийняли економічні засади неолібералізму. Програмні зміни в соціал-демократичній стратегії відбулися в тому ж напрямі. Отже, в 90-х роках соціал-демократичний консенсус поступився місцем неоліберальному. В

межах першого – політичні партії стояли переважно на позиціях лівого центру, в межах другого – змістилися на позиції правого центру. Однак ні в першому, ні в другому випадках не були в чистому вигляді реалізовані ані соціал-демократичні, ані неоліберальні програми.

Як з'ясувалося, відповідальність за державну політику, між іншим, означає і відповідальність за її економіку. Жодна з правлячих партій не може дозволити собі керівництво державою, базуючись лише на класових (групових) інтересах, не може застосовувати антагоністичні ідеології. Не виключає це однак їх особливого, безпосереднього чи опосередкованого зв'язку (наприклад, через профспілки) з однією з великих соціальних груп, хоча б з огляду на виборчу стратегію. Визначає це відповідні, згадувані раніше, акценти в реалізації державної політики, а особливо її економічної частини. У цьому випадку користуються досить загальним виміром ліві-праві. Він має на меті певне впорядкування досить складних взаємин реальної політики. Насправді ж зв'язки між політичними партіями є значно складнішими, ніж запропонована двомірна шкала. Однак, саме в такий спосіб можна зорієнтуватися в певних загальних підходах політичних партій, які реалізуються на арені політичного змагання. Щоправда питання про розміщення політичного угруповання на ліво-правій шкалі є досить неоднозначним, проте саме соціал-економічна програма партії досить чітко його визначає. Отже, цей тип конкуренції ліві-праві, який спирається насамперед на соціально-економічні проблеми актуальний у всіх державах Західної Європи і визначає головну вісь поділу на виборчій арені. Винятком тут була хіба що Ірландія, де до 70-х років домінували інші соціально-політичні поділи.

Релігійний поділ. Організаційним вираженням цього типу поділу є конкуренція політичних партій, які представляють релігійну та світську субкультури. Це означає, що предметом конкуренції стають моральні проблеми, а також проблеми місця і

ролі церкви та релігії в житті суспільства. Цього поділу немає у всіх державах Західної Європи, хоча в деяких з них він набув соціополітичного характеру з важливим значенням.

Сьогодні вважають, що релігійні поділи, подібно до соціально-економічних, втрачають свою політичну значущість. Найчастіше, у зв'язку з цим, вживається аргумент про зменшення чисельності людей, які є практикуючими віруючими. Однак питання, наскільки цей аргумент поважний, досить дискусійне.

У Європі сьогодні окреслилися досить виразні лінії поділу, які стосуються релігійної структури. Північна її частина є протестантською, а південна – католицькою. Головна лінія поділу простягається між Роттердамом на півночі і Венецією на півдні. На південь та захід від неї розмістилися католицькі держави (Франція, Іспанія, Бельгія, Італія, Австрія), а на північ і схід – протестантські (скандинавські держави, північна Голландія, північна Німеччина та Великобританія). У другій групі виняток становить католицька Ірландія. Регіон, що знаходиться між цими двома сферами характеризується змішаною релігійною структурою (Голландія, Німеччина, Швейцарія).

Релігійні конфлікти та релігійні проблеми є суттєвими для 14 держав Західної Європи. Однак, лише в п'яти з них – Австрії, Бельгії, Голландії, Німеччині та Італії – цей тип поділу вважають політично важливим. У цих державах існували чи існують сильні християнські партії, які водночас виступали єдиними представниками консервативної ідеології. В інших державах цей тип поділу має помірковане чи слабке значення, навіть якщо там й існують релігійні партії. З таким типом конфлікту маємо справу в скандинавських державах. У Франції та Іспанії, навпаки, дослідження мотивації виборчої поведінки на ухвалення рішень реєструють значний вплив релігійності, однак християнських партій там немає. Там виборці-католики пов'язані, насамперед, з консервативними (голлістськими) партіями. У Ірландії 70-х років

виникла досить специфічна політична організація, яка пов'язала ліберальних католиків, протестантів та світських громадян, які перебувають в опозиції до католицьких фундаменталістів, у партію Солдат свободи.

Оцінюючи політичну значущість релігійних поділів багато політологів застосовують два критерії: індекс релігійної фрагментації (від 0 до 1, чим ближче до 0, тим однорідніша релігійна структура суспільства); рівень релігійної свідомості, який визначається частотою участі громадян в релігійних обрядах.

Подібні дослідження провадили Дж. Лане і С. Ерссон (1987), М. Франклін, Т. Маккі, Х. Вален (1992).

Перша група держав характеризується дуже низьким рівнем індексу релігійної фрагментації (між 0 та 0,10) та низьким чи помірно низьким (або середнім) ступенем участі в релігійних обрядах. Крім чотирьох скандинавських держав до цього типу держав належить Іспанія. Індекс фрагментації для Швеції та Іспанії становить 0, для Норвегії – 0,02, Данії – 0,06, Фінляндії – 0,08. В Данії маємо справу з винятково низьким рівнем участі в релігійних обрядах (всього 5 % респондентів задекларувало участь раз на тиждень). В інших державах, за винятком Іспанії, відсоток цей дещо вищий, хоча і належить до помірковано низького типу (від 5 до 12 %). Іспанія в цій групі має найвищий індекс, де аж 35 % респондентів задекларували щотижневу участь у релігійних обрядах.

Друга група держав характеризується помірковано низьким рівнем релігійної фрагментації (від 0,11 до 0,20) і, як звичайно, помірковано високим рівнем релігійної участі. До цього типу держав належать Греція, Ірландія, Португалія (індекс 0,12), Італія (0,17), Бельгія (0,19), Австрія (0,20). Рівень відвідування церкви коливається від 20 % у Португалії до 49 % у Бельгії. Виняток становить Ірландія, де аж 90 % респондентів відповіли, що вони

щотижня відвідують церкву. Це загалом найвищий рівень релігійної свідомості в Західній Європі.

Найвищий рівень релігійної фрагментації у Франції (0,30), Великобританії (0,52), Німеччині (0,54), Швейцарії (0,62) та Голландії (0,65). У цій групі держав зафіксовано значно нижчий рівень релігійної свідомості ніж у другій. На одному полюсі тут знаходиться Великобританія (13 % респондентів задекларувало регулярне відвідування церкви), а на іншому – Голландія (42 %). Ці держави належать до країн з помірковано низьким та середнім рівнями релігійної свідомості.

Культурно-етнічний поділ. Вираженням цього типу поділу є участь у політичній конкуренції партій, які представляють інтереси національних меншин (субкультур). Проявляється він лише в гетерогенних суспільствах, де етнічна проблема набуває політичного характеру.

Багато дослідників вважають, що процес модернізації спричинив остаточне вилучення з політичного змагання традиційних територіальних (етнічних чи мовних) конфліктів. Однак у 70-х роках в Європі знову спостерігається їхня активізація. В чому слід шукати джерела їхнього виникнення?

Етнічні поділи можна трактувати як потенційне джерело політичної нестабільності. Сьогодні все частіше говорять про етнонаціоналізм як продовження націоналістичних тенденцій у повоєнній Європі. З'ясування цієї проблеми теж вимагає розуміння економічних реалій сучасної Західної Європи. Йдеться про загальний рівень і темпи процесів модернізації. Якщо цей процес достатньо рівномірний у межах держави, шанси на появу етнонаціоналізму невисокі. Однак, якщо етнічні (регіональні) групи відчувають себе в небезпеці, а місцеві ресурси, які контролюються з центру не приносять очікуваної локальної користі, шанси політизації етнічних конфліктів зростають. Наприклад, у Шотландії

однією з причин виникнення етнічного конфлікту стала проблема використання шотландських нафтових родовищ офіційним Лондоном.

Дж. Лане і С. Ерссон сформулювали індекс мовно-етнічної фрагментації. Спирається він на оцінку правдивості припущення, що дві випадково вибрані особи в певній міс-цевості належать до різних мовно-етнічних груп. Значення його визначається в межах від 0 до 1. Якщо це значення наближається до 1, то суспільство більш мовно-етнічно різ-норідне. Швейцарія та Бельгія тут мають найвищий рівень фрагментації (0,50 і 0,55). Іспанія та Великобританія теж мають достатньо високий рівень фрагментації (0,44 та 0,32). Португалія ж, навпаки, є найбільш гомогенною державою Західної Європи (0,01).

У Бельгії існує дві етнічні групи: франкомовні валлонці та фламандці, які розмовляють голландською мовою. В 60-х роках між ними відбувся конфлікт, який теж мав економічну природу. Фламандці менш чисельна група, однак економічно більш динамічна. Валлонці відчували політичну та економічну недооцінку з боку центрального уряду, що і зумовило їхнє прагнення до автономії. Як наслідок, виникло три суто етнічні партії – фламандська, валлонська та Демократичний фронт франкофонів у Брюсселі. У 1968-1978 рр. християнсько-демократична, соціалістична і ліберальна партії Бельгії розпалися на автономні фламандські та валлонські організації.

Соціологічні дослідження, проведені в Бельгії, свідчать, що лише 41 % мешканців ідентифікує себе з бельгійським народом, 67,5 % фламандців – зі своєю етнічною групою.

У Швейцарії 65 % населення послуговуються німецькою мовою, 18% – французькою і 10 % – італійською. Мовна відмінність не знайшла відображення в процесі формування окремих політичних партій на рівні федерації (лише в окремих

кантонах). Мовні лінії поділу не перетинаються з релігійними, формування стабільних більшостей, заснованих на цих двох критеріях, практично неможливе. Політична система як цілісність є стабільною, навіть у випадку проникнення цих двох ліній поділу. При цьому неодноразово підкреслюється, що почуття мовної відокремленості є, насамперед, частиною свідомості громадянина, а не джерелом політичних конфліктів з іншими соціальними групами. У Швейцарії важко трактувати мовні поділи як політично важливі. Дослідження ні-мецькомовного населення показало, що 53 % ідентифікує себе зі швейцарським народом, а 31 % – з окремими кантонами. Лише 16 % зголосилося до етнічної лояльності.

В Іспанії, крім домінуючої кастілійської групи, існує також каталонська та баскська меншини. Після 1974 р. в процесі демократизації тут загострилися міжетнічні проблеми, а баски та каталонці почали вимагати для себе ширшої автономії. У виборах 1979 р. регіональні партії здобули 10 % голосів. У виборах 1986 р. каталонська партія здобула 1 млн голосів (5 %) і 18 мандатів. У землі басків у 70-х роках спостерігається радикалізація електорату із сильними відцентровими тенденціями – поміркована Національна партія басків втратила частину свого електорату, який перейшов до баскських радикалів. У країні басків у національних виборах регіональні партії, звичайно, здобувають більше голосів ніж загальнонаціональні (1979 р. – 51 % голосів, а 1982 р. – 54,4 %). У Каталонії та Галіції, звичайно, загальнонаціональні партії отримують більшість. Деякі регіони Іспанії (наприклад, Каталонія) показують значний ступінь національної ідентичності, а в інших регіонах етнічна ідентичність якщо і не домінує, то є досить високою – в Галіції 53 %, в країні басків 47 %.

Варто при цьому звернути увагу на те, що починаючи з 70-х років зростає рівень політичної ваги малих етнічних партій. Початково це було пов'язано з втратою кабінетом Ф. Гонзалеса абсолютної більшості в парламенті, що спонукало соціалістів до формування широкої парламентської коаліції з каталонцями. У

подібній ситуації перебував і консервативний уряд Дж. Азнара, який з самого початку мав статус уряду меншості.

Поділ центр-периферія. Культурно-етнічні поділи можна віднести до категорії територіальних конфліктів. Однак, не кожний конфлікт типу центр-периферія породжений етнічними відмінностями. У цьому випадку економічні проблеми теж виступають своєрідним каталізатором конфлікту. Є це загалом територіальним конфліктом, в якому дуже щільно переплетені функціональні проблеми (їх можна назвати ще економічними проблемами з територіальною формою організації). Цей тип конфлікту може набувати культурно-етнічного характеру тоді, коли представником цих територіально зорганізованих економічних інтересів стає певна етнічна група. В Іспанії та Великобританії маємо справу з поєднанням культурно-етнічного конфлікту з територіальним.

Організаційним вираженням цього типу поділу є змагання між політичними партіями – представниками регіональних інтересів і партіями – прихильниками централізованої державної організації. Регіоналізм перших у цьому випадку не пов'язаний з етнічними чи мовними відмінностями.

Зазвичай конфлікт центр-периферія не справляє домінуючого впливу на характер політичного змагання. У скандинавських державах цей тип конфлікту набув характеру конфлікту між містом та селом і зумовив зростання політичної активності аграрних партій. Однак, процес індустріалізації спричинив зменшення впливу сільського електорату. Це призвело до зміни політики аграрних партій, їхньої боротьби за вплив на міський електорат. Дискусія стосовно приєднання скандинавських держав до Європейського Союзу спричинила активізацію цього типу конфлікту.

На зламі 80-90-х роках в Італії теж виникає конфлікт такого

типу, представлений Лігою Півночі. Ця організація висунула лозунг федералізації Італії. У кінцевому підсумку їй вдалося увійти до складу уряду С. Берлусконі, що безперечно свідчить про активізацію цього типу конфлікту в Італії. Метою угруповання стала боротьба за автономію промислової півночі Італії в межах федерації угруповань і зменшення впливу центру, який був щільно пов'язаний з менш розвинутою південною частиною Італії. Парламентські вибори 1996 р. підтвердили факт існування значних впливів сепаратистів на півночі (партія здобула тут близько 16 % виборчих голосів). Однак сьогодні щодо перспектив конфлікту важко скласти прогнози, оскільки щораз більше він виштовхується за межі ос-новної осі соціополітичного поділу (ліві-праві).

У Німеччині на політичній арені тривалий час теж відбувається територіальний конфлікт. Спочатку він мав форму протистояння між багатими південними та бідними пів-нічними землями, не набуваючи характеру загальнонаціонального, але проявлявся на рівні міжземельних стосунків. Після об'єднання Німеччини цей конфлікт набув нового характеру – протистояння між старими західними землями і новими східними. Репрезентантом цього типу конфлікту на політичній арені стала неокомуністична Партія демократичного соціалізму (ПДС) – організація, що мала значну підтримку переважно в східних землях.

На завершення представимо зіставлення соціально-політичних поділів у 16 державах Західної Європи, визначаючи одночасно ступінь їхньої важливості. При цьому політично важливі поділи позначимо буквою В, помірні – П, поділи малого політичного значення – М. Додатково позначимо ступінь політичної конкуренції, застосовуючи при цьому таку класифікацію: 1 – важливий поділ; 0,5 – помірний поділ; 0,25 – поділ малого значення.

Соціополітичні поділи в Західній Європі (1980-1994)

Держава	Соціально-політичні поділи				Ступінь конкуренції
	Соціоекономічний	Релігійний	Культурно-етнічний	Центр-периферія	
Австрія	В	В	М		2,25
Бельгія	В	В	В		3,0
Великобританія	В			М	1,25
Голландія	В	В			2,0
Греція	В				1,0
Данія	В	М		М	1,5
Ірландія	П	П			1,0
Іспанія	В	П	П	П	2,5
Італія	В	В		П	2,5
Німеччина	В	В		М	2,25
Норвегія	В	М		М	2,5
Португалія	В	П			1,5
Фінляндія	В	М	М	М	1,75
Франція	В	М			1,25
Швейцарія	В	П	П	М	2,25
Швеція	В	М		М	1,5

Як видно з цієї таблиці в більшості держав Західної Європи домінує один соціально-політичний поділ, переважно соціоекономічний. Часто крім нього виступає ще ряд соціально-політичних поділів, але менш важливих. Для семи держав ступінь конкуренції набуває дво- чи триступеневого характеру. Цей останній випадок має місце лише в Бельгії, де крім соціоекономічного поділу існують достатньо важливі культурно-етнічні та релігійні поділи.

9. 4. Основи типології партійних систем

Важливою проблемою теорії політичних партій є проблема класифікації партійних систем. Типологія партійних систем набуває сенсу з часу виникнення сучасних політичних партій з

розвиненою організаційною будовою і масовим членством. Виходячи з цього, всі існуючі класифікації можна поділити на дві великі групи – засновані на кількісному критерії та засновані на якісних критеріях. Жодна з цих класифікацій не може охоплювати всіх важливих аспектів партійної системи і жодна з них не може замінити одна одну. Вони не виключають одна одну, але з користю можуть взаємодоповнюватися. Розглядаючи класифікацію партійних систем польський учений В. Закревський вказує на необхідність розмежування давніх (елітарних) партійних систем від сучасних (масових) партійних систем.

9. 4. 1. Типологія на основі кількісного критерію. Є це найпростішою і найпоширенішою класифікацією партійних систем. Однак, основою для класифікації не може бути абсолютна (загальна) кількість політичних партій, які функціонують у певній державі. Зasadничою умовою обрахунку партій є їхня потенційна здатність здобуття та співучасті в здійсненні влади чи потенціал керівництва. Лише з урахуванням цього можемо підходити до класифікації існуючих типів партійних систем на основі кількісного критерію.

За такого підходу найочевидніший поділ на одно-, дво- та багатопартійні системи. Маємо величезну кількість різноманітних варіантів багатопартійної системи, що викликають спроби додаткової їх класифікації. Прикладом цього може бути запропонована М. Дюверже категорія домінуючої партії. Ще далі в класифікації багатопартійності просунувся Дж. Сарторі.

Така класифікація партійних систем отримала поширення в теорії партійних систем і сьогодні вважається базовою. Однак, деякі дослідники теорії партійних систем виступають проти надмірного дроблення категорії “багатопартійна система”. Але якраз у тому і полягає завдання класифікації, щоб виділити істотні відмінності, які існують між партійними системами в межах одного типу. Важливо показати їх усіх у розмаїтті та

багатстві. Що ж стосується загального поділу багатопартійної системи, то можна зустріти: розпорошену багатопартійність; двоблокову багатопартійність (система малої коаліції); систему кооперації партій (великої коаліції); систему домінуючої партії.

Інша категорія дослідників виступає проти розгляду однопартійної політичної системи, справедливо відзначаючи суперечливість цього терміна. Однак, без врахування цього типу картина існуючих типів партійних систем буде далеко неповною. Тим паче, що вони становлять значну частку партійних систем світу і, як показали дослідження, не є такими простими і однозначними якими видаються на перший погляд.

9. 4. 2. Типологія на основі якісних критеріїв. Найзагальніший поділ партійних систем – поділ їх на конкурентні системи і такі, що обмежують чи не допускають конкуренції. Партійна конкуренція є надзвичайно важливим чинником партійної системи, який впливає на характер реалізації партією її функцій, на взаємини між політичними партіями. Дуже часто конкурентна система ідентифікується з демократією, а неконкурентна – з відсутністю демократії. Найчастіше прикладами неконкурентної партійної системи можуть бути однопартійні держави. З певними застереженнями це стосується й африканської однопартійності. Тому в межах неконкурентного типу партійних систем виокремлюють однопартійні системи недемократичного типу (фашистські, комуністичні) та неконкурентні системи постколоніальних держав.

Система конкуренції партій заснована на праві створення та діяльності політичних партій і проявляється в конкурентних виборах та конкурентному керівництві.

Що стосується конкурентності виборів, то це означає, що партії змагаються між собою за голоси виборців. Залежно від умов і характеру політичної системи, ця боротьба набуває ознак боротьби

всіх проти всіх або двох-трьох блоків між собою. Необхідна умова існування конкуренції – наявність хоча б двох угруповань, що змагаються між собою за владу. Там, де їх немає, там немає конкурентної партійної системи.

Конкурентність в межах функції керівництва полягає в тому, що якщо одна партія чи партійна коаліція здійснює керівництво, то інша чи всі решта партій перебувають в опозиції, яка може існувати в певних інституціоналізованих формах (як, наприклад, у Великобританії, Канаді), а може і поза формальними інституціями. Важливо, щоб існувала реальна політична сила, яка здійснювала б функцію опозиції. Обов'язковою умовою існування опозиційної політичної сили є її справжнє прагнення стати правлячою партією. Система ця отримала назву системи альтернативного правління, або ротатії партій при владі. Цю тенденцію можна проілюструвати на прикладі парламентської системи Бельгії.

Факт існування цієї системи вимагає від політичних партій дотримання певних правил, певного консенсусу у взаєминах між собою. Це передбачає насамперед те, що незважаючи на гостру взаємну критику і боротьбу, партії повинні зберігати свободу існування і діяльності своїх конкурентів, бути готовими до добровільного передання влади у випадку програшу на виборах. Правляча партія створює умови для діяльності політичної опозиції, а остання шанує закон і не вдається до нелегальних антизаконних методів діяльності. Лише тоді, коли всі учасники змагання дотримуються встановлених правил, система конкурентності може без перешкод існувати тривалий час. Прикладом тут можуть слугувати стосунки, які складаються між двома партіями-конкурентами у Великобританії.

Існують різні форми, що обмежують конкурентність. Найяскравіший приклад – заборона діяльності політичних партій (як це було у фашистській Німеччині чи в комуністичному СРСР). Другим прикладом обмеження конкурентності є недопущення

партій до участі у виборах або така маніпуляція виборчими процедурами, яка фактично зводить нанівець усі їхні виборчі зусилля. Третім прикладом є тривале виключення партії з процесу керівництва, незважаючи на те, що вона представлена в парламенті. У більшості випадків обмеження стосуються комуністичних, фашистських та інших радикальних партій. Однією з таких норм є також дозвіл на участь у розподілі депутатських мандатів. У ньому беруть участь партії, що подолали певний виборчий бар'єр – норма, яка спрямована проти малих політичних партій. Навпаки, там, де приміром, комуністична партія мала значні впливи, застосовувалася мажоритарна виборча система простої більшості. Наприклад, застосування цієї виборчої системи на виборах у Франції 1958 р. дало комуністам усього 10 мандатів, в той час, як за пропорційної системи вони б мали 88. Загалом згадані приклади хоча і обмежують ступінь конкурентності партійної системи, не ліквідовують її повністю.

Іншим способом обмеження конкурентності партійної системи вважають ізоляцію політичної партії в парламенті, недопущення її до процесу керівництва. Найчастіше застосовується це щодо комуністів. У Франції в період IV Республіки згідно з регламентом, при голосуванні за прем'єра голоси комуністів не враховувалися, обраним вважався той кандидат, який набрав більшість некомуністичних голосів. Така практика звичайна для більшості держав (хіба за винятком Фінляндії), де партійна конкуренція обмежується партіями, лояльними до існуючого ладу. Можемо загалом визначити, що конкурентність партій тим повніша, чим менше засадничих поділів є між партіями певної системи. Певний мінімум політичної та ідеологічної гомогенності є основою партійної конкурентності. Там, де цієї гомогенності немає, де різниця між партіями глибока та гостра, там конкурентність підлягає обмеженню або ліквідується взагалі. Р. Дал при цьому зазначає, що явище конкурентності політичних партій та опозиції є недавнім сучасним винаходом і стосується небагатьох держав. Із 113 держав – членів ООН 1964 р. лише 30 протягом останніх 10

років мали політичну систему, де легально існувала опозиція.

Дж. Ла Паломбара та М. Вайнер запровадили в науковий обіг ще два якісні критерії поділу партійних систем. Перший – це поділ систем на гегемонічні та змінні, другий – поділ на ідеологічні та прагматичні системи.

Гегемоністська система – це така система, в якій одна партія здійснює державне керівництво протягом тривалого часу. До таких систем вони зачисляють США, де були періоди, коли республіканці перебували при владі до 20 років, Індію, Норвегію, Японію під час правління лібералів, а також Італію, де всі післявоєнні урядові коаліції формувалися навколо християнських демократів.

Змінна партійна система навпаки характеризується частою і регулярною зміною партій при владі. Ця система була типовою для ІV Республіки у Франції та Великобританії.

Поділ на ідеологічні та прагматичні системи пов'язаний з поняттям ідеологічної та прагматичної партії. До ідеологічної належить така система, в якій конкуренція між партіями заснована на ідеологічних суперечностях, які і є основою міжпартійного змагання. Прагматична система – це така, в якій політичні партії змагаються між собою за допомогою неідеологічних аргументів. Для Дж. Ла Паломбари та М. Вейнера прикладом такого типу системи є партійна система США.

9. 5. Типологія партійних систем

9. 5. 1. Типологія М. Дюверже. М. Дюверже як принциповий вимір класифікації партійних систем застосовує поняття кількості партій (т. зв. номерна класифікація). Він пропонує класичний поділ на системи однопартійні, англосаксонську двопартійність та

багатопартійність. Класифікація ця недосконала, оскільки, скажімо, партійні системи континентальної Західної Європи належало б зачислити до категорії багатопартійних систем. У цій групі опинилися б такі відмінні за своїм характером системи, як наприклад, багатопартійна італійська та австрійська. А Великобританія виступає самотнім прикладом двопартійності. Це надто загальний підхід до класифікації, яка стирає відмінності, що існують між конкретними партійними системами.

Та це не означає, що змінна кількості партій не має значення. Кількість партій, які змагаються в межах конкретної партійної системи дає нам орієнтацію стосовно “ступеня, в якому політична влада залишається сфрагментованою чи ні, розпорошеною чи сконцентрованою”. Іншими словами, на підставі кількісного критерію можна зорієнтуватися стосовно правдоподібного характеру політичної конкуренції, масштабів, стилю та ступеня її інтенсивності.

Г. Сйоблом звертає увагу, на те, що, знаючи, скільки партій змагається в партійній системі, можна передбачити, принаймні, кількість можливих зв'язків, які можуть виникнути між ними. Коли існує дві партії, то маємо справу з одним домінуючим типом взаємних зв'язків і впливів. У випадку трьох партій з'являються вже три такі уклади, чотири партії – 6 укладів, п'ять партій – 10 укладів. Чим більше партій, тим складніший комплекс взаємовпливів та взаємозв'язків між ними в межах партійної системи. Тактика правлячих та опозиційних партій повинна змінюватися залежно від конкуруючих суб'єктів, що знаходиться в відображенні, наприклад, у способі творення урядових коаліцій і в самому їхньому функціонуванні. Кількість партій вказує на те, скільки конкуруючих політичних орієнтацій треба розглядати при аналізі системи, однак, не характеризує їх відносної величини.

9. 5. 2. Типологія Дж. Блонделя. Дж. Блондель застосовує у своїй класифікації партійних систем дві змінні: кількість партій та

їхній розмір. Відповідно до цього він вирізняє чотири типи конкуруючих партійних систем: двопартійну, два-і-пів партійну систему, багатопартійну з домінуючою партією та багатопартійну систему без домінуючої партії.

Прикладом двопартійної системи виступає партійна система Великобританії та Мальти, де за владу борються дві партії. Не означає це, що інших партій не існує, але в силу виборчого законодавства чи традиції тільки дві партії мають шанс здобути підтримку більшості населення, а відтак самостійно сформувати парламентську більшість та однопартійний уряд. Партія, що здобула меншу кількість голосів, виконує функції опозиції, готуючись до опанування влади за підсумками наступних виборів.

Два-і-пів партійна система – це термін, який Дж. Блондель застосовує до такого типу двопартійності, коли жодна з двох сильних партій не має достатньої кількості мандатів у парламенті для формування абсолютної більшості й однопартійного правління, а тому змушена утворювати блок з третьою партією, позиції якої в суспільстві значно слабші ніж позиції двох попередніх. Джерелом сили цієї партії є її центральне положення між двома сильними партіями, що дає можливість брати участь у формуванні правлячої коаліції з обома партіями (партія-маятник). Отже, третя партія має значний коаліційний потенціал, який дає їй можливість постійно залишатися молодшим партнером (доповнювальною партією) правлячої коаліції. Як приклад такого типу Дж. Блондель наводить партійну систему Німеччини.

Для характеристики різних типів багатопартійності Дж. Блондель запроваджує поняття домінування.

Багатопартійна система з домінуванням однієї партії – це така система, за якої в межах багатопартійності виділяється одна партія, яка домінує серед інших партій, однак не володіє абсолютною більшістю в парламенті, а тому для її формування змушена

вступати в коаліцію з іншими партіями в межах якої виступає як ініціативна партія. Суть домінування, за Дж. Блонделем веде до того, що ця партія хоча й не здобуває абсолютної більшості, однак володіє значно більшою силою в парламенті ніж інші партії – вона необхідна для творення урядової коаліції більшості. Прикладом такого типу партійної системи була до 1994 р. партійна система Італії з домінуванням християнських демократів та партійні системи скандинавських країн з домінуванням соціал-демократів.

Багатопартійна система без домінуючої партії – це класичний приклад багатопартійної системи, в якій жодна із багатьох політичних партій не має такої підтримки, яка б надавала їй переваги у формуванні урядової більшості порівняно з іншими партіями. Результати виборів близькі для кількох політичних партій. Внаслідок цього жодна з партій не є невід’ємною в процесі творення урядових коаліцій. Міжпартійні угоди досить плинні й в гру входить можливість формування кількох правлячих коаліцій. Прикладами партійних систем цього типу є Фінляндія та Бельгія.

9. 5. 3. Типологія Дж. Сарторі. Дж. Сарторі при побудові своєї типології партійних систем передбачав дві змінні: кількість партій, що змагаються (форма партійної системи), та ідеологічну відстань між ними (механізм партійної системи). Таким чином він запропонував чотириелементну типологію конкуруючих демократичних партійних систем: система домінуючої партії, двопартійна система та два варіанти багатопартійної системи – помірної поляризації та поляризована.

У висновках Дж. Сарторі з’являється кілька особливо важливих категорій з яких принаймні дві вимагають пояснень – категорії дво- та багатопартійності та ідеологічної дистанції. Визначення партійної системи як біполярної чи багатополлярної вказує на кількість центрів навколо яких відбувається політична конкуренція. Йдеться тут не про кількість партій, а про групу партій ідеологічну родину, яка диктує правила політичної гри. Т. зв. біполярна система

має два таких центри. Прикладом може бути хоча б партійна система Великобританії, де консервативна партія обіймає праву позицію політичного спектру, а лейбористська – ліву. Політичний центр є слабким і не становить загрози для двох великих партій. За цією версією біполярності обидва поля репрезентовані конкретними політичними партіями, а альтернатива для однопартійного кабінету інша, також однопартійна. Біполярна система може також виступати в умовах існування більш фрагментаризованої форми партійної системи. Наприклад, у скандинавських системах існує два ідеологічні центри, однак кожен з них представлений не однією, а кількома партіями. Як наслідок виникають коаліційні кабінети і подібний характер має політична альтернатива – інший коаліційний кабінет. Політична конкуренція набуває біполярних форм. Багатопартійні системи мають більш ніж два центри, які ухвалюють рішення в межах політичної системи.

Другою важливою ознакою у типології Дж. Сарторі є категорія ідеологічної дистанції між політичними центрами (ступінь поляризації). Коли лівий чи правий центри партійної системи творять значну ідеологічну дистанцію, чи не вистачає консенсусу стосовно головних засад політичної гри, то публічна думка представляє всілякі можливі (у т.ч. крайні) ідеологічні погляди, й тоді маємо справу з поляризованою системою. Інтенсивність політичного конфлікту тоді дуже висока, а шанс розв'язання їх шляхом консенсусу дуже малий. Біполярні системи мають, звичайно, тенденцію схилитися до центру партійного спектру. Внаслідок цього партії уподібнюються собі (як програмно, так і ідеологічно). Домінує тоді модель доцентрової конкуренції, а результатом є процес деполіризації партійної системи. Багатополіарні поляризовані системи мають сильний центр і переважає в них модель відцентрової конкуренції. Спостерігаємо тоді значну радикалізацію партійних гасел, малі шанси вироблення поміркованих напрямів політики, а також появу екстремальних програмних пропозицій (поляризацію).

Спрощену схему типології партійних систем Дж. Сарторі з узгодженням специфічних властивостей, механізмів конкуренції можна представити таким чином: 1) однопартійна система; 2) гегемоністська партійна система; 3) система домінуючої партії; 4) двопартійна система; 5) багатопартійна система поміркованого плюралізму; 6) багатопартійна система поляризованого плюралізму (екстремально поляризована); 7) система роздрібненої партії.

Однопартійна система. До цього типу партійних систем Дж. Сарторі зачисляє системи з однією партією. При чому у своїй класифікації однопартійних систем він виділяє однопартійну тоталітарну, авторитарну і догматичну партійні системи. Як окремий різновид однопартійності він розглядає і гегемоністську партійну систему.

Гегемоністська система. Цей термін Дж. Сарторі вживає для характеристики однопартійних систем, які мають формальні ознаки багатопартійності. Такий тип партійних систем він застосовує для характеристики комуністичних режимів Східної Європи – т. зв. країн народної демократії. Гегемоністська партійна система відрізняється наявністю кількох політичних об'єднань, панівним становищем однієї партії за відсутності політичної конкуренції, визнанням іншими об'єднаннями (союзниками) керівної ролі правлячої партії (гегемона), інтеграцією об'єднань-союзників у систему державної влади, яка здійснюється партією-гегемоном, організаційною автономією об'єднань союзників, політичним режимом, близьким до тоталітарного. Цей тип партійної системи інколи характеризують як неполяризовану багатопартійну систему або як фасадну багатопартійність. Можливість зміни влади за такої системи майже дорівнює нулю, тобто гегемоністська партія завжди залишається правлячою.

Система з домінуючою партією. Система з домінуючою партією подібна до однопартійної системи в тому, що владу весь час утримує одна партія, але вона відрізняється від однопартійної

системи тим, що тут діяльність інших політичних партій дозволена і здійснюється відкрито, але без достатньої ефективності для останніх. Класичним прикладом такого типу системи була Мексика. Для означення явища, за якого на конкурентних виборах виборці тривалий час надають перевагу одній партії, Дж. Сарторі вводить категорію переддомінуючої партії. Домінування однієї партії і стабілізація переддомінуючої системи настає тоді, коли триває вона щонайменше протягом існування підряд чотирьох парламентів (додаткова операціоналізація цієї категорії, або спосіб визначення переддомінації). Альтернативність урядів можлива, однак, настає дуже рідко.

Поява цієї категорії є до певної міри порушенням досить логічного, в поясненнях Дж. Сарторі, положення про зв'язок між кількістю партій та механізмом функціонування системи. Поява переддомінуючої партії не пов'язана з жодною конкретною кількістю партій. Це явище може виникати в двопартійній системі (наприклад, у Північній Ірландії в 1922-1972 рр. чи у Великобританії від 1979 р.), але також і в помірно та екстремально поляризованих системах (наприклад, у Норвегії до половини 60-х років, в Ірландії у 1933-1948 чи 1957-1973 рр).

Ця система дуже чутлива до змін у поведінці електорату. Переміщення виборчої підтримки і коливання парламентської рівноваги може означати кінець ери переддомінації. У кожний момент система може зникнути.

Двopapтійна система. Категорія ця ідентична до такої ж за типологією Дж. Блонделя. Характеризується вона появою двох сильних політичних партій, які репрезентують лівоцентристську та правоцентристську течії, що формують біполярну систему з виразними тенденціями доцентрової конкуренції. Ідеологічна дистанція між партіями є, звичайно, мінімальною. Британський досвід свідчить, однак, що може наступити, принаймні тимчасово, збільшення даної дистанції, однак при збереженні доцентрової

тенденції (перша половина 80-х років). Пояснити цей процес можна і тим, що система еволюціонізувала в напрямі переддомінуючої системи.

Багатопартійна система поміркованого плюралізму. Враховуючи форму системи, до її складу повинні входити приблизно п'ять або шість політичних партій. Однак у багатьох партійних системах, особливо у фрагментарних суспільствах, форма значно перевищує рівень, закладений Дж. Сарторі, а між тим конкуренція набуває поміркованих форм (наприклад, у Голландії, Бельгії чи Данії). З цього випливає, що не можна автоматично інтерпретувати зв'язки між категоріями форми та механізму, як вважає Дж. Сарторі. Ця друга категорія відіграє ключову роль при визначенні рівня поляризації партійної системи та конкурентної діяльності партій. Зазвичай, в межах помірковано поляризованої партійної системи два поля конкуренції. Ідеологічна дистанція між партіями залишається відносно малою, що видається, між іншим, результатом досягнення суспільного консенсусу стосовно легітимації політичної системи. У цій системі домінують тенденції доцентрові, що означає, що головний напрям конкуренції розміщується на відрізку лівоцентризм-правоцентризм. У результаті система набуває схильності до адаптації і консенсусного стилю здійснення політики. Більшість сучасних партійних систем у Західній Європі треба віднести саме до цієї категорії партійних систем.

Багатопартійна система поляризованого плюралізму (екстремально поляризована). Характеризується вона значним рівнем фрагментації, тобто, партій є більш ніж п'ять чи шість. Ідеологічний простір системи залишається дуже розтягнутим, а на обох полюсах існують відносно сильні антисистемні партії. Внаслідок цього немає можливості застосування консенсусного механізму ухвалення рішень, домінує конфронтаційна політика. У такій системі три поля конкуренції й через це вона набуває ознак багатопартійності. Переважають тут відцентрові тенденції, що є

природним наслідком високого ступеня поляризації, факту зайняття центру просистемними угрупованнями та значної виборчої сили антисистемних угруповань. Досить часто у цій системі спостерігається так зване явище двосторонньої (ліво-правої) антисистемної опозиції. Центристські партії володіють монополією на формування уряду, однак повинні рахуватись з можливістю здійснення антисистемними партіями спільної акції, яка може спричинити парламентське повалення влади. Виникає тоді негативна більшість, схильна до деструкції, однак вона не здатна перетворитися в позитивну більшість, яка дає гарантії формування нового уряду. Головною причиною такого стану речей є величезна дистанція, яка розділяє обидві крайні антисистемні партії. Загалом у сучасній Західній Європі немає прикладів такого типу партійних систем, є це швидше категорія історична (наприклад, Веймарська Республіка в Німеччині, IV Республіка у Франції, італійська система до середини 70-х років чи грецька система в перехідний період).

Система роздрібної партії. “Цей клас включено до класифікації як залишковий, – пояснює Дж. Сарторі, – для того, щоб вказати, що ми перестаємо потребувати точних підрахунків, тобто це рівень, поза яким кількість партій – десять, двадцять чи більше – не має великого значення”. Тобто це такий тип партійних систем, який характеризується наявністю величезної кількості політичних партій, але їхня роль у політичному житті держави незначна. Цей тип партійних систем характерний для держав, у яких відбувається становлення багатопартійності.

9. 5. 4. Типологія Дж. Смітта. Дж. Смітт конструює свою типологію на підставі двох основних критеріїв – відносних розмірах політичних партій і рівнів суспільної та політичної єдності в межах політичної системи. Обидві ці змінні цікавлять його насамперед у контексті можливості створення ефективної парламентської більшості, яка гарантується формуванням тривалих урядових коаліцій. У викладах автора особливе місце займає оцінка

існуючих взаємин між урядом та опозицією (наприклад, характер опозиції), яку він трактує як один із основних вимірів, що впливає на демократичну стабільність політичної системи. Політичні партії в цьому процесі є дуже важливі, оскільки їх спосіб діяльності, а особливо застосовувані ними коопераційні чи конфронтаційні стандарти впливають на виникнення визначених коаліційних систем. Дж. Смітт у своїй типології виділяє три класи партійних систем – розпорошену, рівноваги та нерівноваги.

Розпорошена система. Характеризує її наявність значної кількості політичних партій, з яких жодна не має статусу домінуючої організації, а ідеологічна дистанція між ними є помірною. У процесі формування коаліційних кабінетів може взяти участь кілька політичних партій, що дає можливість створення різних коаліційних конфігурацій, у межах яких жодне з угруповань не набуває статусу домінуючого. Прикладами систем цього типу можуть бути бельгійська, датська, фінська та голландська. Розпорошена система нагадує категорію багатопартійної системи без домінуючої партії Дж. Блонделя. Перелічені партійні системи трактуються багатьма політологами як класичний приклад розпорошеної системи, еволюціонізують вони загалом у напрямі рівноваги. Особливо це стосується фінської системи, в якій сильні процеси поляризації зареєстровані починаючи з 90-х років, та датської, де соціал-демократична партія часто становить вісь існуючих урядових кабінетів. У партійній системі Бельгії традиційні родини партій віднайшли давно домінуючу позицію завдяки суто етнічним угрупованням, а наслідком цього стало формування лівоцентристських та правоцентристських коаліцій.

Система рівноваги. Ця категорія дуже подібна до категорії поміркованої поляризації Дж. Сарторі. Помітна досить виразна поляризація політичних сил, однак, в умовах існування простору конкуренції, здомінованого єдиним типом конфлікту (конфлікт соціо-економічний). Система рівноваги пов'язана з появою одномірного простору конкуренції, структурованого конфліктом

між лівими та правими. Стан рівноваги Дж. Смітта пов'язаний не стільки зі ступенем поляризації партійної системи, скільки з природним переходом від уряду до опозиції і навпаки. Не лише класичні двопартійні системи репрезентують приклад зрівноваженої системи, але також кожний механізм біполярної конкуренції набуває цієї властивості. Йдеться, насамперед, про партійну систему, яка характеризується програмною поляризацією, в межах якої відбувається досить регулярна зміна правлячих або однопартійних кабінетів. Прикладом системи рівноваги можемо визначити, наприклад, партійні системи Швеції, Норвегії, Німеччини, Франції, Австрії. Ці ознаки стають щоразу виразнішими в партійних системах Італії, Іспанії 90-х років.

Система нерівноваги. Ця система нагадує переддомінуючу систему Дж. Сарторі. У її межах особливу, домінуючу роль відіграє одна політична партія. Дж. Смітт, однак, інтерпретує суть домінування в інший спосіб. Домінуюча партія регулярно здобуває значно більше голосів виборців, ніж інші, однак не абсолютну більшість, тому формування стабільного кабінету без її участі стає неможливим. Така ситуація мала місце в Італії до 1994 р., де християнсько-демократична партія отримала статус домінуючої. Подібну роль відігравав ХДС у Німеччині в період К. Аденауера та Соціал-демократична робітничка партія у Швеції до 1976 р. Домінування партії може виражатись у її необхідності як члена урядової коаліції (в Італії) чи в неминучості творення навіть однопартійних кабінетів меншості, для яких немає істотної політичної альтернативи (наприклад, домінування соціалістів у Норвегії). Треба однак пам'ятати, що стан нерівноваги – не системна ознака політичного режиму, а властивість визначеної конкуруючої системи міжпартійних взаємин, в якій природний процес регулярної зміни влади стає частково закритим з волі голосуючого суверена. Кон'юнктурність стану нерівноваги стає очевидною, а опозиція може кожної хвилини взяти на себе відповідальність за створення уряду лише після результатів виборів.

9. 5. 5. Типологія П. Маєра. П. Маєр в основу своєї класифікації партійних систем поклав критерій величини партій, що її складають. Розрізняв він чотири типи партійних систем: система великих партій, система малих партій, посередня система, перехідна система.

Система великих партій. До цього типу партійних систем належать такі, в яких головну роль у визначенні їх конфігурації надають великим партіям, які на парламентських виборах здобувають переважну більшість голосів виборців (від 70 до 90 %). До таких систем зачисляють партійні системи Австрії, Ірландії, Великобританії, США, Німеччини.

Система малих партій. Сюди належать партійні системи в яких більшість голосів виборців здобувають малі партії (в середньому до 60 %, тоді як великі партії – не більше 40 %). Прикладами таких систем є датська та шведська, а також партійна система Польщі після виборів 1991р., де всі парламентські партії виявилися малими партіями.

Посередня система. До цього типу партійних систем учений зачислив партійні системи Фінляндії, Голландії і Норвегії, де малі партії здобували до 40 % голосів, тоді як великі – близько 60 %. У Польщі після виборів 1993 р. ця система набула саме такого вигляду.

Перехідна система. До цього типу партійних систем належать системи, які мають тенденцію до трансформації своєї конфігурації і переходу від одного типу до іншого. Як це було, приміром, у Польщі (перехід від системи малих партій до системи посереднього типу) чи Бельгії (перехід від системи великих партій до системи малих партій).

9. 5. 6. Типологія партійних систем перехідних держав. Наведену вище класифікацію партійних систем можна застосувати для т. зв. сформованих держав. Що ж стосується їхніх антиподів

(несформованих чи перехідних держав), то їм властива низька диференційованість та структуралізованість, розмитість політичного процесу, несталість форм правління. Зазначені ознаки відрізняються від характеристик нормальних та нормалізованих ситуацій, що значно ускладнює процес класифікації.

Факт включення того чи іншого випадку до певного класу передбачає визначеність, фіксацію, усталену форму. Саме тому по відношенню до країн, які перебувають у стані змін, застосована класифікація достатньо умовна. Причиною наголошення на умовній природі ознак несталих форм правління є нездатність їхніх властивостей протистояти впливу процесу формування нації, прямі кроки якого можна порівняти з надзвичайним станом.

Це означає, що ці процеси не можна розглядати однозначно з погляду західних категорій. Беззастережне перенесення західних партійних моделей, символів та механізмів на процеси, які відбуваються в несформованих державах буде лише віддаляти нас від пошуку наукової істини. Несталі форми правління вимагають спеціально розроблених моделей, але це не означає, що при їхньому обґрунтуванні вже існуючі моделі треба відкинути. Це не означає і того, що несталі форми правління не можуть бути предметом наукових досліджень. Навпаки, сучасним дослідникам партійних систем відкривається унікальна можливість вивчати їх у динаміці, в процесі формування, порівнювати з тими моделями, які існують десятиліттями.

Запитання і завдання

1. Що ми розуміємо під широким та вузьким визначеннями поняття “партійна система”?
2. Яке коло стосунків охоплює поняття “партійна система”?
3. Чи всі існуючі в державі політичні партії формують її партійну систему?

4. Яке місце займають нелегальні партії у партійній системі?
5. Які фактори впливають на конфігурацію партійної системи?
6. Який характер стосунків між виборчою та партійною системами?
7. Які головні соціально-політичні суперечності визначають конфігурацію партійних систем?
8. Назвіть головні причини трансформації партійних систем.
9. Які головні напрями трансформації сучасних партійних систем?
10. Які головні критерії “розмороження” партійних систем?
11. Які головні критерії класифікації партійних систем?
12. Як поділяються партійні системи на підставі кількісного критерію?
13. Як поділяються партійні системи на підставі якісного критерію?
14. Дайте характеристику головним типологіям партійних систем.
15. У чому полягає особливість типології партійних систем Дж. Сарторі?
16. У чому полягають особливості типології партійних систем перехідних держав?

Повідомлення та реферати

1. М. Дюверже про типологію партійних систем.
2. А. Лійпхарт про виникнення і суперечності становлення партійних систем.
3. Дж. Сарторі про партійні системи, що формуються.

Література

Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна.- К., 1997.

Кочетков А. П. Политические партии и партийные системы // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки, 1998, № 6.

Политические системы буржуазных государств. Реферативный сборник.- М., 1980.

Политические системы современности (Очерки) / АН СССР, Ин-т гос-ва и права.- М., 1978.

Рябов С. Багатопартійність // Політика і час, 1991, № 8.

Стародубский Б. А. Понятие и виды партийной системы в буржуазных странах // Правоведение, 1969, № 4.

Сытин А. Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки, 1990, № 12.

Типология политических партий и партийных систем (обзор) // Политические системы буржуазных государств. Реф. сб.- М., 1980.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи // Студії політологічного центру "Генеца", 1995, № 5.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про протиріччя та конфлікти партійних систем // Українські варіанти, 1998, № 2.

Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика, 1998, № 5.

Шведа Ю. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже // Нова політика, 1996, № 4-5.

Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада: Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при

демократии // Полис, 1991, № 2.

Якушик В. М. Проблеми теорії типологізації суспільного розвитку й держави // Політологічні читання, 1992, № 3.

10. ХАРАКТЕРИСТИКА ГОЛОВНИХ ТИПІВ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

З цього розділу Ви дізнаєтеся:

- про відмінності між різними типами партійних систем;
- про одно-, дво- і багатопартійні системи та їхні різновиди;
- про співвідношення між виборчою і партійною системами.

Основні поняття

групове (індивідуальне) змагання, політичний ринок, однопартійна система, тоталітарна однопартійна система, однопартійність фашистського типу, однопартійність комуністичного типу, африканська (постколоніальна) однопартійність, авторитарна однопартійна система, догматична однопартійна система, гегемоністська партійна система, двопартійна система, американська та британська двопартійність, технічна та метафізична дво-партійність, досконала та модифікована двопартійність, природна та штучна двопартійність, багатопартійна система, лівизм, система поляризованого плюралізму, система обмеженого (поміркованого) плюралізму, багатопартійна система з домінуючою партією, ста-білізована (двоблокова) партійна система, система кооперації партій (велика коаліція), розпорошена партійна система, атомізована (мультипартійна) система.

10. 1. Особливості головних типів партійних систем

Отже, найзагальнішу класифікацію партійних систем можна зробити на основі кількісного критерію, який показує кількість ефективно діючих політичних партій у партійній системі. У зв'язку із цим партійні системи поділяються на одно- дво- та багатопартійні (або однопартійні системи та системи з більш ніж однією партією). Різниця між цими двома групами систем принципова і полягає у різному ступені конкуренції, властивому кожному з перелічених типів партійних систем.

На відміну від однопартійних, системи з більш ніж однією партією засновані на відкритому змаганні. Це змагання особливо загострюється під час виборів: тоді як в однопартійних системах вибори, звичайно, мають символічний характер і не дають можливості реального вибору, у системах з більш ніж однією партією вони є вирішальними.

Звичайно, в межах конкретного політичного режиму змагання може бути суттєво обмеженим. Це трапляється тоді, коли соціальні групи, що беруть участь у політичному житті, базуються виключно на класовій, расовій, національній чи релігійній основі. Обмеження змагання може бути й ініціативою політичної влади за допомогою як правових, так і цілої низки технічних процедур.

Природа змагання двояка. Воно може відбуватись на рівні груп або на індивідуальному рівні, а ще може бути результатом цих двох типів. Коли партії ще недостатньо розвинені, їхню силу визначає лояльність членів партії. Коли ж партії перестають бути залежними тільки від своїх членів і можуть звертатись за підтримкою не тільки до тих, хто ідентифікує себе з ними, лише тоді у суспільстві відбуваються певні зміни. Партії в ході виборів намагаються відшукати найбільшу кількість своїх прихильників, ідентифікаторів певного політичного об'єднання. Мета виборчих змін така: від існування як форми виявлення інтересів старих прихильників, вибори перетворюються у політичний ринок, на якому політичні суб'єкти намагаються "продати" свої політичні програми якомога більшій кількості нових прихильників. Із зростанням незалежності виборів кількість традиційних прихильників партії зменшується, але зростає кількість прихильників загалом. У цей спосіб відбувається легітимація партійних мас, що має вирішальне значення у становленні партійної системи.

Отже, на ранньому етапі становлення партійної системи відбувається конкуренція на основі групового змагання, у той час як на вищому етапі її розвитку змагання набуває ознак політичного

ринку. Еволюція партійних систем проходить у напрямі від групового змагання до індивідуального, що спричиняє зміну типу партійної конфігурації.

Таким чином, основна відмінність між партійними системами – це відмінність між партійними системами з вільною конкуренцією та партійними системами без конкуренції або з обмеженою конкуренцією.

10. 2. Однопартійна система

“Як партійна система, – зазначає М. Дюверже, – однопартійність явно відрізняється від багатопартійної системи або “плюралізму” і її необхідно аналізувати окремо”. Однопартійна система – це такий тип партійної системи, який заснований на пануванні в політичному житті держави однієї партії.

У межах цієї системи існують найширші і досить різноманітні відмінності. Однією з них є однопартійність фашистського типу, іншою – комуністична однопартійність, ще іншою – однопартійність у постколоніальних державах. Різними були також і форми однопартійності фашистського типу. Однопартійність можна характеризувати також як ре-волюційну (прогресивну) або консервативну (реакційну), як еволюційну та модернізовану або нерухому та традиційну, як роз’єднувальну (ексклюзивну) та об’єднувальну (абсорбуючу). Відповідно до соціальної природи, однопартійність поділяють на політичну, військову, бюрократичну, пролетарську, буржуазну та технічну (адміністративну).

Перші однопартійні режими з’явилися в 20-30-х роках в СРСР, Італії, Німеччині. Наприкінці 40-х років однопартійні системи були або комуністичними (13 з 23), або авторитарно-консервативними, як Іспанія, Португалія, Тайвань, популістська однопартійність мексиканського типу, становила виняток. Двома десятиріччями

пізніше кількість однопартійних популістських систем збільшилась, особливо у південній Африці. Найбільша група однопартійних систем виникла в межах тих популістських режимів, які з'явилися у другій половині 80-х років.

Наприкінці 80-х років 2/5 країн світу були однопартійними, однак, з середини 90-х років ця пропорція дещо зменшилась. Сьогодні однопартійна система продовжує існувати в Північній Кореї, на Кубі, в Іраку, деяких країнах Африки.

Після поразки фашизму та нацизму консервативний авторитаризм мав труднощі у своєму подальшому розвитку. Ці режими поступово перетворилися у військові режими, багатопартійні системи або інші форми однопартійної системи. Популістські режими тривалий час виглядали найпридатнішими для країн Третього світу. Однак, їхня залежність від лідерів призвела до кризи багатьох з них після падіння режиму особистої влади. Відсутність достатньої соціальної бази робить проблематичним їх успішний розвиток там, де вони ще збереглися. Однопартійні комуністичні системи, незважаючи на своє більш ніж півстолітнє існування, з падінням комуністичних режимів у Європі очевидно зникнуть взагалі. Однопартійні системи існували і до комуністичних режимів, продовжують вони існувати і після їхнього зникнення. Однак загалом у світі спостерігається відчутна криза однопартійної політичної системи.

Деякі дослідники відзначають внутрішню суперечливість терміна "однопартійна система". Зокрема, Р. Пайпс зазначає, що сам термін "партія" погано підходить до опису системи, за якої існує тільки одна правляча партія. Дж. Ла Паломбара зазначає, що партійна система створює ситуацію, коли дві або більше партій конкурують між собою. Він вважає, що країни лише з однією партією не можуть розглядатись як такі, що мають партійну систему. Однак, такий погляд не підтримують більшість дослідників партійних систем. М. Дюверже, Дж. Сарторі, Дж.

Джеймс зазначають, що в деяких державах соціально-класова структура визначає об'єктивно однопартійний тип політичної системи. Це дає підстави розглядати однопартійність як особливий тип партійної системи.

Принцип однопартійності сам по собі не виключає існування (легального чи нелегального) кількох партій. Головне, однак, те, що тільки за однією партією постійно закріплюється (фактично чи юридично) роль правлячої. Причиною цього може бути (і найчастіше є) заборона на діяльність інших партій. Поряд з цим, між 1962 та 1968 рр. в 33 країнах світу вибори закінчувалися перемогою однієї партії. Однопартійність може формуватись і в такий дивний спосіб, як це мало місце 1986 р. на Ямайці, коли одна з двох партій взагалі відмовилась від участі у виборах. У деяких комуністичних державах, таких як колишня НДР, Польща, Чехословаччина, існувала квазібагатопартійна система – примусова партійна коаліція, яка визнавала керівну роль однієї (комуністичної) партії.

Є різні погляди щодо виникнення однопартійності. Наприклад, американський дослідник С. Хантінгтон вважає, що однопартійні системи є результатом соціального відгалуження (біфуркації), а партія — це такий засіб, за допомогою якого лідери одних соціальних сил домінують над іншими. Одна з теорій трактує однопартійну систему як побічний продукт кризового перевантаження, викликаного незадовільним ходом подій та надмірною акселерацією суспільних процесів. Проте більшість наукових підходів соціоекономічні, тобто такі, що пояснюють виникнення одиничних партій соціальними та економічними умовами.

Стосовно однопартійних систем, практика часто передувала теорії. Були навіть випадки, коли теорія однопартійності не сформувалась взагалі. У деяких державах, наприклад, у Туреччині та Португалії, на практиці було введено однопартійну систему, яка

так і не була ідеологічно обґрунтована та включена в доктрину влади. Навіть у Радянській Росії гегемонія комуністичної партії отримала своє формальне підтвердження тільки з прийняттям Конституції 1936 р. Виправдання однопартійності на основі того, що класової різниці більше немає, було висунуто значно пізніше. Теорія однопартійності розроблена в Італії та Німеччині. Більше того, кожна з цих країн виробила таку теорію, що вписувалась у її власну однопартійну систему. У фашистських державах наявність єдиної партії пояснювалась відображенням національної єдності, в комуністичних – соціальної.

Щодо однопартійності ми, очевидно, не можемо застосовувати кількісний критерій, тому що йдеться про надмірно концентровану модель монополістичної влади. Цілком зрозуміло, що є необхідність навчитися розрізняти та аналізувати різні прояви однопартійності, а це вимагає вибору іншого критерію. На цьому окремо акцентує свою увагу Дж. Блондель, зазначаючи, що кількість партій не є елементом, який лише описує партійні системи: треба звертати увагу, наприклад, на те, що в тих же однопартійних системах репресії можуть бути більш чи менш жорстокими. Це відбувається тому, що на характер однопартійності впливають й інші елементи – соціальна база, ідеологія та організаційна структура. М. Дюверже підкреслює, що в цій системі немає однорідності, яку їй часто приписують, що існує декілька типів однопартійних систем, а не один.

Однопартійні системи і системи з більш ніж однією партією суттєво відрізняються: перший тип характеризується заборонаю суперництва, другий – визнанням суперництва. Однопартійні країни вважаються деспотичними та нетолерантними. У таких державах змінюється лише інтенсивність репресій та сила примусового контролю.

Саме на основі інтенсивності репресій та контролю вибудовує свою класифікацію однопартійних систем Дж. Сарторі. Він

розрізняє: однопартійну тоталітарну модель, однопартійну авторитарну модель, однопартійну догматичну модель.

Звичайно, принцип однопартійного правління закріплюється в конституційному порядку. У більшості держав цього типу основний закон безпосередньо вказує на єдину легальну політичну партію. Порівняно рідко зустрічається формула однопартійності, яка не вказує на конкретну партію й відсилає до рішення відповідного органу влади (наприклад, у Сьєрра-Леоне таке рішення приймається 2/3 парламенту). Нарешті, у деяких країнах (Камерун, Кот-д'Івуар) конституція формально проголошує принцип свободи утворення і діяльності політичних партій, тоді як на практиці у цих країнах склались та функціонують однопартійні системи. Такий стан речей дав підстави Дж. Блонделю запропонувати свою класифікацію однопартійних систем. Він розрізняє однопартійну систему конституційного (законного) правління, однопартійну систему з неконституційними репресіями проти опозиції, однопартійну систему природного характеру.

М. Дюверже в межах однопартійності розглядає її комуністичний та фашистський типи, а також турецький (авторитарний) варіант однопартійності (1923-1946 рр.).

Загалом, у межах однопартійності виділяють такі типи партійних систем: тоталітарну, авторитарну, догматичну та гегемоністську. Зупинимось детальніше на їхній характеристиці.

10. 2. 1. Тоталітарна однопартійна система. Тоталітарна однопартійність відповідає тоталітарному типу політичного режиму. Згідно з дослідженнями К. Фрідріха та З. Бжезінського, основними ознаками тоталітаризму є такі: офіційна всеохопна ідеологія; єдина масова партія контрольована олігархією; система терору, як фізичного так і психологічного, який застосовується як партією, так і політичною поліцією; повний контроль над засобами масової інформації; монополія держави на застосування

насильства; централізація управління господарством.

Тоталітарний режим завжди намагається не допустити автономії не тільки підсистеми, а й будь-якої соціальної підгрупи. Відповідно до характеристики режиму, тоталітарна одинична партія (монопартія) характеризується тотальною сферою контролю та високим рівнем політизації.

Характерним для цього типу однопартійності є те, що правляча партія фактично втрачає ознаки політичної організації і зливається з державою, формується специфічний для тоталітарних режимів тип партії – партія-державна. Зрощення державного та партійного апарату таке глибоке і органічне, що по завершенню цього процесу неможливо розмежувати, де починається партія і закінчується держава. Державні органи за своїм духом однопартійні тобто відверто політичні, а партійні – державно-казенні і поліцейсько-бюрократичні.

Класичними зразками однопартійного тоталітаризму є фашистський (Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія) та комуністичний режими (СРСР), які, попри зовнішню подібність, мають суттєві відмінності. “Будь-яке загальне визначення однопартійності обов’язково буде розпливчастим, – зазначає М. Дюверже. – А якщо ми захочемо бути точними, то відразу ж зіткнемося з фундаментальною відмінністю однопартійності фашистського типу від однопартійності комуністичного типу”.

Однопартійність фашистського типу. Виникла вона в особливих соціально-політичних умовах міжвоєнного періоду і загалом не проіснувала довше цього історичного відрізка часу. Обидва фашистські режими, які протримались найдовше – іспанський та португальський, після Другої світової війни значно змінили свій первісний вигляд і згодом остаточно відійшли з історичної арени.

Фашистські системи виникли внаслідок поєднання двох

політичних тенденцій: боротьби буржуазії зі зростаючою загрозою соціалістичної революції та кризою довіри до парламентсько-демократичних форм здійснення влади. Головною загрозою для фашистського руху було наростання робітничого руху – тому комуністичні та соціалістичні партії стали його першими жертвами. Водночас фашисти вважали, що тогочасні форми ліберальної демократії перешкоджають боротьбі з комунізмом. Розпущені були також парламент та політичні партії. За таких умов власне і виникає однопартійність, заснована на забороні діяльності всіх інших політичних партій. Частина з цих політичних партій назавжди припинила свою діяльність. Інші перенесли її в еміграцію чи в підпілля. Однак, особливий терор фашистського режиму звів до мінімуму результати цієї діяльності.

Фашистська партія мала на меті повне панування над суспільством. Для цього вона охоплювала своїм контролем безпосередньо чи опосередковано всі сфери життя суспільства. Маючи на меті запровадження “нового суспільного порядку” на практиці вона вела до встановлення казарменної дисципліни.

Фашистська партія була інструментом у руках керівників руху, а через те повинна була бути організованою на зразок військової організації. Військові організації і групи пов’язані з репресивними функціями, такими як гестапо, СС у гітлерівській Німеччині, набувають усе більшої ваги в партії і суспільстві.

В Іспанії та Португалії порівняно з колишньою партійною елітою з плином часу все більшого значення набуває державна бюрократія та військові. У Португалії, зрештою, партія так і не здобула того становища, яке вона займала в інших фашистських диктатурах, що було особливістю цього типу фашистського режиму.

На початку свого існування фашистська однопартійність надавала перевагу партії над державним апаратом. Однак, все

більше доходило до поєднання між собою органів держави та партії і виконання партією функцій, властивих державним органам. З часом, опановані партією, органи держави почали поступово домінувати над партійними органами. Так, зокрема, було в Іспанії.

Однопартійність комуністичного типу. Комуністичний тип однопартійності базувався на теорії керівної ролі партії у житті суспільства, яка повинна була забезпечити реалізацію кінцевої мети – побудову безкласового суспільства (комунізму). Цій меті слугувала вся система політичної влади, очолювана монопартією. Партія здійснювала всеохопний контроль над усіма сферами життя суспільства, в тому числі над особистим життям громадян. (Так, за даними Відділу досліджень і документації злочинів комунізму Чеської республіки 1996 р. чеські спецслужби перечитали 99 млн листів громадян). Комуністичній монопартії вдалося також повністю підпорядкувати собі економічну сферу (чого не вдавалося навіть фашистським партіям). Діяльність партії будувалась на принципах т. зв. демократичного централізму, що на практиці означало строгу централізацію та ієрархізацію влади, нетерпимість до критики та інакодумства.

Звичайно комуністичні режими починалися як багатопартійні, однак, дуже швидко під різними приводами обмежували діяльність опозиції. Далі опозиція ліквідувалась, а комуністичні партії здобували статус або монопартій або гегемоністських партій. У семи комуністичних державах – Албанії, Югославії, Кубі, Монголії, Румунії, Угорщині та СРСР встановилась повністю однопартійна система, а в інших семи державах, крім партії-гегемона, існували ще так звані союзницькі партії, роль яких у житті суспільства була незначною. Такими державами були Польща, Болгарія, Чехословаччина, Північна Корея, Німецька Демократична Республіка, В'єтнам, Китайська Народна Республіка. Такий тип комуністичної однопартійності отримав у літературі назву партійної системи гегемоніст-ського типу.

Керівна роль комуністичної партії була зафіксована в конституціях цих держав. Щоправда, якщо в конституції СРСР партія трактувалась як керівна та спрямовуюча сила всього суспільства та державного правління, то в конституціях Угорщини, Польщі мова йшла лише про суспільство без згадки про державу.

Керівна роль комуністичної партії реалізовувалась у суспільстві через: вплив на політику та діяльність державних органів влади, армію, правоохоронні органи, кадрову політику; контроль над членами партії у всіх державних та недержавних інституціях. Усе це разом забезпечувало домінування партії у всіх сферах життя суспільства.

Визначаючи фашизм та комунізм як приклади тоталітарної однопартійної системи, М. Дюверже відзначав, що багато неясності у це питання було внесено поширеним уявленням, що комунізм і фашизм – два єдино можливі типи однопартійності. Таке уявлення не відповідає дійсності.

Туреччина, Мексика та деякі держави Африки мали однопартійні системи відмінні від попередніх типів. Вони отримали назву популістських тоталітарних партій. Деякі з них, такі як Кот-д'Івуар, Кенія використовують т. зв. вільно інтерпретовану філософію, інші ототожнюють свої наміри зі змішаною економікою (наприклад, Туніс). Значна кількість цих партійних систем знаходиться в південноафриканській Сахарі, що дає підстави окремо виділяти так званий африканський (постколоніальний) тип однопартійності.

Африканська (постколоніальна) однопартійність.
Африканська (постколоніальна) однопартійність має засадничо інший характер, ніж фашистська чи комуністична однопартійність. Не має вона, крім того, тоталітарного характеру. У африканських країнах вона з'являється лише після кількох років застосування партійної системи та партійної конкуренції і є, швидше,

виразником неможливості застосування конкуренції партій до умов і потреб нових суспільств. Ліквідація багатопартійності не завжди відбувається тут з застосуванням примусу та насильства. Має місце добровільне об'єднання партій із домінуючою.

Ідея африканської однопартійності не пов'язана з певними політичними концепціями та доктринами. Проголошують її як представники правих, так і революційних рухів. І перші й другі вважають однопартійність необхідною з точки зору потреб африканського суспільства, як суто прагматичну потребу.

При цьому вони спираються на існуючі тут традиції – часто на племінні чи мусульманські традиції, які проголошують ідеї національної згоди та єдності, колективізму, тотальної інтеграції окремих спільнот у межах суспільства. Тут традиційно міцною була влада вождя, яка спиралася на демократичну легітимацію його становища. Вождь був не просто керівником, а батьком та опікуном, захисником інтересів свого племені. Із занепадом родоплемінних відносин їхнє місце займає партія. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації не залишалося місця для багатопартійності та конкуренції.

Керівники партії посіли місце традиційних вождів. Це було неважко зробити, оскільки фактично вони були засновниками своєї незалежної держави, опікунами, вождями, вчителями свого народу. Нічого дивного, що в Гані виникає своєрідний культ вождя, якого шанували як святого. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації про опозицію не могло бути й мови.

До сказаного треба додати відсутність соціальної диференціації африканського суспільства, низький рівень освіти та політичної культури, існування різного роду дезінтеграційних чинників – племінних, релігійних, які потрібно було ліквідувати.

Досвід існування багатопартійності, яка за даних умов вела до внутрішнього протистояння й навіть початку громадянської війни,

був тому підтвердженням.

Стосовно африканської однопартійності треба мати на увазі дві важливі проблеми: перша – однопартійність дає змогу здійснювати тут широку мобілізацію мас, розвивати їхню політичну активність; друга – це ставлення партії до держави.

Основою африканської однопартійності виступає її мобілізаційна функція, спрямована на мобілізацію населення, на побудову незалежної держави, залучення його до суспільно-політичного життя. Під час національно-визвольної боротьби робити це було значно простіше. Більшість дослідників відзначають значне зменшення активності політичних партій у міру стабілізації суспільства, перетворення масових африканських партій у кадрові, нерегулярність їхньої діяльності. Традиційно активною залишається діяльність політичних партій у країнах так званої соціалістичної орієнтації, а також партій у державах з відносно високим соціальним та культурним рівнем розвитку (Марокко).

У час проголошення незалежності політична партія змушена була взяти на себе функції неіснуючої держави. Незначна кількість місцевих кадрів, готових до процесу державного управління, призводить до персоналізації цього процесу, що об'єктивно веде до перетворення політичних партій у кадрові. У цій ситуації важко відрізнити партію від державних органів і чітко відповісти хто кого підпорядковував. Однак, звичайно, в державах капіталістичної орієнтації домінує державний апарат, який має більшу незалежність і самостійність, ніж у державах так званої соціалістичної орієнтації, де часто важко провести різницю між державними та політичними органами.

Репресії у таких системах менш жорстокі, ніж в однопартійних, однак вони є. Ці системи значно ближче стоять до лібералізму, хоча й не застосовують його на практиці.

Загалом треба зазначити, що застосування європейських критеріїв до пояснення ситуації в Африці не є коректним і не може адекватно відобразити пануючу там ситуацію.

Отже, для партії, що одноосібно діє в політичній системі, характерні ідеологія комунізму, фашизму або популізму, масовий тип членства, централізована структура керівних органів, авангардизм методів та засобів діяльності, соціальна база, передусім у середовищі національної бюрократії та в люмпенізованих низах, безумовний авторитет лідерів (вождизм, фюрерство). І який би різновид однопартійності ми не взяли, скрізь ця система вела до нехтування правами та свободами людини.

Одиничні тоталітарні партії інколи ще називають місіонерськими партіями. Це стосується як правлячих комуністичних і фашистських партій, так і націонал-демократичних партій країн, що розвиваються. Комуністичні партії ці наміри обґрунтовують своєю місією створення соціально однорідного суспільства – комунізму, фашистські партії – суспільства вищої раси Третього рейху. Реальною місією націонал-демократичних партій було керівництво боротьбою за визволення від колоніального режиму, і це завдання, яке практично об'єднувало все населення, виправдовувало існування однопартійної системи. Але і після ліквідації колоніального режиму їм часто (незалежно від політичної орієнтації) вдається зберегти свою роль єдиної партії в державі.

10. 2. 2. Авторитарна однопартійна система. Авторитарна однопартійність властива політичній системі, де існує система контролю, що не має достатньої влади та амбіцій щоб підкорити собі все суспільство. Характеризується вона обмеженням політичної активності опозиції. Певна кількість підгруп утримується від участі у політичному житті. Авторитарна однопартійність є системою контролю, але меншої ідеологічної сили та здібності до мобілізації. Крім того, контроль здійснюється

за допомогою звичайних, а не репресивних інструментів влади, наприклад, права.

Авторитарна система може відповідати певному ступеню політичної демократії. Турецька однопартійність (1923-1946) ніколи не базувалась на доктрині єдиної партії. Вона ніколи офіційно не визнавала такої монополії, не робила спроб виправдати себе, чи то існуванням безкласового суспільства, чи прагненням покласти край парламентській боротьбі й ліберальній демократії. Для її лідерів ідеалом залишалася багатопартійна система, а монополія була лише результатом особливої політичної ситуації, що склалась у Туреччині. Система Кемаля, хоч і не була фашистською, не стояла ближче і до демократії. Туреччина до 1946 р. не досягла цієї стадії. Вибори практично були плебісцитами одного кандидата, а основні політичні свободи залишалися дуже обмеженими.

Якщо однопартійна система та демократія можуть частково збігатися, то це відбувається не стільки в статичній площині скільки в динамічній. Деякі тоталітарні партії, що функціонують у плюралістичних системах можна назвати фактичною однопартійністю, так само деякі однопартійні системи можна назвати фактичним плюралізмом. Останні деякі дослідники вважають перехідною стадією на шляху до демократії.

Плюралістична багатопартійна система на ґрунті країн зі старою соціальною структурою, в яких основна маса людей – неосвічена, підтримує і зміцнює владу старої аристократії і тим самим перешкоджає становленню справжньої демократії. Приклад Туреччини, навпаки, демонструє, що шляхом однопартійності, якщо впроваджувати її розумно, можна поступово створити певний правлячий клас і незалежну політичну еліту, що уможливило становлення справжньої демократії у майбутньому. “За деяких умов, – зазначає М. Дюверже, – єдина партія може проводити первинне політичне оформлення мас, яке дає змогу поступово

нав'язувати їм певні політичні уявлення; авторитарний режим, який породжений однопартійністю, може ліквідувати всі феодальні пережитки і створити необхідні економічні і соціальні умови для майбутнього розвитку політичної свободи”.

Що стосується тоталітарної та авторитарної моделей однопартійності, то вони досить часто розглядаються у літературі під назвою “диктатура” (тоталітарна чи авторитарна). Однак, слід зазначити, що єдина партія не завжди тоталітарна. Відомі приклади, коли єдині партії не були тоталітарними і, навпаки, існують тоталітарні партії і в багатопартійних системах. Для позначення єдиних нетоталітарних партій у літературі вживаються терміни “однопартійна догматична модель” (Дж. Сарторі), “природна однопартійність” (Дж. Блондель), “однопартійний плюралізм” (Дж. Ла Паломбара).

10. 2. 3. Догматична однопартійна система. Застосування ідеологічно-догматичного критерію до класифікації партійних систем започаткував ще Г. Алмонд. Саме у нього знаходимо протиставлення ідеологічного типу партії догматичному. Цей підхід розрізняє партії, які ґрунтуються на відповідних ідеологічних доктринах, і ті, які не базуються на них (недоктринні).

“Різниця між ідеологією та догматизмом, – зазначає Дж. Сарторі, – не тільки проходить через увесь партійний спектр, а й представляє цілком новий погляд на однопартійність. Однопартійність здатна з'явитись та існувати без будь-якої ідеологічної підтримки. Одиначна партія може існувати на простих засадах доцільності”.

Догматична партія твердо дотримується шляху природного розвитку та не ставить собі за мету створення нового суспільства, тоді як ідеологічна партія схвалює нав'язаний розвиток, який підпорядковується цілям майбутнього.

Щодо догматичної одиначної партії, то їй бракує легітимності

ідеології та вона має менший примусовий потенціал. Догматична одинична партія не має достатньої ідеологічної згуртованості, тому її відносини з опозицією будуються швидше на принципах культурного, ніж політичного впливу, об'єднання, а не деструкції. Крім того низький ступінь внутрішньої ідеологічної згуртованості робить організацію догматичної партії досить вільною та плюралістичною. Цей тип однопартійності ще іноді трапляється у літературі під назвою опікунської, чи скеровуючої демократії або педагогічної диктатури.

Такий тип природної (на відміну від штучної) однопартійної системи був поширений у минулому в країнах Латинської Америки, зустрічався в малих державах Карибського моря та Тихого океану. Як приклад можна назвати острів Мен, на якому офіційно існувала лише одна партія – Лейбористська: невеличка і аж ніяк не правляча, Малаві, Кот-д'Івуар. Повнішу уяву про різні типи однопартійних систем дає наступна таблиця:

Критерій	Тоталітарна однопартійність	Авторитарна однопартійність	Догматична однопартійність
Ідеологія	Сильна тотальна	Не дуже сильна тотальна	Недоречна та дуже слабка
Ступінь примусу та мобілізації	Високий	Середній	Низький
Політика стосовно опозиції	Деструктивна	Ексклюзивна, роз'єднувальна	Абсорбуюча, об'єднувальна
Існування незалежних підгруп	Заборонено	Дозволено існування неполітичних	Дозволено

		угруповань	
Влада	Необмежена	Частково обмежена	Обмежена

10. 2. 4. Гегемоністська партійна система. Ситуація однопартійності контрастує з системами в деяких комуністичних державах, де формально існувала багатопартійність (так звані країни народної демократії). На практиці ж коаліційні угоди (згідно з якими існуючі в державі партії визнавали керівну роль правлячої партії) були нав'язані комуністами примусово, що давало їм можливість цілковитого контролю над політичною системою. Така партійна система отримала назву моноцентричної, або гегемоністської.

Автор цього терміну польський учений Є. Вятр застосовував його для характеристики партійної системи Польщі. Однак, у 50-80-ті роки ця система була типовою для всіх соціалістичних країн Східної Європи. Наприклад, у Болгарії до останнього часу крім комуністичної партії легально брала участь у політичній організації ще одна партія, в Польщі – 2, в НДР та Чехословаччині – по 4 партії, в Китаї – 8. Така ж “багатопартійність” існувала і в СРВ та КНДР.

Польський політолог А. Боднар серед причин виникнення союзницьких партій називав необхідність пошуку форм для передання впливу комуністичної партії на середовище, на яке їм було важко впливати самостійно (фермери, дрібні підприємці тощо). Крім того, така система використовується для заспокоєння опозиції. Вона є не лише психологічним виходом, а і безпечним важелем управління політичною системою. До того ж з'являється додатковий засіб забезпечення еліти таким обсягом інформації, який інша партія не зможе отримати. Модель гегемоністської партії посилює функцію політичної комунікації.

Для партії-гегемона усі базові характеристики тотожні відповідним характеристикам єдиної тоталітарної партії.

Опрацювання польського зразка чітко вказує на той факт, що система гегемоністської партії не може трактуватись як багатопартійна, а становить дворівневу систему, в якій одна партія спрямовує свій вплив на другорядні політичні угруповання. І хоча формула гегемоністської партії може набути зовнішнього вигляду кон-курентної політики, але вона не зможе реалізувати її по суті. Партії-союзники є насправді лише партіями-сателітами. І якщо вони входять до складу уряду, то це не означає, що вони беруть участь і у поділі влади. Навіть коли партії-сателіти отримують адміністративні, парламентські та урядові посади, вони не стають справжніми учасниками політичного процесу, а їхній статус значно нижчий порівняно з представниками гегемоністської партії, що, своєю чергою, суттєво впливає на можливість демонстрації незалежної політики. Такий тип розподілу влади називають симульованим плюралізмом та симульованим партійним ринком.

Заснована на примусі партійна система гегемоністського типу існує не лише у комуністичних чи прокомуністичних державах, таких як Ефіопія чи Ангола, які цілком пристосували до своїх умов марксистську систему правління. Вона також існує в таких країнах, приміром, як Заїр та Малаві. З крахом комуністичних режимів у країнах Східної Європи цей тип партійної системи фактично відійшов у минуле.

Поняття тоталітарної гегемоністської партії є неприйнятним, але допускається її авторитарний тип. У зв'язку з цим Дж. Сарторі виділяє: ідеологічну гегемоністську партію, догматичну гегемоністську партію.

Прототипом ідеологічної гегемоністської партійної системи вважалася Польща, а прототипом догматичного її типу – Мексика.

У Мексиці існування другорядних партій допускалося лише доти, доки вони залишаються саме такими. У Португалії після перевороту 1974 р. була дозволена діяльність тільки однієї партії -

Партії національної народної дії, але під час місячного передвиборного періоду незалежні кандидати могли представляти опозиційні сили та брати участь у виборчій кампанії. Після виборів опозиція розпускалась, тому що не отримувала належного партійного статусу. Але, з іншого боку, протягом цього часу кожні чотири роки змагання було досить ефективним та суттєво порушувало спокій режиму, що було неможливим за польського варіанту.

Ця форма однопартійної системи дуже поширена й часто є прелюдією до “законної” заборони діяльності політичних партій, як це мало місце у Кенії, Замбії та Зімбабве. Опозиція переслідуються, партії примусово об’єднуються або розпускаються. Дж. Блондель називає цей різновид однопартійності однопартійною системою з неконституційними репресіями проти опозиції.

Отже, загалом серед класичних однопартійних систем треба розрізняти два їх основні різновиди:

1) системи, в яких усі партії, крім правлячої, офіційно заборонені або їхнє існування є формальним, заснованим на визнанні провідної ролі партії-гегемона;

2) системи, в яких за умов плюралістичної демократії, але за переважання непартійної політичної культури існує лише одна партія, а спроби сформувати інші партії ще не робились або зазнали поразки, однак не через протидію їм з боку політичної влади.

Міжнародний досвід показав, що однопартійність протягом тривалого історичного проміжку часу ніде не забезпечила ані політичну стабільність, ані економічну ефективність. Ідея утвердження гуманної, демократичної влади з монополією якої-небудь партії чи революційної сили на політичні та духовні цінності не витримала перевірки часом.

10. 3. Двопартійна система

Як зазначав М. Дюверже, природний розвиток суспільства веде до появи двопартійної системи. Двоєкість партій може бути не завжди, але майже завжди є двоєкість тенденцій. Упродовж історії всі великі конфлікти були за своєю природою дуалістичними. Будь-яка політика включає вибір, принаймні, між двома рішеннями. Коли громадська думка стикається з фундаментальними проблемами, вона викристалізовується навколо двох протилежних полюсів.

Система ця отримала назву двопартійної, хоча на практиці маємо справу з більшою кількістю партій, представлених у межах даного типу. Однак, лише дві з них є домінуючими в тому сенсі, що тільки одна з них здатна самостійно виграти вибори і створити уряд. Перемога такої партії на парламентських виборах забезпечує їй владу в державі на час каденції парламенту. Інші партії настільки малі, що або взагалі не мають свого парламентського представництва або воно настільки незначне, що не враховується і не заважає правлячій партії здійснювати владу. В США, наприклад, крім двох партій-гігантів – Демократичної та Республіканської, є й інші, такі як лейбористська, соціалістична, прогресивна, фермерська. Однак величезна диспропорція між ними дає підстави розглядати систему США як типово двопартійну.

У двопартійних системах дві основні партії, звичайно, набирають більше 90 % голосів виборців. Розклад сил між двома партіями переважно більш-менш рівний. Різниця зовнішніх впливів незначна, а вигреш голосів мінімальний. Наприклад, у Великобританії перевага однієї з партій у 2-5 % може вирішити результати змагання. Це явище отримало в літературі назву swing. Перевага (swing) в 1 % дає партії перевагу в 3 % мандатів.

Внутрішньополітична боротьба між обома партіями може складатися і в такий спосіб, що одна з політичних партій може

утримувати владу протягом досить тривалого часу, здобуваючи кожного разу перемогу на виборах. Наприклад, Демократична партія США виграла на всіх президентських виборах з 1933 по 1952 рр., а перед тим довгий час перемагала Республіканська партія (1869-1884, 1897-1912). В Англії консерватори безперервно перебували при владі з 1951 до 1964 р. (в 1976-1979 рр. лейбористська партія повинна була скористатися парламентською підтримкою лібералів). Подібне явище спостерігаємо в 70-х роках в Австрії (гегемонія соціал-демократичної партії).

Такого типу домінування жодною мірою не ґрунтується на структурних ознаках суспільства (наприклад, існування сильних релігійних, професійних чи етнічних груп), є воно, швидше, кон'юнктурним феноменом, пов'язаним з системою конкурентних зв'язків між партіями. Це породжує певні сумніви щодо обґрунтованості виокремлення деякими авторами додаткової групи партійних систем – двопартійної домінуючої системи. Дж. Сарторі для означення такого типу змін вводить поняття переддомінуючої партії.

Отримання більшості голосів виборців, яка дає можливість формувати парламентську більшість, є засадничою ознакою двопартійної політичної системи. У двопартійній системі дві партії змагаються між собою не лише на виборах, а й далі як правляча та опозиційна партії.

Між партологами й досі триває жвава дискусія стосовно того, чи вважати двопартійну систему антиподом, чи варіантом багатопартійної системи. Аргументи є в обох сторін, оскільки двопартійна система багато чим відрізняється від багатопартійної системи, але, водночас, у багатьох моментах вони дуже схожі.

Описуючи історичну еволюцію двопартійності М. Дюверже зазначає, що в ХІХ ст. вона виражалась головню у змаганні між двома буржуазними партіями - консерваторами та лібералами. На

початку ХХ ст. цей тип дуалізму змінюється змаганням між буржуазними та соціалістичними партіями, а згодом – змаганням між буржуазними та комуністичними партіями.

Батьківщиною двопартійності вважається Великобританія. Партії консерваторів (торі) та лібералів (вігі) там змінюються при владі з моменту утворення конституційної монархії. У 1924 р. лібералів змінюють лейбористи. З Великобританії ця система поширилась у держави Співдружності. Точно визначити кількість держав з двопартійною системою важко. Згідно з класифікацією Бенікса та Текстора, їх є 11. Р. Даль налічує – 8, а Дж. Сарторі до двопартійних держав зачисляє Великобританію, США, Нову Зеландію, Австралію, Канаду, Австрію.

У ХХ ст. у континентальній Європі на парламентському рівні двопартійна система існувала лише в Іспанії (до 1923 р.). Деякі дослідники вважають її явищем виключно англосаксонським. Однак, такий погляд не зовсім правильний, оскільки деякі англосаксонські країни мають багатопартійну систему, тоді як двопартійна система існує в Туреччині й в деяких латиноамериканських державах. Її еволюцію можна спостерігати і у деяких країнах Європи.

Якщо, слідом за М. Дюверже, припустити, що двопартійна система є природною, то залишається з'ясувати, чому природа така прихильна до англосаксонських країн і їхніх послідовників і чому існують перешкоди природі в країнах континентальної Європи. Інколи це пояснюють генієм англосаксонських народів і темпераментом латинської раси хоча багатопартійна система існує також і в скандинавських країнах, в Голландії і Німеччині. Деякі з авторів англосаксонську двопартійність пояснюють спортивними інстинктами британців, які розглядають політичну кампанію як матч між спортивними командами. Андре Моруа протиставляє прямокутному розташуванню палати громад британського парламенту з її двома рядами лавок французькому півколу, де

відсутня будь-яка чітка лінія розмежування, що заохочує до збільшення груп. Ці коментарі, зрозуміло, не можуть вважатись серйозними.

На більшу увагу швидше заслуговує історичне пояснення. Очевидно, що давня традиція дуалізму в Англії та Америці є вагомим фактором. Залишається з'ясувати, чому вона має такі глибокі корені. Тільки детальне дослідження умов кожної країни допоможе з'ясувати справжнє походження двопартійних систем. Вплив таких національних факторів, звичайно, дуже важливий, але при цьому особливу увагу треба звернути на тип виборчої системи в державі. Вплив виборчої системи можна виразити такою формулою: простій мажоритарній системі одного бюлетеня відповідає двопартійна система. Серед усіх гіпотез ця найближча до істини. Ми можемо спостерігати майже повний збіг між простою мажоритарною системою одного бюлетеня та двопартійною системою. Винятки трапляються дуже рідко і пояснюються виключно специфічними умовами. Звичайно, проста мажоритарна система працює на двопартійність, ускладнюючи можливість представництва на політичній арені третій партії.

Мажоритарна система може відновити дуалізм, знищений появою третьої партії. Порівнюючи формування партійних систем Великобританії та Бельгії, помічаємо дивовижний контраст: в обох країнах на початку минулого століття було анульовано двопартійну систему, коли на партійну арену вийшов соціалізм, а через 50 років мажоритарна система відновила двопартійність у Великобританії через усунення з політичної арени ліберальної партії, тоді як у Бельгії пропорційне представництво врятувало ліберальну партію і дало можливість створити комуністичну та інші партії.

Отже, в тих країнах, які виявили чітку тенденцію тяжіння до двох партій, проста мажоритарна система може породити двопартійність, навіть якщо її там не було. Однак грубе застосування системи одного бюлетеня в країні, де

багатопартійність має глибокі корені (як у Франції), не дасть жодних результатів, хіба лише після тривалого часу. Виборча система такого типу діє в напрямі до двопартійності, хоча і не безпосередньо. Поряд з основною тенденцією існують також інші.

Не останню роль у становленні двопартійної системи відіграє і психологічний чинник. Якщо в простій мажоритарній системі одного бюлетеня є три партії, то виборці починають швидко розуміти, що їхні голоси будуть втрачені, якщо вони продовжувати-муть голосувати за третю партію. Звідси і природне прагнення людей підтримати ту з партій, яка вже має значне представництво.

Деякі політологи відзначають також залежність між кількістю партій та політичною стабільністю. Двопартійна система, як вважає М. Дюверже, не лише виглядає найбільш відповідною природному порядку, але також потенційно стабільнішою, ніж багатопартійна. На думку багатьох політологів, саме двопартійна система оптимально зближує інтереси партії та держави. Двопартійна система створює однорідну та стабільну парламент-ську більшість, яка спирається на підтримку більшості виборців. Коли одна партія перемагає на виборах, вона формує однопартійний уряд, який залишається при владі до закінчення повноважень цього парламенту. Зміни можуть відбутися лише в персональному складі уряду. При цьому дуже рідко змінюється прем'єр-міністр. Високий рівень стабільності двопартійної системи пояснюється не лише однопартійним складом уряду, а й можливістю передбачати можливі зміни, оскільки кількість варіантів незначна.

Це ж стосується й ефективності партійної системи. Сьогодні ці держави відзначаються достатньо високим соціально-економічним розвитком. Це також свідчить про переваги такої партійної системи.

“Щоб уряд більшості став можливим, – зазначає К. Поппер, –

необхідне щось подібне до двопартійної системи, яка існує у Великобританії та в Сполучених Штатах”. Суть справи полягає в тому, що за двопартійної системи, партія, яка зазнала поразки на виборах, повинна поставитись до цього серйозно. Втрату 5-10 % голосів за пропорційної системи виборці не розглядають як серйозну. З їхнього погляду це лише тимчасове коливання популярності. З часом люди звикають до думки, що жодна політична партія чи лідер не можуть бути фактично відповідальними за свої рішення, до прийняття яких їх змушувала необхідність утворення коаліції. Схильність до самокритики після поразки на виборах значніше виражена в країнах з двопартійною системою. Всупереч першому враженню, двопартійна система виявляється практично більш гнучкою, ніж багатопартійна. І, зрештою, двопартійній системі не дошкуляє представництво в парламенті дрібних партій.

Недоліками двопартійної системи є можливості громадян щодо впливу на політику; маленька реальна свобода вибору між партіями, особливо в тому випадку, коли програми і політика партій одна від одної суттєво не відрізняються, як, наприклад, у США – за таких умов вибори перетворюються у вибори особистості, що призводить до зниження рівня участі громадян у виборах; надмірна концентрація сил на суто міжпартійну боротьбу та певний консерватизм традицій виборчого процесу (звичайно більшість округів переходять у спадок кандидатам від однієї з партій і навіть сімейним кланам колишніх депутатів).

Двопартійна система зазнає сьогодні серйозних змін. Ознаки майбутніх змін проявилися ще в 60-ті роки і до початку 90-х років призвели до розмивання традиційних виборчих коаліцій, звуження масової бази, зменшилась і роль провідних партій як сил, що впливають на політичну свідомість і поведінку виборців. Значно зросла кількість виборців, які не ідентифікують себе з жодною партією. Помітним стало послаблення зв'язків між партіями та органами державного управління.

Аналіз нових моментів у діяльності двопартійної системи ліг в основу численних прогнозів про майбутній занепад двопартійної системи. І хоча очевидно, що вона і далі виконує свої функції, розмивання соціальної основи провідних партій має довгостроковий характер та веде, зокрема, до розвитку централістських тенденцій в їхній організаційній структурі.

10. 3. 1. Американська та британська двопартійність. У межах двопартійної системи розрізняють дві її моделі – американську та британську, які відмінні між собою як організаційною будовою, так і характером політичного режиму (президентський, парламентський). Республіканська і Демократична партії США, Консервативна та Лейбористська партії Великобританії мають більш ніж вікові традиції політичної боротьби, а виборче законодавство цих країн сприяє існуванню саме такої системи.

Ідеологією трьох з чотирьох згаданих партій можна вважати неоконсерватизм, а ідеологією Лейбористської партії – соціал-демократію. Для американських партій характерний кадровий тип членства, тоді як для англійських – масовий.

Британська та американська двопартійні системи відрізняються, насамперед, структурами своїх провідних партій. У Великобританії партіям властивий високий ступінь централізації. Фінанси та бюджет перебувають під суворим контролем центру. За центром зберігається право затверджувати кандидатів, яких було висунуто місцевими осередками

У США закриті збори партійних лідерів є незалежними одні від одних: голови виборчих дільниць і їх комітети пов'язані з комітетами округу, останніми керують лідери та комітети штату. За межами штату практично немає ніяких організацій, влада державних лідерів і комітетів дуже обмежена. У британських домініонах рівень централізації нижчий, але він не досягає рівня

США.

Соціальна база – надкласова, партії орієнтуються на всі суспільні верстви з певними регіональними особливостями в США (промислова північ та аграрний південь) та ідеологічними у Великобританії. При цьому треба пам'ятати, що американські партії були засновані не на ідеологічному чи соціальному ґрунті, що вони містять у собі різноманітні елементи доктрини.

Оскільки в США не було могутнього робітничого руху, там не розвивалися і європейські форми масових партій. Лише в першій чверті XIX ст., майже через півстоліття після проголошення незалежності, виникли партії – прототипи сучасних партій. Вихідною базою їхнього формування стали низові організації в штатах і на місцях, тобто партійна система США будувалась знизу догори. Сам політичний процес був достатньо пер-соналізований: партійні штаби та активісти обслуговували тих чи інших популярних політиків, які висувались на виборні посади. Це сприймалось як альтернатива безособовій ієрархії партійної машини. Виборець голосує не стільки за представника тієї чи іншої партії, скільки за особистість.

Іншою особливістю американської партійної системи є добір кандидатів шляхом попередніх виборів (праймеріз), в яких можуть брати участь усі прихильники тієї чи іншої партії. У цій процедурі яскраво виявилось намагання партій стати виразником інтересів і настроїв не стільки своїх членів, скільки широких верств виборців.

Попри ці відмінності, між американськими та британськими провідними партіями чимало подібного. У двопартійній системі обидві партії є, звичайно, великими партіями, які мають широке коло членів та виборців. Веде це до об'єднання в межах однієї партії громадян з дуже різноманітними поглядами. Чим більша політична партія, тим різноманітніший склад її членів, що створює різні платформи, групи, тенденції і таким чином послаблює її

внутрішньопартійну структуру. Це є спільними ознаками всіх двопартійних систем. Наявність такої внутрішньої різноманітності партії підвищує значення партійного керівництва, яке може балансувати. Це призводить до зменшення залежності керівництва партії від думки членів партії та симпатиків. Різноманітність політичних поглядів в партії ставить її членів перед вибором або перейти у конкуруючу партію, або припинити свою політичну діяльність. У межах наявності в партії різних тенденцій, груп та платформ, опанування партійного керівництва однією з крайніх призводить до зростання внутрішньопартійної напруги. Тому більші шанси мають центристи, здатні гармонізувати крайнощі у межах партії. За багатопартійної системи крайнощі інституалізуються, за двопартійної – гармонізуються. Тому двопартійні системи вкрай непридатні для радикальних партій (комуністів, фашистів). Біпартизм позбавляє політику впливу демагогії, оскільки є джерелом певної політичної згоди. Він за своєю природою відрізняється від багатопартійності, яка змушує будь-яку партію, яка приходить до влади, керувати спільно з іншими, приписуючи їм свої власні помилки.

За двопартійності (біпартизму) змагаються дві подібні (гомогенні) партії. Звичайно кожна з них має свій погляд на владу і на суспільний розвиток, але вони сходяться в головному – кожна з них сподівається на одноосібне здійснення влади згідно з раз і назавжди встановленим порядком. Механізм конкуренції у межах двопартійної системи веде до консенсусу з мінімальною конфліктною ситуацією. Ілюстрацією цього можуть бути США, де конфліктний потенціал суспільства значний, але це не позначається на рівні партійної системи. Крім цього, двопартійність передбачає цілу низку додаткових умов: культурну гомогенність, консенсус з фундаментальних цінностей тощо.

Двопартійна система створює особливий механізм державного керівництва. У Великобританії вона фактично спричиняє ліквідацію механізмів парламентського правління, отже немає мови

про зверхність парламенту над кабінетом чи про поділ влади на виконавчу та законодавчу. Факт, що прем'єром стає лідер партії, яка отримала парламентську більшість, зумовлює домінування уряду в політичній системі. Завдяки партійній дисципліні партійні лідери керують діяльністю партійної більшості в парламенті, яка зацікавлена в підтримці свого уряду і прем'єра. Уряд, таким чином, керує як виконавчою, так і законодавчою владою. У випадку серйозних розбіжностей між парламентською більшістю та урядом останній можуть змусити подати у відставку, але це не порушує принципів керівництва партії, яка має парламентську більшість.

Іншою є ситуація в США. Тут партійна система узгоджується з конституційним ладом. Президентська система, яка дистанціює президента від конгресу, функціонує завдяки американській партійній системі. Президент не має, зазвичай, серйозної підтримки в конгресі, навіть якщо там більшість отримують члени його партії. Це є наслідком слабкої організації та дисципліни американських партій, що дає можливість здійснювати реальний розподіл влади між президентською та законодавчою гілками влади.

За двопартійної системи лише дві партії мають такий сильний вплив, що можуть отримати в парламенті більшість місць і сформуванню однопартійний уряд. Одна з цих двох партій утримує у своїх руках владу і конкурує з іншою великою партією (але без підтримки чи допомоги третьої партії). Така парламентська більшість у принципі гарантує стабільність уряду і робить можливим найбільш повне представництво інтересів громадян з урахуванням чергування при владі.

Зміна влади є визначальною ознакою механізму двопартійності. При цьому зміну треба розуміти як очікування, а не як державну реорганізацію. Зміна передбачає те, що дистанція між партіями незначна, а очікування надає можливість партії опозиції змінити правлячу партію, тобто поняття зміни переходить у поняття конкуренції.

10. 3. 2. Технічна та метафізична двопартійність. Характер міжпартійної конкуренції в межах двопартійної політичної системи дав підстави М. Дюверже виокремити два типи двопартійності: технічну двопартійність, за якої змагання між партіями обмежується другорядними цілями та засобами, що не призводить до зміни загальних засад існуючого режиму; та метафізичну двопартійність, в межах якої об'єктом партійних су-перечок є природа режиму. Тільки перший тип двопартійності життєздатний. Дуалізм не можливий у тому випадку, коли одна із двох партій має тоталітарну структуру.

Характеризуючи протистояння між буржуазною та комуністичною партіями М.Дюверже зазначав, що перемога останньої була б катастрофою, оскільки основною турботою комуністичної партії після приходу до влади стало б знищення свого основного конкурента.

10. 3. 3. Досконала та модифікована двопартійність. Ж. Шарло пропонує свою типологію двопартійності, вирізняючи два її типи: досконала (чиста) двопартійна система (наприклад, Великобританія), за якої дві основні партії разом збирають до 90 % голосів; система двох з половиною партій (модифікована двопартійність).

Ж. Л. Кермонн вважає, що досконала двопартійність визначається трьома обставинами: 1) автоматичним забезпеченням одній з партій більшості місць у парламенті, що дає змогу урядові функціонувати протягом всього терміну, гарантує його стабільність; 2) вона найповніше забезпечує представництво виборців (якщо дві партії збирають переважну більшість голосів, то з урахуванням черговості така ж пропорція громадян представлена не лише у парламенті, а й в уряді); 3) вона дає можливість зекономити ресурси на паралельні вибори глави держави.

За двопартійної політичної системи часто мала партія може

отримати значні політичні дивіденди. Причина цього – приблизна рівність електоральної підтримки обох головних партій. Усе частіше перемога на виборах досягається незначною кількістю голосів виборців і перевагою в мандатах, що робить становище партії-переможниці й сформованого нею уряду дуже нестійким. У такій ситуації зростає роль третьої партії. Вона виступає тим необхідним мінімумом голосів і мандатів, які забезпечують реальний успіх одній з двох партій-конкурентів.

Прикладами можуть бути спроби як лейбористів, так і консерваторів Великобританії втриматись при владі за допомогою партії лібералів. У ФРН крім двох основних партій – ХДС/ХСС та Соціал-демократичної партії існує ще одна незначна партія – Партія вільних демократів, яка набирає на виборах трохи більше 5 % голосів виборців. Жодна з двох основних партій не набирає на виборах абсолютної більшості, а тому урядовою партією стає та партія, з якою Партія вільних демократів готова сформувати правлячу коаліцію.

Подібна система мала місце в Австрії, коли Австрійська партія свободи асоціювалася з виразною ліберально-центристською політичною орієнтацією. У 1983 р. була вона коаліційним партнером правлячої Соціал-демократичної партії Австрії. Така тенденція останнім часом спостерігається також у Новій Зеландії, Австралії, Бельгії, Люксембурзі, Ірландії, Канаді.

Зазначені партійні системи є незбалансованими, тому що друга партія менша за першу, а третя менша за дві перші. Перша партія збирає приблизно 40-45 % голосів виборців, друга – до 35 %, а третя – близько 15 %. Треба при цьому окремо зауважити, що така партійна система не може трактуватись як правдива трипартійність, оскільки третя партія не провадить самостійної політики.

Як уже зазначалося, приклади досконалої (чистої) двопартійності рідкісні. Частіше на практиці доводиться мати

справу зі змішаними (гібридними) формами партійних систем, коли визначити їхню приналежність до того чи іншого типу надзвичайно складно. Скажімо, група скандинавських країн дає нам приклад багатопартійної системи з ознаками двопартійності, а Англія – двопартійної системи з елементами багатопартійності. Для характеристики цих процесів за останні роки з'явилося нове рішення, яке запропонувала група науковців. Воно полягає в тому, щоб стосовно партійних систем вживати термін половини партії і тим самим позбавитися труднощів у класифікації. Наприклад, Японія, за їхньою класифікацією, є країною з $1+1/2$ системою, Австралія – $1(1/2 + 1/2)$, Німеччина – $2 + 1/2$, Канада – $2 + 1/2$. Однак, така класифікація партійних систем не отримала належної підтримки більшості дослідників.

Це стосується і поняття ”два-і-пів партійна система”. Деякі автори пропонують вважати її не самостійним, а перехідним типом між двопартійною та багатопартійною системами (т. зв. двоблоковий тип багатопартійної системи обмеженого плюралізму).

10. 3. 4. Природна та штучна двопартійність. Крім прикладів природного формування двопартійності, на практиці маємо також приклади примусового формування двопартійної системи. Наприклад, у Нігерії після одного з військових переворотів, державою офіційно було декларовано створення двох політичних партій і на період “стабілізації демократії” в країні заборонялася діяльність будь-яких інших партій. У Бразилії (з 1964 по 1979 рр.), Уругваї (з 1973 по 1985 рр.) після військових переворотів законодавство дозволяло лише діяльність двох партій, при чому одна з них розглядалася як правляча, а друга – як опозиційна. В Колумбії 1957 р. дві традиційні партії – Консервативна та Ліберальна підписали угоду про паритетне правління, домовившись про те, що посада президента переходить по черзі від однієї партії до іншої через кожні чотири роки і без усяких виборів, а також діятиме паритетний (для цих

двох партій) принцип формування уряду, місцевих органів влади. Така система проіснувала тут до 1970 р. І, нарешті, ще одним специфічним прикладом формальної двопартійності була Болгарська Народна Республіка, в якій існувало дві легальні партії – правляча Комуністична партія та її молодший партнер – Болгарський землеробський народний союз. Особливістю цих двопартійних систем є обмеження рівня політичної свободи та конкуренції. Такі партійні системи отримали назву “обмежених (штучних) двопартійних систем”.

10. 4. Багатопартійна система

Ця система охоплює більш ніж дві сильні партії, але жодна з них у парламенті не набирає такої кількості мандатів, яка б давала їй можливість правити самостійно. Це змушує партії шукати між собою компроміс, укласти коаліції з метою формування уряду.

Багатопартійна система найдемократичніша. Вона пропонує виборцям значно ширший вибір альтернатив, порівняно з двопартійною системою. Партії мають можливість відрізнитися між собою. За двопартійної системи партія для успіху на виборах змушена звертатись до багатьох соціальних груп. За багатопартійної системи партії не знають цієї проблеми: оскільки можливість участі у правлячій коаліції, партії немає необхідності бути надто великою, щоб отримати доступ до влади. Це дає можливість політичним партіям точніше орієнтуватися на інтереси певних соціальних груп (в тому числі і радикальних).

Наявність урядових коаліцій робить багатопартійне управління менш стабільним, ніж воно є в двопартійній системі. В країні повинен бути досягнутий компроміс не менш як з двома партнерами по коаліції щодо засад використання влади. В Швеції, Норвегії, Фінляндії, Німеччині та деяких інших країнах вже склалися стабільні партійні коаліції одного чи іншого типу, які змагаються за владу між собою. Але коли партійну коаліцію треба

сформувати зі значного числа політичних партій, це нерідко стає проблемою. Тривалість існування такої коаліції також переважно незначна. Яскравим прикладом тут є Італія, де з 1945 р. при владі побувало 53 різноманітні коаліції.

Наявність двох партій – швидше виняток, ніж правило у країнах з представницькою демократією. У більшості сучасних країн склалася та існує саме багатопартійна система.

Визначаючи відмінності між двопартійною і багатопартійною системами, Ж. Бурдо розуміє останню як систему, в якій більше ніж дві партії мають достатньо сильну організацію для того, щоб впливати на функціонування урядових інститутів. Лінія поділу між двома типами систем досить гнучка і залежить від існуючих в країні ідеологій, традицій, виборчої системи, що за висловом М. Дюверже становить суть поняття партійна реальність і яку він порівнює з маятником.

За типологією Дж. Сарторі, багатопартійні системи відрізняються головню такими трьома ознаками:

- невеликі ідеологічні розбіжності між головними партіями;
- схильність до формування коаліції між різними партіями, навіть коли вони надають перевагу різним політичним програмам;
- важливість міжпартійної боротьби, її суттєве значення для провідних партій.

М. Дюверже зазначає, що виникнення справжньої багатопартійності пов'язане з існуванням справжніх партій. “Країна, в якій політична думка поділена між кількома групами, – пише він, – які є нестабільними, змінними і які існують недовго, не є прикладом багатопартійності у справжньому значенні цього терміна: ця країна все ще перебуває на передісторичному періоді розвитку партій, у тій фазі загального розвитку, за якої ще немає

чіткої різниці між двопартійністю і багатопартійністю тому, що ще немає справжніх партій”.

На відміну від жорсткої двопартійності, багатопартійна (плюрипартійна, мультипартійна) система більш гнучка та різноманітна. Немає жодного принципового значення, скільки саме партій – три чи більше – функціонують в її межах, оскільки з моменту появи третьої партії рідко коли одній з них вдається отримати і довго втримувати абсолютну більшість у парламенті. Парадокс багатопартійної системи саме в тому і полягає, що за наявності значної кількості партій реальну участь у здійсненні влади бере значно менша їхня кількість. Інші ж партії, хоча й беруть участь у політичному процесі, але їхній вплив на реалізацію влади незначний.

У кінцевому підсумку все зводиться до визначення конфігурації партій. Деякі з них, т. зв. урядові, навіть за наявності у них цілком прийнятної для значної частини електорату програми, не здатні управляти самостійно й беруть участь лише в коаліційних урядах. За багатопартійності є також й так звані антисистемні партії, які надають перевагу своїй принциповій ролі в опозиції. Причому, якщо за умов двопартійності вони маргіналізуються, то багатопартійність, навпаки, виправдовує їхнє існування. Урядові партії націлені на розробку заходів, зумовлених національними потребами, а антисистемні головне своє завдання вбачають у декларуванні вимог класу чи соціальних груп, з якими вони себе ідентифікують. Отже, за багатопартійності політичні партії є гетерогенними.

Між тим, влада у руках кількох партій далеко не ідеал багатопартійності, адже коли їхня кількість переходить певну оптимальну величину, будь-яке демократичне волевиявлення населення неминуче призводить до подріблення голосів, необхідності повторних виборів, а головне – до неминучості коаліційних форм влади, які відзначаються як нестабільністю, так і

недовговічністю. І якщо проаналізувати стабільні політичні системи, то помітимо, що влада там, за наявності значної кількості партій, в той чи інший період належить лише одній з них. Але від однопартійності така влада відрізняється двома принциповими моментами: 1) наявністю організованої опозиції правлячій партії; 2) партія не зрослася з державою. Державна влада не монополізована, оскільки підзвітна законодавчій владі, яка, по суті, є багатопартійною.

Досвід політичної історії показує, що партіями-фаворитами найчастіше є центристські партії, оскільки вони стають перешкодою на шляху до влади різного роду радикалам, а також проводять однотипну, послідовну політику.

Багатопартійність – це така форма суспільного управління, вироблена людською цивілізацією, за якої боротьба декількох політичних партій за владу виступає як механізм використання розходжень інтересів з метою суспільного прогресу. Вона – ефективний засіб виявлення різних підходів та поглядів, інтересів, є способом їхньої гармонізації. За допомогою багатопартійності інтереси та здібності людей, взяті у їх органічній єдності й в боротьбі з іншими інтересами, спрямовуються на вирішення актуальних проблем суспільного життя.

Інша, надзвичайно важлива сторона реальної багатопартійності – мобілізація населення на легітимацію існуючого політичного ладу. Як би не розходились між собою інтереси конкуруючих політичних партій, однак, якщо вони готові вступити у боротьбу за створення органів влади на основі загальних правил і чинних норм, якщо народ як суверенний носій влади розглядає самі вибори як форму вираження своєї волі, то багатопартійність при цьому виступає важливим засобом легітимації існуючих порядків.

За ідеологією партії, які формують багатопартійну систему, надзвичайно різноманітні, але більшість з них сповідують соціал-

демократію, неолібералізм і неоконсерватизм. Організаційна структура їх, звичайно, масова та децентралізована, методи та засоби діяльності – у більшості партій – парламентські. Соціальна база партій досить різноманітна й здебільшого надкласова.

Батьківщиною цього типу систем прийнято вважати зону Атлантичного океану, де вони розвиваються протягом кількох десятиліть. Однак, сьогодні цей тип систем поширився далеко за її межі. В середині 90-х років 105 із 182 країн (52 %) керувалися системою з більш ніж однією партією. Вони охоплювали зону Атлантичного океану, 4/5 Латинської Америки, 2/3 Південно- та Східно-Азійських країн і лише третину держав Середнього Сходу та Африки. Успіх цих систем незначний серед держав Третього світу, і навпаки, значний у зоні Атлантичного океану, а з 80-х років з'являються вони і у Латинській Америці та Східній Європі.

10. 4. 1. Способи утворення багатопартійних систем.

Говорячи про багатопартійність, М. Дюверже зазначає: “Кожна національна організація зберігає свою власну, єдину і неповторну ознаку, через яку її неможливо віднести до якоїсь загальної схеми. Проте можна дослідити деякі спільні ознаки, якщо брати до уваги спосіб виникнення багатопартійних систем”.

Він виокремлює два способи утворення багатопартійних систем: шляхом розколу; часткового накладання. Перший спосіб полягає в тому, що багатопартійна система виникає на ґрунті диференціації двопартійних систем. У кожній партії є поділ на поміркованих та екстремістів, примиренців та підбурювачів, дипломатів та доктринерів, пацифістів та войовничо налаштованих, які формують свої фракції всередині партії. Доти, поки ці суперечності узгоджуються в межах партії, двопартійна система продовжує існувати. Однак, якщо суперечності між фракціями загостряться і вони не зможуть більше дійти згоди, то базова тенденція до дуалізму порушується і веде до виникнення нових партій, що дає можливість розвиватися багатопартійності.

Часткове накладання поширеніше явище, ніж розкол. Суть його полягає у тому, що в багатьох країнах суспільні групи утворюються внаслідок дії певних чинників: релігія, мова, національність, географічні та історичні особливості тощо. Кожен з цих чинників має різну силу впливу, через що суспільні групи, утворені під цим впливом, не накладаються одна на одну – виникає суспільна мозаїка.

Усі антитези за своєю природою дуалістичні, що приводить до суперництва між двома діаметрально протилежними поглядами. Якщо ж мати різноманітні, залежні одні від одних, набори антитез, тоді можна виробити погляд в одній площині й все ще залишатися відносно вільним при виборі точки зору в інших площинах. Існують такі основні набори антитез: політичні, соціальні, економічні, релігійні, національні, расові, міжнародні, історичні та інші. Дуже багато антитез можуть перетинатися. Із взаємної залежності (часткового накладання) наборів антитез виникає багатопартійність.

Що ж стосується трипартійності, то М. Дюверже виокремлює два випадки її утворення: трипартійність зразка 1900 р. і трипартійність австралійського зразка. Трипартійність зразка 1900 р. пов'язана з впливом на дуалізм лівоцентристської тенденції, яка набула поширення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і яка торкнулася таких держав, як Англія, Бельгія, Швеція, Австралія, Нова Зеландія.

Звичайною є ситуація, коли реформістські чи революційні партії стають консервативними, якщо реформи чи революції, за які вони боролися вже здійснені. Тоді їхні погляди змінюються з лівих до правих, залишаючи місце для виникнення нової партії лівої орієнтації, яка проходить таку ж еволюцію. Отже, через двадцять чи тридцять років ліві одного періоду стають правими наступного періоду. До цього постійного руху М. Дюверже застосовує термін “лівізм”.

Таким чином за трипартійною системою консерватори – ліберали – радикали йшла б нова трипартійна система консерватори або ліберали - радикали – соціалісти і за нею трипартійність ліберали – соціалісти – комуністи. Теоретично рух старої лівої партії до правої повинен би спричиняти зникнення старої консервативної партії, але на практиці цього не спостерігаємо. Оскільки старі партії продовжують існувати самостійно, то тенденція до лівизму збільшує загальну кількість партій замість того, щоб руйнувати одну з них. Так відбувалося становлення трипартійних систем зразка 1900 р.

Виникнення трипартійної системи в Австралії пов'язане із її соціальною структурою. Дуалізм консерватори-лейбористи, який відповідає зразку середній клас-робітничий клас тут змінюється окремим політичним представництвом фермерів, яке здійснюється за допомогою Селянської партії. Виникнення останньої є наслідком спроби дати селянам засіб вираження, подібний до того, який Лейбористська партія дає робітничому класу. Селянські партії не набули поширення. Складність у створенні аграрної партії зумовлена постійним конфліктом між лівими та правими всередині партії. Перші надають перевагу соціалістичним та комуністичним партіям, а другі – тяжіють до правих та консерваторів. Тому селянські партії трапляються порівняно рідко. Однак, певні традиції незалежної політики селянської партії залишилися і, зрозуміло, що вони мали певне значення у їхньому відтворенні за умов появи пропорційної виборчої системи. Подібно до лейбористських партій, деякі з селянських базувались на кооперативах та профспілках. Найвагомішою їхня діяльність була у Болгарії.

У деяких державах поява селянських партій спричинила виникнення чотирипартійної системи. Вона виникла як наслідок долучення селянської партії до вже раніше існуючої консервативно-ліберально-соціалістичної трипартійності, властивої для Європи початку ХХст. Приблизно так складалася ситуація у

скандинавських країнах, Швейцарії та Канаді, де через існування елементарної соціальної структури, яка спиралась на дуже обмежений промисловий розвиток, антагонізм консерватори-ліберали набув форми місто – село.

Нарешті, існує чітко визначена тенденція до трипартійності у латинських народів як наслідок глибокої індивідуалізації їхніх жителів, їх смаку до особистої оригінальності й трохи анархічності їхнього характеру. Прикладом тут можуть слугувати іспанські кортеси. Багато партій було також в Імператорській та Веймарській Німеччині, багатопартійність має місце також у Голландії та Італії. Однак загалом, як зазначає сам М. Дюверже, міркування щодо національної психології і національного темпераменту не можуть привести до будь-яких чітких висновків.

Крім цього, у багатьох країнах можна спостерігати чітку тенденцію до багатопартійності серед правого крила політичних сил. Інколи ця багатопартійність правого крила є результатом лівизму – кілька сучасних груп правого крила старі партії лівого крила, які відійшли до правих під тиском нових партій і які так і не змогли повністю асимілюватися з партіями правого крила. Це також трапляється ще й як наслідок тенденції консерва-тивних партій до поділу всередині самих партій і утворення кількох груп-суперників. Пов'язано це з глибоко індивідуальними ознаками буржуазії, яка, як найбільш розвинений соціальний клас, є і найбільш диференційованою, що зумовлює існування різноманітних політичних позицій.

Можна також виділити національну або етнічну багатопартійність, властиву країнам, поділеним на кілька традиційних або расових груп: тут расові антагонізми переважають над соціальними та політичними.

10. 4. 2. *Виборча система і багатопартійність.* Ми розглянули особливі ознаки багатопартійності, проте існує один

фактор, який є загальним, для них усіх – це виборча система. Раніше зазначалось, що проста мажоритарна система одного бюлетеня відповідає двопартійній системі, навпаки ж, проста мажоритарна система другого бюлетеня та пропорційне представництво схильні до багатопартійності.

Проста мажоритарна система другого бюлетеня застосовувалася у Франції до 1945 р. Більшість інших країн відмовилися від неї. Система другого бюлетеня дає змогу розвиватись багатопартійності. Вона діє дуже просто: різноманітні партії, які мають багато спільного, не впливають негативно на загальну кількість місць, які вони здобули, оскільки у цій системі вони завжди можуть перегрупуватися для другого бюлетеня. Явищами поляризації і підпредставництва тут не можна керувати лише при другому бюлетені, оскільки кожна партія від самого початку зберігатиме свої шанси неушкодженими. Спостереження підтверджують висновок, що майже всі країни з системою другого бюлетеня є одночасно країнами з багатопартійними системами.

Багатопартійна система ніби набуває вигляду двох дещо відмінних зразків. У Швейцарії та Голландії багатопартійна система обмежена і організована; в Італії вона анархічна і безладна; у Німеччині та Франції має місце середнє між двома попередніми. Спроби пояснити ці відмінності різницею у методиці проведення виборів виявились марними. Відмінності у кількості та стабільності партій за простої мажоритарної системи другого бюлетеня з'являються швидше як наслідок індивідуальної національної специфіки, ніж технічних деталей виборчої системи.

При цьому треба підкреслити, що і організація партій, своєю чергою впливає на характер системи. Саме міцна внутрішня структура партій Бельгії запобігла партійному розколу навіть після запровадження тут системи другого бюлетеня.

Тенденція пропорційного представництва до збільшення

кількості партій була об'єктом багатьох дискусій. На сьогодні цю тенденцію приймають усі дослідники. Зараз точно відомо, що пропорційне представництво зумовлює переважно багатопартійну систему: в жодній країні світу пропорційне представництво не привело до утворення двопартійної системи, або ж така система існувала при ньому. Тому перший вплив пропорційного представництва – це зупинення будь-якої тенденції до двопартійної системи. Немає тенденції до злиття партій з подібними поглядами, оскільки їхній поділ їм не шкодить. Немає нічого, що запобігало б розколам у межах партії. Єдине послаблення основної тенденції до збереження багатопартійності виходить з колективної природи пропорційного представництва: партія повинна мати організацію, дисципліну та структуру. Тому вона протиставляється індивідуалістським анархічним тенденціям, які часом розвиваються за системи двох бюлетенів.

Пропорційна система впливає на психологію виборців: найважливіше для них те, що вони знають, що їхні голоси за кандидатів, які можуть посісти третє чи четверте місце не будуть втрачені, як за мажоритарної системи одного бюлетеня, бо додатковий розподіл має на меті відновити їх. Як наслідок, поляризація знижується або її не спостерігається зовсім. Отже, якщо мажоритарна система одного бюлетеня викликає ефект концентрації, то система пропорційного представництва – збільшення кількості партій. Більшість країн, де ефективно застосовують пропорційне представництво, вдалися до заходів безпеки, щоб уникнути зростання кількості малих партій, встановлюючи відповідний виборчий бар'єр.

Через те, що багатопартійна система дуже чутлива до емоцій народу, до того великого ентузіазму, що інколи підносить людей, як хвилю, вона сприяє їхній концентрації у партії, які можуть привести в життя оригінальні ідеї. У такий спосіб пропорційне представництво посприяло і розвитку фашизму. Цікаво, що країни, у яких фашистській тенденції вдалося знайти загальне вираження у

партіях, представлених у парламенті, – це країни з пропорційним представництвом.

10. 4. 3. Класифікація багатопартійних систем. Важко довести типовість багатопартійної системи: можна уявити незліченні її варіанти, починаючи з трипартійної системи та до нескінченності, і в межах кожного варіанта можливі різноманітні зразки та форми. Трипартійна система у Франції не має нічого спільного з бельгійською традиційною трипартійністю; скандинавська чотирипартійна система фундаментально відрізняється від швейцарської чотирипартійної. Однак, спробуємо все ж узагальнити певні методологічні підходи до класифікації багатопартійних систем, які допоможуть скласти чіткіше уявлення про багатопартійний масив.

Вивчаючи багатопартійну систему, М. Дюверже виокремлює такі її форми: трипартійність, чотирипартійність і власне багатопартійність – відповідно до кількості партій-суперників. Причому, на його думку класифікація, яка складається з більш ніж чотирьох партій вже неможлива. Крім того, М. Дюверже поділяє багатопартійність на націоналістичну, або етнічну та праву чи центристську.

Ж. Шарло поділяє багатопартійні системи на дві категорії: інтегральна багатопартійність (Бельгія, Люксембург, Канада), де політичне життя атомізоване, та багатопартійність з однією домінуючою партією, яку не треба ототожнювати з однопартійною системою.

Американський політолог Л. Епстейн вирізняє багатопартійну систему з однією домінуючою партією, модифіковану однопартійну систему з двох плюс одна партією, крайню багатопартійну систему та стабільну багатопартійну систему. Якщо до багатопартійної системи з однією домінуючою партією він відносить Мексику, а модифіковану однопартійну

систему бачить у США, то партійна система два плюс одна є, на його думку, у Великобританії, Канаді, Австрії. Крайня багатопартійна система чинна у Франції.

Ж. Бурдо поділяє багатопартійність на впорядковану та невпорядковану. До першого типу він зачисляє, наприклад, Голландію та Скандинавські країни, де існує згуртованість партій, консолідація виборців навколо них, стабільність урядів. Другий тип властивий, наприклад, Італії та Франції, де партії створюють враження безпорядку в політичному житті, бо вони не пройняті почуттям відповідальності за функціонування політичної системи.

Нарешті, існує поділ багатопартійних систем на природні та штучні. До останніх належать такі типи систем, за яких має місце штучне обмеження багатопартійності. Наприклад, трипартійна система, офіційно запроваджена у Єгипті в період правління там А. Садата на основі поділу колишньої єдиної правлячої партії – Арабського соціалістичного союзу. Такий різновид партійної системи також існував на Мадагаскарі, де в 70 - 80-ті роки на підставі “Хартії Малагасійської революції” дозволялося функціонувати ли-ше восьми політичним партіям. У Південній Кореї з січня 1987 р. легально діє п’ять партій з яких Демократичній партії справедливості відведена роль правлячої. В ПАР, крім правлячої з 1948 р. Національної партії після конституційної реформи 1984 р. легально діяло ще сім партій, які визнавали політику апартеїду, яку проводила правляча партія. У Парагваї після військового перевороту 1954 р. при владі до 1989 р. перебувала Національно-республіканська асоціація (партія Колорадо), а п’ять партій мали легальний статус за умови підтримки режиму.

Найповнішу характеристику багатопартійних систем з урахуванням їх функціональної сторони дав Дж. Сарторі. Запропонована ним класифікація багатопартійної системи на сьогодні вважається базовою. Зупинимось конкретніше на

характеристиці основних типів багатопартійних систем.

10. 5. Характеристика головних типів багатопартійних систем

10. 5. 1. Система поляризованого плюралізму. Система поляризованого плюралізму характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, присутністю серед політичних партій антисистемних, наявністю двосторонньої (біполярної) деструктивної опозиції, демократичним політичним режимом, формуванням уряду партіями центру. Типовими прикладами країн з поляризованою системою в різні роки були Франція та Італія. У першій роль партій центру виконували Французька соціалістична партія (ФСР) і Об'єднання в підтримку Республіки (ОПР), роль лівої деструктивної опозиції – Французька комуністична партія (ФКП), а правої – Національний фронт (НФ). У другій країні – роль партій центру виконувала Християнсько-демократична партія (ХДП), Соціалістична партія Італії (СП), Соціал-демократична партія Італії (СДП) та деякі інші нечисленні партії лівої деструктивної опозиції – Італійська комуністична партія (ІКП), правої деструктивної опозиції – Італійський соціальний рух – Національні праві сили (ІСР-НПС).

У 80-ті роки багатопартійність прийшла і в країни Латинської Америки, замінивши існуючу тут монопольну однопартійність чи заборону на діяльність політичних партій. Формування партійної системи в Перу та Болівії можна зачислити до типу поляризованого плюралізму. В Перу цей процес відбувався стабільніше, ніж у Болівії, оскільки там не було партії, яка б претендувала на монополію влади за допомогою військових.

Сприятливою передумовою для утворення такої системи є пропорційна виборча система. Однак, поляризована багатопартійна

система може сформуватись і за мажоритарної виборчої системи. Уряд при цьому звичайно формується як коаліція центристських сил, крайні праві й ліві партії залишаються осторонь. За поляризованої багатопартійної системи можуть утворюватись і уряди чиновників та меншості. Перший – у тому випадку, коли партії не здатні протягом певного часу домовитись про формування уряду. Другий – тоді, коли формування коаліційного уряду більшості не вдається, але деякі партії (чи одна партія) готові підтримати в цьому уряді партію меншості чи коаліційний уряд меншості, не входячи до його складу (в Швеції соціал-демократи, які не мали більшості, підтримувались комуністами, які не входили до складу уряду).

Ідеологічний спектр партій в умовах поляризованої системи охоплює всі можливі різновиди ідеологій, що і визначає особливу запеклість боротьби на політичній арені. Роль деструктивної лівої опозиції виконують, звичайно, прокомуністичні політичні сили, а правої – неофашистські. За організаційною структурою ці партії – масові, при цьому якщо для партій центру характерна децентралізована схема взаємодії між керівними і місцевими органами, то для обох полюсів опозиції – жорстко централізована. Відповідно методи та засоби діяльності партій центру – парламентські, а партій опозиції – від парламентських до авангардистських, деструктивних. Соціальна база та електорат усіх цих партій відповідають їхнім ідеологічним засадам, при цьому типовою є орієнтація партій, особливо центристської коаліції, на усі суспільні верстви.

Деякі дослідники вважають поляризовану систему особливо демократичною. Однак, давно з'ясовані і недоліки цієї системи. Через численність партій важко сформувати життєздатний коаліційний уряд, часто виникають урядові кризи, які перетворюють ситуацію в політично нестабільну. Стабільність та ефективність функціонування системи по-ляризованого плюралізму прямо пропорційні поточній стабільності, міцності

коаліції центристських сил. Дрібязкові сварки партій при розподілі державної влади, поряд з іншими негативними наслідками, спричиняють пересичення народних мас такою системою і тугу за режимом твердої руки. Так відбувалось у всіх молодих національних державах, які утворились у Східній Європі після війни (за винятком Фінляндії та Чехословаччини). У європейських державах за поляризованої багатопартійної системи мають місце часті зміни уряду. Останнє особливо стосується Італії, де, на відміну від Франції, уряд формується у коаліційному складі. Тому система поляризованого плюралізму вважають менш стабільною, ніж двопартійна.

10. 5. 2. Система обмеженого (поміркованого) плюралізму.

Система обмеженого плюралізму характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, ще вужчим їхнім представництвом в уряді, відсутністю позасистемної опозиції, центробіжним характером міжпартійної конкуренції, орієнтацією всіх партій на прихід до влади в межах коаліції, демократичним політичним режимом. Система обмеженого плюралізму посідає проміжне місце між двопартійною системою та системою поляризованого плюралізму. Цей тип систем охоплює країни із 3-5 конкурентними партіями – це такі як ФРН, Бельгія, Ірландія (трипартійний поділ), Данія (чотирипартійний поділ), Швеція, Голландія, Норвегія (п'ятипартійний поділ). Однак, ці партійні поділи достатньо гнучкі.

Часто механізми обмеженого плюралізму нагадують та імітують механізми двопартійності, хоча з вищим ступенем складності. Фактично структура обмеженого плюралізму залишається біполярною, але замість тільки двох партій ми знаходимо біполярне регулювання альтернативних коаліцій. Ця різниця не відштовхує конкуренцію. Якщо відмінні характеристики обмеженого плюралізму не є вражаючими щодо двопартійної системи, то вони чітко відрізняються від системи поляризованого плюралізму. Обмежений плюралізм є неполяризованим, тобто

порівнюючи обмежений та поляризований плюралізм, можна сказати, що їхні ідеологічні сфери різні.

Система обмеженого плюралізму вважається найдосконалішою, оскільки в ній відсутні антисистемні партії та двосторонні опозиції, усі партії орієнтовані на участь в уряді, можлива їхня участь у коаліційних кабінетах. Ідеологічне розходження між партіями незначне і тому має місце центробіжна конкуренція. Водночас стабільність та ефективність системи обмеженого плюралізму багато в чому залежать і від конкретно-історичних умов, традицій коаліційного представництва. Сьогодні серед численних європейських держав з такою системою хіба лише Швейцарія може вважатися зразком стабільності та ефективності. У латиноамериканських країнах подібний тип партійної системи майже не трапляється, оскільки він погано суміщається зі складною соціально-політичною ситуацією, яка відзначається значною фрагментацією та поляризацією сил в їхніх партійних системах. Правда, останнім часом у Болівії та Еквадорі спостерігаються ознаки переходу до цієї більш досконалої партійної системи.

Залежно від механізму формування уряду розрізняють різні типи систем обмеженого плюралізму: стабілізовану багатопартійну систему (мала коаліція), систему кооперації партій (велика коаліція), розпорошену багатопартійну систему.

Стабілізована партійна система (мала коаліція). Характерною ознакою цієї системи є те, що партія (чи коаліція), яка здобула перемогу на виборах, спирається на парламентську більшість протягом всієї каденції парламенту. Немає місця тут урядовій кризі чи зміні партійної концепції. Другою ознакою є те, що правлячій коаліції протистоїть сильна опозиція, готова стати правлячою на наступних виборах.

Маємо в межах системи два конкуруючі між собою політичні угруповання, які змагаються за владу. Найчастіше форма цих

угруповань та коаліцій відома ще під час виборів, рідше – після виборів. Така система дуже нагадує двопартійну політичну систему з різницею лише в тому, що тут виступають не дві політичні партії, а політичні коаліції (правляча та опозиційна). Такою є партійна система в Швеції, Норвегії, Німеччині, Франції.

Стабілізація партійної системи може відбуватися двома шляхами: шляхом формування урядової коаліції за підсумками виборів; формування коаліції до виборів. Стабілізація першим шляхом зустрічається досить рідко. У 1969 р. тільки після виборів німецькі соціал-демократи ухвалили рішення про коаліцію з невеликою партією Вільних демократів. Загалом два політичні угруповання Німеччини – соціал-демократи та християнські демократи – змагаються між собою самостійно і лише за підсумками виборів ухвалюють рішення про формування урядової коаліції. Подібною є боротьба голлістів та соціалістів у Франції.

Навпаки, другий шлях стабілізації партійної системи передбачає формування коаліцій в процесі чи перед парламентськими виборами. Наприклад, у Скандинавських державах двоблокова модель партійної конкуренції почала з'являтися на початку 60-х років. Це означає, що консервативні (несоціалістичні) партії зуміли привабити електорат на свою підтримку більш ліберальною моделлю і мобілізувати достатній політичний потенціал для створення альтернативного кабінету, часом більшості, але, звичайно, меншості. У Норвегії соціал-демократичні кабінети меншості повинні були мати підтримку Соціалістичної ліберальної партії, а в Швеції – комуністів. У Данії до 1973 р. існувала формальна система між соціал-демократичною партією та Соціалістичною народною партією. У Швеції та Норвегії ця система альтернативних коаліцій існує без перерви дотепер. У Данії 1973 р. несоціалістичний уряд впав і до 1982 р. домінували соціал-демократичні кабінети, які користуються підтримкою центристських партій. Від 1973 р. помітним є тут процес стабілізації двоблокової моделі конкуренції.

У першому випадку маємо справу з варіантом іще не сформованої правлячої коаліції та опозиції, у другому варіанті за підсумками виборів чітко формується одна коаліція як правляча, а інша як опозиційна. Другий варіант стабільної партійної системи досконаліший. Найчастіше соціальною основою її виникнення є відсутність у державі сильної революційної чи реакційної політичної партії, яка б могла увійти до складу коаліцій-конкурентів. Умовою існування тривалої коаліції є прийняття її учасниками основ існуючого суспільно-політичного устрою, відсутність глибоких та істотних суперечностей між коаліційними партіями. Звідси і причина формування такого характеру коаліцій у Скандинавських державах. Навпаки, у Франції існування потужної комуністичної партії ускладнювало можливість формування партійної системи такого типу. Водночас формування цього типу стабільної партійної системи можливе при умові достатньої партійної дисципліни.

Що ж стосується функції управління, то вона дуже подібна до двопартійної системи – з тим лише винятком, що йдеться про правлячу та опозиційну коаліції, а не партії. Звичайно за такого політичного укладу політична стабільність нижча за двопартійну систему. Можуть виникати певні тертя та непорозуміння в межах правлячої коаліції, які навіть можуть призвести до її розпаду ще до завершення каденції парламенту. Наприклад, окрема позиція незалежних республіканців щодо референдуму 1965 р. привела до розпаду голлістської коаліції й відставки президента де Голля. У цій системі слабша позиція прем'єра, який змушений зважати на думку інших учасників коаліції.

Система стабілізованої багатопартійності може бути перехідною як до розпорошеної багатопартійності, так і до двопартійної системи, як це було в Японії чи Франції. Однак, у Скандинавських країнах ця система достатньо стабільна. До країн з таким типом партійної системи можна зачислити і деякі держави Латинської Америки – Чилі та Венесуела до 1973 р.,

частково Аргентина, Перу, Бразилія (до 1966 р.).

Система кооперації партій (велика коаліція). Система ця загалом не залежить від кількості політичних партій і теоретично може існувати за умов двопартійної системи. На практиці, однак, найчастіше зустрічається вона в багатопартійних системах.

Суть системи полягає в тому, що конкурентність партій має місце лише у сфері реалізації виборчої функції – при виборах державних органів. Після виборів – у сфері реалізації функцій керівництва, конкурентність замінюється засадами співпраці та кооперації партій.

Під час виборів кожна з партій конкурує з іншими і кожна з них намагається здобути більшість, а також самостійну владу для себе. Натомість на етапі керівництва державою відбувається добровільна кооперація всіх або головних партій в єдину правлячу коаліцію (т. зв. велика коаліція). Отже, існування опозиції виключене і система втрачає ознаки конкурентності. Якщо і є якісь партії поза коаліцією, то вони нечисленні й не мають жодного серйозного впливу на процес керівництва, чи, тим паче, не посягають на владу. Таким чином боротьба за владу ведеться виключно між партіями, що кооперуються між собою.

Така система виникає в певних випадках. Коли складається ситуація, що загрожує існуванню держави, найчастіше під час війни – тоді створюється єдиний уряд національної оборони чи національної єдності. Коли встановлюється рівновага політичних сил у державі, що не дає можливості жодній з конкуруючих партій сформувати уряд на основі більшості. Так сталося в Австрії у післявоєнний період. І третій випадок стосується виключно Швейцарії, коли така кооперація заснована на переконанні, що спільне благо вимагає співпраці партій, яких ніщо не поділяє настільки, щоб співпраця була неможливою

Першу ситуацію можемо простежити в європейських державах під час Першої світової війни, коли до складу урядів національної оборони увійшли всі партії, за винятком соціал-демократичних. У Франції соціал-демократи теж увійшли до уряду, однак 1939 р. депутатів комуністів тут усунуто з парламенту. Ситуація повторилася і в роки Другої світової війни (в тому числі і у Франції, де комуністи ввійшли до Руху Опору, а потім і в уряд генерала де Голля). З часу свого виникнення сфера діяльності такої коаліції обмежена єдиним, спільним для всіх партій прагненням відстояти незалежність держави і після закінчення війни така коаліція припиняє своє існування.

Прикладами формування кооперації партій на основі рівноваги сил можуть бути Колумбія та Австрія. У 1957 р. дві конкуруючі політичні партії Колумбії – ліберали та консерватори – після тривалої громадянської війни утворили єдиний Національний фронт і внесли поправки до Конституції, згідно з якими функція керівництва владою здійснювалася паритетно двома партіями незалежно від результатів виборів. Функції президента країни почергово виконував представник кожної з партій. Система ця проіснувала 16 років.

У повоєнній Австрії утворилася чотиріпартійна система – християнські демократи (Австрійська народна партія), соціал-демократи, комуністична партія та крайня націоналістична Австрійська партія свободи. Перші дві партії були домінуючими, але отримували приблизно однакову кількість голосів (приблизно 45 %), яких не вистачало для самостійного здійснення влади. Жодна з цих партій не бажала вступати в коаліцію з двома меншими партіями. Це змусило їх дійти порозуміння між собою, поділити владу, укласти платформу діяльності в межах великої коаліції.

Ситуація ця тривала до 1966 р. аж поки християнським демократам не вдалося здобути таку кількість голосів, яка давала їм

можливість самостійно сформувати уряд. Соціал-демократи стали партією опозиції, а 1970 р. – правлячою партією.

Подібна ситуація була і в Німеччині 1966 р. після падіння християнсько-ліберальної коаліції, коли на три роки виникла велика коаліція, яка об'єднала християнських демократів та соціал-демократів. Поза коаліцією залишилася Партія вільних демократів, яка здобула лише 5 % голосів.

Особливим є також приклад Швейцарії, де система кооперації партій виявилась не перехідною, а довготривалою. На парламентських виборах тут кожна партія виступає окремо, але функцію керівництва партії здійснюють спільно.

Швейцарський федеральний парламент має дві палати, а виконавча влада належить Федеральній раді, яка складається з семи осіб та індивідуально обирається на весь час каденції парламенту (на чотири роки). Федеральна рада підпорядкована парламенту, але ні вона, ні хтось з її членів не можуть бути відкликані достроково. Склад Федеральної ради повинен відповідати таким вимогам: всі члени Ради повинні походити з різних кантонів. До неї входять представники найчисленніших політичних партій (крім комуністів). Такі основи формування уряду отримали в літературі назву *amicabilis compositio* (джентльменська угода, або магічна формула). Правило формування Ради діє навіть тоді, коли котрась з партій отримує більшість у парламенті. За такої системи парламент виступає в ролі опозиції до Ради, критикує її, може відхиляти запропоновані нею законопроекти, але це не супроводжує ні кризи уряду, ні його відставки. Така система кооперації може існувати на основі консенсусу, що склався в суспільстві на основі базових соціальних цінностей. Однак, ця система кооперації партій – явище виняткове.

І хоча система кооперації партій має безперечно свої переваги, не можна не зазначити, що ефективність її діяльності значною

мірою залежить від системи узгоджень між різними політичними партіями – учасниками коаліції. Узгоджувальну функцію бере на себе або коаліційний уряд, або окремі узгоджувальні комісії (як у Німеччині), а діяльність уряду стає дуже обмеженою. Парламент під страхом розпаду коаліції також повинен ухвалювати узгоджені рішення. Парламентська відповідальність уряду фактично втрачається.

Розпорошена партійна система. Цей тип партійної системи є класичним зразком багатопартійності, з якого вона практично сформувалася. Він характеризується значною кількістю партій, що можуть брати участь у боротьбі за владу. Уряд формується з представників декількох партій на основі їхнього пропорційного представництва в парламенті, згідно результатів виборів, і може змінюватись кілька разів за одну легіслатуру парламенту. Це спричиняє у державі значну політичну нестабільність – часту зміну при владі політичних партій, часті урядові кризи.

Типова ознака цієї багатопартійності – відсутність партій, що отримують переконливу перемогу над іншими, партії більшості. Партії є роздрібленими, малими. Після перших післявоєнних виборів у Німеччині 1949 р., існувало 16 політичних партій, з яких найменша здобула 0,02 % голосів виборців. У Аргентині у виборах 1965 р. брало участь 200 партій.

Другою типовою ознакою цієї партійної системи є створення коаліцій з метою здобуття більшості в парламенті, необхідної для здійснення влади. У межах цієї системи не може бути урядів більшості поза коаліцією. Хіба лише за винятком безпартійного уряду, коли не вдається сформувати уряду на основі партійного представництва чи уряду меншості, який толерується більшістю партій, представлених у парламенті. Решта партій створюють коаліційну опозицію.

Третьою характерною ознакою цієї системи є нестабільність створюваних коаліцій, нестача стабільного зв'язку між учасниками коаліції. Тривалих та міцних союзів у межах коаліцій не існує; дуже часто створена коаліція не здатна проіснувати до кінця каденції парламенту, і виникають кілька різних коаліцій, що змінюють одна одну.

Класичні форми розпорошеної опозиції можемо спостерігати в міжвоєнний період у європейських державах, після Другої світової війни у Франції. Прикладами системи цього типу є Фінляндія та Бельгія.

У Фінляндії до 1987 р. домінували лівоцентристські коаліції, які спиралися на підтримку Партії центру та Соціал-демократичної партії, в межах яких з'явилися і менші партії, наприклад Шведська народна чи Комуністична партії. У 70-х і 80-х роках найбільшою була Соціал-демократична партія, яка здобувала до 24,5 % голосів виборців, а три інші партії не перевищували 20 %-го бар'єру голосів. У 70-ті роки поступово зросла підтримка Консервативної партії (у виборах 1983 та 1987 рр. вона здобувала 22 та 23 % голосів) та певним чином ослаблювала позиції соціал-демократів. Остання на виборах 1991р. виявилася другою, а її обігнала Партія центру (24,8 %). Вибори 1995 р. порушили традиційний стан рівноваги – найсильнішою виявилася Соціал-демократична партія (28,3 %), а Партія центру набрала 20 %. Бар'єр у 15 % перейшла лише Консервативна партія, інші ж партії надто малі.

У Бельгії після виборів 1987 р. у парламенті було 11 партій, з них 6 фламандських і 5 валлонських, а після виборів 1991 р. – аж 13 (8 фламандських та 5 валлонських). Жодна з парламентських партій не набрала більше 20 % голосів. У 1991 р. найбільша партія Бельгії – Християнська (фламандська) – здобула 16,7 % голосів виборців (на виборах 1987 р. – 19,5 %).

Основою існування розпорошеної партійної системи є сильна

різномірність і гостра конфліктність суспільства, коли нові соціально-політичні поділи накладаються на давно існуючі. Це викликає появу значної кількості політичних партій, що гостро конкурують між собою. Міжпартійна конкуренція в межах пропорційної системи вимагає від кожної з партій підкреслення своєї індивідуальності, відокремленості. До цього слід додати і чисто суб'єктивний (психологічний) чинник – небажання правлячої еліти політичних партій об'єднуватися, щоб не втратити своїх керівних позицій. Крах багатьох спроб об'єднання некомуністичної лівиці у Франції в 1965-1968 рр. значною мірою зумовлений саме цим чинником.

Гострота міжпартійних суперечностей ускладнює створення урядових коаліцій. Часто цей процес розтягується на кілька тижнів. Створена коаліція є нетривалою, ситуативною. Ця система посилює політичну вагу малих партій. За умови, коли жодна з партій не має суттєвої переваги, малі партії можуть стати учасниками урядової коаліції і навіть визначальною силою. Наприклад, одна з найменших партій IV Республіки - французькі радикали, мали найбільшу кількість прем'єрів. Це була її ціна за участь у правлячій коаліції. Система сприяє формуванню коаліцій навколо центристських партій (лівоцентристських чи правоцентристських). Однак, звичайно, такі коаліції не задовільняють нікого – ні лівих, ні правих.

Надзвичайна нестабільність системи часто призводить до кризи суспільно-політичного устрою загалом, а відтак до її заміни шляхом революції чи перевороту.

Поряд з недоліками ця система має і переваги. В класово й ідеологічно роз'єднаному суспільстві значна кількість партій відповідає інтересам існуючих класів та верств, які вбачають у них своїх політичних репрезентантів. Так, зокрема, сильні комуністичні партії Франції, Італії зароджувалися в межах такої системи.

Ця партійна система сприяє адекватній соціальній репрезентації. Кожний виборець може знайти собі близьку політичну партію і проголосувати за неї, не побоюючись втратити свій голос.

За певних соціальних ситуацій легка зміна правлячої коаліції також має свої переваги. Вона легко реагує на зміни політичних настроїв, а не тримається за владу будь-якою ціною.

Типовим прикладом є здійснення влади в Італії, де часто змінюють одна одну ліво-центристська (християнські демократи з соціал-демократами чи соціалістами) та право-центристська (християнські демократи з лібералами) опозиції.

Виникнення фашистських режимів у країнах Європи та військових режимів у Латинській Америці найчастіше відбувалося на основі цієї політичної системи.

10. 5. 3. Система домінуючої партії. Цей тип партійної системи виокремив М. Дюверже, позначивши цим терміном партію, яка здійснює керівництво протягом певного проміжку часу в результаті перемоги на парламентських виборах; ідентифікується з цілим народом, її доктрини, ідеї та стиль повинні збігатися з ознаками цілої епохи. Як приклад таких партій М. Дюверже наводить партію радикалів у III Французькій Республіці, соціал-демократичні партії Скандинавських держав, Індійську партію Національ-ний конгрес.

Саме поняття домінуючої партії швидше стосується типології партій, ніж партійних систем, однак у розумінні М. Дюверже це особливий тип партійної системи, в якому існує домінуюча партія. У його розумінні система домінуючої партії є посередньою між однопартійною та багатопартійною системами.

Під системою домінуючої партії треба розуміти таку багатопартійну систему, в якій лише одна партія здобуває

переконливу перемогу (більше 50 % голосів та мандатів), а інші партії не здатні між собою домовитися чи настільки слабкі, що не становлять для правлячої партії жодної альтернативи. Отже, домінуючу партійну систему визначають дві ознаки: домінування однієї партії; відсутність серйозної опозиції, достатньої для того, щоб мати шанси на виграш.

Р. Шварценберг запровадив навіть поняття домінуючої та ультрадомінуючої партійних систем. До першої він зачисляв системи скандинавських держав, Італії та голлістської Франції. Для них характерна перша ознака, а до ультрадомінуючої партійної системи – Індію та Мексику, де є обидві ознаки. Однак така класифікація не знайшла застосування.

Швидше можна твердити про різний ступінь домінування. Наприклад, у південних штатах Демократична партія США мала таку перевагу, що республіканці там навіть не виставляли своїх кандидатів. Якщо в США одна партія домінувала на локальному рівні, то в Мексиці, Індії, Пакистані, Ірані ця партійна система має загальнонаціональний характер. У менш демократичних умовах домінуючі партії донедавна утримували керівництво в Аргентині, Болівії, Уругваї та Парагваї.

У Мексиці система домінуючої партії виникає 1928 р. і бере свій початок у довготривалій громадянській війні. Спочатку домінуючою вважали Народну революційну партію (з 1946 р. вона отримала назву Революційно-інституційної партії). Її гегемонія була незаперечною. Партія висуває кандидата в президенти й контролює державну владу. У 1968 р. у нижній палаті мексиканського парламенту вона мала 175 депутатів, а всі інші партії лише 35, вона контролює профспілки, інші громадські організації. Шлях до політичної кар'єри пролягає лише через членство у цій партії. Домінування РІП зумовлене в першу чергу її поважною роллю в революційному русі. Однак інші політичні партії не заборонені.

Домінуюча партійна система в Індії виникає тут з 60-х років (однак, з 1967р. її перевага постійно зменшується, а на виборах 1977 р. вона зазнала поразки) і відзначається меншою стабільністю і меншою перевагою партії. Генезу цієї партійної системи в Індії треба шукати в ролі, яку відіграв Індійський національний конгрес у національно-визвольному змаганні, в боротьбі за її незалежність, у надзвичайній популярності серед населення керівників партії – М. Ганді, Д. Неру.

Після заснування 1948 р. держави Ізраїль Лейбористська партія (засновниками якої виступили переважно лідери європейського сіоністського руху) незмінно утримувала владу тут аж до 1977 р.

Класичними країнами, де партійна система цього типу формується природним шляхом, без жодного обмеження конкуренції є Швеція та Японія. Соціал-демократична робітничка партія Швеції (СДРПШ) була правлячою в періоди з 1932 по 1976 рр. і з 1982 по 1991 рр. Ліберально-демократична партія Японії (ЛДПЯ) безперервно формує уряд, починаючи з 1955 р. Наприкінці 60-х – на початку 70-х років до цього типу партійної системи можна було зачислити багато країн – Чилі (до 1973 р.), Норвегію, Францію (V Республіка), Ісландію, Данію, Ірландію, Туреччину, Уругвай (до 1973 р.).

Критерій, згідно з яким партія проголошувалась провідною, полягає в тому, що вона відокремлюється від решти партій, володіючи високим політичним потенціалом. Система домінуючої партії належить до сфери партійного плюралізму. Інші партії існують поряд з домінуючою і вважаються її законними суперниками. Тому система з домінуючою партією належить до системи більш ніж однієї партії, в якій періодичне чергування не відбувається. А це наслідок того, що одна з партій у процесі відкритого змагання отримує більшість місць у парламенті.

Домінуюча партія не лише намагається ідентифікувати себе з

політичним режимом, опорою якому вона служить, але й прагне зібрати не менше 30 % голосів на виборах, щоб отримати значний відрив від інших партій і визначати склад і орієнтацію урядової коаліції.

Отже, домінуюча партійна система – це така система, де партія, яка домінує отримує відносну більшість голосів виборців (та місць у парламенті). Важливо наголосити, що за основний критерій береться не кількість партій, а розподіл влади між ними. Саме тому система домінуючої партії виникає або з двопартійного, або з фрагментарного поділу. Важливо підкреслити і те, що ця партійна система створює однакові можливості для конкуренції всім партіям і таким чином виступає типом партійного плюралізму, за якого не відбувається жодних змін. Але це не дає підстав порівнювати цю систему з однопартійною.

З усіх партійних систем, властивих демократичним багатопартійним режимам, система домінування відрізняється найвищим рівнем стабільності, що зумовлено однопартійним складом уряду й наявністю стійкої більшості в парламенті. Однак, в умовах існування політичного плюралізму багаторічне утримання влади однією партією є явищем досить рідкісним.

У діяльності керівництва державою ця система подібна до однопартійної. М. Вейнер та Дж. Ла Паломбара у своїй класифікації зачисляють її до плюралістичних однопартійних.

Усі ключові посади в державі обіймають представники домінуючої партії. Ключову роль у політичній системі відіграють лідери партії та її керівні, а не державні органи. Партійні лідери є водночас державними діячами – президентом у Мексиці, прем'єром в Індії. Політична кар'єра пов'язана з членством у домінуючій партії. Однак, на відміну від фашистської системи, партійні органи в межах даної системи не виконують жодних публічних функцій. Особливості цих систем залежать від стабілізації системи

домінуючої партії: чим вища стабільність домінуючої партії, тим повніше в ній реалізуються ці особливості.

10. 5. 4. Атомізована (мультипартійна) система.

Атомізована система характеризується наявністю багатьох політичних партій або їх повною відсутністю, нечисленністю і незначною впливовістю, наявністю антисистемних угруповань, формуванням уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції, демократичним або авторитарним політичним режимом. Атомізована система поділяється на системи крайнього плюралізму та авторитарної псевдопартійності.

Перший тип атомізованої системи загалом властивий усім державам – колишнім республікам СРСР, а також більшості країн Східної Європи. Багаторічна комуністична олігархія змінилася тут на широкий конгломерат порівняно невеликих політичних партій (1-10 тис. членів). Так, нещодавно кількість партій у Польщі становила 132, в Грузії – 79. За умов крайнього плюралізму формування урядів відбувається або на широкій коаліційній основі, як у країнах Східної Європи, або за позапартійними критеріями, як у державах – колишніх республіках СРСР. За ідеологічним спрямуванням політичний спектр партій цієї системи надзвичайно широкий – від традиційних ідеологічних партій до екзотичних. Так само широко розрізняються ці партії за іншими базовими характеристиками.

Другий тип атомізованої системи – авторитарної псевдопартійності – характерний, насамперед, для деяких країн Третього світу (Уругвай, Парагвай, Гаїті). Тут є багато партій, між якими точиться боротьба, але реальна влада і контроль над ситуацією в країні перебувають у руках військової або бюрократичної верхівки, що стоїть над партіями і традиційними інститутами парламентської чи президентської демократії.

Атомізована система найменш стабільна та ефективна з усіх

партійних систем. Вона здатна до несподіваних стрибків як в бік однопартійної диктатури (Росія 1917 р.), так і в бік стабільних партійних систем.

Загалом переваги і недоліки головних типів партійних систем наведено у таблиці.

Типи партійних систем

Сис-тема	Ознаки	Переваги	Недоліки	Приклади
Однопартійна	Одна легальна партія, що має домінуюче значення у державі Зрощення партійного апарату з державним Авторитарний або тоталітарний політичний режим	Шляхом жорсткої дисципліни здатна мобілізувати виробничі та людські ресурси критичні для держави часи	Висока людська ціна перемог Потенційна нестабільність і крах системи внаслідок перенапруження виснаження усіх ресурсів	Італія, Німеччина 30-х років, СРСР 60 – 80-х років; Куба, Північна Корея, Ірак, Лівія, Кенія
Гегемоністська	Одна провідна партія, інші – партії-сателіти Зрощення партійного апарату з державним Авторитарний або тоталітарний політичний режим	Схожі до однопартійної	Схожі до однопартійної, більш “м’які”	Країни Східної Європи 40-80-х років; Китай, В’єтнам

<p style="text-align: center;">Домінування</p>	<p>Декілька партій, тривала (понад 20 років) безперервна перемога однієї партій конкурентній боротьбі виборах</p> <p>Формування складу уряду лише домінуючою партією</p> <p>Демократичний політичний режим</p>	<p>Стабільність однопартійного уряду завдяки відсутності у ньому внутрішніх конфліктів</p>	<p>Надмірна бюрократизація потенційно висока корупційність управлінських структур</p>	<p>Швеція (1932-1976), Японія (1955 -1995)</p>
<p style="text-align: center;">Двопартійна</p>	<p>Декілька партій, серед них дві значно потужніші за ін-ші</p> <p>Формування складу уряду однією з двох партій, що перемогла на виборах</p> <p>Впливова опозиція з боку партії, що програла вибори</p> <p>Демократичний політичний режим</p>	<p>Стабільність однопартійного уряду завдяки відсутності у ньому внутрішніх конфліктів</p>	<p>Надмірна концентрація сил на міжпартійному протистоянні</p> <p>Консерватизм виборчого процесу</p>	<p>США, Великобританія, Австралія, Нова Зеландія</p>

Обмеженого плюралізму	<p>Багато партій, серед них потужних (представлених у парламенті) декілька, а в уряді – ще менше</p> <p>Позасистемна опозиція відсутня</p> <p>Демократичний політичний режим</p>	<p>Орієнтація на участь у уряді, відсутність гострих ідеологічних суперечностей</p>	<p>Ймовірна нестабільність урядових коаліцій</p>	<p>ФРН, Франція, Литва, Болгарія, Австрія, Чехія</p>
Поляризованого плюралізму	<p>Багато партій, серед яких крайні праві і крайні ліві</p> <p>Формування уряду партіями центру</p> <p>Гостре ідеологічне протистояння між центром і праволівою опозицією</p> <p>Демократичний політичний режим</p>	<p>У разі сили політичного є центру – стабільний уряд одночасним представництвом парламенті полярних ідеологій</p>	<p>У разі слабкості політичного центру – можливість приходу до влади крайніх сил</p>	<p>Італія, Латвія, Росія (1993-1995)</p>

Атомізована	<p>Багато партій, або їхня відсутність, кількість партій значення не має – всі вони не впливові</p> <p>Уряд формується або на позапартійній основі, або на засадах широкої коаліції</p> <p>Авторитарний або демократичний політичний режим</p>	<p>Можливість тимчасового зосередження уваги на загальнонаціональних проблемах</p>	<p>Потенційна нестабільність усієї політичної системи</p>	<p>Польща, Грузія початку 90-х років, Уругвай, Парагвай, Гаїті, Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан</p>
--------------------	--	--	---	--

Запитання і завдання

1. У чому головна відмінність однопартійних і багатопартійних систем?
2. У чому полягає різниця між груповим та індивідуальним змаганням у межах політичної системи?
3. У чому суть концепції політичного ринку?
4. Дайте характеристику однопартійній системі. У чому полягає її суперечливість?
5. Які існують типи однопартійності?
6. Які відмінності між однопартійністю фашистського і комуністичного типу?
7. У чому полягає особливість африканської однопартійності?

До якого типу однопартійності її зачисляють?

8. Які визначальні ознаки авторитарної однопартійності? Чим вона відрізняється від тоталітарної?

9. У чому різниця між тоталітарною та догматичною однопартійністю?

10. Чому гегемоністську партійну систему зачисляють до однопартійних систем? Які виділяють її різновиди?

11. Які визначальні фактори появи двопартійної системи?

12. Якими є переваги та недоліки двопартійної системи?

13. У чому полягає різниця між американською та британською двопартійністю?

14. Які існують різновиди двопартійної системи?

15. Якими є основні ознаки багатопартійної системи? У чому полягають її переваги та недоліки?

16. Тип партійної системи і політична стабільність.

17. Які способи утворення багатопартійних систем виокремлює М. Дюверже?

18. У чому полягає суть явища “лівізму”?

19. Виборчі та партійні системи.

20. Які існують типології багатопартійних систем?

21. Якими є недоліки системи поляризованого плюралізму? Які головні тенденції їх розвитку?

22. Яка засаднича різниця між системами поляризованого і поміркованого плюралізму?

23. Які є різновиди системи поміркованого плюралізму?

24. Для якого типу політичних систем характерна атомізована (мультипартійна) система?

25. Якими є засадничі ознаки системи домінуючої партії? Що таке явище переддомінації?

Реферати та повідомлення

1. М. Дюверже про комуністичний та фашистський тип однопартійності.

2. Дайте порівняльну характеристику американського та

британського типу двопартійних систем.

3. Розвиток багатопартійності в сучасному світі.

4. Формування реальної багатопартійності в країнах Центрально-Східної Європи.

Література

Абрамов Ю. К. Американская партийная модель (основные характеристики) // США, экономика, политика, идеология, 1992, №2.

Антонова Л. А. О новых тенденциях в республиканской партии // США экономика, политика, идеология, 1990, № 7.

Буржуазные партии и политическая борьба в странах Востока / Отв. ред. В. Ли.- М., 1987.

Городецкая И. Е. Великобритания: избиратели, выборы, партии. 1945-1970.- М., 1974.

Дюверже М. Количество партий // Политические партии.- М., 2000.

Ильинский И. П. Партийная система ФРГ.- М., 1983.

Кермонн Ж. Л. Западные политические режимы.- Париж, 1986.

Ковлер А. И. Франция: партии и избиратели.- М., 1984.

Матвеев В. М. Великобритания: итоги политики консерваторов // У политической карты мира, 1986, № 2.

Орлов А. Г. Политическая система стран Латинской Америки.-

М., 1982

Островская Е. П. Нидерланды: большие проблемы малой страны // У политической карты мира, 1986, № 3.

Политическая система Великобритании.- М., 1984.

Политические партии США в новейшее время / Под ред. Н. В. Сивачева.- М., 1982.

Политические системы буржуазных государств: Реф. сб.- М., 1980.

Политические системы современности (Очерки) / АН СССР, Ин-т гос-ва и права.- М., 1978.

Рыжиков В. А. Британские лейбористы сегодня: теория и практика.- М., 1984.

Рябов С. Багатопартійність // Політика і час, 1991, № 8.

Современная Африка: Итоги и перспективы развития: Эволюция политических структур.- М., 1990.

Стародубский Б. А. Понятие и виды партийной системы в буржуазных странах // Правоведение, 1969, № 4.

Типология политических партий и партийных систем (обзор) // Политические системы буржуазных государств. Реф. сб.- М., 1980.

Токвиль А. Про демократію в Америці.- К., 1999.

Уоллестайн М. Избирательные системы: партии и политическая стабильность // Полис, 1992, № 5-6.

Чернега В. Н. Буржуазные партии в политической системе

Франции. Третья-Пятая Республики.- М.,1987.

Шведа Ю. Аренд Лейпхарт про партії та партійні системи // Студії політологічного центру “Генеза”, 1995, № 5.

Шведа Ю. Аренд Лейпхарт про протиріччя та конфлікти партійних систем // Українські варіанти, 1998, № 2.

Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика, 1998, № 5.

Шведа Ю. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже // Нова політика, 1996, № 4-5.

Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада: Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии // Полис, 1991, № 2.

Энтин Л. М. Партийные системы и их роль в политических структурах стран Тропической Африки // Партии в политической системе.- М., 1983.

Энтин Л. М. Политические системы развивающихся стран: Государство и политические партии в странах Азии и Африки.- М., 1978.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Навчально-методична література

Арон Р. Этапы развития социологической мысли.- М., 1993.

Бакунин М. А. Философия. Социология. Политика.- М., 1989.

Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях.- М., 1988.

Бекон Ф. Соч.: В 2-х т.- М., 1972.

Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна.- К., 1997.

Білоус А. Політичні об'єднання України.- К., 1993.

Бодуен Ж. Вступ до політології.- К., 1995.

Бурлацкий Ф., Галкин А. Социология. Политология. Международные отношения.- М., 1974.

Василюк М. А., Ключев А. В. Политический плюрализм.- СПб, 1992.

Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения.- М., 1990.

Вступ до політології / За заг. ред. Й. В. Скиби.- К., 1998.

Вятр Е. Социология политических отношений.- М., 1979.

Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові.- К., 1993.

Гаджиев К. С. Политическая наука.- М., 1996.

Гегель Г. Политические произведения.- М., 1990.

Гегель Г. Философия права / Ред. и состав. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц.- М., 1990.

Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине.- М., 1914.

Даниленко В. Н. Политические партии и буржуазное государство.- М., 1984.

Джилас М. Лицо тоталитаризма.- М., 1992.

Дюверже М. Политические партии.- М., 2000.

Евдокимов В. Б. Партии в политической системе буржуазного общества.- Свердловск, 1990.

Еллинек Г. Общее учение о государстве.- СПб., 1908.

Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.).- К., 1993.

Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз.- К., 1997.

Избирательные системы и партии в буржуазном обществе / Отв. ред. В. Туманов, И. Вайль.- М., 1979.

Кермонн Ж. Л. Западные политические режимы.- Париж, 1986.

Ковлер А. И. Исторические формы демократии: Проблемы политико-правовой теории.- М., 1990.

Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства.

Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні.- Львів, 2002.

Линц Х. Х. Крушение демократических режимов. Кризис, разрушение и восстановление равновесия // Проблемы Восточной Европы, 1993, № 39-40.

Лобер В. Л. Демократия: исторические корни, содержание и тенденции развития.- М., 1992.

Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы.- М., 1905.

Массовые демократические движения: Истоки и политическая роль / Отв. ред. Г. Дилигенский.- М., 1988.

Методы изучения общественного мнения.- М., 1992.

Мигранян А. История теории демократии. Лекции по политологии.- Таллинн, 1991.

Основи демократії. Навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій.- К., 2002.

Основи політичної науки. Курс лекцій / За ред. Б. Кухти. Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути.- Львів, 1997.

Острогорский М. Я. Демократия и политические партии.-М., 1997.

Піча В. М., Стеблич Б. А. Політичні партії у політичній системі суспільства. Навчальний посібник.- Львів, 1994.

Политические партии США в новейшее время / Под ред. Н. В. Сивачева.- М., 1982.

Политические системы буржуазных государств. Реф. сб.- М., 1980.

Политические системы современности. Очерки / АН СССР, Ин-т гос-ва и права.- М., 1978.

Політичні партії України / За ред. В. М. Якушика.- К., 1996.

Політологія. Підручник для вузів / За наук. ред. А. Колодій.- К., 2000.

Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Керівник авт. кол. В. Полохало.- К., 1995.

Поппер К. Открытое общество и его враги.- М., 1992.

Рассен Б. Практика и теория большевизма.- М., 1991.

Рубан В. В., Серегина Н. С. Политические партии и движения в Украине: проблемы становления и тенденции развития. Учеб. пособие.- Харьков, 1996.

Рудич Ф. М. та ін. Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз.- К., 1995.

Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре.- СПб., 1907.

Рябов С. Г. Політологічна теорія держави.- К., 1996.

Рябов С. Г., Томенко М. В. Основи теорії політики.- К., 1996.

Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии / Под ред. Г. Шахназарова.- М., 1982.

Современный капитализм: Критический анализ буржуазных политологических концепций / Отв. ред. С. Гаджиев.- М., 1988.

Соєр Т. Побудова “здорової” партії.- К., 2000.

Социально-политические теории современной буржуазной идеологии: Критический анализ / Отв. ред. Р. Яновский.- М., 1981.

Соціологія. Матеріали до лекційного курсу / За ред. В. М. Пічі.- К., 1996.

Токвіль А. Про демократію в Америці.- К., 1999.

Федосеев А. А. Политика как объект социологического исследования: Критика методологических основ современной буржуазной политологии.- Л., 1974.

Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея.- М., 1993.

Федосеев А. А. Современная американская буржуазная политология: Истоки, традиции, новации.- Л., 1989.

Шановал В. Зарубіжний парламентаризм.- К., 1993.

Шварценберг Р. Ж. Политическая социология: В 3-х ч.- М., 1992.

Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія.- К., 1995.

Юм. Д. О партиях вообще // Соч. В 2-х т.- М., 1965.

Монографії

Адамо Г. ХДС/ ХСС сутьность и политика.- М., 1978.

Актуальные проблемы современного политического развития / Отв. ред. Г. Шахназаров, Ю. Тихомиров.- М., 1982.

Актуальные проблемы социал-демократии.- М., 1991.

Африка: политическое и социальное развитие в условиях социалистической ориентации / Отв. ред. А. Громыко.- М., 1988.

Базів В. Інструмент влади: Порівняльний аналіз походження і функціонування політичних партій у тоталітарній та демократичній політичних системах.- Львів, 1999.

Бунин И. М. Социалисты и общественно-политическая борьба во Франции в 80-е годы.- М., 1984.

Буржуазные партии и политическая борьба в странах Востока / Отв. ред. В. Ли. М., 1987.

Виноградов В. Д. Партия в системе социалистического общества: Философско-методологические проблемы исследования / Под ред. В. Н. Боряза, М. П. Ирошникова.- Л., 1983.

Вишняк О. І., Шевель І. П. Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990-1998).- К., 1998.

Власть: Очерки современной политической философии Запада / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипов и др.- М., 1989.

Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід

соціологічного моніторингу в Україні.- К., 1997.

Городецкая И. Е. Великобритания: избиратели, выборы, партии. 1945-1970.- М., 1974.

Государственный строй США.- М., 1976.

Дайдерштадт М., Геррите А., Маркус Д. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі.- К., 2000.

Демократический институты в СССР: Проблемы, методы, исследования.- М., 1991.

Ильинский И. П. Партийная система ФРГ.- М., 1983.

История социологии в Западной Европе и США / Отв. ред. Г. В. Осипов.- М., 1993.

Итвелл Дж., Елмен М., Карлсон М. та ін. Трансформація та інтеграція. Формування майбутнього Центральної та Східної Європи.- К., 1998.

Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба.- М., 1991.

Ковлер А. И. Франция: партии и избиратели.- М., 1984.

Косарев А. П. Демократические партии в политической системе социализма.- Казань, 1987.

Лапшина М. В., Лапшин А. Г. Политика и идеология (К методологии исследования): Политика мира и развитие политических систем.- М., 1979.

Ли В. Ф. Социальная революция и власть в странах Востока (О проблемах и противоречиях некапиталистического переходного

развития).- М., 1984.

Лидеры современной социал-демократии.- М., 1991.

Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия. Введение.- К., 2000.

Миллер С., Потхофф Х. Краткая история СДПГ. 1848-1990.- К., 1990.

Молодежь и демократия: Исторический опыт стран Запада.- М., 1992.

Новоженова И. С. Французская социалистическая партия в 70-е гг.: Внутрипартийные течения / Отв. ред. Г. Дилигенский.- М., 1989.

Ожиганов Э. Н. Политическая теория Макса Вебера. Критический анализ.- Рига, 1987.

Орлов А. Г. Политическая система стран Латинской Америки.- М., 1982.

Партия и новые общественно-политические движения: Проблемы диалога.- М., 1990.

Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ ст.- К., 1996.

Политическая система Великобритании.- М., 1984.

Политические партии и демократия в постсоветской России / Под ред. Б. Орлова.- М., 1998.

Политические сдвиги в странах Запада (кон. 70-х – 80-е гг.) / Отв. ред. С. Перегудов.- М., 1989.

Рыжиков В. А. Британские лейбористы сегодня: теория и

практика.- М., 1984.

Современная Африка: Итоги и перспективы развития: Эволюция политических структур.- М., 1990.

Танчер В., Карась О., Кучеренко О. Політичні партії та рухи у світлі “ситуації постмодерну”.- К., 1997.

Тихомиров В. И. Партия апартеида: социально-политическая революция националистической партии ЮАР.- М., 1987.

Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майбороди.- К., 2000.

Френкин А. А. Западногерманские консерваторы: кто они? -М., 1990.

Цыганкова Э. Н. Демократические движения современности: Содержание, многообразие, тенденции развития.- М., 1983.

Чернега В. Н. Буржуазные партии в политической системе Франции. Третья-Пятая Республики.- М., 1987.

Шевцова Л. Ф. Социализм между прошлым и будущим.- М., 1989.

Шевцова Л. Ф. Союзнические партии в политической системе стран социализма.- М., 1978.

Якушик В. М. Социал-реформизм в современном мире: идеология и практика.- К., 1990.

Энтин Л. М. Политические системы развивающихся стран: Государство и политические партии в странах Азии и Африки.- М., 1978.

Довідкова література

Абетка української політики: Довідник / Кер. авт. кол. М. Томенко.- К., 1997.

Коваль В. И., Павленко В. П. Партии и политические блоки России.- М., 1993.

Общественные движения в СССР (Политические организации и партии).- М., 1990.

Политические партии: Справочник / Сост. и общ. ред. В. Загладина, Г. Киселева.- М., 1981.

Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання / Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін.- К., 2001.

Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкіна.- К., 1997.

Прибыловский В. Политические фракции и депутатские группы Российского парламента.- М., 1993.

Прибыловский В. Словарь новых политических партий и организаций России.- М., 1993.

Томенко М. В., Олійник В. В. Партійна еліта України – 2000.- К., 2000.

Хесс Х. Практическая работа в Социал-демократической партии: Справочник.- К., 2000.

Хто є хто? Партії та політики. Довідково-біографічне видання.- К., 2002.

Хто є хто в європейській та американській політології? Малий

політологічний словник / Відп. ред. Б. Кухта.- Львів, 1995.

Статті

Абрамов Ю. К. Американская партийная модель (основные характеристики) // США, экономика, политика, идеология, 1992, № 2.

Авинери Ш. Партии, социально-культурная медиация и роль гражданского общества // Полис, 1995, № 1.

Алтухов В. Т. Обновление программы СДПГ // Социально-политические исследования, 1990, № 8.

Андреев С. С. Политическое управление и политическое руководство // Социально-политические науки, 1992, № 5.

Антонова Л. А. О новых тенденциях в республиканской партии // США экономика, политика, идеология, 1990, № 7.

Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час, 1991, № 10.

Белл Д. Конец идеологии // Новое время, 1990. № 27.

Выдрин Д. И. Многопартийность “за” и “против” // Социально-политические науки, 1990, № 9.

Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціал-демократичний рух // Політологічні читання, 1994, № 2.

Вьюницкий В. От “дикой” многопартийности – к блоковой системе // Диалог, 1990. № 17.

Галкин А. Фашизм – его сущность, корни, признаки и формы

проявления // Полис, 1995, № 2.

Голубев В. И. Многопартийность в советском обществе // Социально-политические науки, 1991, № 8.

Гордон Л. Н., Плискевич Н. М. Развилки и ловушки переходного периода // Полис, 1994, № 4.

Даль Р. А. Пути перехода к демократии // Политика, 1991, № 10.

Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория // Современная сравнительная политология: Хрестоматия.- М., 1997.

Дергачов О., Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади // Політична думка, 1996, № 1.

Дмитриев Ю. Нужен ли закон о партиях? // Перспективы, 1991, № 2.

Еко У. Ур-Фашизм // Сучасність, 1996, № 5.

Желев Ж. Закат тоталитарных систем // Политика, 1991, № 4.

Желев Ж. Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська та соціологічна думка, 1991, № 1.

Зараменский И. Опьянение свободой. Опыт социально-политического анализа многопартийности // Диалог, 1990, № 15.

Злобин В. И. Какая партия нужна пролетариату? (Из истории создания пролетарской партии в России) // Вестник Московского университета. Сер.12. Соц.-полит. исслед., 1990, № 6.

Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання, 1992, № 2.

Клямкин И. Посткоммунистическая демократия и ее особенности в России // Полис, 1993, № 2.

Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій // Студії політологічного центру “Генеза”, 1995, № 2.

Колодій А. Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і особи // Українські варіанти, 1997, № 2.

Колодій А. Політичний спектр: про деякі критерії “лівих” і “правих” політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка, 1995, № 9-10.

Коломейцев В.Ф. Партии в зеркале западной политологии // Государство и право, 1995, № 10.

Кочетков А. П. Политические партии и партийные системы // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки, 1998, № 6.

Кулик А. Н. Сравнительный анализ в партологии (Проект К. Джанды) // Полис, 1993. № 1.

Курашвили Б. СССР на пороге 90-х годов: кто возьмет верх ликвидаторы социализма, его модернизаторы или консерваторы // Диалог, 1990, № 16.

Лафонтен О. Социализм и новые социальные движения // Рабочий класс и современный мир, 1990, № 4.

Лакер У. Сущность фашизма // Проблемы Восточной Европы, 1996, № 47.

Левичева В. Слово предостережения. В защиту многопартийности // Диалог, 1991, № 9.

Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Полис, 1995, № 2.

Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы // Полис, 1992, № 1-2.

Литвин В. Ліві, праві, центр // Політика і час, 1992. № 4.

Литвин В. Новітні політичні партії і робітничий рух // Політика і час, 1991, № 3.

Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час, 1992, № 1.

Литвин В. Феномен партії // Віче, 1992, № 6.

Лізунова О. Посткомуністичні суспільства: спроба теоретичного осмислення // Молода нація, 1997, № 6.

Макаренко В. П. Политическая социология, нормативный подход // Государство и право, 1992, № 7.

“Манифест” шведских социал-демократов // За рубежом, 1989, № 37.

Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог, 1990, № 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18.

Мощелков Е. Н. Трансформация общественных структур в СССР и странах Восточной Европы как объект научного анализа // Вестник Московского университета. Сер. 12. Соц.-полит. исслед., 1990, № 5.

Недбаєвський С. Л. Основні напрями впливу політичних партій на електорат // Стратегічна панорама, 1998, № 1-2.

Новиков Г. Н. Де Голль, голлисты и голлизм // Новая и новейшая история, 1990, №3.

Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та уряд у демократичному суспільстві // Нова політика, 2000, № 1.

Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова політика, 2000, № 2.

Орлов Б. Социал-демократия Запада: ценности и ориентиры // Диалог, 1990, № 12.

Перегудов С. П. Организованные интересы и государство // Полис, 1994, № 2.

Петро Н. Путь к многопартийности и законность // Общественные науки и современность, 1992, № 3.

Поппер К. Демократия и народоправие // Политика, 1991, № 10.

Примуш М. Політичні партії та їх фінансова діяльність // Нова політика, 2000, № 2.

Примуш М. Правова інституалізація політичних партій // Нова політика, 1999, № 6.

Прозоров Ю. Б. Партии в переходных обществах (латиноамериканский опыт) // Полис, 1994, № 4.

Рибчук В.О., Табачник Д. В. Політичний плюралізм: від думок до партій // Філософська та соціологічна думка, 1990, № 4.

Рябов С. Багатопартійність // Політика і час, 1991, № 8.

Рябов С. Партія політична // Політологічні читання, 1994, № 3.

Сартори Дж. Вертикальная демократия (Меньшинства и элиты. Полиархия в ее нормативном определении) // Полис, 1992, № 4.

Согрин В. Становление демократии. История политической системы США // Наука и жизнь, 1990, № 6.

Социалистическое видение современности или современное видение социализма (обзор симпозиума) // Полис, 1994, № 5.

Стародубский Б. А. Понятие и виды партийной системы в буржуазных странах // Правоведение, 1969, № 4.

Сытин А. Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки, 1990, № 12.

Тізенгаузен фон В. Партії: Внутрішня організація та керівні органи // Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.- К., 1993.

Тізенгаузен фон В. Партії: Законодавчі межі діяльності та фінансування // Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.- К., 1993.

Тізенгаузен фон В. Партії: Програми й особистості // Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.- К., 1993.

Тізенгаузен фон В. Партії: Що вони собою являють і для чого вони потрібні // Складові демократії. За матеріалами радіостанції “Німецька хвиля”.- К., 1993.

Типология политических партий и партийных систем (обзор) // Политические системы буржуазных государств. Реф.сб.- М.,

1980.

Уоллестайн М. Избирательные системы: партии и политическая стабильность // Полис, 1992, № 5-6.

Фомичев С. Р. Зеленые: взгляд изнутри // Политические исследования, 1992, № 1-2.

Хантингтон С. Двадцать років потому: майбутнє третьої хвили // Українські варіанти, 1999, № 1-2.

Холмская М. Р. О многопартийности в странах СНГ // Государство и право, 1992, № 9.

Чалікова В. Ліберали, ліберальне, лібералізм // Сучасність, 1993, № 3.

Чичерин Б. Различные виды либерализма // Общественные науки и современность, 1993, № 2.

Шапиро И. Введение в типологию либерализма // Полис, 1994, № 3.

Шапиро И. Демократия и гражданское общество // Полис, 1992, № 4.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи // Студії політологічного центру "Гене́за", 1995, № 5.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про протиріччя та конфлікти партійних систем // Українські варіанти, 1998, № 2.

Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика, 1998, № 5.

Шведа Ю. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже //

Нова політика, 1996, № 4-5.

Шведа Ю. Фемінізм як течія політичної думки та суспільно-політичний рух // *Per-petuum Studiens*, 2002, № 2.

Шведа Ю. Проблеми фінансування діяльності політичних партій: міжнародний досвід та українська практика // *Analitika*, 2002, № 7.

Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада: Характер режимов, гражданское общество и партийные системы при демократии // *Полис*, 1991, № 2.

Юрген М. Зеленые в европейском ландшафте // *Международная жизнь*, 1990, № 10.

Якушик В. М. Проблеми теорії типологізації суспільного розвитку й держави // *Політологічні читання*, 1992, № 3.

Ярошенко В. Партии интересов // *Новый мир*, 1990, № 2.

Эйдлин Ф. Карл Поппер и теория демократии // *Философские науки*, 1990, № 5.

Эллис Э. Политические партии и возобновление истории // *Полис*, 1994, № 2.

Энтин Л. М. Партийные системы и их роль в политических структурах стран Тропической Африки // *Партии в политической системе.*- М., 1983.